

Димитър Талев

Преспанските камбани

I ЧАСТ УЧИТЕЛИ НАРОДНИ

Камбани бият, камбани горе во градот, слънцето трепти, изгрева...

Народна песен

Имат майка мили сина; го промена, го наружи; та го пуци Света
гора,
Света гора манастира, да се учит... И се учи, с'изнауци книга пеит,
съдзи ронит...

– Защо ти се нажалило, книга пеиш, съдзи рониш? Ел за твойот
мили татко, ел за браќа, ел за майка? Али ти се нажалило за твојата
мирна земя?

Народна песен

Јано, бела Јано, без рода невесто!

На нас господ чедо, Јано, не ни даде.

Дали ѝе от бога, дали ѝе от луѓе?

– Нито ѝе от бога, нито ѝе от светот, току ѝе, Стојане, от мојата
майка...

Народна песен.

I

В дома на Стојан Глаушев влезе нов човек – Ния, младата невеста на Лазара Глаушев. Не беше тя какъв да е човек и кога влезе в новиот си дом, нешто в него като че ли се промени.

Шумните сватбени дни минаха и отминаха. Започна отново секидневиот живот в Глаушевиот дом и сякаш досѝц както преди сватбата на Лазар и Ния, но то беше повеќе вѝншно. Мѝжете отиваха рано, по тѝмно оше, в чаршијата, а жените по цѝл ден ходеха из кѝщи и по двора – тяхната работа никога не се свѝршваше. Наближаваше време Раца Кочовица пак да роди и повеќе околу неѝа сега имаше някакви грижи, но и то не се забеляваше вѝв секидневната работа. Раждането на оше едно

дете не беше нещо извънредно, колкото и да беше важно събитие в живота на семейството. Нека всяко нещо върви по своя си ред и в своето си време – това осигурява спокойствието в къщата. В дома на Стоян Глаушев във всичко се налагаше властната воля на Султана Глаушица. Тихо, неусетно, а когато станеше нужда – и с упорита сила, но тъкмо това беше винаги най-голяма грижа на старата жена: да има мир и ред в къщата ѝ. Сега тя, още от първите дни след сватбата, се тъкмеше да въведе в домашния ред новата си снаха, да я подчини на своята воля, но чувствуваше в сърцето си някакво смущение.

Не беше както всички други млади невести Ния, щерката на Аврама Немтур, и людете в новия ѝ дом чувствуваха това всеки по своему. Тя донесе радост в Глаушевата къща – дълбока, обща, горда някаква радост, та дори и очите на старата Глаушица блестяха необикновено, колкото и да беше Султана сдържана, затворена в себе си. Ния беше много хубава, но в нея имаше и нещо друго, още по-силно, по-обаятелно, и тъкмо него всеки от Глаушевци чувствуваше върху себе си по своему.

Султана, която не можеше да търпи неясноти, си казваше:

„Такава е звездата ѝ... гори, грей на челото и, силна и хубава.“ Старата жена гледаше и това да подчини на някакъв свой ред и много пъти си казваше: „Ами... млада е, хубава.“ В сърцето ѝ се надигаше някакво нетърпение, глух неясен гняв и като че ли не против Ния, а против нещо, което не можеше да улови тъй, с ръцете си, и да го сложи на мястото му. Но чакай, ще дойде време. Сега всичко беше хубаво, доведе тя в къщата си дъщерята на Аврам Немтур. Тя се радваше както всичките ѝ люде, с горда радост, макар да тлееше дълбоко в сърцето ѝ неясен гняв, но най-напред към себе си, гняв и недоволство от себе си. Такъв човек беше Султана, хаджиСерафимовата внука – все в някаква борба със себе си, с другите, да подчини всичко на своята воля, на своя ум.

Сега имаше само радост в къщата ѝ – всички се радваха, радваше се и тя. Е, добре, добре! Ще дойде време и час за всяко нещо. Тъмните ѝ очи, хлътнали дълбоко и сред гъста мрежа от бръчки, блестяха силно и дебнеха всичко наоколо, но тя говореше тихо и подбираще по-кротки думи, особено спрямо Ния. През тия дни тя не се караше често и на стария, на Стояна, макар той да беше много невъздържан в радостта си за Ния. На сватбата се напи до самозабрава и като че ли още не беше напълно изтрезнял. Колкото и да беше радостен, дори замаян от радост, той и тогава, на сватбата, и сега много често споменаваше умрялата си дъщеря – Катерина, – и затова му се караше понякога Султана. И в нейното сърце беше все още жива, люта рана споменът за Катерина и

нямаше да се затвори тя никога, но нека ме споменава старият толкова често сега умрялата... Нима ще я забрави някога тя, проклетата майка, която я уби? Нека не я споменава толкова често старият сега, в общата радост, нека не тревожи умрялата в гроба ѝ. Стоян млъкваше виновно и тъй, мълчаливо, бършеше сълзите си, потекли отеднаж за Катето, после се обръщаше към новата си снаха и сините му очи пак се засмиваха през обилната влага. Такъв си е бил Стоян Глаушев винаги: лесно ще се засмее, лесно ще заплаче, но и радостта, и сълзите му идваха направо от сърцето. Ще се засмее той на Ния, но ще заплаче за Катето, която загина така неочаквано в ръцете на майка си. Стоян и сега не знаеше как бе умряла тя, но долавяше някак страшната тайна и че в тази тайна беше Султана. Той не смееше да пита и разпитва там, дето Султана бе сложила ключ, но с това скръбта му по умрялата ставаше още по-голяма. Трябва да е била много страшна смъртта на клетото девойче, щом Султана всичко скри. Но ето пък сега тая радост с Ния... Като царица влезе тя в къщата му, идеше му понякога да ѝ се поклони до земята.

И децата на Кочо, по-стария брат, бяха като омагьосани от Ния. Зима беше още. Голям Сечко не беше минал, та малките човечета стояха въкъщи. Те все зяпаха по Ния и току посягаха да се уловят за полите ѝ. Благой, по-голямото (най-голямото бе умряло преди година и половина от лошо гърло), ходеше подир нея като сянка:

– Стрино Нийо, чуваш ли... Стрино Нийо, знайш ли... Стрино Нийо, виж... А баба му Султана се караше:

– Стига де, по цел ден – стрино Нийо! Остави стрина си да си гледа работата!

Една вечер Кочо донесе от чаршията любеница. Беше дебелокора, възлеста зиморка, но голяма рядкост беше да се намери макар и такава любеница сега, толкова късно след Божик. Кочо влезе усмихнат, отиде и подаде любеницата на Ния, а ушите му пламтяха от радостно смущение. Майка му го проследи със строг поглед, но се съдържа – нищо не каза. Добре беше да зачита той снаха си, но какви са сега тия глезеници с любеницата! И тъкмо Кочо... който за десет дни и десет приказки няма да каже! Но едва на вечерята, когато срязаха любеницата, намери тя сгода да изкаже недоволството си:

– Каква ти любеница по това време! Мирише на тиква и... вече изкуфела. Колко даде за нея, Кочо? Язък за парите.

Стоян побърза да глътне залька си и рече:

– Не е до парите, жено...

– Ами какво... – погледна го навъсено Султана от другата страна на

трапезата.

Стоян гледаше засмян Ния, с ласкав поглед и отвърна:

– Кочо заради снахичката си... чест ѝ прави. Пък ти – се обърна той с неочаквана смелост към жена си – какво искаш? Кое време сме сега, а ето замириша ни на любеница, на лето.

Свенливо се усмихваше Кочо, с наведени очи, а Раца, жена му, побутна съучастнически с лакът егърва си и лицето ѝ, погрозняло поради бременността, сияеше. И тя – Раца, – колкото и да бе станала от някое време във всичко по-сдържана, дори отпусната, и тя изпитваше върху себе си чара на Ния, обаятелната ѝ сила.

Ния бе свикнала с възхищението на другите към нея и го приемаше спокойно, мъдро. С тихо доволство и радост приемаше тя и видимото възхищение на людете в новия ѝ дом. Радваше се тя, че им харесва, радваше се заради Лазара. Само от свекърва си, изпитваше стеснение и дори боязън – да не би да сгреша нещо пред нея, да не покаже неумение, неопитност в домашната работа. Друг беше редът в тоя дом и Султана беше единствена негова и безспорна господарка. Но и в тоя страх на Ния беше пак обичта ѝ към Лазара – заради него тя искаше да се харесва на людете му и най-много на неговата майка. Това беше само през първите дни, докато Ния посвикна с новия си живот.

Тя вече не се боеше от свекърва си, макар да чувствуваше върху себе си нейната власт, която тежеше над целия Глаушев дом. Султана не преставаше да бъде внимателна и дори ласкава към Ния – по-внимателна и по-ласкава, отколкото към всички други в къщи, но като искаше да я въведе в реда на къщата не пропускаше случай да я насочва, да я поучава, тя се стремеше, вярна на природата си, да я подчини на своята воля. Ния мълчаливо, смирено се подчиняваше и свекървата доста се поучуди в себе си, че не срещаше никаква съпротива, ала скоро младата снаха започна все по-често да отговаря на нейните нареждания:

– Да, майко. Знам.

Тогава Султана остави в ръцете на Ния цялата работа, която бе ѝ възложила като неин дял в общата грижа за къщата. Но старата не преставаше да я следи и колкото да беше тя предпазлива – Ния навсякъде чувствуваше върху себе си нейния бдящ поглед. Старата за сега не се сдържаше, макар много рядко, да подсети, да подкара Ния за едно или друго, но получаваше един и същ отговор:

– Да, майко.

– Пълни ли са бардучетата, щерко? Донесе ли дърва?

– Да, майко. И старата жена казваше с явно задоволство:

– Е харно, щерко, харно.

Както беше открай време, старата стоеше повече край огнището в общата стая, грижеше се за храната на людете си, а на Ния бе предоставено да се грижи за чистотата и реда в къщата – да помете, да изтърси, да избърше с мокър парцал, да донесе вода, дърва за през нощта. Раца – по-старата снаха – беше в последните месеци и я държаха по-настрана от всекидневната домашна работа, Ния вземаше всичко от ръцете ѝ, караше я да лежи, но и тук се намеси свежървата:

– Ти немой така с Раца. Тя не е за по-тежка работа, но и не е хубаво да лежи по цел ден. Е – потрепна едва-едва усмивка на устните ѝ: – Ще дойде и за тебе такъв ред.

Султана обичаше такива люде, които във всичко излизат насреща. Радваше се тя, че и Ния беше такъв човек, но в недоверчивото ѝ сърце тежаша още много съмнения спрямо галената дъщеря на чорбаджи Аврам Немтур. Тя виждаше все по-ясно, че не беше се излъгала в Ния, но се боеше много за сина си, за Лазара – какво ли не крие човешкото сърце! Жена ленива и разсипница, жена нечестива може да разори, да посрами и най-достойни я мъж.

Мина тъй, в мир, любов и радост, доста време. Султана беше доволна от новата си снаха, макар сърцето ѝ да оставаше все неспокойно. Дай боже да върви все така, пък то, нейното проклето сърце открай време си е такова и във всяка работа – тупти под лъжичката, напиря припряно и тревожно. Какво има да се бои тя с Ния? Но ето Султана не може да я извади от ума си и погледът ѝ непрестанно върви след младата невеста, търси я, следи я зорко.

За пръв път двете жени се изправиха една срещу друга заради газената ламба, която Ния донесе в Глаушевата къща с големия си чеиз. Това беше първата газена ламба в Преспа.

II

Като се освободи от смущението си в първите дни на своя нов живот, Ния забеляза, че у Глаушевици не всичко беше тъй, както би желала да бъде. Тя и преди бе влизала в тоя дом, но като чужда, като външен човек, който идва и си отива, без да се заглежда във всяко нещо. И сега също, когато бе станал неин дом, тя не можеше да се сроди напълно с него. Глаушевата къща беше стара, мрачна и студена, с ниски, почернели тавани и малки прозорчета. Останала бе една част от някогашния

сарай на хаджи Серафим – дядото на Султана, – после Стоян Глаушев зида и приправя, колкото да има де да прибере нарасналата си челяд. Тясно беше в тая къща, задушно – при толкова люде, – но имаше и нещо друго, с което Ния не можеше да привикне.

Ния бе дошла тук заради Лазара, а всички в тая къща бяха я посрещнали с обич и тя не искаше да огорчава никого – най-малко старата Лазарова майка. Тя искаше тия вече нейни люде да живеят по-добър живот, по-весел, по-радостен. Във всяко нещо в техния живот имаше някакво усилие, някаква принуда или задължение. Ния си мислеше, че това е дошло след смъртта на Катето, че с Катето бе си отишла радостта от тая къща и не се чуваше тук ни висок, волен смях, ни песен. Всичко беше много мъдро, много редно, такава беше и старата Глаушица – прекалено мъдра и грижовна. Но студено беше в тоя дом и нямаше много радост в него.

Такава бе преди и бащината къща на Ния. Но те живееха тогава в голямата къща двама старци и тя самичка с тях. Ния не можеше да стори нищо срещу мрачната воля на баща си. И бе мечтала да уреди поиначе някога своя собствен дом. Сега срещу нея беше Султана.

Тя, Лазаровата майка, готвеше само по едно ядене и го слагаше на трапезата вечер, когато се прибираха и мъжете въщи. През деня жените и децата прекарваха как да е – с по една бучка сирене, с по няколко маслинки или понякога дори само с паница зелева чорба или друга някаква туршия. То не беше от немотия, но Султана дълго бе живяла сиромашки живот, при всякакви лишения, та и сега, когато трима мъже печелеха в къщата ѝ, не можеше да се поотпусне. Или пък си беше по рождение скъперница. Ния жалеше Кочовите деца. През деня те все проплакваша за ядене и вечер се нахвърляха като гладни кученца на топлата гозба. Глаушевци се хранеха още с дървени лъжици, като селяни и като някогашните преспанци. Така бяха свикнали, а Лазар, който още като дете бе ходил да се учи в Охрид и бе вкусвал всякакви гозби, виждал бе и по друг ред на трапезата, сякаш не забелязваше какво му слагаха да яде. Но Ния тъкмо с него почна и най-напред за дървените лъжици.

– Лазе... никой сега в Преспа не се храни с дървени лъжици. Може само най-бедните или селяните, които идват в града.

– Да, да... – продума Лазар и се виждаше, че за него не беше много важно с какви лъжици яде. И Ния продължи:

– Продават се в чаршията хубави лъжици, като да са от сребро.

– Тя, майка... Ти с нея поговори. Не беше лесно да се говори със Султана, когато трябваше да се харчат пари. Лазар познаваше майка си

и побърза да добави, за да успокои младата си жена:

– Скоро ще ида в Битоля по работа и ще донеса оттам лъжици. Ще бъдат като подарък от Битоля.

Ния можеше да донесе лъжици от бащиния си дом – каква ли не пощнина бе изоставила тя по големите затворени сега стаи там! Но Лазар бе казал, че няма да допусне никой да помисли, че се оженил за Ния заради богатството на Аврам Немтур. Той бе ѝ позволил да донесе чеиз колкото беше редно за невеста като нея, но ни той, ни Султана също ще посегнат да сърбат на трапезата си с лъжици на Немтура, ако ще да са от чисто злато.

А не беше в тая къща само яденето или само дървените лъжици, с които Ния не можеше да се примири.

Тя извади един неделен ден от сандъците си газената ламба. Започнало бе да се смрачава и Ния реши да запали тоя път лампата. Не беше голяма тая чудна ламба – с кръгло стъклено резервоарче за газ, с лъскава, жълта, сякаш позлатена машинка за фитила и шише, издуто като цяла любеничка. Избърса я Ния грижливо и я сложи върху широката стряха на огнището, дето стоеше и старият железен светилник. Каква лъскава, крехка и прозрачна беше новата ламба редом с тежкия, грубо изкован светилник!

Най-напред нададоха вик децата и се спуснаха към огнището да гледат лампата. Кирил, по-малкият, който се бе изправил вече здраво на крачката си, сочеше с пръстче лампата и викаше пискливо:

– Джидже! Джидже!

Благой – по-голямото момче – гледаше лампата с полуотворена уста, взираше се в нея унесено. Като видя Кирил, че по-голямото братче не му обръща внимание, спусна се и цял се протегна, подигна се дори на пръсти, за да стигне лампата с ръка.

– Ей – сграбчи го отдире Благой уплашен. – Ще я счупиш! Каква е хубавааа!

Ния ги гледаше отстрани и се радваше на тяхната радост. Показа се откъм стаята си и Раца, с тежки стъпки, едва-едва разкрячена и цяла се бе отпуснала под тежестта на своето майчинско бреме. Лицето и, повехнало, с хлътнали бузи и потъмняла кожа, отеднаж се съживи.

– Е, що сега, Нийо, ... това ли ще ви свети? Ами как ще свети? – не дочака отговор тя. Ния каза:

– Ще сипем вътре... Ето тука, ще сипем газ. Донесох и газ две оки, тетка ми от Битоля ми я изпрати.

Ще запалим после фитила.

– Ами то като светилника... – побърза Раца да покаже, че се е досетила.

– И тя с фитил, лампата, ама това е машина, виждаш ли? Ето тука се върти, подига се фитилът, свива се. Шишето отгоре и... свети колкото и светилника.

– Гледай ти... Ам хубаво, Нио...

– Хубаво ще бъде. По-хубаво.

Султана мълчаливо следеше по-младата си снаха и ту влизаше, ту излизаше от стаята, негли по някаква си важна работа.

– Що велиш, Нийо, щерко? – чу Ния отеднаж гласът ѝ откъм другия край на стаята. – Това ли да ни свети? Добре ни светят нам светилниците, имаме ги три-четири.

Двете млади жени се обърнаха към нея. Тя говореше кротко, примирително и все пак в гласа и се чувствуваше твърдост. И хлътналите ѝ, откромени очи гледаха издълбоко, със сух, остър блясък. Ния почувствува всичката сила, с която старата жена се противеше на нейното желание да запали тая вечер газената ламба, почувствува голямата сила, с която свежърва ѝ искаше да запази в къщата си установения ред. Ния трябваше да ѝ противопостави също такава голяма сила. Тя не искаше да оспорва на старата жена майчинската ѝ власт и право, нито почитта, която ѝ дължеше, но свежървата сега беше явно несправедлива. Старият железен светилник не беше по-добър от газената ламба. Ния бе виждала в Битоля как свети газена ламба – людете там бяха забравили старите светилници. По-хубаво ще бъде да свети ламба, ще бъде за всички похубаво и тя, старата майка, ще може да си вдява иглата вечер, няма да се тухка и да се моли да ѝ я вдява някой от по-младите. Ния наблюдаваше една дълга минута лицето ѝ, вираше се в очите ѝ. Не беше това само заради лампата. С голяма сила стоеше насреща старата жена, застанала бе да брани нещо много скъпо за нея. А тя още не беше виждала как ще свети новата ламба. Да види поне, да види...

– Майко, да запаля... ти ще видиш.

– Какво ще видя... Цел живот аз со светилник, от старо време още... Така сме си навикнали, а това нещо дяволът го измислил. Ти остави това светило, щерко, скрий го пак в сандъка си.

– Не, майко.

Дребното, бледо, възсиво лице на старата жена се опъна, сухият, остър блясък на очите ѝ пронизваше. Тя за пръв път чу от по-младата си снаха „не“. Ния отказа спокойно и смело. Не искаше да отстъпи и нямаше да отстъпи. Сега и Султана почувствува, че снахата се изправя

срещу нея с голяма сила. Лека бледност се разля по лицето на младата жена, но тя гледаше свекърва си спокойно и с непоколебима увереност, че е права. Тоя спокоен поглед беше по-силен, по-устойчив. Султана можеше да я принуди да отстъпи, но само със своята власт на свекърва и майка. Тя не искаше така и се колебаеше, Тя не искаше да бъде като други зла, проклета свекърва. Ния не промени, не повиши глас, говореше със същата почит към нея. Как ще се нахвърли тя. Султана, да вика, да крещи, да събори тая проклета ламба от оджака? Но ето снахата дигна глава срещу нея. За пръв път... и нямаше да бъде само тоя път, то се знай...

Влезе Стоян, а с него нахлу отвън, през отворената врата, студен въздух. Той духна в ръцете си разсеяно и повече за да се пошегува:

– Брей... отеднаж стана студено, щом започна да се свечерява... Добър вечер. Х у, ху! Той и Мал Сечко като големия иска да се покаже, ама нему бързо ще му мине... – той се огледа учуден и добави с пречупен глас: – силата... Ама вие що?...

Трите жени стояха мълчаливи, децата също се бяха умълчали и в стаята беше съвсем тихо.

– Добър вечер, татко – отвърна Ния на поздрава му.

– Добър вечер – повтори след нея като ехо и Раца. Стоян Глаушев нищо повече не би забелязал нито дори по уплашеното лице на Раца, но малкият Кирил изтопурка към него, улови го за ръката и го задържа към оджака:

– Виж, дедо... джидже! Джидже, виж... Стоян едва сега видя лампата.

– Аха, аха! С нея ли ще ни светнеш, невесто? – обърна се той към Ния. – Е, хайде, хайде да видим какво е това светило, това чудо.

Сетне той, по навик, се озърна да потърси погледа на жена си – какво мисли, какво ще каже тя по тая работа. Ала Султана извърна глава, махна с ръка: правете каквото знаете. И без нужда приседна пред огнището, разбута пламтящите главни.

Ния погледна Раца, а тя стоеше там с наведени очи и колкото и да беше поуплашена от свекърва си, по бледите ѝ, подпухнали устни трептеше хитра усмивка. Ния извърна очи към свекъра си. Той я гледаше ухилен, с радостни, любопитни очи. И каза нетърпеливо:

– Хайде де! Пали!

Влезе и Кочо.

– Добър вечер.

– Татко – викна срещу него по-голямото му момче. – Стрина Ния

ще пали, ще пали... е това, лампата!

Кочо погледна лампата на оджака, плъзна поглед някъде край Ния-беше свенлив човек и все още се стесняваше от снаха си.

– Де да видим – прозвуча спокойно и равно гласът му и такъв беше тоя глас, че никога не можеше да му се възрази. Кочо говореше рядко и само това, което беше необходимо, което беше уместно.

Ния спря за миг поглед върху свекърва си и мълчаливо излезе вън, сподирена от погледите на всички в стаята; само Султана седеше с ПОДБИТИ колена пред огнището и гледаше пред себе си намръщена. Ния се върна с един лъскав тенекиен съд с похлупаче, една крива, тясна тръбичка излизаше ниско от издгатата му долна част – за сипване. Посрещнаха я всички с жадни, любопитни очи и пак само Султана седеше пред огнището, гледаше пред себе си строго. Ния пристъпи към стряхата на огнището, придръпна лампата към себе си. Наредиха се всички около нея в кръг и мълчаливо наблюдаваха всяко нейно движение. Тя остави долу тенекиения съд, свали ловко шишето на лампата, отвинти машинката с фитила, сетне посегна към съда, дигна го.

– Дръпнете се, деца! – викна Стоян. – Тъмно е веке, не се вижда.

А тъкмо той бе засенил най-много оскъдната вече светлина откъм прозорците. Никой не се помръдна. Чу се тих шум на изливаща се течност, стаята изеднаж се изпълни с непозната миризма – остра и някак влажна, проникваща сякаш и до гърлото. Някой шумно изсумтя.

– Уф, смърди! – чу се гласът на Султана. – Що е сега пък това?

– Мене не ми смърди – каза Кочо.

– Ай, колко хубаво миришеее! – проточи гласец Благой, по-голямото момче.

Като завинтваше с бързи пръсти машинката с фитила, Ния рече:

– Това е газ, майко. С нея гори лампата. Вместо лой. Като се затвори добре, нема да мирише.

Тя се наведе към огнището с лампата в ръка, взе с другата си ръка една по-малка запалена главня и я насочи към дигнатия високо влажен фитил. Във въздуха пропълзля синкав дим от главнята, но фитилът пламна, затрептя, залюля се висок пламък и започна да се точи, да се къдри нагоре друга една лента от дим, черен и гъст. Децата, и Стоян с тях, наблюдаваха всичко това с проточени вратове, загледа се в ръцете на Ния дори и Султана, но с презрително свито лице. Ния хвърли главнята в огнището и се изправи. Пушливият пламък на лампата се люлееше по всички посоки пред лицето ѝ, сетне тя бързо въртна машинката и пламъкът се скри, остана да се точи едва ли не само черният му дим. Тогава

Ния сложи шишето на лампата, черният дим изчезна и всички видяха как засия лицето ѝ, ръцете ѝ, озарени от тиха, постоянна, ярка светлина. От машинката на лампата се подаваше едва-едва бяло, ярко пламъче и блестеше в светлина цялото шише. Ния пак посегна с два пръста и приподигна фитила. Бялото пламъче се дигна по-високо, подвижно и още по-ярко. Виждаше се цялото лице на Ния и как блестяха очите ѝ, отворени широко срещу светлината на лампата. Младата жена се придърпна и се огледа. Заозъртаха се и другите наоколо. Светло! Хубаво! Ето, всичко се вижда в стаята. Беше се стъмнило доста и само прозорците се синееха там, надничаше през тях гаснещата зимна вечер, но в стаята беше светло; не се спотайваше както преди треперлив мрак по ъглите и много близо около люлеещото се пламъче на светилника. На стряхата на огнището беше и старият светилник. Стоеше на трите си разкривени нозе, тежък, груб, почернял от годините и още по-черен сега – без негово то мижаво пламъче.

Малкият Кирил, дигнал високо брадичка към лампата, разтворил широко очи, не можеше да се нагледа на новото светило. Той въздъхна дълбоко от напрежение и въздишката му се чу из цялата стая. Раздвижиха се всички. Ния изнесе във тенекения съд с газта и пак се върна.

– Е що, невесто – посрещна я Стоян, – сега с това ще си светим, а? Ами къде се намира тая миризлива водица за лампата, има ли някъде чешмичка да си наливаме? Май нема такава чешмичка.

Султана се изправи уж забързана по работата си и рече, като проскваше, с презрение през разредените си, изпочупени зъби:

– Вие пак ще запалите един ден светилника, пак ще се върнете при него, че в него нема лъжа и дяволии, ами де сега, като сте рекли...

Тя се почувствува сама срещу всичките си люде – и малките дори бяха против нея, но тия ѝ думи бяха най-напред за по-младата ѝ снаха и тъкмо тя, Ния ѝ отговори:

– Майко, и на тебе ще ти хареса повеќе лампата.

– Никога.

– Ще видиш. А Лазе, той като чете нощем, сега ще му бъде по-добре. На светилника очите му се зачервяват. А газ, татко, имаме цели две оки. После ще си купим от Битоля. Има там колкото искаш.

Влезе Лазар, затвори вратата и се спря изненадан от силната светлина на лампата.

– Хубаво – рече той и като забележа мрачното лице на майка си, пристъпи към нея: – Нели, майко?

– Що?... Не виждаш ли как смърди!

– И лойта мирише, майко, и дори по-тежко.

През цялата вечер се говореше повече за лампата, децата не можеха да откъснат очи от нея. Като седнаха да вечерят, Лазар разказа каквото знаеше за газта.

– От земята извира. Гъсто като катран. Продупчат на дълбоко и започва да извира. От него изваждат и газ, и други горива, във фабрики ги изваждат.

– Ами къде, Лазе, в коя земя? – попита Стоян. – Не ще да е по нас, не ще да е наблизу.

Лазар остави лъжицата, обърса мустаките си с тъкана шарена кърпа, изправи глава, негли всички да го чуят по-лесно, и рече:

– В Русия, татко.

На свой ред остави лъжицата си Стоян Глаушев и не свалеше очи от сина си, пълни с удивление.

– В Русия! – повтори той с дълбок глас. – Бре, бре, бре! Каква земя, какво чудо! Русия...

III

На 3 април – Великден 1860 година, един от първите вождове на българския народ, владиката Иларион Макариополски, обяви в Цариград независимостта на българската църква. През време на великденската църковна служба тоя не спомена, както винаги досега, името на гръцкия патриарх, а изрече с развълнуван глас пред събрания в църквата хиляден народ молитва и славословие за всебългарската църква.

Българският народ вече не признаваше гръцкия патриарх за свой църковен глава. На другата година патриарх Йоаким II свика в Цариград Александрийския, Ерусалимския, Антиохийския и всички бивши цариградски патриарси заедно с още двацет и седем владици и тоя голям събор призна някои права на българите, но низвергна тримата български владици Иларион Макариополски, Авксенти Велешки и Паисий Пловдивски, които бяха всепризнати български вождове. Така Фенер искаше с привидни обещания и отстъпки да измами и заблуди българския народ, а, от друга страна, се опитваше да го обезглави, като осъди тримата бунтовници владици и ги изпрати на заточение.

Цариград бе станал средище на църковната борба, която беше повече борба за свой славянски, български говор по църкви и училища. Бунтовната молитва на Иларион Макариополски бе подета от целия народ и

което стана в Цариград, повтаряше се с голяма смелост по всички краища на Мизия, Тракия и Македония. Преспанци също прогониха от своя град наместника на битолския гръцки владика и вече не споменаваха в църковната служба името на патриарха и на владиката, а Лазар Глаушев, по подражание на Илариона Макариополски, съчини ново славословие:

– Болгарскому свещеночалнику и преосвещененшим и богоизбраним архипастирем всечестния Болгарския-церкви, всечестних екзархов составляющих Собора Болгария, нашим же отцем и архипастирем многая лета!

За някое време настана затишие в Преспа. Мирно и тихо редяха преспанци своите църковни и училищни работи. Всяка година избираха нова своя община, която ръководеше народните работи, и общинарите бяха повечето от еснафите и от по-младите граждани. Избран бе в общината и Лазар Глаушев, но едва след като се ожени. Като влезе така в общината и за пръв път седна на широкия миндер между другите общинари, дядо поп Костадин, председателят, му рече:

– Ти си достоен и най-учен между нас, но нежененият е свободен човек и не познава той сички човешки грижи и нужди. С друга мерка мери секо нещо жененият човек, който се свързва со жена и челяд ражда и отглежда.

Едновременно с Лазара бе избран за общинар и Таки Брашнаров, който също беше млад човек, но от чорбаджиите.

Битолският гръцки владика не се примири лесно с изхвърлянето на името му, ала сега за него Преспа беше като затворена крепост. Прогонен бе фанариотинът и прокълнатото му име не само в Преспа, но също и от Охрид, от Прилеп, от Лерин, от Ресен – де по-рано, де по-късно, – а което ставаше по тия краища, ставаше и по цяла Македония.

Настъпиха по-спокойни години за Преспа и бяха те години на радост от победата, на общо въодушевление. Животът в града се обърна и потече в друга посока, като река, която си е пробила ново корито.

Имаше в Преспа двама братя – Ицо и Миро Бабодевци, – и с тях двамата започна промяната в живота на преспанци. Баща им някога дошъл от село, като Стояна Глаушев, но умрял рано и ги оставил сираци по на пет-шест години. Родили се бяха те за по-малко от две години и нямаше голяма разлика в тяхната възраст. Приличаха си и по външност, като близнаци, само по-големият, Ицо, беше малко късав. Той и по нрав беше по-сдържан, по-затворен. Като поизраснаха, майка им ги пъдеше от къщи – сами да си търсят хляба, че бедната вдовица не можеше ни да

ги насити, ни да ги облече. Лятно време те прескачаха оградите на чужди градини или скитаха по полето и не оставаха гладни, дори носеха и за майка си едно и друго в пазвите си. После навикнаха да отиват в чаршията и там намираха залъка си по-лесно и по всякакви начини: ще помогнат в някой дюкян, ще занесат или ще донесат нещо, а когато нямаше кому да помагат – посягаха и да откраднат. Хитри бяха и двамата, ловки и дръзки. Израснаха в чаршията и познаваха всяка работилница, всеки дюкян с хората му и като дойде време да си намерят и те постоянна работа – не отидоха да въртят тежки чукове в някоя казанджийница или в някоя ковачница, а се настаниха в търговската чаршия. Влезе Ицо, по-големият, в един манифактурен дюкян и каза кротко на стопанина:

– Аз... само за хлеба... да помагам, да помета дюкяна...

В такъв дюкян винаги има работа за момче на десетина или дванайсет години – ще заслужи то за един залък хляб. А Ицо така подхвана работата си, че чорбаджията му още към края на първата седмица каза на съседа си:

– Това момче има и на тила си очи.

И Миро се настани като брат си, но той в една бакалница.

Така бяха расли двамата братя, така бяха живели, че рано още познаха хората и живота им. В сърцата им се разгоря алчност, станаха себелюбиви и безогледно използваха за себе си човешката доверчивост и всички човешки слабости. Хитри и предпазливи бяха двамата братя и най-напред спечелваха доверието на чорбаджиите, дето работеха, а сетне започваха скришом, неусетно да ги крадат и ограбват. Не минаха ни десетина години и двамата братя Баболеви си отвориха свое дюкянче, на самият край на чаршията. И казваха скромно:

– Работихме двамата, поспестихме от залъка си по некой грош, пък и на вересия взехме по нещо стока от-тук-оттам. Да си опитаме късмета, пък каквото бог даде.

Те не бяха скромни – преголяма беше тяхната алчност за пари, за богатство и всичко правеха с трезва сметка. Избраха малко дюкянче на края на чаршията, за да не пада в очи, но то беше на пътя, по който минаваха пазарджиите от полските села и чак оттатък, от планинските села по Железник. Всичко беше с тънка сметка у братя Баболеви: в дюкянчето си продаваха все дреболии, но много нужни на селските люде – игли, копчета, мъниста и всякакви украси за селското облекло, огледалца, ножчета, бои, а после започнаха да се появяват по рафтовете и по няколко топа памучни преди или басма. Те бяха уловили тъкмо пътя на

селските пазарджии, а по-малкият брат, Миро, пазарен ден излизаше пред дюкянчето и не пропускаше да мине селянин или селянка, та да не ги покани:

– Влез, стрико, в дюкяна, влез, стрино! Игли, конци, огледалца, сичко имаме, евтино продаваме, за сиромаси люде.

А по-големият, Ицо, седеше в дюкянчето и лъжеше наивните селяци със сладки и медени думи, та им вземаше два пъти, три пъти, пък и десет пъти по-скъпо. Парите бяха оскъдни и още повече у селските люде, но братя Баболеви вземаха за стоката си и яйца, и кокошки, и масло, и кожи. Пазарен ден дюкянчето се пълнеше с люде, но братята се оплакваша из чаршията:

– Немаме работа. Какво ще спечелиш от игли и конци?

На третата или четвъртата година те изоставиха малкото дюкянче и наеха голям дюкян в търговската чаршия. Още месеци преди това казваха на своите селски купувачи:

– От Димитровден нататък ще ни търсите в чаршията, в новия ни дюкян, на ъгъла срещу сарачницата на Реджеб ага.

Селяните научиха да отиват и в новия им дюкян, а братя Баболеви отиваха да купуват стоката си направо от големите търговци в Битоля-, в Солун.

Преспанци минаха през всякакви изпитания, вълнуваха се и се бориха, издигнаха нова църква, уреждаха училище, мечтаеха за някакъв нов живот, а братя Баболеви търгуваха и трупаха богатство. Посегнаха и те към книга и калем, но колкото да се научат да правят сметките си. Ожениха се и двамата за богати моми, разшириха дюкяна си и го напълниха със стоки от пода до тавана.. Те не изоставяха селските люде, но в дюкяна им сега влизаха и граждани да купуват всякакви платове и украси за празници, за сватби и кръщавки, пък и за погребения. Братя Баболеви още един път разшириха дюкяна си, напълниха го пак с всякакви стоки от пода до тавана и в него сега шетаха петима калфи и чираци.

Минаха години. Богати и пребогати бяха братя Баболеви, но не се насищаха на богатство. Направиха си и двамата нови къщи-сарай. На по-малкия, на Миро, се родиха двама синове и две щерки, но Ицо, по-големият, нямаше деца.

В дъното на големия дюкян заградиха единия ъгъл с джамове и там седеше по цял ден Ицо Баболев. Какъвто стана, щом навърши четиридесет години, такъв си остана той и много по-късно. Тънки мустаки, доста раздалечени един от друг, висяха от двете страни на широката му уста с едва цепнати устни. Към края на всяка седмица, преди да се обръсне, по

брадата му шръкваша редки, тънки пепеливи косъмчета и берберинът Шабан ага, при когото се бръснеше за по-евтино, би очистил мършавото му лице с две-три дръпвания на широкия си бръснач, но се бавеше и с него, както и с другите си мющерии, за да не докундиса чорбаджията. Окапали бяха и веждите на Ицо Баболев, та лицето му беше цяло разголено и покрито със ситни бръчки. Бледо беше това лице, затворено и без израз. Ицо стоеше повече с отпуснати клепки, но когато подигнеше очи да погледне някого – лицето му се оживяваше и погледът му тежеше, като да се слагаше върху човека или предмета, върху който се спираше. Седеше той зад мътните стъкла в дъното на големия дюкян, премятеше разсеяно стара една броеница от някакви си костилки и все мислеше нещо. Той стоеше повече с отпуснати клепки, но лицето му винаги се белееше обърнато към дюкяна и калфите си мислеха, че непрестанно ги наблюдава. Той наистина следеше непрестанно какво става в дюкяна и много пъти се случваше да повика някого от калфите – и с обиди, за да го докачи:

– Що искаше селянинът, дето си излезе ей сега? Защо го остави да си отиде?

Така той следеше петимата калфи и чираци – крадял бе някога от чорбаджиите си, боеше се да не го окрадат, следеше как посрещат и изпращат те купувачите, следеше какви стоки се търсят и каквото липсваше в дюкяна му, бързаше да го набави.

Двамата братя във всяко нещо си приличаха, но по-младият, Миро, беше подвижен и по-разговорлив, по-приветлив човек. Приличаха си те и по чертите на лицето, та веднага можеше да се познае, че са родни братя, но лицето на по-младия беше по-живо, с румени бузи, погледът му беше открит, весел. Миро пазеше големия дюкян отвън, той беше винаги между калфите и купувачите, умееше да привлече купувач, да го задържи в дюкяна, да го склони да купи едно или друго. Двамата братя бяха винаги на един ум – Ицо, по-старият, мислеше и премисляше за двамата, а Миро бързаше да се съгласи с него. Миро беше по-весел човек и по-лекоμισлен, може би защото беше по-щастлив от брат си с четирите си деца, а Ицо нямаше деца и жена му беше болнава. Ето тук двамата братя имаха различни мисли и ги криеха един от друг. Миро беше сговорчив, послушен по-млад брат и се отнасяше много почитателно към по-стария, но той си мислеше: „Ицо нема деца, жена му нема да живеј много, той работи за мене, за моите деца!“ Ала Ицо не мислеше така. Ицо не мислеше в работата си за децата на по-младия си брат, а мислеше за себе си, той работеше и печелеше за себе си – да пълни повече

кесии с жълтици, да разраства работата в дюкяна, да набавя нови стоки и това беше постоянна жажда в него и сладост, на която не можеше да се насити. Когато двамата братя преглеждаха сметките си и дяляха печалбите си, по-старият не пропускаше удобен случай да не дръпне от общия куп нещо повече за себе си. По-младият не беше по-доверчив или по-нехаен към печалбите – той си мислеше: „И Ицо работи и трупа за мене, за децата ми.“ Иначе и той би дръпнал от общия куп повече за себе си. Но братята криеха един от друг тия свои мисли и по-старият все тъй мислеше и премисляше за двамата, а по-младият бързаше да се съгласи с него.

По едно време Ицо започна да се заглежда в дюкяните на отсрещната страна на улицата, дето беше и сарачницата на Реджеб ага. Нямахше какво да мисли дълго той и каза на по-младия си брат:

– Както сме в тоя дюкян, за една нощ можем да изгорим. Да вземем и да купим ъгъла отсреща заедно со сарачницата на Реджеб ага и да дигнем там това лето мааза. Пожари често стават в чаршията, а маазата со каменни стени и со железни кепенци нема да изгори. Ще я дигнем на два ката и с изба с тухлени сводове и железно. Мисля аз, не ще ни са нужни повеќе от две хиляди лири, а здраво нешто и сигурно ще бъде и наше ще си бъде за век и веков.

– Ами добре си намислил, брате – съгласи се веднага Мирот.

Когато научи сарачът Реджеб, че двамата братя бяха купили дюкяните заедно с неговата сарачница и че ще ги събарят, за да дигнат мааза, изтича при тях бедният човек – и тъй както беше в дюкяна си, със запретнати ръкави и с кривия си сарачки нож в ръката.

– Чорбаджилар... от петнайсет години седя аз в тоя дюкян насреща и честно си плащам кирията на сайбията му, а вие сега искате да ме прогоните оттам. Ами аз с тоя нож вадя хлеба на децата си, чорбаджилар, и къде ще ида сега? Къде ще ида в друг дюкян, ще загубя мющериите си.

– Ще дойдеш тука, Реджеб ага, на нашето место – отвърна му спокойно Ицо Баболев. После прибави негли с приятелска загриженост: – Ако пък ти е голем нашият дюкян, кажи на сайбията му да ти прегради за сарачница.

– Чорбаджи – каза бедният сарач, – вие ще съборите дюкяна ми насреща и ще градите там мааза цело лето. Цело лето ще седите тука, докато се направи маазата ви, а къде ще ида аз през това време? Ако само два дни не работя, децата ми без хлеб ще останат.

Ицо подигна рамена, стисна още по-плътнo тънките си устни. Всеки да си носи своите грижи! И не се боеше той от сарача, макар да беше

турчин: стопанинът, от който бе купил сарачницата му и другите дюкяни насреща, беше също турчин и бе му наброил Ицо цяла шепа алтъни.

Към края на лятото братя Баболеви се преместиха в новата си мааза и такава беше тя, че ключът ѝ от кован челик тежеше цяла ока. Преместиха се там и за късо време напълниха със стоки и двата ѝ ката, напълниха и избата. Не загубиха ни един купувач, а станаха купувачите им още повече.

През пролетта на 1866 година, след великденската седмица. Ицо Баболев изчезна от Преспа. Никой не се учуди – Ицо често пътуваше до Битоля, до Солун, до Филибе, а ходил бе еднаж и чак до Цариград. Но мина доста време и людете започнаха да подпитват за него. Миро отговаряше:

– Ами той... по работа...

По-големият брат бе заминал за Беч. Баболеви криеха това далечно пътуване, както скриха и подготовката му. Като научиха с течение на годините всички хитрини на занаята си и най-вече като напълниха цял сандък с жълтици, Ицо каза на по-младия брат:

– Докато стигне до нас, нашата стока минава през много ръце и сека ръка тегли към себе си. Защо да не отидем да прием вода направо от извора? Каквото спечелим, ще си бъде само за нас, нема да делим с никого. Ще купуваме направо от фабриките. Един от нас да отиде в Беч. Там ще намериме люде от секакви фабрики.

– Ти ще идеш – отвърна Миро. – Не ме бива мене за такова нещо. Ама, Ицо... Беч... далеко бре! И швабски не знайш, как ще се разправяш с разни там шваби?

По-големият брат посегна към касата – един обкован с желязо сандък – и извади оттам цяла шепа жълтици.

– Ето ключ за секакви врати. И на швабски език ще те научи, секи шваба поклон ще ти направи. – Той добави: – И други люде от нашите места са ходили до Беч и по-далеко...

– Е, върви, върви, Ицо...

Най-напред Ицо Баболев отиде в Битоля, два пъти едно след друго. Там той научи как ще отиде до Беч и как ще пренесе на такова далечно място до тридесет хиляди лири чисто злато. И приятелите му евреи и власи – търговци в Битоля – го поглеждаха учудени, като им каза, че има на ръка такава сума суха пара. Един от тях не се съдържа и му рече:

– Не знаех досега, чорбаджи Ицо, че може да има в една Преспа човек с толкова пари. Аферим!

– Дамла дамла гьол олур¹ – отговори скромно на турски Ицо

Баболев.

– Ех, чорбаджи Ицо – поглади брадата си битолският туджарин². – Тебе сигурно са те настигали и поройни дъждове.

Ицо Баболев едва-едва се поусмихна, както му беше обичай понякога, наведе очи и не бързаше да отговори. Така, с притворени очи, той и сега виждаше гъмжилото от купувачи в маазата му, особено в пазарен ден, когато Преспа се изпълваше със селяни от околните села. И пак се усмихна Ицо, по късавото му лице се разля едвам доловима руменина и отговори неясно:

– Ние с моя брат сме като в кошер. Прелитат пчели и оставят меда си. – После той отеднаж дигна тежкия си поглед и продължи: – Такава е стоката ни: не се знай цената и. Искай, колкото ще искаш. А хората по-векето са глупави. Само да знайш как да ги посрещнеш и как да ги изпратиш. Излъгал си го еднаж и като има нужда, пак ще дойде да го излъжеш. – Той пак млъкна, но, види се, му се стори, че бе проявил прекалена откровеност, и току попита: – И вие тъй, нели?

Битолчанинът се замисли за миг и после на свой ред се усмихна:

– И ние тъй.

Като се разчу между приятелите му в Битоля, че се готви да пътува за Беч с тридесет хиляди лири, Ицо Баболев вече нямаше защо да ги търси из битолската чаршия – те сами идваха при него и му предлагаха някой по две, по три хиляди лири за съдружие. Ицо отговаряше:

– Е, ако отида до Беч, ще донеса стока и за вас. Досега аз купувах от вас, пък сега може и вие да купувате от мене.

Той замина за Беч с едни кожени, поотгъркани дисаги и с един поизносен кюрк – да не влиза в очи през Дългия път, а времето беше още хладно и можеше да му се случи да ношува дори на открито. В дисагите си носеше две премени долни дрехи от домашно платно, няколко чифта чорапи от домашна прежда, едни похлупци, пълни с небито сирене, два сомунa домашен хляб. Макар да хапваше колкото едно пиле, до Беч с тия хлябове той нямаше да изкара, но и по пътя ще си взема по нещо. На голо, под учкурлука на чакширите му и под широкия, тъмночервен пояс, той препаса кемер с петдесет лири. На ризата му, под лявата мишница, близу там, дето туптеше сърцето му, беше изкусно и здраво пришит чек за тридесет хиляди турски лири в австрийски пари. Той и в съня си дори усещаше там, под лявата си мишница, сгънатата пъстра хартия. И

1. Капка по капка вир става.

2. Туджарин – търговец.

от тая хартия се преливаше в сърцето му голяма сила и смелост.

Ицо Баболев мина през Скопие, през Враня и Ниш и като влезе в Сърбия с възморавия си фес, започнаха там да му викат „турак“. Той не се тревожеше, че го наричат турчин, а се боеше само да не подуши някой в чуждата земя чека под лявата му мишница и кемера на кръста му. В Смедерево се качи на един маджарски кораб и продължи пътя си по Дунава накъм Будапеща и Беч. Той не се учуди много на голямата река – на нищо не се учудваше, по цял ден седеше до дисагите си на палубата и се припичаше на пролетното слънце. Само когато се спираха на многобройните пристанища, Ицо се промъкваше до борда и с любопитство наблюдаваше какви стоки се товареха и разтоварваха. Корабът се движеше бавно нагоре, срещу течението, Ицо едва-едва надаваше ухо на чуждата врява наоколо и погледът му се рееше празен по необятните равнини от двете страни на реката.

В Беч пристигна рано преди обед. Спря се на кея, облечен с кюрка си, с дисагите на рамо, с възморавия си фес. Не бе виждал той толкова много свят, такава широка улица, покрита цяла с равен калдъръм, такива сгради, изправени срещу него като планини. Чуждо място, друг свят! И облеклото по-друго, и тия толкова леки коли на яйове, а ги теглят по два или три коня, силни като аждери³, и колкото мъже, толкова и жени между тях с някакви чудни капели на главите си... Друг свят. Многогласата чужда врява по улицата идеше до ушите му като през вода, не можеше да долови той ни една изпусната дума. Е, как ще се разправя с тия човеци? Някакво смущение едва докосна сърцето му и той премести дисагите си на другото рамо. Но Ицо Баболев не се уплаши, На кръста му тежеше пълен кемер с алтъни.

Пред него се спря дребен човек с изпито лице, с големи, гъсти, вече прошарени мустаки и мънички, елипсовидни очила. Поизгледа го тоя непознат човек, докосна с върха на пръстите шапката си и попита:

– Тюрк?

Попримига срещу него Ицо и си мислеше: „Е, харно: като сте рекли турчин – нека бъда турчин. Може би е по-добре така, на турчина по-голема чест ще правят...“ И отговори:

– Турк.

Гледай ти чудо: непознатият му заговори на турски и ушите на Ицо като че ли се отпушиха. Виенчанинът едва ли знаеше повече от двайсет или трийсет турски думи, но Ицо разбра, че той бил някое време в

3. Аждер – ламя

Солун. После те тръгнаха заедно.

IV

Преспанската община сега нямаше големи грижи около двете градски църкви. Председателят поп Костадин и петима епитропи се грижеха за платата на свещениците, за восък, за някоя поправка и за разни други обикновени нужди. Откакто се обяви българската народна църква за независима и отхвърли гръцкия патриарх, Преспанската община, както и всички други общини, пращаше в Цариград до петдесет и повече лири годишно за нуждите на общото народно дело. А откакто преспанци прогониха наместника на битолския гръцки владика, престанаха да плащат и владишнина на владиката. Всяка година той пращаше до общината по няколко писма и молеше почтително да му се праща владишнината, а преспанските общинари нито отговаряха на тия писма. Тая година владиката прати нарочен човек и пак с едно дълго писмо до общината, но като се яви владишкият пратеник пред общинарите и им поднесе владишкото писмо, поп Костадин отказа да приеме писмото и само това отговори:

– Ние сме се отказали веќе и от патриарха, и от владиците му.

Владишкият пратеник рече смилено:

– Вие поне прочетете какво ви пише дедо владика и отговорете му също писмено, както подобава. Сега му отговори Лазар Глаушев:

– Ние сме се отказали от него и нема защо да отговаряме на писма, които не желяем да получим.

Владишкият пратеник си отиде. Преспанските общинари и Лазар Глаушев между тях, и всички, които четяха в читалището цариградските вестници, знаеха, че борбата с фанариотите тъкмо сега бе навлязла в решителна фаза – в Цариград, а също и по други някои места, се водеше с голяма разгорещеност. Турската власт, която нарочно подстрекаваше борбата между българи и гърци, сега, като виждаше, че победата наклонява накъм българска страна, поддържаше Фенер и все отлагаше да сложи справедлив край на дългогодишната разпра...

Всички грижи на Преспанските народни избраници сега бяха около училището и читалището. Имаше двама-трима между тях, които още държаха и за елинска наука в училището, но техният глас не се чуваше. Преспанци бяха обладани от ревност тяхното училище да застане между първите в страната. Църковният дискус, който бе определен за

училището, празничен ден се пълнеше със сребърни и медни пари и по това се познаваше и народната воля. Решено бе да се отворят в училището още два класа, та да стане то шестгодишно, каквито бяха училищата и по други по-големи градове. Решено бе, но нямаше учители, а те трябваше да бъдат най-добри. Лазар Глаушев писа писма за учители и в Цариград, и в Пловдив, и в Самоков, и навсякъде, където се знаеше, че има най-добри училища, писа писма и лично на Неофита Рилски, на Яким Груев, на Христо Данов и под всяко от тия писма, пълни с молби, с ревност за наука, с патриотично въодушевление, се подписваха с особено усърдие всички общинари и училищни настоятели. Получаваха се отговори, и те пълни с ревност за наука, с патриотично въодушевление, с похвали за преспанци, но и със съжаления, че не можеше да се помогне на Преспа: учители нямаше и доколкото имаше добри учители – никой град или село не искаше да се лиши от тях, даваше мило и драго, за да ги задържи за себе си.

Беше през първите дни на май, когато една ранна сутрин в житарския дюкян на Лазар Глаушев и Андрея Бенков се яви един непознат мъж. Те и двамата бяха в дюкяна си, Лазар и Андрея, и току-що бяха подхванали всекидневната си работа. Пристъпи към тях непознатият – среден на ръст човек и доста мършав, с тесни рамена, но с голяма глава, която държеше високо изправена, гордо и дори надменно, предизвикателно, а се виждаше, че така се държеше той по рождение. Носеше висок ален фес. Тясното му лице с доста голям, леко изгърбенос беше обрасло с гъста, широка брада, в която се губеха също тъй гъсти мустаки. Хвърляше се веднага в очи чистата бледност на лицето му и още повече това, че той гледаше само с едно око, а другото му око – дясното – беше затулено с тънка черна превръзка, която минаваше през челото и под едното му ухо и се губеше под ниско прихлупения фес. И още едно нещо биеше в очи: облечен беше в извехтяло, но много чисто френско облекло от тъмносив сливенски шаяк, със снежнобяла, чупната яка и черна връзка. Гласът му, гърлен и плътен, прозвуча твърде силен за неговия ръст:

– Добро утро – и непознатият продължи, без да дочака отговор: – Кой от ваша милост е Лазар Глаушев?

Изправи се срещу него Лазар, а стана и Андрея Бенков – в непознатия имаше нещо, което внушаваше почит, пък и предизвикваше любопитство. Лазар рече:

– Аз съм Глаушев.

Непознатият му подаде бледа, но доста едра ръка и го гледаше

втречено с единственото си око:

– Аз се казвам Райко Вардарски. Търсили сте учители за Преспа – бързаше той. – Пратиха ме при ваша милост. Аз съм учител.

Лазар мълчаливо стисна ръката му, сетне каза:

– Търсим учители за Преспа. Дай боже вие да сте такъв, какъвто търсим. Повелете, седнете.

Седнаха и тримата. Единственото око на Вардарски се втречи още по-силно в Лазара – голямо, тъмнокафяво и гореше дълбоко в него такъв блясък, че сякаш бе преминала там светлината и на другото око. Лазар забеляза, че Вардарски така се отпусна на посоченото му място, като че ли едвам се бе държал на нозете си до тоя миг. Подаде му тютюневата си кесия. Вардарски взе кесията и рече заядливо:

– С нас, даскалите, като с просяци: щом ни видят на портата, бързат да ни поднесат коматче.

Той си сви дебела цигара – бързо, нетърпеливо. Андрея му поднесе огнивото си и гостът жадно засмука цигарата. Лазар предпазливо го оглеждаше и нищо не отговори, а подвикна на калфата:

– Поръчай три кафета.

За тия няколко мига около Вардарски се образува цял облак тютюнев дим – така жадно смучеше той цигарата си и гледеше някъде пред себе си, обмисляше нещо или просто се наслаждаваше на тютюневата упойка. И така заговори той пак – загледан пред себе си, – но плътният му глас сега потреперваше:

– Говориха ми за вас и ще започна направо, пък нема и що да крия. Аз ида от заточение. Близу четири години бех в Анадола, в едно село на три часа път от Брусa. Наказа ме скопският валия за непокорство. Да продължавам ли? – попита той внезапно и с опнати жили на тънката си, мършава шия изсмука самия крайчец на цигарата.

– Ами... да – отвърна Лазар. – Моля, продължавайте.

– Знаем ли? Може и дотук да се вижда ще ме бъде ли за учител, или нема да ме бъде. Вие кажете...

– Моля, продължавайте – повтори Лазар и пак му подаде тютюневата си кесия.

Вардарски обърна към него окоето си, взе кесията и пак си сви дебела цигара. Запали я, духна пушък. И продължи по-спокойно:

– Преди това бех дванайсет години учител. От Скопие съм. Учил съм се в Самоков, в Прилеп и в Габрово. Ще ви покажа черно на бело – и той пак изви окоето си към Лазара, пълно с подозрение.

– Тука нема нужда. Ще покажете в общината. Редът е такъв. Женен

ли сте?

– Не – сви дебелите си черни вежди Райко Вардарски и пипна едва-едва черната превръзка на сляпото си око.

Лазар се загледа в него да познае възрастта му. Той не изглеждаше по-стар от тридесет и пет години, макар да се бяха появили по брадата му, по мустаките му и около слепите очи доста бели косми. В единственото му око гореше млада сила, движенията му бяха гъвкави и сигурни. Изеднаж лицето му побеля като вар, дори през гъстите косми на брадата му, долната му челюст се отпусна, той преглътна мъчително, по челото му изби обилна пот. С отпуснато движение захвърли недопушената цигара и се облегна на стената. Андрея Бенков скочи смутен, Лазар улови ръката на Вардарски – изстинала, с влажна длан:

– Що ви стана?

Вардарски веднага се съвзе, изправи се, нетърпеливо побутна ръката на Лазара:

– Нищо... От цигарата. Здрав съм като камък аз – дигна той пак голямата си глава, сетне просия в окото му нещо като усмивка: – Вие ме урочасахте... бехте се загледали в мене...

Усмихна се и Лазар едва-едва – как бе доловил погледа му Вардарски? В тоя миг влезе кафеджията, поднесе чинно кафетата. С изненадваща бързина взе кафето си Вардарски и бързо го изсърба. Глаушев си помисли:

„Тоя човек е гладен.“ И попита:

– Направо ли от Анадола се връщате?

– Направо. През Солун, Битоля... Право тук. Така ме насочиха, пък аз търся работа. – Вардарски се съвзе напълно и пак гледеше надменно, гласът му буботеше-пак тъй силен и дълбок. Той продължи: – Сега е краят на годината, скоро ще разпуснат училищата, но аз, какво: не можех да дойда по-рано.

Глаушев стана:

– Да излезем за малко.

Излязоха на улицата и Лазар поведе Вардарски към една механа наблизу. Влязоха мълчаливо и седнаха край ниска масичка. Лазар подвикна на механджията:

– Набързо, Милане... опечи в жарта нещо там, да позакусим с учителя.

Вардарски бе насочил някъде лъча на погледа си и като че ли нищо не чуваше. Те и двамата мълчаха, после все тъй мълчаливо започнаха да ядат. Вардарски късаше едри зальци от белия и мек купешки хляб,

късаше с по два пръста крехкото печено месо, по което бе полепнала бяла пепел. Той дъвчеше бързо и се виждаше, че има пълна уста здрави зъби. Глаушев едва-едва преглъщаше, колкото да му прави дружина, но Вардарски и не го поглеждаше. Вече към края на закуската Вардарски спря да дъвчи и с нов залък в ръката си попита някак сърдито:

– Ще може ли една малка чаша вино? Глаушев забърза:

– Прощавайте, как не се сетих! Аз нели не пия...

– И аз не пия често. Но сега ето... една малка чаша.

Механджията донесе две дебели зеленикави чаши с червено вино. Като свършиха закуската. Вардарски извади голяма шарена кърпа и внимателно, дълго бърса пръстите си, мустаките, брадата си. И все гледаше някъде встрани. Глаушев повика механджията и му плати. Като останаха пак сами, Вардарски насочи към него навъсен поглед, но гласът му прозвуча неочаквано меко:

– Благодаря ти. – Той млъкна, но Лазар виждаше, че иска да продължи, и чакаше. Окоето на Вардарски се окъпа във влага, омекна и погледът му: – От два дни не бях ял.

Лазар мълчаливо кимна и понечи да стане:

– Да вървим, а?

Вардарски посегна бързо, улови ръката му и я стисна:

– Чакай... Как позна, че съм гладен? – Той скочи: – За такива люде аз главата си давам!

Като стана дума за назначаването на Райко Вардарски, някои от общинарите се тегавеха: не го познавали, да се поразпитало за него, краят на годината бил, защо да му се плаща през разпуса...

– Ето тука пред нас са сичките му свидетелства и защо да протакаме, щом имаме такава нужда от учител? – настояваше Лазар Глаушев. – Най-сетне, ако не е достоен, нищо нема да ни попречи да се откажем от него секи и час.

Така продължи цяла седмица. Райко Вардарски ходеше из града, спираше се тук-там по чаршията, ходеше и по полето наоколо в тия хубави майски дни. Лазар Глаушев бе му дал три бели меджидии, настани се той в един хан и там се хранеше. Людете се заглеждаха по него, а той стъпваше гордо, с твърди стъпки, дигнал голямата си глава и цял трептеше от чистота. Виждаше се някак странен на преспанци и оттам идеше колебанието и сред общинарите, което дори и Лазар Глаушев не можеше да надвие лесно. Вардарски избягваше да се среща често с Глаушева и му каза еднаж:

– Не ща да помислиш, че се навъртам около тебе от угодничество

или за нова просия...

– Не говори така, човече...

– Държете ме толкова дни като просяк пред вратата на общината ви. Да знаеш: стоя и чакам само заради тебе, да не бъда неблагодарник, като ме посрещна и прие братски, но нема да чакам още дълго.

На другия ден беше празникът на солунските братя Кирил и Методий и Глаушев му каза:

– Утре следобед общинарите пак ще се съберат. Ще вземем решение и за тебе.

– Ако не вземете решение още утре – вдругиден си заминавам.

– Къде?

– Широка е Македония – рече Вардарски и пипна бързо превръзката на околото си.

– Не, не. Тука ще останеш.

– Ами тука вие как празнувате деня на светите братя?

– Празнуваме – отговори Глаушев. – Чаршията стои затворена, докато трае църковната служба, учителите довеждат сички ученици в църква и тоя ден училището е затворено.

– Това не е достатъчно.

– Така празнуваме ние... – приподигна рамена Глаушев.

Още в зори на другия ден, на самия празник на двамата солунци, в двора на новата църква влезе Райко Вардарски. Пуст беше широкият църковен двор. Дървесата край високата ограда дремеха неподвижни в утринния здрач, обилната млада шума сякаш тежеше по гранките им, стените на църквата се белееха надалеко в здрача и някак звънливо в глухата тишина се чуваше шуртенето на чешмата край западната църковна порта. Насреща се издигаше дървената камбанария с тесни, стръмни стълби и две площадки, чернееха се върху избелялото небе дебелите, яки греди, а горе, под самия покрив, висяха неподвижни и тежки двете камбани.

Райко Вардарски се спря пред заключената църковна врата, огледа се, сякаш търсеше някого, сетне започна да се разхожда нагоре-надолу пред самата църква и стъпките му къртяха в тишината бързи, неспокойни. Но не мина много време и откъм западната църковна порта се зададе клисарят, като понакуцваше с едната си нога. Той се учуди, като видя Райко Вардарски толкова рано в църковния двор, но мина край него мълчаливо. Сподири го силният глас на Вардарски:

– Ти ли си клисарят? Добро утро бре, човек. Чакай малко.

Клисарят се обърна към него:

– Добрутро...

Вардарски пристъпи по-близу и го гледаше упорито. Клисарят мигаше срещу него поуплашен, но Вардарски сложи ръка на рамото му:

– Отвори църквата и бий камбаните.

– Ами рано е за камбаните – промълви клисарят.

– Не е рано. Днес е нашият най-голям празник.

– Празник е... Свети Кирил.

– Не, човече – разтърси рамото му Вардарски. – Нашият най-голям празник е днес! Свети Кирил и Методий са наши светци. Качи се да биеш камбаните, да се събере целият народ.

– Ще ги бия. Почакай. Знам си аз работата. И клисарят свали ръката му от рамото си. Окоето на Вардарски заблестя още повече, то гореше. Клисарят изви очи и понечи да се обърне отново към вратата на църквата. Вардарски леко го побутна:

– Виж какво: ти отвори църквата, пък аз ще се кача да бия камбаните. – Клисарят стисна устни, заозърта се, но Вардарски бързо продължи и като че ли се поусмихна: – Е, днес мене ми се пада... аз съм учител.

– Знам, но... Е, хайде. Бий ги, щом искаш. Ама ти... можеш ли?

– Мога.

– Ето ти ключа, даскале. Удари ги там десетина пъти, а после ще повторим.

Вардарски взе ключа и забърза към камбанарията.

– Ама ти не бързай толкова, има време – подвижна след него клисарят, но Вардарски вече слагаше ключа в малката вратичка на камбанарията.

Той влезе и притвори вратичката отвътре. Изкачи се на първата площадка и разхлабените дъски скърцаха остро под нозете му, после се изкачи на втората – ниско над главата му зееха двете камбани. Тежките железни езици на камбаните висяха неподвижни, за тях бяха вързани въжета, които се спущаха чак долу. Тук горе беше по-светло. През цепнатините и пролуките на дървената камбанария свиреше тихо, едвам доловимо утринният ветрец. На изток изгряваше алена, ясна зора, небесният купол цял светлееше чист и прозрачен. Синееха се планините наоколо, през утринната мъглица над гюлето неравната стена на Железник сякаш се бе отдръпнала още по-далеко на запад. Ниско долу и над цялото поле в далечината на юг и на запад все още лежеше хладна предутринна сянка, градът спеше дълбоко и сладко в тия последни мигове на отлитащата, къса майска нощ. Плахо и сънливо се обаждаха птички тук-там по съседните градини, но никакъв друг шум или глас не

нарушаваше тишината над спящия град. Райко Вардарски обръщаше окото си на всички страни и оглеждаше цялата околност, тоя нов за него хоризонт, загледа се учуден в занемелия град – и тук, и там, и по-нататък, – а беше пълно с люде под всички тия покриви, зад всички тия стени, врати, прозорци. В гърдите му напираше бодро чувство от свежия утринен въздух, от изгряващата светлина, напираше и постоянната сила на сърцето му – тревожна и неукротима, – а светлото празнично утро и видът на успалия се град предизвикваше в гърдите му и чувство на детинска палавост. Той сграбчи в широките си длани въжетата на камбаните, нави ги няколко пъти близу до железните езици, които изскърцаха остро. Той бе опулил окото си, та н тъмната, дебела вежда на другото око бе се извила високо над черната превръзка – взираше се някъде в далечината и като че ли очакваше знак. Дойдоха някакви думи, нахлуха в мисълта му, подреждаха се, напиреха на устните му.. Тогава той разпери двете си ръце и замахна, блъсна с тежкия железен език два пъти едно след друго по-малката камбана:

– Бим-бам! – после веднага другата, по-голямата: – изеднаж

– Мъммм... – застенаха звънко двете камбани, а Вардарски не престава да ги блъска с все сила: – Бим-бим! Бам!

– Разбуди се, граде... и вие сички люде... – викаше Вардарски, а гласът му ту се преплиташе, ту се сливаше с мощния звън на камбаните, преля се в него и звучеше като песен заедно с него, трептеше наоколо, отлиташе надалеко: – Разбуди се, граде... Бим-бим-бам! Ден светъл изгрева, празник велик... Бим-бим-бам!

Той размахваше ръце и удряше камбаните, изблецил око, от челото му се стичаше обилна пот, пълзяха едри потни капки по лицето му, по протегнатия му врат.

– Стига бре, стига! – чуваше се някъде отдолу сърдит, но глух глас, който чезнеше в мощния звън на двете камбани. – Стига бре, даскале! Спри – чу се по-близу.

По тесните стълби на камбанарията се изкачваше с привична ловкост понакуцващият клисар, но Вардарски нищо не чуваше и не забелязваше, вдаден в работата си, унесен в песента на камбаните. Едва когато разгневеният клисар размаха ръце пред лицето му. Вардарски насочи към него пламналото си око и повече от ръкомаханията му и по сърдитото му лице разбра какво искаше от него църковният служител. Разтърси Вардарски едрата си глава, та пискюлът на феса му се праметна високо във въздуха, размаха ръце с още по-голяма сила, разлюля се цялото му тяло:

– Махай се, клисарю!... Бим-бим-бам! Бим-бим-бам!...

Тогава клисарят посегна и сграбчи като с клещи ръцете му, изкривил лице близу до лицето му. Двете камбани млъкнаха и се разнесе гласът на клисаря, писклив, задавен от ярост:

– Ти си побъркан бре! Затова ли те пуснах да биеш камбаните! Що е това! Да не е Великден или свети Петър и Павел! Слизай долу! Пусни! Ще помислят...

Вардарски отви въжетата от ръцете си, отпусна и двете си ръце, изтръпнали и премалели, въздъхна издълбоко:

– Да, клисарю... Днес е велик ден и по-велик за нас...

– Ще помислят, че съм пиян – продължаваше клисарят. – Какъв джуваб ще дам на дедо поп Костадин! Като се улови за въжетата...

Вардарски не го слушаше. Втренчено, едва ли не да излезе от орбитата си, окоето му шареше по всички посоки надолу, та дори и клисарят се заозърта. Градът се бе преобразил. Разтворили се бяха врати и прозорци и навред-по улици, по дворища, по градини – бяха се раздвижили люде и като че ли отеднаж нахлу под високия покрив на камбанарията многогласият викот и шум на пробудилия се град. Райко Вардарски се спусна бързо по стълбата надолу, сподирен от сърдития глас на клисаря.

Учителят се отправи към църквата и чуваше с радостно сърце тропота на много стъпки след себе си, а други люде вече влизаха в отсамната, – широко разтворена църковна врата. Той влезе вътре, изви глава налязо, после надясно – нямаше много свят в църквата и бяха все по-стари люде. Пристъпи към олтара, спря се с прибрани нозе пред царските врати и се прекръсти три пъти едно след друго с широк размах, тържествено, с изправена глава, като че ли искаше да покаже себе си ка бога, да покаже и своето набожно смирение. Изпълнил тоя свой християнски дълг, той се отдръпна зад владишкия стол и се потули там. През цялото време Вардарски се слушваше на всички страни в шума на стъпките и тихия говор, който изпълваше църквата. Службата още не беше започнала, но и откъм олтара се дочуваха гласове – види се, свещениците бяха вече там и нещо се препираха. Лукави пламъчета проблясваха в живото, бдящо око на Вардарски – той се досещаше защо се препираха поповете – събудил ги бе рано тая сутрин. А църквата бързо се пълнеше с люде. Те влизаха на големи групи през трите църковни врати, озъртаха се, споглеждаха се позачудени, усмихваха се уж някак досетливо, питаха се с очи, но бързо се подреждаха всеки на своя стол край стените или дето е свикнал да стои. Най-младите се трупаха по-близу до вратите. Откъм женското отделение горе, през гъстите дървени решетки се

дочуваше глуха, неспирна врява, проплакваше пеленаче; събираха се там и жените, някоя невеста бе дигнала и детенцето си. Вардарски всичко чуваше, всичко забелязваше, а окоето му се разтваряше все по-широко, светлееше по-възбудено. Започна и службата, а люде продължаваха да влизат. Сега Вардарски забеляза насреща и Лазара Глаушев, проследи го къде ще застане. Службата продължаваше и ставаше по-тържествена. Внезапно нахлу нова врява и шум от много стъпки, чуваха се прекъснати, сърдити шишикания, сподавени, усмиряващи подвиквания – тримата градски учители въвеждаха учениците в църквата, подреждаха ги по цялата дължина на лявото ѝ крило и беше чудно как се сместиха и те в претъпканата църква. Сега богомолците стояха плътно един до друг, притискаха се, едвам успяваха да се прекръстят, да превият гръб по посока към олтара. Бързо утихна шум и врява, в тишината се чуваха само тържествените песнопения на свещениците, бодро се обаждаха псалтовете откъм двата аналоя, тихо, но звучно подрънкваше кадилницата в ръката на дякона, само откъм женското отделение ще прелитне бързо пресекнал глас, ще заплаче дете някъде там и пак ще утихне. Слънцето бе изгряло във, три широки лъча разсипаха здрача в църквата и в тях се виеше на валма синкав дим, проблясваха тук-там стъклени или посребрени и позлатени украси по иконите и полилеите, а запалени свещи наоколо трептяха тихи и бледи.

Учителят забеляза, че и Лазар Глаушев огледа църквата на няколко пъти, сетне потърси погледа му между толкова глави и рамена, които ги разделяха, и леко му кимна със засмени очи. Доволен беше Глаушев, че се бе събрал днес толкова народ в църквата, и като че ли искаше да му се похвали. Вардарски посрещна веселия му поглед и лявото му здраво око гледаше строго – не, той, Глаушев, не знаеше тайната на това стичане на народа в църквата! Камбаните събраха тоя народ. Както позовеш народа, така и той ще ти отвърне. А вие какво досега? Празник и не празник... Ала учителят нямаше време да мисли за едно или друго, за странични неща: той напругаше ум, събираше най-хубави мисли за днешния празник, за двамата солунски братя и се готвеше да ги изрече пред събраните тук люде, чакаше сгодния миг, за да излезе пред целия този народ. Не му беше за пръв път да излиза пред толкова народ, но сърцето му се блъскаше тревожно в гърдите, нечия ръка стискаше гърлото му. Той знаеше, че ще премине това и сърцето му ще затихне, гласът му няма и да потрепери, но някак бързо мина времето, бързо дойде мигът, когато трябваше да се качи на първото стъпало пред владишкия стол и после на второто.

Утихна отеднаж, сякаш се изпразни цялата църква, и все пак всички бяха тук, гъсто около него, обърнали всички насам лица и втренчени очи. Не започна Вардарски с молитва и набожни думи, а викна с пълен глас и цялата църква притаи дъх:

– Народе български... Дойдох аз от чуждо место между вас, но ние сички сме българи, братя рождени и чисти славяни. А що е това българин? Народ, дошъл от Волга – велика река, – народ, от бога произлезъл, затова и богарин се нарича, народ богарски се нарича. Такъв народ сме ние – български и славянски, народ чист, що не знае ни лъжа, ни кражба, ни лукавство, ни коварство, народ гостолобив и секога на помощ ще ти се притече, народ многоброен и храбър, и милостив. Ако ми рече некой, че това е самохвалство, тогава аз ще го попитам: кои са по-добрите от нас? Дали гърци или турци, или власи, или сърби, или немци, или франки, или ангелизи? Те не са по-добри от нас, а ние не сме по-лоши от тех. А като поверваш в доброто, ще влезе то в сърцето ти и сичко, що е добро. Благодарен съм на бога, че ме создал българин, и се гордея пред сички с името си българско. А кой от вас не ще каже същото, братя мои?...

Събраните тук люде, притиснати рамо до рамо, глава до глава, не се помръдваха, втренчили очи в тоя непознат човек, който се бе изправил на стъпалата на владишкия стол. Но те с още по-голямо съсредоточение бяха се заслушали в гласа му, който ехтеше силен, гръмлив, изпълваше цялата църква, властен и сладкозвучен в същото време. Вардарски изричаше смели, дръзки, горди думи, а преспанци не бяха чували друг да им говори така. Те бяха чували от същото място, от същите тия стъпала жалби и молитви, клетви и роптания, а сега тоя човек искаше да събуди тяхната поругана гордост. Те го слушаха изненадани, смутени и всяка негова дума разгаряше в сърцата им нова, непозната жажда, неизпитана сладост.

– Народът наш иска своята правда – продължаваше Райко Вардарски и гласът му не отслабваше, а ставаше негли по-силен, с още по-голяма сила се вливаше в сърцата на тия люде, като жив огън. – Народът наш воюва за своята правда. В мъки адови живее той от векове и неговата правда е света, неговата правда е чиста и велика. Той нема да се уплаши, нема да отстъпи и кога дигне меч за своята правда, не ще погази чуждата правда. Вървете, братя мои, не се спирайте, не се оглеждайте, пътят е избран и ясен пред очите ни: в тая църква ще се слави бог на български език, в училището ще се чете и ще се пише на български език, както се говори в твоя български дом. Но ти, народе преспански, дали

си и ти там, дето са сички твои братя?

Тишината в църквата като че ли отеднаж стана още по-дълбока. Млъкна за един дълъг миг и Вардарски, като че ли очакваше отговор. Някой нататък с мъка се бореше с кашлицата си – да я задържи, да я заглуши. Наблизу срещу Вардарски бе застанал около петдесетгодишен мъж, изправил глава над околните, и гледаше с опулени очи, с увиснала челност, та се чуваше наоколо хрипливото му дишане. Вардарски се придръпна назад, сетне се вдаде напред и дори се приподигна на пръсти, дигна ръка:

– Ти, народе преспански, с какви мисли се разбуди днес и какво бе наумил да правиш на тоя ден? Ти мислеше за дюкяна си, за нивата си, ти се готвеше и днес за трудове и кърове, но църковните камбани те повикаха в божия дом! А днес, братя болгари, е нашият най-голем празник! Благословен да бъде тоя светъл ден на светите братя Кирила и Методия, на двамата братя от Солуна, които просветиха българския народ и целия славянски род! Когато ти, народе, забрави името им, ти живея в тъмна тъмнина и под чужда воля и власт, защото те са твоето слънце и без тех ти ще бъдеш слеп и глух. Те ни дадоха наше писмо и наша книга, те ни дадоха живот, защото мъртъв и безплоден е секи народ, който нема свое писмо и своя книга. Фанариотинът зъл и лукав, за да вземе душата ни, хвърли в огъня най-напред книгата ни. Забравете днес, мили братя, земните си грижи, отдайте се на радост и празнично веселие и пейте благодарствено славословие към нашите славяноболгарски апостоли свети Кирил и Методий!...

Още много такива думи изрече Райко Вардарски, размахваше ръце, сякаш да извади и сърцето от гърдите си, а гласът му не отслабна, не престана да пламти единственото му око, той привличаше с магическа сила погледите на всички събрани в църквата. Когато най-сетне млъкна, изправил гордо глава, като да предизвикваше някакъв невидим противник, той направи бавно широк кръст на гърдите си и слезе от стъпалата на владишкия стол. Цялото множество в църквата проследи и последното му движение, като че ли очакваше да чуе още нещо от него, искаше да го погледа още един миг – застанал там, размахал ръце над главите на всички, възторжен и зовящ като някакъв стар пророк. После се надигна глуха врява и се засили, та забуча цялата църква, дочуха се отделни гласове, но никой никого не чуваше и всички бяха обзети от голямо въодушевление. Към долния край на църквата кой знае как се насъбра голяма група млади люде, понесоха се като жива струя през цялото множество и всеки се дърпаше и се блъскаше да им стори път, а те отидоха

и откачиха от един позатулен иконостас неголямата икона на Кирил и Методий. Издигна се дървената икона, заклати се високо, та се виждаше от всички краища на църквата; проблясваха по нея посребрени украси и се понесе тя като знаме към средата на църквата, а пред нея се отваряше пътечка, която стигна до владишкия стол. Младите мъже сложиха там иконата, а всички свещеници в своите одежди, поведени от поп Костадина, минаха на редица през множеството и застанаха по неколцина от двете страни на владишкия стол.

– Яко апостолов еднопървний... – започна да пее поп Костадин тропара на двамата солунски братя. – Ааа... – надуха гуши и другите свещеници, а звънкият тенор на дякона екна из цялата църква.

Ала пеенето на свещениците не можа да надвие общата връва. Кой знай по чие указание започнаха да се подреждат люде пред иконата на Кирил и Методий, един зад друг, един до друг и всеки се кръстеше и се покланяше доземи, кръстеше се пак и отминаваше нататък. Раздвижи се, разблъска се множеството между четирите църковни стени – всеки искаше да се доближи, да се поклони пред иконата на двамата равноапостоли, свещениците повтаряха едно след друго тропара им, подзеха го и някои от богомолците, скоро забуча цялата църква, като да се надигаше изпод земята мощен тътнеж.

Които бяха минали вече пред иконата и бяха ѝ се поклонили, започнаха да излизат от църквата. И всички се трупаха около Райко Вардарски, който също бе излязъл и стоеше там, сред двора, със запалена цигара в ръка. Стоеше той мълчалив, намръщен и често-често поднасяше цигарата към устата си или попипваше бързо превръзката на сляпото си око. Някое време людете го гледаха мълчаливо, с нескрито любопитство и почуда – тоя ли слабичък, брадат и надменен човек беше същият, който ги бе развълнувал, който ги бе въодушевил с чудните си думи, с гласа си, като ангелска тръба, за която се пее в църковните песни? Те го виждаха от една седмица по улиците на града, чу се, че бил учител, и ето какъв бил той! Най-сетне някой попита:

– Даскале... сега какво?... Какво ще правим днес, а?

Вардарски като че ли бе чакал тъкмо тоя въпрос:

– Какво ли? Веселете се, празнувайте. Облечете се в най-хубавите си дрехи. Които са между вас Кириловци и Методиевци, да разтворят вратите на къщите си, да посрещат гости за празника си. Пейте песни, извийте хоро. Радвайте се, люде! Пет века сме плакали...

Приблужи се Лазар Глаушев, а с него вървяха и мнозина от младите преспанци, които се събираха в читалището. Мина Глаушев през

живия пръстен около Вардарски, спря се до него и се обърна към насъбраните тук люде:

– Ще вървим ли днес в чаршията?

– Нема, нема! – дочу се от всички страни. – Днеска ще празнуваме цел ден. И сека година на тоя ден, во веки веков!...

Лазар улови дружелюбно Вардарски за ръката:

– Ще те запомни Преспа, учителю. С празника на нашите първи учители... – После той пак се обърна към събраните наоколо и каза: – Сега, който обича, повелете у нас. Днес ние имаме у дома имен ден. Братовото ми дете... Хайде.

Тръгнаха те двамата, Глаушев и Вардарски, а след тях тръгна и голяма група по-млади люде. Някой извика:

– После пък у нас! И ние имаме днеска именник... Тоя ден Райко Вардарски за пръв път влезе в дома на Глаушев и за пръв път видя Ния Глаужева.

Денят започна и продължи като истински празник. Не отиде никой от преспанци да отвори дюкяна си – дори и власите празнуваха. Свещениците и общинарите, а също и мнозина от гражданите отидоха в училището да честитят празника на учителите, а други групи граждани ходеха по къщите на Кириловци и Методиевци. Следобед на поляната край града, дето всяка година ставаше великденското хоро, писнаха гайди, задумкаха тъпани. Излезе там целият град.

Още преди това бе решено да се събере общината тоя следобед на редовно свое заседание. Пръв влезе в общинската стая поп Костадин, председателят, и дълго стоя там, кашля, въздиша отегчен, докато започнаха да се събират един след друг и останалите общинари. И всеки с това започваше да се оправдава за закъснението си:

– Днес... с новия празник...

Последен дойде Таки Брашнарков. Той беше надменен човек, но пазеше приличие в обноските си към людете, а това беше всъщност една студена, сдържана снизходителност. Така и сега – той не се извини за закъснението си, а поздрави хладно, мина през цялата стая и седна на постоянното си място на миндера край отсрещната стена. Беше хубав, висок и строен тъмноок мъж, не по-стар от тридесет години. За разлика от повечето преспанци той се обличаше „а ла франга“, с черна връзчица на ризата си.

Наредиха се по миндерите край стените на широката стая всички общинари. Тук бяха и тримата училищни настоятели, също и епитропите на двете църкви – Глаушев нарочно бе изпратил да повикат и тях, та

се събра целият преспански синедрсион. Както на всяко заседание от някое време насам, секретарят Ордан Чингелов започна да чете протокола от предишното заседание. Той беше късоглед и се навеждаше близу до хартията, с перо също близу до очите си и четеше глухо, с еднозвучен глас, та общинарите го слушаха нетърпеливо, извърщаха глави от него – да не го гледат тъй, с нос в хартията. Но той пишеше красиво, с много ситен, четлив почерк и умееше, както никой друг в Преспа, да състави протокол, да съчини писмо с най-подбрани, често пъти чудновати думи и не на обикновен преспански език, а както бе ги учил и схващал той от цариградските вестници. Чингелов беше по-голям граматик и краснописец и от Лазара Глаушев, и от всички по-учени членове на общината. В незакрепналата още граматика и книжовен език той беше изкусен съчинител и изобретател. Преспанци, като търсеха напоследък учители за своето училище, бяха научили, че имало добър учител в Дупница, и решиха да го поканят в Преспа. Ордан Чингелов седна да му пише писмо. Избра той чист лист хартия, разгледа внимателно перото си, опита го няколко пъти, после въздъхна издълбоко, сякаш да събере всичката си душа, и се наведе над хартията. Размаха, завъртя перото някак по посока на буквата, с която трябваше да започне, и написа на горния край на листа с хубавия си почерк: „Преспа на 8 мая 1865“. После се замисли – как да се обърне към учителя, за да го поласкае и привлече, и написа малко по-долу:

„Словесни?! учителю господине Г. Е...“ Сега се замисли още по-дълго, дори се изправи и с перото в ръка потърка челото си. Е, да – Дупница... но това беше грубо, срамно име и не биваше да се напише така върху чистата хартия! И Чингелов най-сетне написа под името на учителя: „Въ Дъпницъ“. Такъв добър граматик и съчинител беше в Преспа Ордан Чингелов и тъкмо затова преспанци го избраха за член на общината, макар той иначе да беше мълчалив и затворен човек.

Като прочете Ордан Чингелов протокола докрай, изправи се с наведени очи и почака известно време дали някой от общинарите няма да направи някаква забележка. Чу се тихият глас на председателя поп Костадин – тих и малко напрегнат, сякаш все го напъваше кашлица:

– Сичко харно си наредил, Ордане. Дай сега, дай да подпишем.

Чингелов топна перото в голямата мастилница, дигна протоколната книга и я занесе на председателя, показва му де да се подпише. Председателят подаде книгата на Яким Ортомар, който седеше винаги на дясната му страна, и на свой ред му показва с пръст де да се подпише. Яким Ортомар никога не бе ходил на училище и в търговията си с въжета и

коноп си служеше с рабош. Той презираше всякакво писмо и книга и не пропускаше случай да се похвали:

– Е, що: като не съм писмен, не станах ли на шейсет и пет, не спечелих ли имот и чест между людете?

Той и сега драсна презрително с перото един голям кръст на посоченото място и капчици мораво мастило пръснаха върху красивото, ситно нанизано писмо на Ордан Чингелов.

След Якима Ортомар взе книгата Таки Брашнаров. Те двамата винаги седяха един до друг на миндера, вдясно от председателя, и във всичко по общинските работи бяха заедно, макар да бяха различни и по възраст, и по външност, и по нрав. Яким Ортомар беше дребен човек, подвижен и неспокоен.

Докато минаваше протоколната книга от ръка на ръка, поп Костадин се обърна към Лазара Глаушев:

– Що имахме за днеска да решаваме? Глаушев почака някое време – нека се обади друг някой, но така започваше всяко заседание на преспанската община: все от него, от Глаушева, чакаха да посочи що имаше да се върши. Към масата на секретаря прошумоля книга – Ордан Чингелов се приготви да пише, а Лазар погледна разсеяно към него и рече:

– Да видиме днеска за празника. Народът празнува, чаршията остана затворена. Да решим веке каквото ще решим и за новия учител. – Лазар млъкна, но виждаше се, както винаги, всички очакваха най-напред той да се изкаже. Лазар стана и продължи: – Досега днешният празник беше само на училището и беше полупразник. Както и за много други неща, беше се затъмнило в паметта ни, забравили бехме и не си спомняхме добре какво са били за нас двамата солунски братя свети Кирил и Методий. Видехме какво стана днеска в църквата и какво става по целия град. Чухме сички словото на учителя Райко Вардарски. Аз казвам да приемем и прогласим днешния ден като най-голем наш празник и свети Кирил и Методий да прогласим за наши най-големи светци. Така се прави и по много други места. Кирил и Методий са наши славянски светци, наши народни и първи учители и просветители...

Като започна да повишава тон Лазар Глаушев, някои от общинарите попоглеждаха вече към Таки Брашнаров, който винаги го прекъсваше. Послуша и сега Брашнаров, присвил дебелия си черен вежди, и току изкриви презрително алените си, доста пълни устни.

– Много празници ще станат – прозвуча из цялата стая гласът му, но той веднага се опита да потисне недоволството си, както правеше винаги: – Другите, поучените народности немаат толкова празници като

нас. Ние се празнуваме и работите ни назад остават.

– Да – кимна рязко Глаушев, – право е това, ние много празнуваме. Но аз съм готов да се откажа от всеки друг празник, а няма веќе да се откажа от днешния празник.

– Що бре! И от Богородица ли ще се откажеш, и от свети Никола, и от свети Георги? – размаха сърдито ръце срещу него Яким Ортомар, та цигарата падна от дългия му чибук и той хищно се хвърли да я дигне. Грозно беше да го гледа човек – едва ли не пропълзя по пода с белите си коси.

– Не, дедо Якиме – отвърна Глаушев. – От Богородица ние нема зашто да се отказваме, от верата си нема да се откажем, но свети Кирил и Методий са просветили нашия народ и сички славянски народи. Без вера не може, а може ли без просвета?

Пере Роглев, стар търговец на памук и басми, който също гледаше да седне все по-близу до председателя, се опита да намери средно решение.

– Ами нека бъде празник днеска – каза той и цялото му закръглено, розово лице се ухили угоднически срещу Таки Брашнаров. – Нека бъде, ама следобед да си отворим чаршията. Да не остава назад и работата ни.

Никой не обърна внимание на думите му и той почеса без нужда дебелата си гуша, цяла обрасла с доста дълги, бели косъмчета. Лазар продължи:

– Предлагам и моля да се вземе решение, да се запише в протоколната книга и да се разгласи между народа, че днешният ден, 11 май, ден на светите братя и равноапостоли Кирил и Методий, става наш истински празник, който ще се празнува сека година тържествено, и чаршията през целия ден ще бъде затворена, и никаква работа нема да се работи на тоя ден. Народът и сам го направи веќе, но да се реши и обяви, та никой да не се двоуми и да не променя по своему.

Таки Брашнаров подръпна черните си мустаки – единия, после другия – и това беше знак, че се гневи, но не издаваше гнева си, а рече бързо, пренебрежително:

– Да не сме ние патриаршески събор, та ще прогласяваме нови празници!

– Ха де, ха де! Що сме ние? – викна пак Ортомар. – Патрици.

Лазар Глаушев се загледа в Таки Брашнаров, после премести погледа си, навъсен и тежък, върху Якима Ортомар, а после, за един миг, и върху Пере Роглев. Глаушев си мислеше: „Какво търсят тия трима човечеци гука, кой ги доведе между преспанските общинари? За каква полза?

Те са винаги като камен пред колелото. Избрахме ги общинари за хатъра на по-заможните. Да нема недоволни в Преспа. А те като камен пред колелото за сека работа. Но коларят спира колата си и отстранява камена...“ Сетне Глаушев изви поглед накъм другите общинари. Ето Андрея Бенков – о, ти, чиста и вярна душице! – ето дядо Димо Пърлев, той още чука с общарския си чук, а е близу на седемдесет години, но като е за народни работи-захвърля и чук, и дюкяна си ще запали. Ето Борис Мутафчия, Алекса Кочов, Найдо Вирчев, ето Миле Рибар – те всички и в огън ще се хвърлят за народно добро... Гледаха го те с пламнали погледи и чакаха да чуят какво ще отговори. Вярна дружина бяха и сговорна, и няма да го изоставят никога... И Лазар отговори:

– Патрици ние не сме, дедо Якиме. Но ние тука решаваме за Преспа. И нема да слушаме веке патриците, като е за наши народни работи.

Стана Миле Рибар – широк, силен мъж, със строго лице, с ръце като лопати, та не знаеше къде да ги дене. Той беше рибар и голям ловец, все с ножове и пушки се разправяше, гледаше смело с големите си тъмни очи, та и най-злите агалари в Преспа приказваха по-кротко с него, когато се спираха пред дюкяна му за риба. Сега той попогледна изпод вежди Таки Брашнаров и Яким Ортомар, после тръсна и двете си ръце, като да искаше сам себе си да насърчи, че не му беше лесно да говори пред толкова люде. Но и не беше много дълго словото му.

– Ние, рибарите – рече той, – сме нов еснаф в Преспа и още немаме свой празник. Ето аз казвам, ако решите, общината да препоручи на нашия рибарски еснаф да приеме за свой днешния празник свети Кирил и да не бъде веке по-назад от другите еснафи.

Надигна се одобрителна врява. Миле Рибар се въртеше на разни страни цял засмян, та строгото му лице сега изглеждаше приветливо и добродушно – радваше се той, че бе предизвикал общо одобрение. Само Таки Брашнаров и Яким Ортомар седяха на миндера, мълчаливи и недоволни. А секретарят Ордата Чингелов вече пишеше за новия празник, наведен ниско над масата си, и нищо не чуваше, нищо не виждаше наоколо, владен в работата си да измисли най-хубави, най-сложни, най-учени думи за днешния необикновен протокол на Преспанската община. Той по своему ненавиждаше Таки Брашнаров и неговата надменност: Оддата често пропушаше името му в протоколите, макар че Таки много често се оплакваше от неговата небрежност. Сега Чингелов се зае с особено, усърдие да съчинява протокола – и защото беше за такъв тържествен случай, и, защото беше целият против злата воля и упоритост на Таки Брашнаров.

Утихна врявата в общинската стая. Миле Рибар седна на мястото си близу до вратата, лицето му пак придоби своя строг израз и ръцете му тежаха неподвижни на широкия му скут. Лазар Глаушев отново заговори:

– Сега за новия учител... Сички го видехме и чухме днес в църквата, а тук, у нас, са и всичките му свидетелства. Що има да се говори по-веке? Нам именно такъв човек ни трябва, с такъв огън в сърцето. Преподава по новата метода и години наред е водил сам по два класа в Скопие, в Струмица и другаде. Човекът чака отговор от нас и ще си иде, ако не решиме днеска.

Таки се опита да се пошегува, но, лицето му остана непроменено, замръзнало в някаква маска на презрение и надменност:

– Ние него какво... За клисар ли ще го условим? Чух, че тая сутрин той ударил камбаните. Щел е та събори камбанарията. Да не бил нещо рано-рано... – Той направи с дългия си палец движение, като да изпива-ше чаша, и добави: – Да знаем: учител ли е или пиан клисар.

Сега пръв му възрази поп Костадин и цял се напрягаше да позасили гласа си:

– Що, Таки, ти да не мислиш, че е грех да бие човек църковните камбани? Не е грех то, а, е праведно дело. И харно ги удари той, учител-ят, та събра целия град в църквата.

Пак избухна врява и някои от тия общинари, които седяха по-близу до вратата, размахваха сърдите ръце срещу Таки Брашнарков. Сегашната община в Преспа не беше като някогашната, когато по широките миндери седяха стари люде с дълги чибуци и с кехлибарени броеници, та рядко се случваше някой да замахне с ръка, и да повиши глас. Сега община-рите бяха повече еснафлии, имаше между тях и някои по-груби, които и не умееха да се държат много прилично.

Не се уплаши Таки Брашнарков, а стана прав и най-напред с погледа си искаше да срази тия там, до вратата, които дигаха глас срещу него. Като помълча малко, а врявата не стихваше, той разтегна устни, та се показаха белите му, едри зъби:

– Какво сте се развикали бре? Тука не е атпазар! Аслъ вие там неколцина, тъкмо на атпазар ви е местото. Ти, Миле Рибар, що ме гледаш така... целият ти род идва в дюкяна ми да иска брашно на вересия. И брат ти Нуне, и зет ти Богоя Грувач. Ами ти бре, Найдо Вирчев, баща ти е бил последен слуга при баща ми! Вие ли ще ми се ежите и ще ме учите на ум и разум?

– Брашнарков – дигна се срещу него Глаушев, но каза с дълбок,

сдържан глас: – Не ти прилича, Таки Брашнаров, като се хвалиш постоянно, че си праксан човек, не ти прилича да се поругаваш тъй с бедните люде. Идвали да ти искат на вересия... С това ли ще покажеш сила?

– Аз нему... – изръмжа глухо, издебело Миле Рибар – ще му извия аз некогаш белия врат...

– Миле, спокойно... – обърна се към него Лазар, но Таки Брашнаров го прекъсна и вече не даде никому да го спре или да го надвика:

– Ти, Глаушев, ти си им главатар на тия и ти ги събра тук, направи ги общинари. Искаш сега нов учител да условим!, а защо прогонихте от училището елинските учители? Не ви требват. Не ви са нужни вам. Що знайте вие? От шест години ходя аз по чужди места, и в Битоля, и в Солун, и в Атина, и в Цариград. Там на елински со секиго ще се разбереш. С нашия език само со селяните ще се разбереш. Що знайте вие, що сте видели? Едно време и аз с тебе, Глаушев, в читалището киснех, четех там неколкото стари книги, слушах глупави сказки, колкото ума да ти разбъркат. Прост народ сме ние, такива са и книгите ни, и езикът ни е такъв. Как ще до мерим с елинския учител – благовъзпитан, опитен, сръчен. Как ще стигнем другите, като сме се заврели в нашата селска плевня и не излизаме от нея? Не искаме да учим елински, а как ще се научим на по-добро? Идете да видите как е в Солун, в Атина, да видите що е книга и наука, що е пракса, що е обноска между людете, а не като нас. Що ме гледате така? Не съм се погърчил аз, ама до гуша ми е дошло веке от нашата простотия и селящина. Аз не съм съгласен да се услови новият учител – имаме ги трима по български и славянски, стигат ни. По-харно е да намерим некой достоен учител по елински, да учи по-големите деца и да ги пракса. Който има ум, ще разбере. Тоя новият, дето е дошъл кой знай откъде, условете го за клисар, че хубаво бие камбаните.

Той седна и като че ли не се интересуваше повече какво впечателние бяха направили думите му. Някои тук бяха се замислили, други някои тихо се озъртаха, види се, разколебани и смутени. Ами що, наистина – прост и неук народ сме ние, и беден, потиснат народ! Но други от общинарите – и те бяха повечето, – едвам се задържаха по местата си, разгневени, обидени от младия чорбаджия. Миле Рибар го гледаше, без да мигне, дебелиите пръсти на ръцете му трепереха, като че ли усещаше между тях врата на чорбаджията. Гледаше го и Андрея Бенков и сините му очи плуваха във влага. Той рядко се обаждаше да каже нещо и всички се изненадаха, като заговори пръв срещу Таки Брашнаров, а гласът му потреперваше не толкова от гняв, колкото от скръб и отвращение:

– Ти не си наш човек! Не знам защо си дошъл между нас. Защо не си остана там – в Солун, в Атина, в Цариград? Тебе само там ти е хубаво. Ти се срамуваш от нас и ни мразиш. А си седнал между нас да уреждаш народните работи. Чудно нещо!

Лазар Глаушев започна тъкмо с тия думи на своя приятел и другар в работата. Но преди да почне, той мълча някое време, загледан с широко разтворени очи в Таки Брашнаров, като да виждаше чудовище пред себе си, и се чуваше в настъпилата тишина как дишаше дълбоко и шумно, с мъка:

– Не си наш ти! Не мислиш като нас, не обичаш като нас, не жалиш като нас. Ами защо не си остана там, където ти е по-хубаво? Ти не можеш без нас. Ти се храниш с хлеба на тоя народ. Вервам ти, че не си се погърчил. Ти не си никакъв. Ни грък, ни българин, ни влах, макар да тече и гръцка кръв в жилите ти, по майка. Там си ти, дето ти е по-сладко да живееш. Но коренът ти е тука, оттука смучиш влага. Не искаш да ги изкорениш оттука, не смейш. Ще останеш без влага. Ами като знаеш кое е по-хубаво, защо не се запретиш и в нашата градина да стане хубаво? Задушаваме се от тръни и бурени, ами да дигнем мотиката, да се развъртим, та и у нас да стане хубаво, цветя да се разцъфтят. Ти не щеш. Ръцете ти не са за мотика. Ти плюеш върху земята, която те родила. Трудното тебе не ти харесва, бегаш от него, мразиш го. Ами хубавото нема да дойде, ако не се потрудиш!

Тихо говореше Лазар Глаушев, но всички го слушаха, дори и Таки се бе заслушал. По едно време Таки бързо се приподигна и тръсна юмрук с несвойствена за него разгорещеност:

– И аз съм българин!

– Българин си – продължи все тъй тихо Глаушев. – Българин, но какъв! Ти смисляш за народно добро дотолкова, доколкото е за тебе добро. Да ти кажа ли защо си тука, защо влезе в нашата община? За да не останеш по-назад от другите, да си между първите, да нареждаш работите тука по свой кеф, а народът да казва, че ето и Таки е в общината, и да пълни дюкяна ти заради твоето народолюбие. Чакай, чакай, още не съм свършил, пък и какво има да кажеш ти, сичко е ясно. Ние прогонихме елинските учители не защото искаха да ни учат и просвещават, а защото искаха да ни правят елини. Като те боли сърцето за своето, ти ще разбереш кое е добро за тебе и кое не е добро. Тебе не те боли за народа, ти и не виждаш кое е добро за него и кое не е добро. Знаем я ние и много я ценим елинската наука и пракса, чуждата наука и пракса, но ще я учиме со своя си език. Ти чуждото обичаш и мразиш своя народ, защото

бил неук и селяшки народ, а има люде и негови синове, които го любял горешо тъкмо защото е прост, беден и нещастен...

Тихо беше в стаята и когато Лазар Глаушев престана да говори и седна с тъжно лице на мястото си, чу се как поп Костадин подсмъркна, после извади голяма, шарена кърпа, избърса едното си око, избърса и Другото. Таки Брашнарлов не отговори ни с половин Дума, ни с някакъв жест. Той седеше с каменно лице, стиснал плътно алените си устни. Обмисляше нещо или беше смутен, но не се издаде ни с дума, ни с движение. Поп Костадин прибра грижливо кърпата си и рече с глухия си, напрегнат глас:

– Какво ще решите сега... каква плата да отделиме за новия учител?

Сега всичко се реши с две думи и общинарите станаха да си вървят.

В широката и празна стая остана само Ордан Чингелов. Беше късно следобед, камбаните отдавна бяха били за вечерня. Вече към залез, майското слънце крадливо проточи през един от прозорците все още ярък лъч и на отсрещната стена пламна алено, начупено слънчево петно. Стаята като че ли стана още по-широка, като че ли още звучаха в нея гласовете на общинарите и тропотът на стъпките им, ниско под тавана тежеше цял облак тютюнев дим и едвам-едвам чезнеше между опушените стени. Чингелов седеше на мястото си пред ниската маса, загледан пред себе си с късогледите си и нищо невиждащи очи, сложил длани на колената си. Вратата на стаята се откряна предпазливо, подаде глава оттам общинският слуга Начо Дзвер, кимна към Чингелов с отчаяно лице и пак се дръпна, тихо притвори вратата. Няма да излезе скоро Ордан Чингелов! Чуха се във стъпките на слугата, после по дървената стълба надолу и всичко утихна. Тихо беше в цялата сграда и във, по широкия църковен двор, но в тишината ясно се дочуваше през затворените прозорци на опушената стая далечно думкане на тъпани. Народът продължаваше да се весели на поляната край града. Ордан Чингелов нищо не виждаше, нищо не чуваше.

Той трябваше да съчини протокол за днешното заседание на общинарите. Пред него бяха бележките му, но те не бяха достатъчни. Какво ще пише той за новия празник, за това, което каза Лазар Глаушев, и за поражението на Таки Брашнарлов? Не бяха достатъчни само бележките, колкото и да бяха точни и подробни. Имаше нещо друго, което Чингелов не бе успял да улови в бележките си, а остана неизказано в сърцето му, гореше то и сега там като жив огън. Какви думи да намери той тъкмо за него, какви думи да измисли? Да се излее то върху жълтеникавите

корави страници на протоколната книга и да остане там за вечни времена!...

Мина доста време, слънчевото петно на отсрещната стена започна да червенеє, да намалява и гасне. Най-после Ордан Чингелов грабна перото и хищно го размахва близу до очите си. Топна го в голямата мастилница и едва ли не легна цял върху ниската маса, с нос до самата хартия. Между четирите стени на стаята сега се чуваше острото скърцане на перото и върху жълтеникавата хартия бавно се проточи дълъг ред от еднакво замъглени и надебелени, еднакво правилни и четливи, хубави букви, а след него започна да се ниже също такъв, вече втори ред, после трети... Слънчевото петно на стената отсреща бе угаснало и широката стая беше се изпълнила с предвечерен здрач, – когато Ордан Чингелов се изправи с отпуснати, уморени ръце върху масата, опулил очи пред себе си като бухал. Някъде наблизко край прозорците на стаята цвърчаха оглушително цяло ято врабчета и все още думкаха далеко там тъпаните. Чингелов пак нищо не чуваше и свали с умиление очи върху страниците на протоколната книга. Трептяха като живи дългите редици ясни, красиви букви и в тях блестеше, в тях пламтеше сега огънят, който бе горял в сърцето му:

„Преспанска Болгарска Община: 11 мая 1866... ч ся рьши днешний день да бъде общий народенъ празникъ за слава и признаює Свети Свети Кирила и Методиа двоицата Солунски братия учители и просветители болгарски и славянски, во църквити да ся служи тържествена служба и чаршията да ся затвори, вси да ся применять и да ся веселятъ, училището да ся украси и всие именици да отворятъ домовете си, ядене и тене да има изобилно и който има повеке да даде на сиромаси и да ся излиза на зелена трева соє пьсни и веселба. Великденъ е първи Божи празякъ, Рождество е втори и после е за насъ днешнй день на Овети Кирила и Методя и наредъ сички други следъ нихъ. Така же ся рьши н да бъде во веки вековъ и който промьни да бъде проклетъ и презрянъ: а също ся рьши това да ся разгласи средъ народътъ и да ся прочете отъ църковни амвонъ за знание на сички благочестиви християни.

И второ ся реши на днешнй же день да ся услови за класний учитель во градското ни училище учительтъ г-нъ Райко Вардарски, който да отвори новъ классъ за по-големите деца. Като за първа година Общината му нареди плата 6000 (шєсь хиляди) гроша годишно и ще му се плати на три плати... Общинаротъ

Таки Брашнарровъ дигна вопросъ за прогонените елински учители) но му се отказа и той остана засраменъ...“

Ордан Чингелов прочете два пъти протокола от край до край. Не намери никаква грешка. Ала все пак останало бе в сърцето му нещо недоизказано. Слаба е и бедна човешката реч, никога не може да се изкаже напълно това, което става в човешкото сърце. И не бе учил много Чингелов, усърдието му и ревността му за народните работи бяха много големи от знанията му.

V

Училищните настоятели повикаха в общината Райко Вардарски и му прочетоха протокола за неговото назначение.

– Съгласен ли си с нашите условия, учителю?

– Съгласен съм.

– Подпиши се тука, учителю. Да се знай. Райко Вардарски подписа протокола с цялото си име. Наброиха му от общинската каса две хиляди гроша – цели шепи бели меджидии и череци, една трета от годишната му плата.

– Може да имаш нужда, учителю, та рекохме, макар още да не си захванал работа...

– Имам нужда – каза той просто и добави: – И работата ще си почна.

– Ами лето иде, горещини големи захващат и полска работа има... не ще можеш да събереш много деня.

– Ще отворя най-напред неделно училище. За по-възрастни, които не са учили четмо и писмо, а искат да се учат.

– Харно си намислил, учителю.

– А докато поразминат горещините и понамали полската работа, да постегнем училището. Ще водя аз два класа: първи и втори. Големата стая в училището ще я преградите со стена, за да не си пречат децата. Ще има врата, да влизам от едната стая в другата. Ще ми направите и двацет нови чинове. Аз ще покажа на дърводелеца какви да бъдат.

– Ама, учителю... Пари ще са нужни, а ние толкова пари немаме.

– Нема да са нужни повече от три хиляди гроша. Аз сичко прегледах и пресметнах.

– Засега немаме и три хиляди гроша за нови разноски. Общината много се похарчи покрай новата църква.

– Спрете от моята плата хиляда гроша и вие ще дадете още две хиляди.

– А, не, учителю. Не приемаме... Ти сега мини как да е, пък ще видиме до другата година, ако е рекъл господ.

– Искам добра работа да върша и това е най-малкото, което ми е нужно. Пак ще ви кажа: спрете от моята плата хиляда гроша.

– Не, учителю. Не приемаме. Е, да видим, да се посъветваме с другите общинари...

Като излезе от общината, Райко Вардарски най-напред отиде и намери Лазара Глаушев, върна му трите бели меджидии, които му бе дал преди това Глаушев. Сетне отиде и си поръча нов костюм от черен плат при Коня Звезда – единствения френктерзия⁴ в Преспа. Шивачът беше още млад човек и с голяма страст бе се отдал на тоя нов занаят.

– Само да знайш, даскале, какви дрехи ще ти уشيا... – не се въздържа и се похвали той, а големите му очи, сини и с дълги тъмни ресници, плуваха във влага. – Ако ще и две недели да вися над них!

Вардарски втренчи в него окоото си, сетне рече:

– Такива люде харесвам. Като тебе. Такива, които захващат работа с душа и сърце. А колко да ти платя – това аз ще кажа после. Тебе нема да те питам.

– Нема да ме питаш, даскале. Аз първо работа да свърша.

Чрез шивача Вардарски си поръча и четири бели горни ризи от тънко домашно платно.

– Ей с такива високи яки – подигна той с опакото на ръката брадата си, за да покаже яката на ризата.

– Имам аз, даскале, една братучедка; тя и тънко платно ще намери, и ще ги ушие като мраз да бъдат.

Още като дойде Райко Вардарски в Преспа, още от първия ден, целият град обърна очи към него. Беше непознат човек, а правеше впечатление и с горделивата си походка, и с широката си буйна брада, пък и с френските си дрехи, които бяха още новост в Преспа, макар вече и някои преспанци между по-младите да се обличаха с подобни дрехи, особено в празник. Десетина дни по-късно цяла Преспа познаваше даскал Райко, а и той познаваше целия град. Обходи той всички улици, опита се да проникне и в турската махала, но някои от познатите му граждани го придумаха да не наднична много нататък – не обичат агаларите да скита гяурин по махалата им, може да го обиди някой от по-лютите турци. Скиташе той също из околностите на Преспа, особено по градините край реката, към долния край на града. И не пропускаше човек да не го

4. Френктерзия – шивач на френски (европейски) дрехи.

заприказва – възрастен или дете, спираше се да поприказва и с някоя по-стара жена, доколкото беше прилично. Влизаше по дюкяните из чаршията, също и по дворищата, където беше сгодно или го канеха да влезе.

Щом го условиха за учител, той още същия ден тръгна да си търси жилище. Омразно му беше да живее в нечистия хан и по цели нощи не спеше от дървеници. Отмина по-хубавите къщи около двете църкви и училището, макар че тук би му било по-сгодно, а се запъти към долния край на града, където бяха и любимите му места за разходка нататък по реката. Къщите тук бяха повечето малки, но с широки дворове и градини, потънали в зеленина. Заселили се бяха тук и мнозина селяни от околните села – така беше от някое време, все пребягваха селяни и в града от по-близки и по-далечни села. Вардарски ходеше по кривите улички, оглеждаше се и сам не знаеше къде да спре. Срещаше той цели ята от деца – босоноги, с рошави глави, дрипави и често само по ризки в тия топли майски дни. Не се виждаше по-възрастен човек в това работно време и само жени се мяркаха тук-там по дворовете.

Тъкмо минаваше Вардарски край един вратник, когато внезапно се показа там млад мъж, доста едър, в селска риза, но в градски беневреци от домашен тъмносин памучен плат, гологлав и бос.

– Помози бог, даскале...

– Дал ти бог добро – отвърна Вардарски и се спря. Непознатият човек го гледаше с приветлива усмивка изпод русите си мустаки, но още по-засмени бяха очите му – пъстри и някак дълбоко скрити под надвесени, изрусели, гъсти вежди. Даскал Райко го разгледа от глава до пети и спря за миг поглед върху босите му нозе: грамадни стъпала с едри, разперени пръсти, а от крачолите на беневреците му се подаваха широки, кокалести пищялки. „Здраво стои на нозете си тоя мъж“ – рече си Вардарски и гласно попита:

– Тук ли живееш?

– Тука, даскале. Ами повели, влез.

Вардарски се поозърна: вратникът беше здраво закован, а дворът и градината по-нататък бяха оградени с плет, по селски, но доста висок и със здраво забити колове. Стопанинът се отдръпна и Вардарски влезе в широчък двор. В дъното на двора се виждаше малка къща, на едно стъпало от земята, с две стаи и също тъй ниско чардаче. Нататък се виждаше и градината – широка, простираше се чак до брега на реката и цяла беше разработена и засадена, а на припек край оградата ѝ бяха наредени дълги редици кошери.

– Баф... – чу се отеднаж. – Ау-ау! Затича се насам едър, сив и

космат селски пес и Райко Вардарски се стресна уплашен.

– Не бой се, даскале... щом съм тука. Ош бре, Караман, чибя!

Кучето се спря и ръмжеше глухо, вперило в непознатия човек огнени очи.

– Опасен пазач имаш... Уплаши ме.

– Страшен е. Не пуца чужд човек. Пази двора, как иначе? Децата отвън ще оберат градината.

Тук реши да живее Райко Вардарски. Стаята, която излизаше на малкия чардак, беше недовършена – без врата и стъкла, с голи, още неизмазани стени от непечени тухли. Вардарски повика един зидар и един дърводелец.

– Ама, даскале – каза срамежливо Аце Кутрев, стопанинът, – аз не мога сега да влизам в харчове. Стига ми мене, с децата, другата соба...

– Не ти искам харчове. Лошо ли е да стегнем и другата стая?

– Не е лошо. И аз си мислех, ама пари нема.

– Сичко това, даскале, ние от нищо го направихме, само с голи ръце – показва се там и невестата на Аце Кутрев. Тя беше дребна жена и сякаш никога не се спираше на едно място. Непрестанно беше заета с някаква работа в градината, в двора или вкъщи, а все до полата ѝ или някъде наблизу бяха децата ѝ – три едно след друго. Митра Ацевица за всичко намираше време.

Като каза Вардарски, че иска да живее у тях, Аце Кутрев и за децата отвори дума:

– Даскале, три са, да са живи, дигат врева... нема ли да ти пречат нещо?

– Аз нели съм учител? Не бегам от деца. Най-напред тъкмо заради децата Райко Вардарски реши да се настани в тоя беден дом. Заради децата, заради сиромашията в него, заради голямата градина край реката, заради свенливата усмивка на Аце Кутрев, а какъв силен човек беше той – от камъка вода ще изстиска.

– Ама защо тъй – каза и Лазар Глаушев на Вардарски. – Можехме да ти намерим по-хубаво жилище.

– Добре ще ми бъде там. Добри люде и по-весело ще бъде с децата. И нека по-добре Аце Кутрев да вземе по некой грош кирия.

Когато стаята беше вече готова – измазана с вар, с нови прозорци и врата, – Вардарски донесе от хана само един малък вързоп и друг един предмет, дълъг, грижливо увит в някакъв плат. Още преди това той бе дал на хазайте си пари да му наредят легло, сложили бяха те в стаята му и няколко стола със седалища от камъш, една малка масичка, постлали

бяха една шарена черга върху новия под и всичко беше ново, чисто. Вардарски влезе в стаята си, а на отворената врата застанаха двете по-големички деца. Той се преструваше, че не ги вижда, и се залови най-напред да развързва чудноватия дълъг предмет. Оказа се, че е тамбура и цялата беше лъскава, шарена като яребица. Вардарски я окачи на стената близу до леглото си и като се удари тя в твърдата стена – цяла иззвънтя, продължително и многогласно, та децата я гледаха като чудо. Те не можеха да се начудят на тоя брадат чичо – не беше ни стар дядо, ни поп! – причакваха го пред вратника и го изпращаха чак до вратата на стаята му, а като минаваше през двора, пазеха го от всички страни да не би Караман да му скъса френските беневреци. Но и Караман не налиташе вече по него, само тихо ръмжеше отдалеко.

Вече се стъмваше. Митра Кутрева изтича боса откъм градината, прогони и сега децата от вратата на учителя, донесе му стомничка с прясна вода, донесе и запален свещник. После тя пак изчезна някъде накъм градината – да поработят с мъжа си, докато още светлееше. Вардарски дълго се ми на бунара в двора, плискаше се обилно със студена кладенчова вода и се прибра в стаята си освежен, с весело сърце.

Седна край отворения прозорец към градината разгърден и с още влажни коси. Градината във тънеше вече в мрак и само високо горе, над леко полюляващите се върхове на дървесата светлееше едва-едва небето, блестяха там две ярки звезди. Дочуваха се гласове откъм съседните дворове и градини, приказваха някъде в тъмнината и хазайте му, които още не бяха се прибрали, чу се наблизу тих, звънък удар на мотика или лопата. Ала бързо затихваха гласове и звуци – людете се прибираха по домовете си и във остана само тихата топла майска нощ. Вардарски едва сега дочу шума на реката отгатък градината и въздишките на вечерника, който сновеше между дървесата във, в тъмното. Чу се пред вратата гласът на Ацевица:

– Дали ти требва нещо, даскале?

– Нищо не ми требва.

Вардарски поглади разголените си гърди, усетил прохладния дъх на вечерния ветрец. О, хубаво, хубаво... Той погледна към тамбурата на стената, но махна с ръка; тая нощ ще спи, ще си отспи в новото чисто легло. И все пак не бързаше да стане, заслушан в тихите шумове на топлата безлунна нощ. Искаше да се порадва на тая тишина, на покоя, който бе настъпил най-сетне в душата му. Докога? Е, поне до утре, поне в тоя нощен час...

Преди непълни два месеца той бе още в Анадола, заточен в едно

село край Бруса. Заптие го доведе в Бруса за да му съобщят, че е вече свободен. Поиска да го види и тамошният вали паша – нямаше много работа големецът в далечна, забравена Бруса. Но още щом се показа неволникът на вратата на одаята му, пашата дигна ръка:

– Стой там! Не влизай... Ти... учител ли си наистина?

– Бях – отговори заточеникът.

– Но как тъй... погледни се! Вардарски беше цял в дрипи. Бос. Въшки пъплеха по дрипите му.

– От близо четири години съм в Ерекьой – каза той на пашата. – Доведоха ме заптии само с дрехите ми на гърба и с едно око. Бедно село е Ерекьой, а не можех аз ни да ора, ни да копяя.

– Как живееше през тия четири години?

– Бедни са людете в Ерекьой и гладни. Но и бедните люде обичат да се повеселят, да послушат песен. Научих се да свиря на тамбура и добри хора не ме оставиха да пукна от глад. Помагах по нещо и в работата им.

– Защо те пратиха на заточение?

– Вие знаете, паша ефенди.

– Искам ти да ми кажеш.

– Обидих гръцкия владика в Струмица. Той и тамошните чорбаджии ме наклеветиха, че съм бил бунтовник и враг на падишаха. Откараха ме в родния ми град. Затвориха ме, биха ме, извадиха ми окото с бич...

– Ето, сега падишахът ти прощава...

– Какво има да ми прощава той, вали паша ефенди... Пашата се загледа в него със строги очи и после рече:

– Малко ти са, изглежда, тия четири години. Виждам: непокорен човек си ти. Гледай да не те доведат пак тук. Тогава може да извадят и другото ти око. Къде ще отидеш сега?

– Ще се върна в родния си край. Като птицата лети, лети и пак се връща в гнездото си. Пашата поглади брадата си замислен.

– Чуден милет⁵ сте вие там, в Румелия – каза той. – Неспокоеен милет, непокорен.

– О, вали паша ефенди... Такива сме ние, човечите: обичаме кроткото агне и го хвалим, че то лесно ляга под ножа ни. А мразим вълка, който иска да ни го отнеме. Не според истината и правдата съдим ние, а според ползата, която имаме.

5. Милет – народ.

Пашата изблещи срещу него очи. Долавяше той смисъла на думите му, но не напълно и се боеше да не се покаже глупав. И току махна с ръка:

– Върви си.

Вардарски и сега се усмихна едва-едва в брадата си, а мисълта му беше все там, в далечния Анадол...

Върна се той от Бруса пак в Ерекьой. Не искаше да напусне бедните анадолци, без да им се обади. Не бяха го оставили те да умре от глад – добри люде бяха, смирени, макар и от друга вяра. Пък и тамбурата си бе оставил в Ерекьой, а нямаше никакво друго богатство.

Каза в селото, че се връща в родния си край. Турците клатеха глави съчувствено, после си пошушнаха нещо и селският коджабашия му рече:

– Ти ще останеш с нас още тая нощ. Да ни посвириш с тамбурата още еднаж.

Те ядяха хляб като черна кал, но тоя път заклаха овен. Събраха се всички мъже ерекьойци в къщата на селския коджабашия. Свири и пя Вардарски до късна нощ, а в песните му беше тъгата по далечния роден край и радостта му, че се връща там. Мълчаливо слушаха простодушните селяци – и те със своите тъги и копнежи, но, според обичая си, бяха съдржани или пък не умееха да дават израз на чувствата си. Само час по час някои ще въздъхне или ще прошепне тихо:

– Аферим...

Тъжен народ, потиснат, мрачен. На другата сутрин всички мъже ерекьойци излязоха да изпратят неволника чак вън от селото. Той беше само с тамбурата си в ръце и премина пеша от Бруса до Цариград. Там намери свои люде – костурци, ресенци, копривщенци, панагюрци – и те го облякоха, обуха го и го качиха на кораб, та стигна в Солун...

Какъв живот, какъв живот! Като апостолите Христови тръгна той по родната земя да учи народа си на това, което и сам бе учил дълги години и с голямо усърдие. Но не беше само науката и знанието – по-важно и по-трудно беше да се разгори вярата в изстиналото сърце на народа, вярата в собствената му правда... Учителю! По примера на Христовите апостоли ще оставиш и родната си майка дори заради народа си, заради неговата велика правда! Ще оставиш всичко свое и ще презреш – и дом, и богатство, и всяко лично свое благо заради народа си и ще възлюбиш неговата правда повече от всяко друго благо на тоя свят...

Вардарски стана и започна да се разхожда по тясната стая. Бялото пламъче на светилника ту заставаше неподвижно, ту започваше да

трепти, да трепти – аха да се откъсне от фитилчето си. Вардарски ходеше от ъгъл в ъгъл, по стените зад него ту се надигаше до тавана, ту се снишаваше чак до пода разкривената му сянка. Къде се бе върнала мисълта му – чак в Анадола, към ония най-черни негови дни, когато едва не умря от горест по родната земя, сред люде, с които не можеше да проговори ни една дума на своя език, прогонен там от насилници? Къде се луташе сега мисълта му тревожна назад през изминалите дни? Той бягаше от себе си, а никой никога не е успявал да избяга от себе си, да избяга от своя грях...

Днес той видя за втори път Ния Глаушева. И не я погледна като жена на ближния си, а в сърцето му се надигна греховен смут.

Тъкмо на пладне срещна го на улицата Лазар Глаушев.

– Нареди ли се веке в новото си жилище?

– Довечера ще спя за пръв път там – отвърна Вардарски. – Сичко е готово. Дотегна ми в хана.

– Обедвал ли си?

– Още не съм.

– Да вървим у нас. Не знам що имат днеска у дома, но гладни нема да ни оставят.

Султана Глаушева не се зарадва на нечакания гост. Тя не обичаше такива самотни пришълци, които все поглеждат към чуждото гнездо, привлича ги топлината му. Много пресен беше в паметта ѝ споменът за Рафе Клинче, много дълбока и все още отворена беше раната ѝ за Катето, злочестата ѝ щерка. Тя не хареса едноокия учител още от първото му идване у дома ѝ на празника на свети Кирил, но иначе горделивото му държане ѝ внушаваше известна почит към него. Строг човек! Тоя път тя го посрещна със съдържана любезност, както беше нужно според приличието, което трябваше да пази като стопанка в тоя дом.

– Повели, даскале. Добре дошъл. Ами ти, Лазаре – не се съдържа тя все пак, – защо не ни обади некак, че ще ни доведеш гост? Да бехме готвили нещо по-хубаво.

Ния се показа тъкмо когато сядаха на трапезата. Тя излезе от стаята на Кочовица и Вардарски веднага я видя. Може би защото вратата на тази стая беше срещу него, както бе седнал на трапезата, но стори му се, че тъкмо нея бе чакал да види тук и бе търсил да я види. Смути го още повече и това, че сам се бе уловил в такава мисъл. Но не можеше да откъсне погледа си от нея за един дълъг миг, окото му се напрягаше до болка. Необикновената хубост на възмургавото лице на Ния озарено от лека бледост, погледът ѝ бе потъмнял още повече, беше скръбен и

влажен. В съседната стая лежеше болно най-малкото дете на Раца Кочовица и Ния бе стояла при него да го залисва и гали, докато заспи. То бе се привързало към нея и откакто беше болно, не заспиваше, докато не вземе тя ръчицата му в ръцете си – Малката ръчица пареше като жар, та това я разтревожи. Вече заспивайки, детето промълви:

– Мамо... мамо...

Това още повече я развълнува. В сърцето ѝ бе оживяла скрита мъка: вече втора година, откакто бе омъжена, а още нямаше никакви признаци, че и тя ще стане майка.

Така разтъжена я видя Вардарски и сега му изглеждаше по-хубава, отколкото първия път. И окоето му се напрягаше, сякаш да я погълне. В следващия миг той насочи бързо, уплашено погледа си към старата Глаушица и срещна очите ѝ, които го прерязаха със своя студен, остър блясък. Вардарски се смути още повече и както правеше винаги при такива случаи, попипа черната превръзка на другото си око, сякаш да я поправи или някак да я прикрие. Той се срамуваше от тая превръзка, боеше се, че другите ще му се присмеят за нея. Тогава чу гласа на Ния:

– Добро дошъл, господине...

Вардарски бързо насочи окоето си пак в нея – сега поне за още един миг той можеше пак да я погледне и нямаше от що да се бои. Тя бе се приближила срещу него и му кимна; едвам доловима, приветлива усмивка трептеше на устните ѝ и сега друга някаква светлина озаряваше лицето ѝ.

Райко Вардарски отговори на поздрава ѝ с по-силен глас, отколкото беше нужно, за да прикрие смущението си. И вече не я погледна до края на обедата, но непрестанно чувствуваше присъствието ѝ, следеше с мисълта си всяко нейно движение. С мъчително усилие се раздвояваше мисълта му, за да следи той и разговора на трапезата – Лазар Глаушев постоянно се обръщаше към него от домакинска любезност. Вардарски не забелязваше какво яде, бореше се със себе си, гневеше се на себе си. Бореше се с желанието си да я погледне още еднаж и се гневеше на себе си поради това непреодолимо желание. Той избягваше погледа на старата Глаушица, боеше се от тоя поглед, боеше се да не би тъкмо тя да прозре обхваналото го смущение. Ала въпреки всичко туй, когато ставаха от трапезата, Вардарски отново погледна Ния. Сега тя стоеше насреща с наведени очи, станала от трапезата преди всички други, и чакаше да помогне при раздигането. Лицето ѝ беше спокойно, тя си мислеше нещо свое и Вардарски с болка, но и с още по-голям гняв към себе си забеляза, че тя сега беше съвсем далеко от него, той сякаш и не съществуаше

за нея. Не го поглеждаше и старата Глаушица, която с привычна деловитост и по навик командуваше двете си снахи при раздигането на трапезата.

„Що си мислиш ти, еднооки дяволе! – каза си тогава той с укор към себе си, но и с болка. – Ти ли ще привлечеш с едното си око тая жена... И в тоя дом, където те посрещат като роден брат... Безсрамник!...“

Въздъхна и сега Вардарски с дълбока, неясна болка, с глух гняв, с тъга за себе си. А в същото време, докато мисълта му се луташе, топлата майска нощ сякаш бе оживяла. Отвъд градината, някъде край реката пеше славей и звънеше като че ли не възторжената му песен, а самата нощ. Вардарски пристъпи и посегна към тамбурата си, но ръката му сама се отпусна.

„Со славея ли ще се надпеваш ти? – усмихна се той горчиво сам на себе си. И продължи: – Да бъдем мъдри... Да бъдем мъдри и чисти в мислите си, в желанията си... Пей, птичко, както те е благословил бог...“

А твоята малка женичка лежи в топлото гнездо и те слуша...“

Вардарски бързо се приготви за спане, легна на твърдото, тясно легло и преди да дръпне завивката върху себе си, духна светилника. И скоро заспа, заслушан разсеяно в звънката песен на славея.

VI

Отново се изправиха една срещу друга двете жени – Султана Глаушева и Ния Глаушева. Първа започна старата:

– Не искам Лазе да ми води такива гости.

– Ами защо, майко! – учуди се Ния. – Той е учител, Вардарски, и е дошъл от чуждо место. А Лазе, нели знаеш, обича да дружи с такива люде.

– Не се довежда тъй гостенин, неочаквано. Секак ще те завари чуждият човек. И какъв е тоя: с едно око. Господ го белязал. По-далеко от такива...

– Немой, майчице, грехота е да говориш така. Той пострадал от турци, бил и на заточение. Турци са му извадили окоето.

– Ти откъде знайш? – втренчи в нея ревнив поглед старата.

– Лазе... той ми каза. И целият град говори.

– Ами защо гледа така, пули се в тебе като... като некой турчин.

Султана не каза нищо повече, не каза нищо и Ния, ала не се уталожил в сърцето на старата жена ни ревността, ни страхът, ни злобата й

срещу Вардарски. Тя се боеше за сина си, да не му се случи несрета, а снахата, колкото и да беше свой човек, своя челяд, изеднаж може да се превърне в опасен враг. Много пъти досега бе изпитвала старата майка тоя страх за сина си, това недоверие и подозрителност към снахата, но смътно и само като глуха неприязън, която винаги можеше да потисне, да скрие. Сега тя почувствува остро и ясно и страха, и недоверието си. За всичко беше виновен, мислеше си тя, Вардарски. Но беше виновен и Лазар със своето лекомислие и непредпазливост, който има такава жена, трябва да си отваря очите на четири. Виновна беше и Ния. Наистина, нищо не бе направила, но и тя беше като всички млади и хубави жени: няма да се докачи, ако я погледнат с нечисти очи, ами драго ще ѝ стане. Б то, яви се в защита на поканения гост.

Султана бе приседнала пред огнището и за втори път поразбутваше главните. Огънят печеше лицето и в топлия майски ден, но тя седеше там, владена в мислите си: не беше тя аджамия и нищо няма да се скрие от очите ѝ! Като видя учителят Ния, лицето му отеднаж се промени, обтегна се и едва-едва побледня. Това не е от стеснение, а от мъжки бяс. И окоето му гори, макар да го скри бързо. През цялото време умът му е раздвоен: Лазе говори, а той слуша с едното си ухо. Хранеше се като замаян – ще остави лъжицата, ще вземе хляба, ще остави и хляба. Не беше умът му на мястото си. Все дебнеше да погледне Ния, но тя, старата, улавяше всеки негов поглед. А Ния се мъдри пред него, кипри се. Едвам преглъща залците си, стиска устни. Това е от женска проклетия – да се хареса повече, да се хареса и на последния мъж, и никога не се знае докъде може да стигне жената, къде ще спре. Дръж здраво юздата, не пушай, спирай, докато е време. Да Лазе... те всички са такива, глупави. Мъжете не знаят докъде може да отиде и най-малкото нещо в тия работи, не могат да предвидят, не се досещат. Самият черен дявол стои между мъжа и жената, а той се радва, проклетият, на всяка пакост. И Ния мисли някое време за Вардарски след разговора ѝ със свекървата. Ния също бе забелязала погледите на госта, смущението му, неговата разсеяност. Тя познаваше тия мъжки погледи, бе ги срещала много пъти през живота си, пълни с възхищение, с почуда, с покорно угодничество или с безсрамна алчност. Вардарски я погледна два или три пъти, като да беше изненадан, уплашен от нея, от нейната женствена сила, и тя се радваше на неговото смущение. През цялото време несъзнателно се стремеше да поддържа в него възхищението му от нея, но това ставаше без всякакво усилие от нейна страна, като дишането ѝ, което става само по себе си. Мисълта ѝ беше повече при болното дете в съседната стая. Тя

никога не се бе стремела съзнателно да се харесва, да привлича върху себе си чуждото внимание, а си оставаше такава, каквато беше по рождение, и често дори нехайна към ония, които я гледаха като жена. Това беше в нрава ѝ – сдържан, уравновесен и не без една скрита, ненавистна гордост, – но това беше и едно постоянно, дълбоко, ясно съзнание за силата на своята хубост и своя женски чар. И сега също мисълта ѝ не се задържа дълго около гостуването на Вардарски, а се върна, както много пъти преди това и все по-често напоследък, върху отношенията ѝ със свекървата, върху целия ѝ нов живот.

Не ѝ се нравеше нейният нов живот. Тя криеше недоволството си и понасяше търпеливо всяка неприятност най-напред заради Лазара. Той би се огорчил много, ако знаеше, че тя не се чувствуваше щастлива с домашните му. Но тя спотайваше недоволството си и поради своята търпеливост във всяко нещо. Може би за щото усети в късия си разговор със свекървата нейната кипнала подозрителност, сега Ния почувствува с особена острота недоволството си най-напред тъкмо от нея, от свекървата. Султана искаше да влезе, да се разпорежда и във вътрешния, личния живот на всекиго от хората си, непоколебима в своята увереност, че знае за всяко нещо кое е най-доброто. Колкото и да беше, и по своему, предпазлива, внимателна в отношенията си към другите, Султана не се сдържа и каза на Ния преди една неделя:

– Аз навремето още на втория месец се усетих не сама.

Ния веднага схвана смисъла на тия думи на старата и цяла пламна от свян. Те бяха сами в голямата стая с огнището, но Ния гореше от срам, не знаеше къде да погледне. А свекървата не спря дотук. Тя попита направо младата си снаха и само това беше, че не се обърна да я погледне:

– Ами ти, Нийо, още ли не усещаш нищо? Веке втора година... Да потърсим некакво чаре, а, какво ще кажеш?

– Остави ме, майко... – промълви Ния и влезе, избяга в своята, по-малката стая, но чу подире си гласа на свекървата:

– Не може повече така. Що има да чакаме? Ето Раца: едно след друго ги ражда. Ти може да имаш нещо.

И сама Ния се страхуваше, че може би някакъв неин недъг ѝ пречеше да стане майка. Все по-често си мислеше тя сега за своята майка, която бе родила нея, единственото си дете, на седемнайсетата година от женитбата си. И тъкмо защото и сама се страхуваше да не остане без деца, тревожеше се и се измъчваше от тая мисъл, тя прие с болка грубата намеса на свекървата в интимния ѝ живот, в скритите ѝ тревоги. Ния и

тук чувствуваше върху себе си властта на свекървата, признатото ѝ право Да влиза в живота ѝ, да следи, да пита и разпитва, да иска сметка.

Сега дойде тая незначителна случка с учителя Вардарски. Старата Глаушица не ѝ каза нищо направо, не я обвини направо, но Ния долови и скритата причина на нейната неприязън спрямо новия учител. Като говореше така грубо за окото на Вардарски, свекървата мислеше за погледите му, пък и го каза донякъде. На ли и самата Ния бе забелязала погледите на учителя промяната по лицето му, смущението му. Старата не го обвини направо, но Ния почувствува укора в думите ѝ, почувствува някаква наложена виновност. Защо, как во бе направила? Старата бе несправедлива и я засегна болезнено, обиди я в нейните най-чисти, най-дълбоки чувства – обиди тя нейната обич към Лазара. В сърце то на Ния се надигна и се засили ново чувство – на съпротива, на възмущение. Това беше не за пръв път в новия ѝ живот, но сега то не прегоря, а остана в сърцето ѝ.

Ния често мислеше за бащината си къща със скрита мъка. Според желанието на Лазара, след женитбата им те я изоставиха. Старата леля на Ния умря скоро след сватбата ѝ. В къщата на Аврам Немтур не живееше никой. Заключена стоеше широката ѝ порта, дворът ѝ бе запустял, обрасъл с бурени и храсти, лехите в градината бяха се заличили, изсъхнали бяха цветя и китки и само чешмата шуртеше в позеленялото корито. Тънеше в гробна тишина и запустение тоя стар дом, широките одаи бяха раздигани и голи, прозорците бяха премрежени от прахуляк и паяжини, вратите бяха плътно затворени. Не бе имало никога много радост в тоя дом, но сега приличаше на гробница и като че ли в него се бе поселил мрачният дух на умрелия му стопанин, Аврам Немтур. Ния идваше тук от време на време, отваряше портата, ходеше по двора и градината, по тихите чардаци, по празните стаи и сякаш да пооправи едно и друго, да подреди и поизчисти, а тя ходеше мълчаливо из напуснатата си родна къща и често си поплакваше. Лазар не беше стъпвал тук след женитбата им. А къщата вече се рушеше. Остро скърцаше на ръждясалите панти тежката порта. През последните пролетни дъждове покривът бе протекъл, дървеният таван на една одая на горния кат бе набъбнал от влага, резбите по него бяха се разкривили и попукали, мазилката на една стена там бе паднала и се виждаха разголени тухли и греди...

Ния никога не отвори уста да се оплаче, да изкаже мъката си за изоставения бащин дом, който се рушеше. Не от гордост, а само да не погази думата и волята на мъжа си. Той бе казал, че няма да стъпи в тая къща, и дори не даваше да се говори за нея. Иначе Лазар никога не

упрекна жена си, че ходеше от време на време в бащината си къща, но се виждаше, че той помни думата си.

Ала полека-лека, неусетно, може би още от първия ден, когато влезе Ния в малката стаичка на новия си дом, в нея се породило едно решение: рано или късно да се върне в бащиния си дом, да заведе там и своя мъж. Тая мисъл беше най-напред в скръбта ѝ за изоставената бащина къща, после беше в недоволството ѝ от новия живот. Тя прие покорно решението на Лазара – може би така трябваше да бъде, да не мислят хората, че той бе се оженил за нея, защото беше дъщеря на Аврам Немтур и заради сараите на чорбаджията, но ден след ден тя виждаше все по-ясно, че това беше най-напред от мъжка упоритост и надменност. Ето сега – дребна беше наистина тая случка с новия учител и Ния още на втория ден я забрави, но в съзнанието ѝ тъкмо след тая случка се изясни решението ѝ да се върне в бащиния си дом, да заведе там и своя мъж. И като че ли отеднаж всичко се промени – тя виждаше вече с други очи всяко нещо в новия си живот.

Следващата неделя, като стана време да слагат за обед, Ния прибра старата покривка и постла върху софрата нова покривка. Султана сипваше яденето в саханн до огнището и като се изправи, веднага забеляза промяната.

– Що е това, Нийо? Защо нов софралък?

– Ами ето, майко – разгъна Ния старата покривка. – На нищо не прилича веке.

Старата покривка беше овехтяла, пробита беше на няколко места и на други няколко места – кърпена, макар иначе да беше чиста. Но Султана не обичаше промените и беше пестелива, искаше всяко нещо да се използва докрай.

– Не, не, Нийо. Що говориш! Още много време ще ни служи. Ти дигни новия софралък. Като се докъса старият, тогава ще сложим тоя, новия.

– От сандъка си го извадих, от чеиза – рече Ния, но не за да се похвали, а тъй, че го дава за общата трапеза.

– Стария пък аз сама съм го ткала – отвърна веднага Султана. – Ще ни служи той още дълго.

– По-хубаво е с ново, майко – намеси се кротко и Раца.

– Е, по-хубаво... ама който не пази, нема да има ни ново, ни вехто.

Ния прибра старата покривка и на софрата остана новата. Докато приказваха и старата Глаушица стоеше там с голяма дървена лъжица в ръка, двете млади жени, като по мълчаливо съгласие, бързо наредиха

трапезата: сложиха хляба, ножа, лъжици, пълни с гозба сахани и паници. До голямата софра бе сложена Друга, по-малка – за децата, а там сядаше обикновено и Раца.

– Не ме слушате веќе вие мене... – каза с укор старата Глаушица, тя не искаше да се кара, но не искаше и да отстъпи. В приказката ѝ се чувтуваше и едното, и другото.

– Слушаме те, майко – продума Раца. Ния мълчеше, но се виждаше и по лицето ѝ, и по движенията ѝ, че няма да отстъпи. Тя не се въсеше, не гледаше изпод вежди, а със спокойна самоувереност донареждаше трапезата, но по лицето ѝ бе угаснала оная постоянна мекота, която приличаше на едва зараждаща се усмивка и придаваше на това красиво лице особена прелест.

В стаята бяха и тримата мъже – старият Глаушев, Кочо и Лазар – и чакаха да седнат за обед. В съседната стая шумяха децата.

– Слушате ме вие, ама не ме слушате – каза рязко Султана и продължи със същия тон, в който имаше пак тъй повече укор, отколкото гняв: – Да сте деца, ще ви натупам, ама вие сте коскоджами ти жени...

Мъжете слушаха и никой не се намеси, само Стоян Глаушев се усмихваше някак виновно. Те и тримата не знаеха на коя от жените да дадат право – на Султана или на Ния, – разправията им беше женска, за някаква си покривка, но и тримата доловиха в разговора им някаква твърдост. И старата Глаушица не искаше да се примири, макар да се опита да покаже отстъпчивост:

– Е хайде... днеска е света неделя. Нека бъде днеска на твоето, снахо.

Ния пак нищо не отговори. Някакъв студен полъх премина за пръв път между тия люде и би се чувтувала още студенината му, но от съседната стая навлязоха Кочовите деца и около тях, около двете трапези пак започна обикновената врява. По едно време, докато се хранеха, Ния забележа, че свекърва ѝ бе останала без хляб, свършил се бе хлябът в малкото панерче. Тя остави бързо лъжицата си, скочи и донесе нов хляб, нарязан няколко филии и подаде една на свекърва си. Султана я погледна с она свой особен поглед, в който се отразяваше понякога сякаш цялата ѝ душа, всичката ѝ душевна сила, цялата ѝ мъдрост и знание и разбиране, в който проблясваше и дълбоко скрита топлота. Погледна я и рече:

– Да си ми жива, щерко.

В тоя ѝ поглед, в тия добри думи, в гласа ѝ беше всичката ѝ майчинска обич към тая нейна челяд, всичката ѝ грижа за тоя дом – да има в него ред, мир и сговор, да има в него благополучие и разумен човешки

живот. Но пак поради тая обич и грижа тя няма да отстъпи пред снаха си за новата покривка. Тя бе свикнала да държи всичко в ръката си, да държи всичко с желязна ръка и нито бе помислила някога, че може да бъде иначе. Тя бе пазила досега реда в тая къща, ще го пази и занаяпред. „Да си ми жива и здрава, щерко, но ти мене ще слушаш, и за свое добро и за общо добро!“

Празничният обед бе привършил. Децата наскочаха от своята трапеза, а Стоян Глаушев се прекръсти – един път, два пъти, три пъти:

– Господ да умножи, господ да придай! Благодарни сме ти, господи, отче наш...

Гласът му потреперваше от набожно усърдие, както винаги, когато приказваше със своя дядо господ, а сега тоя глас беше пълен с покорна благодарност към всемогъщия бог. Но като свърши късата си молитва, той обърна към Ния сините си очи, светнали от детински нетърпелива, хитра алчност, и рече бързо, изтихо – дано не чуят другите, дано не чуе Султана:

– Сипни ми още половин чашка... от винцето. Султана подигна към него строги очи, а Лазар се засмя гласно и като забеляза, че Ния се колебае, види се от страх да не разсърди без нужда свежърва си – каза й, за да я насърчи:

– Сипи, сипи на татко още една чаша. Днеска е неделя.

Султана нищо не продума.

Прибраха се всички по стаите си на неделна следобедна почивка. Вън остана само Раца – днес беше неин ред да измие паниците и саханите.

– Се ти е малко това пусто вино... Още една чаша, а!

С това започна Султана, като влязоха двамата със Стояна в стаята си. Той нищо не отговори – боеше се да не му се скара Султана повече, а му беше весело и леко на сърцето след празничния обед. Престъпил бе нейните наредби, голям грях беше при това да се пие вино и още повече – да се препива, но ето че от него, от виното, иде тая топлина в сърцето, това веселие, като че ли никога не си познал скръб и мъка, никога не си имал черни дни. А като се разтъжи понякога сърцето ти от него – така, цял ще се стопиш от жалост и сълзи. Такава е проклетата му сила – чини ти се, че всичко е лесно, загубваш и страх, и срам, а като се разбудиш от упойката му – мислиш, че все ти си изпочупил грънците, разкайваш се за всичките си сторени и несторени грехове. Ама тъкмо за тая проклетата сила посяга човек към него – да те развесели, да те разтъжи от все сърце, да те понесе кой знае накъде, като да имаш крила на рамената си.

Затова го търси човек и го желае, а не, да речеш, че е от мед по-сладко. Сега той изеднаж каза гласно:

– Не бива да пие вино човек, не бива. По-харно е да си винаги с ума си за секо нещо. Ама тегли проклетото... лъже се човек, че то му дава сила. – И като се досети пак изеднаж, че не бива да се захваща с жена си, той добави бързо, виновно: – Аз само половина чаша поисках и колко пих на трапезата: две или три чаши...

– Знам те аз. Веке тридесет и три години живея с тебе. Ти същи премудри Соломон, като отвориш уста. А да те пусна сега при бъчвата, нема да станеш оттам.

Стоян побърза да легне върху меката ямболия в ъгъла и за да отклони някак мисълта на жена си, гласно въздъхна:

– Ох, господи... Тежи ми веке мършата, жено. Се гледам да си полегна и ми е харно. Къде ти некога да ме накараш да легна посред бел ден!

Султана взе някаква дреха и го покри – той никога няма а да се сети сам да се покрие, а насън човек най-лесно изстива; после тя взе една тепсийка с цяла купчина ориз в нея и приседна на постлания под край ниските прозорци, сложи на изправеното си коляно тепсийката, прибра с цяла шепа ориза в единия ѝ край. Стоян я попоглеждаше скришом – няма да легне тя да си почине, намери си пак работа и днес, в света неделя, ориза ще трети... А през цялото време Султана все си говореше, колкото на него, толкова и сама на себе си:

– ... аз така искам: на думата си да стои човек. Още повеке мъж. Като говориш така за виното и сичко знайш, защо пиеш?

– Да не съм аз пианица като Ицо Шмаке! – приподигна се Стоян срещу явната несправедливост.

– Не си. Право е. Работен човек си. Ама като немаш сила да се сдържаш, и пианица можеш да станеш. А тя, снаха ти Ния, се да ти угоди: ти половин чаша искаш, тя пълна ти наляя.

– Той и Лазе рече... – обади се пак Стоян.

– И той като нея. Не слушат. Млади, умни, учени, а не мислят кое къде може да отиде. Не мислят за утрешния ден, що може да ти дойде утре на главата. Защо сега нов софралък, като имаме софралък? Оня ден го прахме, ще го поизкърпим... За ново секогаш е лесно...

„Ето къде я боли – мислеше си Стоян. – Виждам я аз, че пак е нещо люта. Не може да се смири. А бре, жено: остави младите да си живеят свободно! Добри ни са децата – и Ния, и Раца, сички!...“ Но той не посмя да изрече гласно тия си мисли. И на стари години той не загуби страх

и почит пред тая мъничка жена, както се бе сбрала и присвила още повече след смъртта на щерка им Катерина. Какъв страх беше то – не можеше ли той да я удари, да ѝ каже и всякаква дума? А никога не му даде сърце да дигне ръка срещу нея, да я напсува. Колкото и да беше срещу него и често с люти приказки – все излизаше, че тя е права, че тя знае повече. Така още от първия им ден. Той и сега не знаеше как умря Катето и как я тласна в смъртта родната ѝ майка. Но и да узнаеше, той пак би повярвал, че Султана не е могла да постъпи иначе спрямо неразумната им щерка, колкото да тъгуваше Стоян и до тоя час за нещастното си дете. Такава беше неговата обич към Султана, вярата му в нея, неговият страх и почит пред нея. Такова беше сърцето му и с такава сила бе се привързало то към нея, иначе той все гледаше да се води по своите си мисли, но като не можеше да преодолее вярата си в Султана, в нейната мъдрост – често прибягваше до детински хитрости и лукавства. Така и днес с виното: като поиска от Ния, тя няма да му откаже, а и другите деца бяха там – Султана може и да не се реши да му се скара. Право е – човек не бива да пие много вино и най-добре е никак да не пие, но ето сърцето го иска, червото ни проклето е жадно за него... Само във вярата си към бога Стоян Глаушев беше изцяло предан, искрен и без всякакви хитрини, владен беше в мисълта си за бога с покорна, всеотдайна любов.

Султана млъкна, но се виждаше по съсредоточения израз на лицето ѝ, че мисълта ѝ работеше безспирно, докато пръстите ѝ машинално подбираха камъчетата и люспите между здравите оризови зрънца. По едно време тя дочу, че Стоян тихо хъркаше. Погледна го, сложи тепсийката на пода и стана. Пристъпи към него и се приведе да го завие по-добре с дрехата. Така се бе грижила тя винаги за него, през целия им дълъг общ живот, като за дете. Така бе го пазила от всякакви недомислия, детински склонности, а какъв силен и здрав мъж беше той! Ето и сега бе заспал като безгрижно дете, а знаеше тя и какви болки можеше да носи сърцето му. Нека поспи, днес е празник. От тъмно до тъмно бие той всеки ден бакъра, ето и сега, на стари години...

Тя пак се върна на мястото си, сложи тепсийката на изправеното си коляно. И пак я понесоха мислите ѝ, но каквото и да мислеше, пред очите ѝ все току се изправяше Ния... Тя сама бе помогнала да влезе в къщата ѝ Аврамовата щерка, сама бе искала тъкмо нея да си вземе за снаха. И не се разкайваше за това. Не бе сбъркала, не бе сбъркала поне за Лазара. Като мислеше сега за щастието на сина си, изброяваше и повтаряше една след друга всички добродетели на снаха си, от едното ѝ око капна в

тепсийката мъничка сълза, после капна такава дребна, старческа сълза и от другото ѝ око. Стана ѝ отеднаж тежко за нея самата и за нещо друго – не голямо, по-важно, за това, което беше нейният дом – вената ѝ, техните жени и деца, ето и Стоян, мъжът ѝ, и тия нейни люде мили и премилни, тяхното добро, тяхното щастие и спокойствие, техният живот. Тя не можеше да нарече всичко това с едно име, а всичко това беше в едно чувство, което изпълваше майчиното ѝ сърце. В тая внезапна тъга – откъде дойде тя, всичките ѝ деца, слава богу, бяха здрави и прави в тоя час, – но в тая тъга еднаж обладала сърцето ѝ, Султана почувствува и студените тръпки на смътен страх. Задаваше се отдалеко някаква опасност за нейния дом, за децата ѝ... Ами защо е тя на тоя свят? Нали за да пази децата си от всяко зло, от всяка напаст. И тя бързо, дори гневно обърса очите си първо с едната ръка, после и с другата.

Раца Кочовица влезе в тяхната си стая, като бършеше мокрите си ръце в престилката. Току-що бе измила съдовете. Удари я тежка воня и тя веднага подири с очи най-малкото си дете. То беше момиченце, спотаило се бе сега в ъгъла зад вратата и гледаше майка си с широко разтворени уплашени очи.

– Пак ли, мори, пак ли... – завайка се Раца, но без особено вълнение и огледа стаята, сякаш да види какво ставаше по другите ѝ ъгли.

Край прозорците насреща, върху сламеник, постлан с дебела ямболия, бе се излегал Кочо, подпрял с ръка доста голямата си глава, а в другата си ръка държеше дебела, димяща цигара. Той погледна сънливо жена си – нямаше навик да поспива след обед, но все пак Дрямка бе засенила погледа му след обилния обед и в това празнично безделие. В ъгъла насреща бяха седнали другите им деца. Кирил въртеше нещо в ръцете си, Разправяше нещо и с ръце, и с очи, и с глава – забавляваше колкото себе си, толкова и по-голямото си братле: той беше умникът между трите Кочови деца.

Докато чистеше мъничката си щерка със спокойни движения, Раца погледна един-два пъти по-големите в ъгъла и рече:

– Що не излезете да играете вън, що сте се затворили тука... Хайде! Ама полека, че дедо ви и стрико ви ситурно спят.

Пръв скочи Кирил, след него се повлече и Благой. Раца сложи най-малкото в дървената люлка и сама приседна край него, като го полюшваше едва-едва:

– Хайде спи... хайде. Нани, наниии... Детето я разглеждаше и някаква неясна мисъл светеше в очите му, после клепачите му започнаха да се притварят, докато заспа. Раца спусна запретнатите си ръкави,

сложи ръце в скута си и се умълча. Кочо продължаваше да лежи върху сламеника, крайчецът на цигарата все още димеше, както го бе прищипнал с палеца и показалеца си. Най-сетне, види се, го опари и той смачка остатъка от цигарата в малката пиринчена пепелничка пред него. В стаята беше тихо, горещо, задушно. Същата воня все още тежеше във въздуха, по стъклата на един от прозорците неуморно бръмчеше и се биеше едра муха. Двамата съпрузи мълчаха – нямаше какво да си кажат, но добре им беше тъй да поседят близо един до друг в тоя празничен следобед. Това не беше никаква любовна радост, някакво съзнавано удоволствие от тая близост, а беше само навик да бъдат заедно, да се чувствуват близу един до друг, беше спокойно доволство на две тела и две души, които са се сдружили до пълно срастване. Техният живот беше много прост и много ясен.

Кочо израсна здрав и силен мъж, научи занаята на баща си и дори по-добре от него. Сега те двамата топяха бакър или чукаха с малките чукове всеки на свое място и пред своя наковалня на широкия тезгях. Имаха неколцина калфи и чираци, а когато ставаше нужда да топят бакър, събираха до десет-дванайсет души да чукат на голямата наковалня. Вадеха си добре хляба те двамата, не бяха ни голи, ни гладни децата на Кочо и все по нещо ново им купуваха за Божик или Великден, къщата беше пълна според както беше редно и прилично – да има що да сложат на трапезата си, да има де да седнат и да легнат, пък да могат да посрещнат и чужди люде. Като започнаха те да работят и да печелят заедно, събраха ден след ден, година след година цяла шепа алтъни и купиха от Исмаил бей работилницата, в която работеха от редица години и плащаха наем. Турчинът им продаде дюкяна – нужни му бяха пари, така беше сега в Преспа: бейовете и агаларите продаваха имотите си, а тия, които въртяха чуковете и стържеха с пили, с рендета, с бичкии – купуваха. Доскоро повечето от дюкяните бяха бейски имоти.

– Благодариме ти, господи, и не ни изпущай от ръка га си!... – кланяше се вечер, преди да си легне, Стоян Глаушев пред иконостаса, а лицето на Кочо все повече се разведряваше в спокойно, постоянно доволство й това каза той еднаж на жена си:

– Да можеше да се сплят денят с нощта! Работа имаме много, за нищо не стига времето.

Той научи по-добре занаята и купувачите умееше да задържа по-добре, да ги котка, но иначе във всичко даваше път на стария. Така беше редно, така бе го учила Султана, майка му, а и той виждаше със своя ум, че които пази ред и приличие, ще има сполука и в работата си, и между

людете. Ами ще дойде време, когато и неговите синове ще го почитат, както е почитал и той баща си и майка си. Кочо и сега не запалваше цигара пред баща си и майка си, макар те да знаеха, че пуши. Човешката душа е все склонна към грях и ето, научил се бе и той да пуши тютюн, но не се решаваше да излезе пред родителите си със своя грях. Стоян се радваше на тая почит на сина си, макар често да му идваше да каже:

– Ти, що... Не си веке малък. Пий си тютюна и пред мене.

Кочо беше във всяко нещо редовен човек – и в работата си, и в целия си живот. Работеше неуморно и в нищо не пропускаше грешка, не допускаше времето му да минава напразно. От ръцете му излизаха усърдно, добросъвестно изработени гюмове, тенджери, сахани, паници, тепсии и макар да беше иначе мълчалив човек, с купувачите ставаше дори сладкодумен. Пък и внушавате доверие – винаги изглеждаше спокоен, ведър. В работата му, в целия му живот имаше един най-важен момент: благополучието на децата му, на жена му, на дома му, доволството, спокойствието в тоя дом и най-вече в тази, тяхната стая. Той знаеше цената на това доволство: да работиш добре, да печелиш добре, да се носиш с людете добре. Той пръв се сети да каже на баща си:

– Да купим дюкяна. Да си бъде наш, да не плащаме кирия на бея.

В народните работи той не се бъркаше. Още като от млад остана и в науката по-назад от Лазара, а такъв бе нравът му. Беше свенлив, мълчалив, боеше се от всяка неясна, забъркана работа, а тъкмо народните работи около църквата и училището му изглеждаха твърде сложни, твърде далечни, чужди за него. Но с брат си се гордеше, че бе излязъл Лазар между първите преспанци, а когато се намесваше в народните работи целият еснаф – и Кочо приемаше с готовност своя дял: да пусне в общата народна кесия няколко гроша, да сложи подписа си под някой общ харзовал⁶ – и както винаги, без главни букви, – да затвори дюкяна си по общо решение, като тая година на Свети Кирил, или по друга някоя обща причина и нужда.

С Раца те двамата бяха като рало волове. И колкото повече време минаваше в задружен живот, толкова по-права бразда изтегляха. Не бяха се скарвали никога, а и да се случеше да му възрази нещо Раца – накрая пак тя ще отстъпи. Раца знаеше още от бащината си къща – жената винаги ще отстъпва, за да има мир и сговор. Мъжът е като гост в къщата – сутрин излиза, вечер се връща, ще го посрещнеш като гост, с чест и почит, ще му сложиш трапеза, ще умиеш нозете му и риза ще му дадеш

6. Харзовал – молба, заявление.

да смени, пък и в леглото ще го посрещнеш. Мъжът е главният стълб на къщата – той крепи къщата, неговите грижи са винаги по-големи. А каква е женската работа, какви са женските грижи, все дребни и нищожни, макар те, пусти да останат, никога не се свършват! Такава жена беше Раца Кочовица, с такъв ум. Кочо никога не бе повишил глас да ѝ се скара, никога не дигна ръка да я удари и нямаше защо – ни той беше такъв човек, ни тя даваше повод за лоши разпри. Тя се отпусна още повече напоследък, види се, от често раждане, и беше бавна във всяка своя работа, дори и в говора си провлачаше всяка дума, но беше все тъй кротка, търпелива: лесно ще ѝ мине болка и мъка, още по-лесно ще се засмее. Умря ѝ най-голямото детенце и тя горко плака тогава, но скоро пак забременя. Раждаше почти всяка втора година и както беше редно, сама кърмеше децата си, та гърдите ѝ бяха увиснали едва ли не до корема, но след всяко раждане почваше бързо да пълнее, пущаше гушка и Кочо не поглеждаше друга жена.

Мълчаха и сега дълго двамата съпрузи, еднакво отдадени на празничното следобедно доволство и блаженство.

И двамата заслушани в детската глъчка вън, зад ниските прозорци, плътно затворени и в тоя доста горещ майски ден.

– Ще ида – започна по едно време Кочо и гласът му бе прехрипнал от дълго мълчание. Той се изкашля и отново започна: – Ще ида днеска да видя афиона дали не е станал за резане.

Глаушевци имаха лозе, две нивици и едната бяха посели тая година с мак. Стоян Глаушев се грижеше за земята си със селяшка обич, но и Кочо се грижеше за тия две-три късчета земя като баща си. Ттия късчета земя даваха хляба и виното за цялото семейство.

Минаха няколко минути пак в мълчание и Кочо продължи:

– Ще взема и децата, ама горещо е още. Нека се позахладни.

– Нека се позахладни – отвърна като ехо Раца.

В най-малката стая на Глаушевата къща бяха най-младите съпрузи: Ния и Лазар. Това беше някогашната ергенска стая на Лазара, но когато си доведе той невеста и баща му спомена да се приберат в малката стая те – старите, – Султана веднага пресече приказката му: те, старите, ще живеят и ще умрат на същото място, в същата стая, дето са живели през целия си общ живот, дето са делили легло. Пък и двете по-големички внучета спяха при тях. Лазар и Ния ще спят в Лазевата стая, като почнат да им се раждат деца – може пак да се превади нещо, да се поразшири къщата. А и техните деца, щом почнат да растат едно след друго, ще спят при старите. Така живеят всички люде с по-голяма челяд.

Ния нареди своята малка стая по свой вкус, старата се опита и там да се понабърка, но и нямаше какво да се бърка – в малката стая всичко трептеше от чистота и хубост. Като цвеля в градина бяха разните плетеници и шарки по килима, по черги и ямболии, по възглавници. Нямаше де да стъпи човек на голо място, навсякъде босият крак потъваше меко и дълбоко.

Тая сутрин Ния разтвори още рано прозорците и като премина високото майско слънце над къщата-малката стая се изпълни със свежа, прохладна сянка. Дватама млади люде бяха седнали един до друг близу до прозорците, подпрели и двамата гръб върху шарените възглавници край стената. Наскоро Лазар бе взел от читалището една нова книга и те я четяха заедно, щом се прибереха в стаята си. Единият четеше с глас, а Другият слушаше или пък спираха да четат и разговаряха за прочетеното някое време, после пак захващаше да чете единият или другият. Като четеше тоя път Лазар, на няколко пъти погледна изкосо младата си жена и тъкмо когато прочетеното най-много му харесваше, но скоро забеляза, че Ния слушаше разсеяно. Той затвори бавно, с две ръце книгата, сложи я настрана, без да сваля очи от жена си, а тя нищо не усещаше и седеше неподвижна, загледана пред себе си. Лазар се унесе да я гледа, винаги ненаситен на нейната хубост. Такава светлина струеше през отворените прозорци от светналото майско небе, от градината насреща, потънала в зеленина и цвеля, та лицето на младата жена сияеше, в живо, топло озарение сияеше възмургавата буза, правото чело, нежните ноздри, въздебелите устни, налени с топла кръв, възрозовото ухо изпод широкия корен на едната ѝ плитка, която се спущаше назад, и редом с нея разголената, гладка, тънка шия в ниската яка на бледо-синя блуза, предизвикателно разкопчана на две копчета... Лазар я обхвана през раменете с едната си ръка, после и с другата, притисна се цял към нея и я целуна горещо, шумно, алчно. Тя приведе едва-едва глава, но той усети, че не му се поддаваше, и я притисна още по-силно на гърдите си, сякаш да сломи, да смаже съпротивата ѝ. Кръвта шумеше в ушите му, ноздрите му жадно вдишваха аромата на косите ѝ – гъсти, черни, – усещаше той и топлината на тялото ѝ – младо, здраво, пълно със замайваща сила.

– Ще ме удушиш – тихо прошепна тя и усмивка потрепна на устните ѝ. Виждаше се, не искаше да го отблъсне, но и не отвръщаше с милувка на милувката му.

Горещата вълна, която бе заляла сърцето му, бързо се отдръпна. Той отпусна ръце и сам се поотдръпна, но сега Ния потърси ръката му с ръка и нежно, дружески я погали, без да го погледне – тя, изглежда, не

можеше да се откъсне от мислите си. Тъй, загледана пред себе си, Ния тихо рече:

– Какво ще речеш, Лазе... да взема да изткая това лето един килим...

– Килим... Немаме ли килими?

– Имаме. Ама не е лошо да са повеке. Само за вълна и за основа ще дадеш некая пара и за бои малко нещо, а всичко друго аз сама... – Тя живо се обърна към него: – Знайш ли? Искам да измисля нова шарка. От некое време се за това мисля, за шарката: какви бои да има, как да я наредя и после как да я изткая. Понекога ми се чини, че я виждам ясно пред очите си – ето, с ръка да я уловиш, а понекога сичко ми се разбърква и се върти, мота се на сички страни и е като мъгла пред очите ми. Ама аз ще я уловя, Лазе ти, почакай само...

– Е, харно, харно... щом искаш.

Той не сваляше очи от нея, следеше движенията на ръцете ѝ, оживеното ѝ лице, очите ѝ. Всичко по нея беше озарено от нова хубост, от светлина, която излизаше сякаш от самата нея. Бледите ѝ възмургави ръце с тънки пръсти и гъвкави стави танцуваха във въздуха пред него ту неуловимо бързо, ту плавно и нашироко и тя връзваше и развързваше, заплиташе и разплиташе невидими нишки. По лицето ѝ се показа руменина, топлоалена през тънката матова кожа, тъмните ѝ очи блестяха радостно и ту се разтваряха в тях светли дълбини, ту се забулваха мечтателно в бързо разсейваща се мъглица. После тя притихна, прибра ръцете си в скута, наведе очи и каза със сподавена въздишка:

– Що друго ще правя през целото лето?... Три жени сме вкъщи и колко ни е работата... Мама не се предава, тя повеке и от нас работи.

Сега тя като че ли се забули в сянка и пак се унесе в мислите си. И в това беше може би голямата сила на нейната хубост: винаги беше различна, различно хубава и все същата – Ния. Но може би и в друго беше голямата сила на хубостта ѝ: в това, което беше вътре в нея, идеше от самата нея, като вътрешно озарение на Цялата ѝ външност. Това беше постоянният ѝ вътрешен живот – тя винаги носеше важна някаква мисъл в себе си, вълнуваше се от нещо, тъгуваше за нещо или се радваше и винаги – дълбоко в себе си, сдържано откъм външни прояви, дори и съвсем скрито за чуждия поглед. Такава беше тя и в своята обич към Лазара, която изпълваше властно цялото ѝ същество. Тя никога не изрази шумно, буйно чувството си към него, но то пламтеше дълбоко в нея, в нея оставаше и когато приемаше милувките му, и затова може би беше такава нежна, топла нейната необикновена хубост, такъв светъл и

дълбок погледът ѝ, такава нежна, упойващо сладка всяка ценна милувка, дори всяко докосване.

Като заговори за новия килим, тя не каза всичко на мъжа си. От обич и милост към него тя не искаше да го смущава без нужда със своите грижи и скърби. С новия килим тя искаше да задоволи една своя постоянна жажда, един постоянен копнеж на сърцето си – да върши нещо, да постига нещо, да запълва с нещо дългите дни и нощи. Как можеше да се живее със скръстени ръце? А нямаше работа за три жени в Глаушевата къща. Но с новия килим тя искаше и да се откъсне от всекидневния живот в новия си дом, да попритъпи своите лични болки и най-голямата от тях, която идеше от нарастващия ѝ страх, че ще остане без деца. Тя се нахвърляше да поеме цялата работа вкъщи, но свекърва ѝ я отклоняваше и отстраняваше, и от майчинска загриженост – да не се пресилва, да не се уморява, – и поради голямата енергия в самата нея, поради своята ненаситна работливост и също тъй постоянна склонност към всякаква дейност. Ния се залавяше с децата на етърва си и вършеше с майчинска грижовност дори и най-грубата работа около тях. Така времето минаваше по-бързо. Раца, която никога не смогваше, я гледаше с благодарност, децата бяха привързани към нея и я обичаха, но все пак сърцето ѝ оставаше незадоволено-децата бяха чужди, друга беше тяхната родна майка и Ния не можеше да я замести, не можеха и те да утолят копнежа ѝ за своя рожба. Но тя не искаше да смущава мъжа си със своите лични скърби и болки – те си бяха само нейни. Тя не му каза нищо и за мълчаливата борба, която бе започнала между нея и неговата майка, за мъчителния трепет, който изпитваше в тая борба, за своята решителност. Султана Глаушева беше негова майка и тя не искаше да помрачава синовните му чувства – Султана Глаушева ги заслужаваше, – но Ния не искаше и да разтуря тоя дом. Тя не беше доволна от реда в къщата и искаше да го промени към по-добро, да го промени поне за себе си, за своя мъж. Защо беше нужно да живеят всички в тая стара, тясна къща, когато нейната бащина къща стоеше празна и се рушеше? Ако отидат те с Лазара да живеят в бащината ѝ къща – за всички ще бъде по-добре. Иначе Ния не искаше да отнеме само за себе си любимия син на старата майка, да го обърне срещу нея. Нека Лазар стои по-настрана от започналата борба, нека да мине тя и свърши по-тихо, по-безболезнено за всички и нека остане по-голямата горчилка за нея самата, за Ния. И все пак – нужна беше и неговата помощ. Тя много се колеба дали да започне с него тъкмо днес и най-сетне рече:

– Мисля си за татковата ми къща.

– Що пък сега... – нададе той уху.

– Ами така остана и се руши. Ще се събори. – Лазар мълчеше и тя продължи: – Да беше пратил един-двама майстори, покривът тече.

– Харно. Ще пратя.

Едно време тя и с баща си така се бори – стъпка по стъпка. Стигаше засега и с Лазара; ще намери сгода друг път да продължи, докато стигне, стъпка по стъпка, до своята цел. Такъв беше и баща ѝ, като застане на едно място, и не мърда – нужно е да подкопаеш земята под нозете му. Такъв упорит беше ето и Лазар и тя нанесе първия удар под нозете му. Не можеше с тях иначе, не можеше с тях направо – не ще отстъпят никога. Но Лазар беше по-досетлив от Аврама Немтур. Той се досети, че младата жена, като изказа своята загриженост за бащината си къща, не каза нищо за своето желание да отиде да живее там. То се знай, че Аврамовата щерка би желала да живее в бащиния си сарай вместо в тая тясна стаичка. И Лазар се опита още сега да прегради пътя ѝ нататък:

– Не искаш ли ти, Нийо, да продадеш тая къща?

Ще имаш по-голема полза от парите ѝ. Можем да ги дадем nekъде да растат. Руши се тя, ами. Изоставена къща. Да я дадем пък под кирия, ако искаш. Да има люде в нея и по-добре ще се пази.

Ния усети твърдост в гласа му, в доброжелателските думи, но скри смущението си и като присви скръбно вежди, рече тихо, спокойно:

– Имотът е по-сигурно нещо. Парите можеш лесно да загубиш. А чужди люде не ще да пусна в татковата къща. Ти прати, Лазе, майстори да я постегнат. Пък ще видим после, ще помислим...

– Аз нема що да мисля. Къщата е твоя. Но майстори ще пратя, щом искаш. Още утре.

В очите му тя долови остър блясък и повече не пророни дума. Умълча се и Лазар, отпусна клепки. Няма да се остави той жена да го поведе към къщата на Аврам Немтур, да го върже там като добиче на ясли. Нейният баща Аврам Немтур и в гроба си ще остане зъл народен враг и изедник – такъв спомен остави той в паметта на лютеде. И тя не знае и не може да знае какъв беше баща ѝ. Но той, Лазар, реши и каза тогава да не влиза в къщата на чорбаджията и няма да влезе. Ния е друго нещо. Ния е жив човек и той я взе за своя жена не заради имота на баща ѝ.

Той не каза нищо на Ния. Тук те никога не биха се разбрали: Аврам Немтур си оставаше неин баща. Но: като я погледна скришом няколко пъти, той усети как се изцедиха от сърцето му, вкоравило се отеднаж, как се изцедиха капки милост към нея – пожали я той все едно га, че не

бе я родил такъв човек като Немтур. Итая жалост, и усилията му да отдели Ния от родния ѝ баща идеха все от неговата обич към нея... Отново се обърна той към младата си жена – сега по-бърз, по-нетърпелив, сякаш да отстрани, да заличи, всяко нещо, което можеше да се изпречи между тях, и щом я докосна пак с ръце, отново се надигна от дълбините на утробата му гореща вълна и се разля по цялото му тяло. Лазар се нахвърли върху жена си с алчност, която все повече се разгаряше, колкото повече чувствуваше как младата жена се отдаваше в ръцете му. Усетил пламтящия ѝ дъх върху лицето си, той цял се загуби в малките ѝ ръце. Той я обичаше с тялото си толкова силно, колкото и с душата си.

VII

Към средата на август Ицо Баболев се върна от Беч в Преспа. Върна се със същия кюрк, със същите отъркани дисаги, но бе отслабнал много, та чакширите едва се задържаха на хлътналия му корем. Лицето му се бе изсушило и каквото бе късаво и бледо, сега бе станало още по-строго, дори зло. В погледа му тежеше голяма грижа и още по-упорито стискаше той тънките си устни, да не изрече излишна дума. Беше късно следобед, като се върна, но не се спря вкъщи да си отдъхне от пътя, да се поизчисти, а веднага отиде в чаршията – да види що става с маазата. Миро, по-младият брат, се изненада, като го видя, макар да го очакваше всеки ден. В изненадата му имаше и страх, и съжаление, но и някакво радостно нетърпение. Той се развика, разтича се да посреща по-стария си брат след толкова дълга раздяла, макар да знаеше, че Ицо не обичаше прекалена врява и шум. Но докато бърбеше несвързани приветствени думи и махаше ръце, по лицето му преминаваше ту червенина, ту бледност, а очите му шареха на всички страни неспокойно. Може да беше всичко това от радост, но и не беше само от радост. Миро бързо утихна, само очите му останаха плахо опулени срещу лицето на по-стария, който се навъси още повече, като го видя такъв шумен и припрян.

– Кога пристигна, брате Ицо? Добре дошъл!... Ние се чакахме...

– Ей сега. Що има, що нема тука...

– Ами добре сме. Сичко е добре.

Ицо мина мълчаливо край калфите, които също бяха пристъпили да посрещнат по-стария чорбаджия, кимна на двама-трима купувачи там и влезе в малката конторка в дъното на магазина, следван от брат си. Ицо се огледа, за да види всичко ли е в ред, седна изтежко край малката

ниска масичка. И едва сега рече:

– Затворих сичките пари. До мангър.

– Е харно, брате Ицо, щом...

– Харно – прекъсна го той. – Ще видим. – И гласът му стана още по-твърд, по-рязък: – Стока много. Иде с коли подир мене. От Дунава чак иде. Сега да видим Де да я приберем. Нещо тук, нещо при мене вкъщи, нещо при тебе. Утре ще довтасат първите коли и други идат след них. Кажй там да се стегнат и калфите, место да се отваря.

– Що носиш, що накупи толкова...

– Много нещо. Разни работи, ама, то се знай, най-много от нашата стока. Какво ли нема там, в Беч. Само пари да имаш.

Ицо сега съвсем замлъкна – стори му се, изглежда, че много бе се разприказвал. Погледна в чекмеджето на масичката, дето събираха парите от всекидневната продажба, поразгледа и тефтерите, но не се бави много тук и се върна пак вкъщи. Като мина той на два пъти през чаршията, людете го проследяваха с любопитни погледи, подхвърляха подире му присмехулни думи и злобни закачки. Не го обичаха преспанци такъв, неприветлив човек и тежък чорбаджия. Само някои притичваха тук там н го посрещаха угоднически:

– Добре дошъл, Йцо! Е, хайде, хайде... Цело лето те чакаме да си дойдеш.

Вкъщи той завари цялото си братово семейство – дошла бе Мировица да го посрещне с всичките си де ца. Но не развърза Ицо дисагите си, не извади армагани, както беше обичай още от старо време. Мировите деца, пък и Мировица все в ръцете му гледаха – върнал, се бе чак от Беч и кой знай какви хубави неща има там, в това далечно и прочуто място! Ицо като че ли нищо не забелязваше и само това каза и тук:

– Затворих сичките пари за стока. До мангър. Стоката започна да пристига още рано на другия ден. Зададе се керван от двайсетина коли, които бяха тръгнали от последната си спирка още към полунощ. Излязъл бе да ги посрещне на края на града сам Миро, та да ги поведе към братовата си къща – уговорили, бяха двамата братя там да се разтовари първият керван. Миро и сега беше много възбуден и припрян, не беше спал спокойно тая нощ, но не само поради керваните които бе повел брат му, а беше неспокоен и уплашен: през последните няколко месеца, докато беше сам господар в магазина, той отдели и скри за себе си петдесет лири. Не бяха много тия пари, нямаше нищо да се усети и ги отдели той само от печалбата през това време. Няма да посегне никога върху общия капитал – не е глупав той да подкопава темела на общата работа,

но можеше да прибере само за себе си поне една част от печалбата. Що, нели има пълна къща с деца и после все той е на нога в магазина! Не можа да се съдържи Миро, като остана толкова време общата каса в ръцете му. Но сега, като се изправи пред лицето на по-стария брат, в сърцето му оживя голям страх. Всичко виждаше Ицо, всичко можеше да забележи, а зло би било да загуби той доверието му. Може и да го отдели от общата работа, да го прогони от магазина. И Миро шумеше, дигаше врява, изтича рано-рано да посрещне кервана – да заглуши някак собствената си тревога, да отклонява някак вниманието на брат си по-далеко от касата, докато непрестанният златен поток залее и затрупа в нея следите на лакомата му, крадлива ръка.

Ицо нямаше време сега да се заглежда тук и там, дори и в касата си, колкото и да беше подозрителен към всекиго, а не по-малко и към своя брат и съдружник. Първия керван дойде още на другия ден, дойде втор, а, на третия ден дойде и трети, който беше най-голям. С третия керван в Преспа пристигна и хер Артур.

– Кой е тоя? – попита Миро брат си изненадан.

– Шваба – отговори Ицо. – От Беч. Хер Артур. Тоя сам ми каза, че така му е името. Намери ми се много в Беч още от първия ден. Знай по нещо турски, в СОЛУН е живел, там отива и сега. Харен човек, ама и голтак, гледаше и некая пара да изкара около мене. От тия е, дето насекъде скитат, а никъде не хващат корен. Повлече се и подир мене, късмета си търси.

Хер Артур, застанал там, при тях, долови, че приказват за него, и току кимаше одобрително, приветливо ту към единия брат, ту към другия. Миро не бе виждал досега немец и го разглеждаше с детинско любопитство – чудно му изглеждаше и облеклото му, и мустаките му, и очилата му, и шапката му. И той човек, но по-иначе стои, по-иначе гледа, някак горделив и свободен. Миро каза:

– Требва да ти е взел доста пари...

– Неее... Дай, вели, малко кронен⁷ за път и аз с керваните, ще ги пая. За сичко го бива.

– Що е това кронен!? – не можеше да се начуди Миро.

Ицо разправяше с охота за австриеца. Колкото да беше съдружан и затворен, веднага подхващаше дума за живота си във Виена и като че ли искаше да се похвали.

– Те, швабите, на парите им казват кронен.

7. Кроне – от کرونا – австрийска парична единица.

– Да... да... – процеди през зъби хер Артур и пак закима вежливо към двамата братя.

– Научил си се по техному! – отвори широко възхитени очи Миро.

– Научих по нещо – отвърна скромно Ицо. – шпациир ще рече прошетка, васер – вода, брот – хлеб, ама то не ядат много хлеб...

– Да... – кимаше усърдно хер Артур.

– Той май и по нашенски разбира – каза досетливо Миро.

– Ломоти по нещо като на църковен язык... Може да е сръбски или чешки язык. Има ги много в Беч и чехи, и маджари, и секакви. Намерих и наши там, знайш ли?...

Двамата братя нямаха сега много време да се занимават с хер Артур и той ходеше сам из града, сподирен навсякъде от любопитните погледи на преспанци. На втория ден той незабелязано изчезна от Преспа и чак на третия или четвъртия ден Миро се сети и попита:

– Ама що стана швабата, къде се загуби!...

– Кой го знай... Да върви където ще – махна с ръка Ицо.

Не беше само немецът, който привличаше тия дни вниманието на Преспанци. Още по-любопитни бяха за тях многобройните, добре обковани сандъци, които разтовариха братя Баболеви. Напълниха те двете къщи, не остана и в магазина им празно място. Подбираха ги и ги подреждаха по цели дни двамата братя, а Ицо знаеше що има във всеки сандък поотделно. После те разковаха няколко от сандъците и наредиха в магазина си какви ли не чудесии, та се изреди едва ли не целият град да гледа и да се чуди. Имаше всякакви платове и тъкани за всякакви човешки нужди, имаше готови някакви дрешки и какви ли не женски украси и дреболии, имаше огледала и разни други стъквени предмети, а цял един голям сандък беше пълен с газени ламби, всички завити една по една в мека слама. Мнозина стояха пред магазина и гледаха ненаситно, други, по-смели, влизаха и вътре да погледат, питаха и разпитваха, някои почнаха и да купуват по нещо. А жени от целия град се тълпяха в къщите на Баболевци и бяха още по-любопитни и още по-нетърпеливи да си купят от разните чудесии, които бе донесъл Ицо чак от Беч. Което беше вече извадено от сандъците и наредено по стаите – всичко беше изкусно прибрано и вързано с цветни върви и панделки или пък беше в шарени кутии – на кутиите само да не се нагледа човек. Ходеха по дворовете и по стаите жени на шумни групи – надаваха викове и писъци от възхищение, пляскаха с ръце, въртяха ококорени очи, цъкаха с език, шумна глъчка дигаха и децата с тях, посягаха поне да докоснат едно или друго от многобройните лъскави, шарени, често пъти и невиждани

досега предмети. Там беше цялата челяд на Миро – да бди да не би някой да открадне нещо, а сам Ицо бе казал:

– Оставете ги да гледат и ще почнат да бъркат по кесиите на мъжете си.

Влязоха в магазина двама от другите манифактуристи в града и потърсиха Ицо. Той ги посрещна прав в стъклената си конторка – нямаше време за губене.

– Добре дошъл, Ицо.

– Добре намерил.

– Далечно ходи ти.

– Ходих.

– Ами ти сега само на ръка ли ще продаваш толкова стока?

– Както намеря. Сичката е за продаване. Може и тонтан¹, ако има кой да купува.

– Ето, ние, Ицо... Ще има ли и за нас? – попитаха те несмело.

Ицо не отговори веднага. За да ги подплаши и да може да ги оскубе по-добре. Сетне каза пренебрежително:

– Може да има и за вас, но ще почакайте малко. Да приберем, да подредим.

– Е, харно, Ицо. Ще почакаме.

Дойдоха и други неколцина, които продаваха всякакви дреболии, както някога братя Баболеви. И тях изпрати Ицо с полуобещания – да се сплашат и те, да бъдат нащрек, докато почнат всички да се надпреварват кой да вземе повече от новата стока. Но Ицо имаше и друго на ум.

За десетина дни двамата братя прибраха и подредиха разните стоки, пресметнаха и кое колко ще се продава. Сетне Ицо изпрати по-младия си брат в Битоля да каже на тамошните търговци какви стоки бяха докарани от Беч. И още с Миро пристигнаха в Преспа неколцина от битолските търговци. Дойдоха после и други, почнаха да идват търговци и от Прилеп, и от Лерпи, и от Охрид, и от всички места наоколо. Преди всички тия люде ходеха и се събираха в Битоля. Там се струпваха повече стоки и оттам купуваха търговците от другите места в Битолския вилает и по-далеко. Сега братя Баболевци сами бяха намерили прекия път към складовете на фабриките и бяха се натрупали в Преспа всякакви стоки за три милиона гроша. Събраха се в Преспа търговци от всички краища на вилаета, дойдоха и тия от Битоля, от които преди това и сам Ицо Баболев бе купувал, за да пълни своя си магазин. Започна разпродажба, звънтяха цели шепи златни лири. Ицо седеше в конторката си, посрещаше и изпращаше, броеше жълтици и ги прибираще в големи

кесии. Миро развеждаше търговците от магазина към двете къщи и пак назад към магазина, а те ходеха между отрупаните там сандъци, питаха и разпитваха, надзъртаха тук и там, искаха да видят, да попипат, смятаха и пресмятаха наум или на глас, влизаха в стъклената конторка при Ицо и бъркаха в дълбоките си кесии. Пред магазина на братя Баболеви и пред къщите им се трупяха и други люде – носачи, колари и още повече любопитни, та улиците там понякога и съвсем се задръстваха. Притичваха се да помагат, да дигат и сваят и люде по-свободни от работа, за да изкарат и те по няколко металика. Съживи се чаршията, а преди, по тия дни в началото на септември, беше мъртвило по чаршийските улици и само в пазарен ден наставаше оживление. Тръгнаха на цели кервани натоварени коли по шосето за Битоля, а оттам отиваха и по-далеко, връщаха се празни и пак тръгваха претоварени нататък. Разпродажбата и целият шум около нея продължи към две недели, а и след това още доста време коли разнасяха стоки към Битоля и по другите места наоколо. Като дойдоха толкова търговци да купуват от стоките на Баболевци, накупиха те и други стоки от Преспа, най-вече бакърени и железарски изделия, а пък и кожи, и готови евтини обувки от папукчиите, които бяха цяла чаршия, и сурова коприна, килими, черги, вълна и разни други неща, които излизаха на преспанския пазар. Надпреварваха се людето по чаршията, пък и жените по махалите – всеки гледаше да продаде нещо, да спечели по някой грош, ако не може по някоя златна лира. Съживи се Преспа през тия две недели, раздвижи се необикновено и още дълго след това се разказваше и повтаряше, кой какво е видял и чул, какво е продал и купил. Каза се, че братя Баболеви мерили с кантар парите си. Влезе по някоя жълтица в кесии и на мнозина други преспанци, а нощем вече в много преспански къщи светеха газени ламби.

По същото време хер Артур плаваше с един австрийски кораб по посока на Триест, на път за своята родина. И се качи на кораба от Солунското пристанище и веднага показа лично на капитана някакви книжа. Капитана се разпореда да му се даде отделна каюта и матросите го поглеждаха изпод око, като виждаха, че беше нищо, никакъв човек, а сам капитанът се погрижи за него. Хер Артур се затвори в каютата си веднага и я напушаше само за малко на обед и вечер: хранеше се в общата трапезария и никой не му обръщаше внимание. Излизаше той и късно през нощта, да се разхожда на въздух по горната палуба, сетне пак се прибираще в каютата си и я заключваше отвътре.

Затворен в каютата си, хер Артур пишеше подробен доклад за своето пътуване от Виена до Солун. Винаги, преди да започне работа, той

изваждаше на малката маса, закована здраво на пода, някакви мънички листенца хартия, покрити с гъсти редове букви, цифри и разни други знаци, в които се виждаше често и понякога доста дълго. Щом престанеше да пише, той скриваше грижливо тия листенца, както и всичко написано. Заклучваше редовно и каютата си, та прислужникът не можеше да влезе и да почисти.

Хер Артур пишеше доклад до своя шеф във Виена, които беше полковник от австрийския генерален щаб и началник на отдел при военното разузнаване. Докладът започваше с многобройните титли и чинове на шефа и продължаваше нататък:

„... Както Ви донесох своевременно, на Дунавския бряг, където обикалям толкова често, за да следя кой пристига и кой заминава по реката надолу и изобщо на юг, на 12 май т.г. случайно попаднах на един османлия, който беше много удобен, както установих още веднага, да ми послужи като водач за едно второ мое плуване до Солун, но сега по суша. Използувах муждите му във Виена и му станах необходим, без той да подозира с каква цел му предложих услугите си. Той накупи тук разни стоки и като беше в голямо затруднение около изпращането им до неговото родно място в Турция, предложих му и той прие да го придружа като негов платен помощник. Стоките превозихме по Дунава до Дунавското сръбско пристанище Смедерево и оттам ги стоварихме на коли. Моят «работодател» беше много неопитен и аз използвах това обстоятелство, за да ръководя цялата работа по превоза на стоките му, което ми помогна да прикрия добре истинските цели на това мое пътуване...

Минах през цялото днешно княжество Сърбия, от Смедерево до границата му с Турция. Както Ви е известно, Сърбия се освободи от турските гарнизони едва преди три години и сега е независимо княжество, но съвсем не е уредена държава. Навсякъде личи беднотия и голяма изостаналост. Столицата Белград е малък и стар град с криви и тесни улици и няколко църкви, които стърчат над ниските къщурки, но има и доста здрави крепостни стени, особено откъм двете реки – Дунав и Сава. Доколкото можах да установя през време на късия ми престой в тоя град, крепостта е в същото състояние, в което са я оставили турците. В нея квартирува многоброен сръбски гарнизон, но се виждат само няколко стари топове, а рововете край стените на много места, може би и навсякъде, са запълнени с пръст и кал; личи, че много отдавна не са почиствани и не се поддържат в ред. Също и пристанището Смедерево е една купчина от бордеи и стари къщи. Такива са и другите сръбски градчета,

а селата са още по-мизерни. Трябва да отбележа, че се прави доста широк път от Белград до Смедерево и по-нататък край десния бряг на Дунав. Това е всичко, което забелязах да се строи в тая държава. Народът е лошо облечен и войската също. Само офицерите и някои по-богати хора се различават между всички други с облеклото си. Войниците са с цървули, но видях и съвсем боси между тях, с лошо съшити униформи от груб плат, а някои ходят със селските си дрехи. Въоръжението им е разнообразно: видях и турски пушки, и наши, и руски пушки. Народът още се радва на освобождението си от турците, вижда се, че е храбър и буен, и една инвазия от наша страна ще срещне силен отпор.

После влязохме в българските земи... Езикът на българите прилича на сръбския и тия два сродни славянски народа си приличат в много отношения, но като раздухваме вражда и съперничество между тях, ние, ще можем да ги държим в ръцете си. Иначе, ако те намерят начин да се съединят, ще бъдат опасна пречка за нашето проникване към Егейско море и Адриатика... Българите са по-сдържани, по-мрачни, може би задето: са още под турска власт... Минах през Скопие, Велес, Прилеп до Преспа в Битолския вилает, дето оставих своя «работодател», а после продължих през Битоля, Черни, Воден, Енидже Вардар за Солун. Това са стари турски градчета, освен Скопие и Битоля, които са по-големи, и Солун също, който е оживено пристанище. Минах и през много села, отбихах се, където беше възможно, от пътя и видях отблизу тая земя. Не мога да се сдържа тук и да не дам израз на своите патриотични чувства: щастлив ще бъде за нас денят, когато всички тия земи до Егейско море и до Адриатика, заедно със Сърбия и албанската страна, ще бъдат завинаги присъединени към нашата империя! Тук се издигат високи планини, които сигурно крият големи богатства, а зад всяка планинска верига се разкриват плодородни долини и полета или езера, както е в югозападните предели на древната земя Македония...

В заключение ще кажа следното: народът по тия места е многоброен, но изостанал във всяко отношение, земята е богата, но нейните богатства стоят неизползвани, така че за нас тия страни ще бъдат широк пазар и източник на всякакви богатства. Но за нашето успешно проникване в тия страни ще бъде по-голяма пречка Русия, отколкото Турция, която е напълно прогнила държава. Сред тукашното славянско население Русия се ползува с авторитет и доверие, а тая страна е населена предимно със славяни – турци, гърци и други народности се срещат на малки острови и главно по градовете и край морския бряг. Ние трябва да намерим начин, за да изтръгнем тукашните славяни от руското влияние,

да използваме също тъй и враждата между сърбите и българите, като я раздуваме още повече. Славяните се поддават на взаимна вражда и съперничество, а ние ще приложим върху тях силата на стария изпитан принцип – разделяй и владей. Моля към тоя ми рапорт да се има предвид рапортът ми от 27 октомври 1864 г., за гр. Солун, околностите му и неговото пристанище, което е широка врата към целия Балкан и към цяла Югозападна Европа... Рапортът на хер Артур беше много обширен и пълен с подробни данни около всеки въпрос, който се засягаше в него. Към него имаше и няколко подробни карти.

Хер Артур беше изкусен агент на австрийското военно разузнаване, а по-късно премина на служба във външното министерство и вече с пълното си име: хер Артур Милер.“

VIII

В двора на преславската чаршийска джамия имаше мраморен водоскок, а край него бе построена широка дървена беседка, цяла обвита в зелени бръшлянови клонки. Предната част на беседката откъм водоскока беше открита, а вътре беше запълнена от широк дъсчен одър, покрит от край до край с протъркани рогозки. При хубаво време, след късната следобедна молитва в джамията, тук се отбиваха най-тежките преспански агалари – бейове и чифликсайбии⁸ – на безкрайни разговори, пушеха чибуци и наргилета и се изтягаха на широкия одър често пъти до здрач. Малко преди да излязат от джамията, старият прислужник отиваше и пускаше тънката струя на водоскока, който стоеше затворен през целия ден, понеже водата не беше много изобилна в тая част на града. Като почнеш да шурти водоскокът, спираше да тече чешмата срещу входа на джамията, дето набожните мюсюлмани се измиваха, преди да влязат за молитва.

Тоя следобед пръв се отби в беседката Хайредин ага или както още го наричаха, Арап ага, понеже беше много черен. Той изу долу йеменците си и се качи на одъра по чорапи, седна там кръстато и нетърпеливо извади от широкия си пояс дълъг сребърен чибук и кожена кесия за тютюн. Не бе пушил от половин час и бързаше да си свие цигара. Едва когато дръпна от чибука си няколко пъти едно след друго, той въздъхна и погледът му се укроти. Той беше около четиридесетгодишен, не много висок, сух, но с дебели, възсинкави устни и много черни очи, та и

8. Чифликсайбия – сопанин, господар на чифлик.

бялото в тях изглеждаше жълтеникаво. Арап ага нямаше ни чифлици, ни дюкяни в чаршията, нито други някакви имоти, но дружеше с най-богатите и най-силните турци, които държаха за достлука си с него и го приемаха в средата си с почит. Силата на Арап ага беше в ножа му и в пишовите му, той беше безстрашен яростен бранител на турския агалък и собственици на чифлици.

С пицова си той печелеше и своя залък, хранеше и харем с четири жени...

– Кардашлар⁹ – каза той еднаж на своите достове в тая същата беседка, – нам аллах ни е дал оръжието, както е дал мотиката и сърпа в ръцете на раята.

Скоро след Хайредин Арап ага в беседката се отбиха още седем-осем агалари и последен се качи на одъра Рюшди бей – към седемдесетгодишен, дребен, цял изсъхнал старец. Насядали край дървените стени на беседката, турците мълчаха известно време и само час по час някой от тях ще подхвърли кесията си с тютюн към другия ага насреща и тихо ще промълви:

– Буйрюн¹⁰...

Малцината богомолци безшумно се изнизаха от тъмната врата на джамията, излезе след тях и ходжата, изчезна някъде и старият прислужник. Дворът опустя и цял тънеше в сянка, врявата откъм съседните чаршийски улици спираше до високите стени наоколо. Звънко шуртеше тънката струя на водоскока, извила се като камшик, и трептеше сребриста в прозрачния въздух. Тихо беше между високите стени тук. В отсрещния ъгъл стар явор ширеше неподвижни гранки, час по час ще се отрони рано пожълтял лист, ще се преметне и завърти във въздуха и безшумно ще падне край разкривения, възлест и грапав вековен дънер. А току над стените наоколо, дори по сводестия покрив на джамията, също и в по-високите гранки на стария явор все още ярко грееше топлият септемврийски ден. Ясносньо се ширеше небето високо горе и сякаш до него стигаше минарето на джамията, наскоро варосано, та блестеше срещу слънцето като бял пламък.

Турците в беседката не бързаха с разговорите си – за всяко нещо аллах е дал достатъчно време и всеки чакаше със смирена почителност друг да започне.

– Ейх, аллах, аллах... какво време ни пращаш, какви дни

9. Кардашлар – братя.

10. буйрюн – заповядай.

дочакахме! – въздъхна старият Рюшди бей, повече за да предизвика разговора, и пак млъкна. Но като не подхвана никой приказката му, той продължи: – Какво да ви кажа, кардашлар... раята се изплъзва от ръцете ни. Едно време чаршията беше само занаятчийи, дюкян до дюкян, ще работи там гяуринът цял ден за един или два гроша, ще чука, ще търка, ще дърпа, да направи каквото ти е нужно, я дреха, я обувка, я саха, или, да речем, корито и едвам ще изкара да ти плати кирията на дюкяна, пеша ще ти целува, ще те моли да го почакаш... Сега виждате ли какво става? С пари играят гяурите.

Старият бей пак млъкна, като спираше навъсен поглед ту върху един, ту върху друг от агаларите. И всек един от тях даде своя отговор, но никой не бързаше да изпревари другия – по-стария, по-богатия.

– Като нямат те друга сила в ръцете си, търсят силата на парата.

– Хубав хесап си правят те. С пари и до падишаха ще стигнеш, и той селям ще ти даде.

– Ами чааре¹¹ да търсим на тая работа, кардашлар! Гяурите и на главата ще ни се качат.

– Те и ни са се качили вече. Минаваш край него, а той не те и поглежда, за нищо не те сайдисва.

– Църкви дигнаха, камбани окачиха, по цял ден дан-дан-дан!

– Разправят, Ицо Бабол с кантар мери парите си. Той, с толкова пари, и паша може да стане.

– И селската рая надига глава. Селяните бягат от чифлиците ни тук, в града бягат, не се покоряват, свое; искат...

Млъкнаха отново един след друг кахърните агалари. Смутено беше тяхното господарско безгрижие, застрашено беше блаженото безделие, в което бяха живели и те, и бащите им, и дедите им. Невесело започна сега разговорът им и у никого нямаше воля да го продължи. Хайредин Арап ага никак и не продума. Далечно бяха от него грижите на тия богати агалари, които бяха свикнали раята да пълни хамбарите им, да им носи на нога кирии за дюкяни, ханища и безистени, голямата част от полето наоколо беше тяхна, също и много още от дюкяните в чаршията. Той, Арап ага, беше като ловец и разчиташе само на оръжието си, на ловджийския си късмет. Той слушаше с доволство злобните оплаквания на агаларите – така те го насърчаваха в неговите ловджийски кроежи и похождения. В него се надигаше вече една мисъл и той каза с укор:

– Мекушави сте вие, агалар.

11. Чааре – изход, средство.

В гласа му прозвуча и закана: ще чуят пак за Хайредин Арап ага тия богати бегове и аги, седнали да се вайкат като жени!

– Право е – отвърна един от тях. – Мекуша̀ви сме.

– Право е – обади се и друг. – Раята надига глава, ти стъпи върху нея! Отсечи я!

Завъртя наоколо Арап ага черните си очи, изкриви в презрителна усмивка дебелите си устни. Агаларите се бяха излегли върху одъра и никой не се помръдваше. Само Рюшди бей поприсви сухото си старческо юмруче.

– Аллах всичко знае, всичко вижда... – въздъхна примирително някой от тях.

Хайредин Арап ага се изправи – не искаше да слуша повече такива бабешки приказки, спусна нозе от одъра и надяна калеврите си.

– С позволение, агалар... – промърмори той, стана и се отправи към сводестата порта на джамията, като къртеше бабайтски рамена, а празните ръкави на чепкена се полюшваха зад него.

Варосаното минаре на джамията започна да розовее от залязващото слънце. Изви очи нататък и друг от агаларите стана и той да си върви. Свършваше се и тоя ден. Надигнаха се да си вървят и другите агалари, минаха по един, по двама през тихия двор на джамията. На площада насреща бяха наредени сергии с овощия, та п въздухът наоколо тежеше от сладкия аромат на зрели праскови, круши, ябълки, грозде, късни пъпешки. Двамина от агаларите, които нямаше откъде да получат или не бяха отгледали в домашните си градини от тая земна благодат, се отбиха към отрупаните с плодове сергии. Колкото имаше там купувачи българи, отдръпнаха се да им сторят път, а навъсените агалари извадиха от поясите си огромни шарени кърпи и започнаха да ги пълнят, като избираха най-хубавите плодове. Тяхно господарско право беше да си изберат най-хубавото, а Другите купувачи стояха наоколо и чакаха реда си търпеливо. Развързваха агите кесии и плащаха честно – продавачите на овощия бяха също турци. Друго би било да бяха гяури: тогава сам гяуринът продавач ще ти напълни шамията и ти ще се престориш, че си забравил кесията си вкъщи, или просто ще си отминеш с пълната шамия, ще отидеш да зарадваш кадъните си с праскови или грозде.

На горния край на чаршията имаше две турски кафенета, които по цял ден бяха пълни с безделници. Хайредин Арап ага мина край едното и не погледна вътре – знаеше, че е празно по това време; в него се събираха по-смирнените османлии, които живееха по стария закон, таче-ха всички повели и правила на корана, постеха добросъвестно през

време на рамазана, мокреха с вода по три пъти на ден очите си, лактите и стъпалата си, преди да влязат на молитва в джамията – кротки люде, които не влизаха в шумни разпри и дори към раята се отнасяха със снизхождение. Повечето от тях дояждаха каквото им бе останало от бащи и деди, някои бяха и съвсем обеднели, но и те държаха за своя господарски нахъз – не цапаха ръцете си с чук или с мотика, от турските дюкяни вземаха каквото им беше нужно на вересия, която понякога дори и плащаха. Празно беше сега; това кафене – всекидневните му посетители се прибираха по домовете си още преди залез-слънце. Хайредин Арап: ага влезе в другото кафене, малко по-нагоре по същата, улица.

Тук беше пълно с люде, натъркаляли се по лъснатите рокозки върху дъсчения одър край трите стени наоколо, като че ли нямаше да станат никога. Почернелите греди на тавана не се и виждаха през гъстия тютюнев дим, който пълнеше цялото кафене. И беше тихо тук, макар и да имаше толкова люде – не плющяха карти, не тропаха пулове по дървени табли, не се дигаше комарджийска глъчка, а сега, привечер, бяха стихнали и сладникавите лаф-мухабети. Минал бе в безделие и тоя дълъг ден, търпеливо чакаха агите да мине докрай – нямаше къде да бързат. А като падне мрак и чаршійските улици опустеят – нека стане да си върви, който ще си върви, докато е още време. Щом падне мрак, кафеджията запалва – тук-там лоени свещи, а помощникът му излиза вън да спусне кепенците на кафенето. Стават налягалите аги И, се събират на купчини по широкия одър, а кафеджията; и чиракът му за втори път разгарят огнището, изваждат-съдини с люта ракия, раздават между насядалиите аги розе и мазни тестета карти. Започва нощният живот в това кафене – по цяла нощ се пие ракия, играе се комар, звънтят медни, сребърни и златни пари и всичко това тихо, сдържано, както подобава на османлии, дори и когато се случи да загубят по цели шепи алтъни на един зар. Понякога се случва да избухне кавга, лъсват ножове, ще тресне и пищов, а се е случвало да изнесат оттук и трупове. Тук идваха всякакви люде, а нощно време идваха и от най-тежките Преспански бейове, да опитат и те късмета си, да се нагълтат от проклетото забранено питие.

Хайредин Арап ага се отправи към ъгъла срещу вратата на кафенето, спря се там, до одъра, а неколцина от налягалите в тоя ъгъл се понадигнаха в очакване. Той кимна към тях:

– Ставайте.

Обърна се отново към вратата и излезе вън с бабайтската си походка, но подир него се повлякоха трима турци на неговата възраст и помлади от него – и те с ножове и пищови в поясите си. Като се

поотдалечиха, изтича от кафенето още един и бързайки да ги настигне, пристягаше пояса си. Той беше с уродливо къси нозе и като че ли заради него се поспря Арап ага, спряха се и другите трима. Настигна ги и късоногият. Хайредин Арап ага присви врат между рамената си, погледна изкосо и четиримата си другари, а те не сваляха очи от него и чакаха.

– Ще влезем в маазата на Баболе – рече със сподавен гърлен глас Арап ага и това беше заповед. Той се огледа бързо и продължи: – Ще влезем вътре само аз и Кючук Кадри, а вие тримата ще стоите на вратите и няма да пускате никого ни да влезе, ни да излезе, но така, с дикат, уж сте купувачи. Хайде, кардашлар.

Слънцето току-що бе залязло, гаснеше светлият септемврийски ден, неусетно стихваше и всекидневният шум и врява из чаршията. Под ниските стрехи на дюкяните се спотайваха сенки, навъртаха се там и се бавеха майстори и калфи, чакаха нетърпеливо да мине и тоя последен час на деня, за да дръпнат кепенците. Само по бакалниците влизаха и излизаха люде или в механата хлътваше крадешком по някой и се криеше в мрака дълбоко с внимание, и предпазливост, навътре, за да глътне набързо един петдесетдрамник гроздова, преди да се прибере вкъщи. Петимата турци минаха през няколко от чаршийските улици и мнозина ги проследиха с погледи, а някои и се поотдръпнаха в дюкяните си предпазливо – в Преспа всички познаваха тайфата на Хайредин Арап ага и избягваха да се изпречат на пътя ѝ.

По това време в магазина на братя Баболеви няма ще купувачи – кой ще влезе на стъмване да купува басма или конци, не би могъл да познае дали са сини, зелени или черни. Калфите и чираците подреждаха едно друго по многобройните рафтове, там беше и Миро, а в стъклената конторка в дъното на магазина Ицо Баболев бе запалил лоена свещ и записваше дълги сметки с похабеното си перо. Като се показа Арап ага на вратата откъм по-тясната улица и зад него надзърташе цял разкритвен Кючук Кадри – калфите, пък и Миро Баболев така си останаха, кой където беше, и гледаха с уплашени очи турците. А в същото време се показваха други двама турци на другата врата, откъм по-широката улица. Не идваха за добро тия бабаити по това време – ето хванаха вратите на магазина. Арап ага влезе мълчаливо вътре, заклати се след него на късите си нозе и Кючук Кадри, а на вратата остана третият от другарите им. Арап ага и Кючук Кадри минаха през целия магазин и се спряха пред вратата на стъклената стаичка. Едва сега, дигна очи Ицо Баболев и видя през треперливата светлина на свещта двамата турци. Лицето му, колкото беше; мършаво и бледо, сега отеднаж стана мътнопрозрачно, а очите

му – да изхвъркнат от дълбоките си дупки № тлееха замъглени от уплаха. Но това продължи само няколко мига, Ицо бързо се съвзе и само по лицето му остана мътната бледност. Той затвори тефтера и каза с пресекнал глас:

– Буйрюн, Хайредин ага...

Турчинът пристъпи две крачки и не свалише от него тъмните си очи. На вратата остана Кючук Кадри, сложил ръка върху дръжката на пищова си. Арап ага, мълчаливо и без да бърза, извади от пояса си шарена шамия, разгъна я с две ръце и я постла на ниската масичка пред Ицо. Сетне се изправи и също сложи ръка върху дръжката на пищова си, а другата си ръка изви бабаиски на кръста. Той не каза нищо и нямаше защо да говори – Ицо Баболев разбра всичко и без думи. Отдавна беше познат на гяурите тоя удобен начин на обир: атата просва кърпата си, а презреният гяурин изсипва всичко каквото има в кесията си. Ицо се поозърна безпомощен, въздъхна. Той издърпа с разтреперани ръце чекмеджето на масичката – виждаше се как бе разделено то с няколко прегради, – обърна го и върху шарената кърпа се изсипа със звън цяла купчина медни и сребърни пари, меко проблясваха между тях и няколко жълтици. Сетне Ицо бързо тикна чекмеджето наново в масичката. Турчинът попита с пресипнал глас на завален преспански говор:

– Туй ли е сичко бре?

– Това е целият ни альш-вериш днеска – отвърна троснато Ицо, но не да спласи турчина, а за да изглежда по-убедителен.

– Ша ма накараш да бръкна в пазвата ти... Ицо разпери ръце:

– Бъркай.

– Хм... – поклати глава Арап ага, но не посегна към пазвата на търговеца, а там, в пазвата на Ицо тежеше доста голяма кесия с лири. Арап ага се обърна към другаря си на вратата и му каза на турски. – Прибери.

Кючук Кадри прибра чевъръсто краищата на кърпата, завърза я с единия ѝ край, тежка и звънлива, и я бутна, в широкия си пояс. Арап ага вече излизаше от стаичката, повлече се след него и Кадри.

В стаичката се втурна Миро все още задъхан от уплаха, зад него надзърташе и по-старият калфа:

– Що стана? Тия...

– Обраха ни – отвърна Ицо.

– Много ли?

– Имаше към две хиляди гроша.

– Ще ида... ей сега ще ида в конака! – викна Миро със закъсняла решителност.

– Стой си тука. Нема къде да отиваш – рече хладно Ицо.

– Ще отида да се оплача... Обир посред бял ден. Две хиляди...

Ицо махна ръка с досада:

– Кому ще се оплачеш? Кой ще тръгне да лови обирачите? – Той додаде с вразумителен тон: – Никой.

Кой да тръгне да гони Арап ага. Само ще го предизвикаш да ни направи некая по-голема пакост. Трай, мълчи... това е.

На другия ден към обед в магазина на братя Бабо леви влезе сам преспанският каймакамин Джемал ефенди. Той и друг път бе влизал тук, за да си купи едно или друго на вересия и макар още да не беше платил, ни една от вересиите си – спуснаха се да го посрещнат и Миро, и по-старият калфа, та дори и Ицо се показва на вратата на контората си. Джемал ефенди направи знак с ръка, че нищо не му трябва, и се запъти направо към контората. Посрещна го Ицо Баболев с учтиво темане, отвърна мълчаливо на поздрава му и каймакаминът и рече тихо на турски:

– Да влезем вътре, чорбаджи.

Влязоха. Ицо почака, докато седне каймакаминът, и сам седна срещу него на миндерчето. Той посрещна неканения си гост по всички правила на гостоприемството, но късавото му лице изразяваше трагично примирение. Ицо Баболев не се и съмняваше, че и каймакаминът бе дошъл за някаква плячка. Джемал ефенди поглади някак стеснително, с цяла шепа мустаките си, небръснатата си отскоро брада и все тъй тихо попита, сякаш се боеше да не го чуе някой:

– Ставало ли е тия дни нещо тука, у тебе, чорбаджи? Ицо веднага долови скрития смисъл на тоя въпрос. Джемал ефенди беше кюрд, дошъл бе чак от Анадола да управлява Преспа и беше хитър, ловък човек. Той питаше отдалеко, за да може Ицо да отговори според своята досетливост и съобразителност. Каймакаминът, бе дошъл да изпълни своя дълг, но нека чорбаджията сам да даде насока на работата. Ицо си мислеше: „Гарван гарвану око не вади.“ Ако гяуринът се оплаче, каймакаминът ще повика в конака злодееца Арап ага, ще му се закани, а може и да го тикне за няколко дни в хапуса.. Ами после? Как ще се спаси Ицо от гнева на Хайредин Арап ага, който за било и небило посяга към оръжието си? Ще дойде обирникът най-малко още един път тук и пак ще просне кърпата си за нов обир. Ицо няма да влезе между тях двамата – представителя на падишаха и разбойника.

И той отговори унило, за да може и каймакаминът да прояви своята досетливост:

– Нищо не е ставало у мене тия дни, каймакам ефенди.

Каймакаминът кимна мълчаливо, без да погледне чорбаджията. Сетне попита:

- Как върви альш-веришът, чорбаджи?
- Слава богу, каймакам ефенди. Не мога да се оплача.
- Дай боже, чорбаджи.

Те пиха кафе, изпушиха по една цигара и каймакаминът си отиде. Миро влезе при брат си.

- Що иска тоя?
- Лисица – стисна устни Ицо. – Ама и той се бои от Арап ага.

IX

На другата пролет Ицо Баболев пак тръгна за Беч. Но сега минаваше по познат път. На кея във Виена той не намери хер Артур; по това време хер Артур Ичлер седеше в една от канцелариите на външното министерство и очакваше назначение за някое от австрийските консулства в Турция. Ицо Баболев сам намери тоя път бюрата а и складовете на фабриките и сам вършеше сделките си, дори по-износно – без посредник. Той посочваше стоката, която иска да купи, и кога с думи на преспански, кога със знаци или немски думи показва какво иска, а те любезно му пишат на хартия. Ицо взема хартията и с молива, смята и пресмята дълго, те търпеливо чакат. Най-сетне той им връща хартията с други цифри. Швабите клатят глава угрижени, но и те правят своите цифри. Така няколко пъти. Ицо почуква гърдите си, сочи себе си и вика:

- Тургия.. Преспа...
- Ja-ja-ja! – клатят глави швабите услужливо! – Да те знаят вече, той е от Турция и там ще пратят стоката: – Donau... Beograd... Smederevo...

– Я-я-я – кимна на свой ред Ицо. Той още не знаеше какво значи тази къса думичка, но бе доловил смисъла и.

Ицо Баболев тоя път купи разни стоки за четридесет хиляди златни лири. Швабите се погрижиха да натоварят стоките и да ги изпратят по реката, Ицо и сам следеше всичко. Виждаше се, те бяха доволни от него за тия четридесет хиляди лири, но и той бе ще доволен от тях. Той внимаваше колко ще даде за всяко нещо, но още по-изтънко пресмяташе колко би могъл да получи в Преспа и за всяка дреболия; то се знае – швабите все ще го излъжат, но за него беше по важно той какво ще вземе в Преспа. Тоя път Ицо пи бира във Виена. Потърси се – видя му се

горчива, но после сам подаде чашата си, да му наляят още еднаж. Швабите добродушно се смееха около него. Вечерта, преди да си замине, някои от тях бяха го поканили на вечеря макар да поглеждаха със скрита насмешка чакширите му, изтъркания му кюрк.

В Преспа Ицо се върна пак по същото време – към средата на август. Върна се с последния керван – да наглежда да не би да изостане нещо по пътищата. И бе ще по-ведър тоя път, дори се опита да се пошегува:

– Каниха ме швабите в Беч... ядох от нихните манджи. Може и змии да са ми дали, може и жаби да съм ял...

Баболевци пак напълниха със сандъци, с денкове й магазина, и две-те си къщи. Отново се съживи цяла Преспа, довтасаха и тоя път много люде от Битоля и от целия вилает, но не само да купуват, а и те докараха разни стоки да продават. Отвориха се редица сергии на пазарищата и по широките улици, отвориха се набързо дори механи и ханища, някои преспанци водеха и по къщите си чужди люде на квартира и вземаха добри пари. Отвориха сергии и мнозина преспанци и какво ли не изнесоха да продават – за всичко се намираха купувачи. Дни наред от тъмно до тъмно се дигаше пазарна глъчка по цялата чаршия. Събраха се към края на първата седмица общинарите, повикаха и първомайсторите на еснафите, повикаха и от търговците и на първо място между тях Ицо Баболев, повикаха мнозина и от чуждите търговци, които бяха дошли в Преспа, та се препълни широката общинска одая и се струпа народ на вратата й.

Реши се с общо съгласие да се обяви времето от първи септември – деня на Симеона Стълпника – до десетия ден на тоя месец за панаир в Преспа. Реши се още да се поиска съгласието и одобрението на хюкюмата, да се разгласи за панаира от амвоните на двете църкви, да се разгласи из цялата чаршия. Помолени бяха чуждите търговци да разгласят и те за преспанския панаир по своите места и да идват всяка година по тоя време в Преспа, която ще ги посреща и приема с отворени прегръдки. Изправи се един от чуждите търговци – битолски евреин с брада до пояса, с големи, месести уши, а от очите му нищо не може да се скрие. Заговори той на битолски, забърка и турски думи, а извиваше и кършеше глас, като да приказваше на шпаньолски:

– Защо ни каните и ни молите вие, преспанци, туй не става сос покани и сос молби, ефендилер. Като съм дошъл сега в Преспа, никой не ме канил... Туй става сос есап, ефендилер. Като имам есап – ще дойда, като немам есап – нема да дойда. Тука не е сватба, тука е пазар...

Мнозина сега обърнаха очи към Ицо Баболев – знаеше се, че най-напред от него зависеше дали да има панаир в Преспа, или да няма. Той, както винаги, не беше склонен към много приказки и само това каза:

- Ако продам, което донесох тая година, ще ида и догодина в Беч.
- Ще идеш, ще идеш, Ицо, и догодина – чуха се гласове.

Много рядко се случваше това с Ицо Баболев, но ето и сега неговото мършаво, затворено лице се озари от бледа, скъперническа усмивка. И пак само това каза:

- Е... може да ида.

А само до края на първата седмица той бе разпродад голямата част от стоките, които бе докарал, и бе получил от чуждите търговци поръчки за десетина хиляди лири. Преспанци знаеха това – похвалили се бе тук-там Миро Баболев, по-малкият брат, а и мнозина бяха видели керваните от натоварени коли, които тръгнаха от къщите и от магазина на Баболевци за Битоля и по-нататък.

– Ще идеш, Ицо, и догодина в Беч! – развикаха се, някои в препълнената общинска одая, а други се озъртаха и повтаряха един на друг: – Ще има панаир в Преспа, ще има панаир...

Така и се разгласи, както се каза вече – и от амвона на двете църкви, и по цялата чаршия, и между новите търговци, които бяха дошли в Преспа:

– Ще има панаир в Преспа всяка година от първия до десетия ден на месец септември.

Такова решение се взе и на каазалинския меджлис в хюкюмата.

Отшумяха и тоя път керваните по пътищата около Преспа, отидоха си чуждите търговци, дигнаха се сергиите от пазарищата, стихна чаршията, но преспанци не преставаха да говорят, да преповтарят казаното вече за панаира. Пробудиха се много надежди за големи печалби и благополучие, кроеше се и се прекрояваше, правеха се сметки, сключваха се устно договори и сдружения, а някои още отсега започнаха да готвят стоки за панаира – колко беше една година време, няма и да усетиш как ще мине. Най-напред се събраха майсторите от папукчийския еснаф и като каза всеки един по колко обувки повече ще приготви тая година, решиха да си набавят задружно каквото им беше нужно за работа: и кожи, и гънове, и всички необходими дреболии, като клечки и чиреш. След тях се събраха майсторите и на казанджийския еснаф, и на кантарджиийския, и на ковашкия. Кантарджиите решиха не само да си набавят задружно желязо и челик, но да отворят на панаира и общи сергии: каквото изработи всеки, да го предава за продажба в общите сергии; всичко

ще върви по тефтер и всеки ще получи според това, което е предал за продажба. Сдружаваха се людете, за да си набавят по-евтино каквото им беше нужно, за да спечелят повече от труда си. Трудеха се много те, но не печелеха много. Дано сега с панаира да потръгне повече! Сиромашията и нуждата подучи й калфите. Явиха се те пред първомайсторите на всеки еснаф и като се застъпваха за себе си, застъпиха се и за последното чираче:

– Ще работим сички повеке тая година, помислете и за нас, калфите и чираците. И ние гледаме къщи, бомислете и за нас.

Бориме се со сиромашията... Мнозина от майсторите се противяха – не искаха да делят от бъдещите си печалби за калфите и чираците.

[# Каазалийски меджлис – околийски съвет, събрание.]

Забравили бяха, че и те са били някога като тях. Намеси се общината и се застъпи за калфите и чираците. Реши се по всички еснафи тая година да им се плаща по едно на десет повече: ако калфата получава сто гроша, на края на годината да му се платят сто и десет гроша. Никой никого не можеше да принуди и общината никого не можеше да накара силom за каквото и да е, но людете имаха срам и грях и всичко се оставяше на тяхната дума и чест.

Така всичко се засилваше и развиваше в Преспа, целият живот. Заеха се някои еснафи да си набавят повече материали, заеха се после и да изработят повече стока. Каквото направиха едни от еснафите, започнаха да го правят и другите, всеки според своята работа. Като обещаха майсторите да плащат повече на калфите и чираците, караха ги да идват порано сутрин по дюкяните и работилниците, а вечер ги пускаха да си вървят по-късно, караха ги да работят по-усърдно. Раздвижиха се и търговците – да набавят повече стока тая година, пък и нуждите още отсега започнаха да растат. Всеки засилваше работата си, пък и като живееха людете с добри надежди – посягаха за по-сладък залък, за по-хубава дреха. Настана голямо оживление и по махалите: жените бяха във всичко заедно с мъжете си, опитваха се да помогнат в работата им. Имаше жени, които и преди работеха, за да печелят, а сега те ставаха все повече. Купуваха вълна, влачеха я и я предяха, купуваха бои или правеха сами по старовремски начини и плетяха чорапи, фанели, дзиври, тъчаха платна, шаяци, навуща, веленца, ямболци, килими. Но сега не само пълният сандъците на неомъжените си шерки, а за панаира, за печалба. Никога до сега не са светили толкова много прозорци нощем в Преспа. Мина месец септември и колкото дните ставаха по-къси, а нощите по-дълги – прозорците вечер светеха до по-късно, а сутрин светваха все по-

рано, още от тъмни тъмнини.

Учителя Райко Вардарски стоеше настрана от това общо оживление по Преспа. Той наблюдаваше навъсен настаналата залисия и надпревара сред преспанци – не беше тя по неговия вкус. Но неговият хазяин Аце Кутрев бе му казал:

– Такова нещо отдавна не е бивало... Тая есен продадохме всичко, що можахме да извадим от градината, и го дадохме на добра цена.

И медът също мина добре на пазара. Развесели се народът, та и по-веке яде.

Митра Кутрева също бе купила няколко оки вълна, пра я, влачи я и сега бе надянала хурката да преде – покрай цялата ѝ работа около децата.

– Ами, даскале – похвали се тя сама, – какво ще правя нощем през зимата... Нощ – година. Ще плета чорапи, фанели, да изкарам и аз некой грош, нищо не ни стига с толкова деца. Ами сички тъй сега...

– Е добре, Кутревице, добре – дигна Вардарски рамена пренебрежително. – Сички сега сте се втурнали за грошове... Нема да седна аз да ви спирам.

Той презираше сребролюбието и всяка алчност, но сам виждаше как работеха двамата Кутревци като мравки и пак не можеха да прогонят сиромашията от своя дом. Вардарски си мислеше: „Зла проклетия има в човешкия живот. Зле е нареден тоя живот, и то иде от самата човешка лошотия, от робството и невежеството сред людете...“ Ала когато забеляза, че неговите мустакатид ученици от неделното училище започнаха явно да пренебрегват заниманията си в училището заради гонитбата на повече грошове, той изпадна в ярост. Тия свои ученици Вардарски събираше всеки празник след църковния отпуск в новите училищни стаи, в които водеше и двата нови класа на градското училище. Доскоро и двете стаи се пълнеха с неграмотни или изостанали в науката младежи, пък и с по-стари преспанци, но сега те не бяха повече от петнайсетина души и пълнеха три-четири чина в едната от класните стаи. Преди да започне обикновените си занимания, той заставаше срещу тях с пламнало лице и възбудено изливаше гневната си мъка:

– Къде са другарите ви? Като започнахме, пълнеха се и двете стаи с народ, немаше де да седнат някои стоеха там, край стените, а сега що? Свърши се бързо жаждата ви за наука и знания, прегоре, изчезна. Сега друга жажда изгаря сърцето ви, за грошове се лакомите, за големи кярове. Ама къде ще вървиш ти, докде ще стигнеш слеп и глух, без просвета и знания? До никде нема да стигнеш, в тъмнина ще си останеш и

душевна нечистотия ще живееш, пък да спечелиш и два пъти повече от Ицо Баболев...

Учениците му слушаха смирено, някои поклащаха глави други търпеливо чакаха да свърши той словото, си, но един ден се обади Рампо Нердев, – човек на около 28 години, с мустаки до рамената; той беше най-усърдният между другарите си, но и най-несхватливият и той заговори – с очи, пълни с похвална ревност към науката, с добра воля, но умът му, изглежда, не беше много остър:

– Ама така, даскале, не е хубаво, че нашите другари не идват. Като си рекъл да учиш – ще учиш и за сичко има време. Те в работа са далдисали, пък и това е право: като си зарежеш работата, може и без хлеб да останеш. Аз така си казвам: като си писмен и можеш сметка да направиш, работата ще ти върви по-харно и по-големи печалби ще намериш...

– Вие сте поклонници на златния телец! – избухна Вардарски. – Аз ви събрах тук, за да просвещавам ума ви, да разпръсна тъмнината отпред очите ви, да ви изведе на правия път, а вие що? Дошли сте да се учите на сметки! Никога нема да познаете вие сладостта на душевното просветление...

Мустакатите ученици на Вардарски слушаха с наведени очи. Пак само Рампо Нердев се обади, но и той плахо, полугласно:

– Ех, сиромаси люде сме ние, даскале... Те не искаха да се неразбират с учителя си – за тяхно добро бе ги събрал и си цепеше гърдите заради тях, нека той да излее мъката си, че техните неблагодарни Другари бяха го изоставили. Те чувствуваха, макар и смътно, дълбоката правда в неговите думи, но какви ли поклонници на златния телец бяха те – все калфи и занаятчи, които се бореха от тъмно до тъмно за своя зальк и пак най-напред заради залька си бяха дошли Да учат наука? Райко Вардарски ги виждаше каквито бяха, познаваше ги и ги обичаше, жалеше ги и се гневеше заради тях, заради тия прости и бедни люде, които търсеха път към по-хубав живот. Бързо прекипяваше гневът му и тъй, възбуден, но вече с друг пламък в сърцето си и с апостолско въодушевление, им предаваше Уроци и знания. Така беше й когато учеше и другите си ученици – силният му глас ехтеше в същите тия отаи, а в гърдите му напираще воля да прелее в младите умове и сърца всичките си знания и светлината, която сам носеше в себе си, и радостта, че вижда хора с ясни очи, както си мислеше той.

С такова въодушевление Вардарски говореше и на своите чести беседи в читалището, където се събираха люде вече от всички възрасти.

Отиваха да го слушат мнозина преспанци. Той говореше на всякакви теми, в които се преплитаха и здрави знания, и легенди, и мечти, и суеверия дори – така, както и сам ги бе поглъщал с неутолима душевна жажда. В тая пъстра бъркотия от знания и легенди обаче имаше няколко здрави постоянни и непоклатими опорни точки: народът, родската земя, вярата в науката, в нейното всемогъщество във всичко и над всичко стоеше народът, който беше й по-реален, беше жива действителност. Ала от известно време и посетителите на читалището започнаха да стават, все по-малко. Тук гневът на Вардарски беше по-голям, тук той нямаше кого да жали, към кого да бъде снизходителен. На последната си беседа държа слушателите си близу три часа и те се чудеха откъде се намериха в него толкова сили да стои прав до масата, да ръкомаха, да втренчва тъй окоото си и дори гласът му да не отслабва, откъде се намериха в него толкова знания и такъв порой от думи. Но те се умориха и най-сетне започнаха да се оглеждат, да се въртят на столовете и пейките, очите им започнаха да блуждаят. Вардарски отеднаж им се сопна посред беседата си:

– Знам аз поради що нямате търпение сега, за тютюн имате голема мъка, тютюн ви се пуши, а някои от вас са гладни. Не ви се слуша повече, виждам аз, дяволът ви дърпа на своя страна, към себе си ви тегли. Така е в целия човешки живот – от едната ни страна стои ангел, а от другата ни страна стои дявол. Д може да са и вътре в нас те, в сърцето ни. И през целия ни живот се борят за нас, борим се и ние в себе си... Говоря ви за, великия славянски род и за народите, които изхождат от него, и за нашия български народ между тех, който има свое писмо и език, аз знам и виждам – другаде е сега вашата мисъл. С едно ухо ме слушате вие и мислите за секидневните си земни дела, за големи печалби мислите и не се сещате, че дяволът ви тегли надолу, в тъмнината, пък аз искам да ви издигна да видите бел свет, да ви покажа от какъв могъщ корен сте издънка, за да прогоните от сърцето си секи страх и трепет...

И той задържа слушателите си още половин час – съди ги за тяхната склонност към дявола, за тяхната слабост да пренебрегват знанието и мъдростта заради една лула тютюн, заради суетни земни блага. Преспанци не му се сърдеха, макар да беше и груб в своята сприхавост и гневливост. То се виждаше, че неговата гневливост идваше от преголямото му усърдие и пристрастие и апостолството му сред народа.

По едно време Вардарски току се укроти, утихна и като че ли вече не забелязваше комерческата суетня сред преспанци. В училището работеше с неизменно усърдие, от сутрин до вечер преподаваше в двата

класа цяла дузина науки, но без предишното въодушевление, като че ли го измъчваше някаква скрита болка или грижа, или голяма скръб. Преди той не можеше да понася спокойно другите трима учители в градското училище, които обучаваха по-малките ученици в четири отделения, и ги ругаше, изобличаваше ги на всяка стъпка за тяхната изостаналост и дребнавост, но сега минаваше тихо край тях и дори не ги забелязваше. Хазаите, Кутревци, се чудеха на тишината в стаята му, когато се прибираше вечер, караха се на децата да не дигат и те шум, щом даскалът пази такава тишина. Митра Кутрева ходеше на пръсти, като минаваше пред вратата му или влизаше да остави в стаята му стомничка с прясна вода. И напразно поглеждаше тя тамбурата на стената – не посягаше вече Вардарски към любимия си инструмент, не се чуваше вече гласът му, толкова сладък и тъжен. Но крачките му се чуваха всяка нощ и често по всяко време, представяше си как Вардарски ходеше из малката си стая дълго и с тежки стъпки, отваряше прозорец, макар есенните нощи да бяха станали студени и влажни.

– Да не е болен? – попита тихо Митра Кутрева. – Аце, да не е болен учителят?

– Не ми се вижда болен. Ще каже, ако е болен, ще се оплаче, ще поиска нещо, вода да му стоплиш или... Но сам Вардарски не изтрая най-сетне.

Сега, когато бе решил да заговори, той наново стана нетърпелив, припрян, гласът му наново загърмя, но изведе докрай всекидневните занимания в училището, подреди, както винаги, учениците си в двора в редици по двама и ги изпрати по домовете им. Сетне се запъти бързо към общината, изкачи се задъхан по високата дървена стълба. Там, пред вратата на общинската стая, подсмърчаше Начо Дивер – общинският прислужник, с подпухнал, зачервен нос, зацапан с емфие.

– Кои са вътре? – посочи Вардарски затворената врата, зад която се дочуваха гласове и разбъркан говор. – Глаушев вътре ли е?

– Сички са вътре. И Глаушев е вътре.

– Отдавна ли?

– Отдавна. Чакам ги да излезат веке. Ами влез и ти, даскале.

– Не съм общинар.

– Ако. Нема да те изпъдят.

– Ще слеза долу, в читалището. Ти кажи на Глаушев, че го чакам долу. Да не забравиш!

– Как ще забравя... нема да забравя. Вратата на читалището беше заключена, но там, на едно пиронче на рамката на самата врата, беше

окачен ключът. Вардарски влезе, намръщи се от застоялия, спарен въздух и се спусна да отвори един от прозорците. На масата към горния край на широката стая бяха оставени още неразпечатани последните броеве на цариградските вестници „Македония“, „Неологос“, „Басарет“; пристигнали бяха, види се, с днешната поща. Край стената насреща светлееха стъклата на двата шкафа, в които бяха наредени читалищните книги. И край четирите стени наоколо бяха наслагани един върху друг прости дървени столове и пейки. Вардарски погледна разсеяно вестниците на масата и почна да се разхожда нетърпеливо, с ръце отзад, в празното място между отрупаните наоколо столове. Късно беше вече и в стаята бързо тъмнееше. И когато не след дълго на вратата се показа Лазар Глаушев, той едвам позна учителя при бледия зрак, който все още струеше през редицата прозорци.

– Ти ли си, Вардарски?

– Аз. Влизай.

Глаушев продължаваше да стои на вратата.

– Тъмно е – каза той и се огледа за общинския слуга: – Начо, къде ти е лампата тука? Учителят вътре на тъмно...

Някъде откъм стълбата се чу гласът на слугата:

– Тя е в шкафа, лампата. При книгите. Ама аз още не съм и навикнал, не умея много да се... Вижте вие там, ако можете... аз...

– Страх те е да я пипаш, а? – засмя се Глаушев. – Страх, ами... греховна работа, крефко нещо...

– Влизай, влизай, Глаушев – избуботи в тъмното гласът на Вардарски нетърпеливо, срещу светлеещите прозорци едвам се очертаваше тънката фигура на учителя.

Глаушев се колебаеше, сетне каза:

– Слушай, Вардарски... да излезем вън. Не искаш ли? Досега стоях затворен горе.

– Не, не – прозвуча рязко гласът на Вардарски. – Влез за малко. Се още се вижда.

Глаушев влезе. Вардарски мина край него в съгъстения се здрач, затвори плътно вратата. После Глаушев усети как го сграбчи той за ръката, поведе го към прозорците.

– Нема да се бавим много – продума Вардарски, приближи към него лице и изшушука: – Ето, вижда се още... тука е по-добре. – Той продължи още по-тихо: – Преди две недели оттука мина един мой стар приятел. Отгоре, от Самоков. Там става нещо. Народът по ония места вече за оръжието се лови. По Стара планина чети ходят. През ден, през два –

битки с турците. Нели научихме и ние тука за Хаджи Димитрия, слгвенлията, за Стефан Караджа... С тех имало – така ми каза моят човек, – имало и двайсетина момчета от нашите места: от Куманово, от Велес, от Охрид, от Прилеп, от Воден, от Кукуш...

Лазар Глаушев чуваше близу до лицето си шепота на Вардарски. После учителят млъкна изеднаж и, види се, чакаше отговора му. Настава мълчание. Вардарски пусна ръката на Глаушев и се поотдръпна.

– Не знам що става горе – тихо подзе Глаушев, – но аз не одобрявам тия работи. Рано и прерано е за нас. Ами чакай: още не сме свършили едно, друго ли да започнем? Борихме се за своя църква, за свой език и училище, отделихме се от Фенер, ама още немаме нищо в ръцете си, турците още нищо не са ни дали и признали. Чакаме, надевамесе ден за ден. Ами как да дигнем оръжие сега, та да загубим отеднаж сичко, що сме спечелили? Само ще си навредим и още по-дълбоко ще ни заровят турците.

– Ха! – полъхна топъл дъх в лицето на Глаушев. – та тех ли ще питаме ние, агаряниците проклети, кога Да се дигнем срещу им?

– Н их нема да питаме, то се знай – отвърна бързо, но все тъй тихо Глаушев. – Ще питаме разума си. Ние не можем да се борим срещу турците, беден и прост е още нашият народ, с голи ръце и без сили. Като се дигнат некои тук и там, само ще навредят на народа си. Ей го в Битоля още седи гръцкият владика, а ние още немаме наш владика. Прогонихме гръцките учители, но хюкюматът може пак да ги докара, а тебе може пак да те прати в Анадола. Да градим народното си дело камен по камен – това знам аз. А да ти кажа ли – сега Глаушев на свой ред посегна в сгъстилата се тъмнина улови Вардарски над лакътя и още по-тихо прошепна: – Нас ще ни освободи от турците... Русия, дедо Иван. Сами не ще можем.

– Хм – изръмжа глухо Вардарски и се дръпна от ръката му. – Ти много накъсо я режеш: дедо Иван. Лежи на гърба си и чакай.

– Секо нещо с времето си ще дойде. Времето ще ни научи. Но ние сами не ще можем. Ти сам знайш докъде стига турската държава. А ние що?

– Ами сърбите, горе, ами гърците? Да не са те по-големи народи от нас!

– Не са. Ама са по-далеко. Ние сме досам Цариград. Султанът ще дигне сичко живо да ни прегази: турци, араби, кюрди и какви ли не.

– Познавам аз анадолския народ. Ние сме по-люти от него. И пак ще ти кажа за сърбите и за гърците.

– Зад Сърбия, до гърба ѝ е Австрия. А Гърция – там, далеко в морето, и инглизкният цар нож вади за нея.

– А за нас – ти сам го каза: дедо Иван и топове ще извади.

– Ще дойде време и за нас, то се знай. Ама още не е дошло, не е дошло.

– Ти откъде знайш... Ония горе може да знаят повече и затова са излезли в планината.

– Учителю – посегна отново Глаушев и пак го улови за ръката. – Ние още не знайме що е там, горе, чули; сме, не сме видели. Ти погледни тук, у нас: кой би излезъл в планината? Учителю – разтърси той ръката му: – Да задържим и да затвърдим това, що сме извоювали до сега. Да ни се признай наша народна църква, наш език-и народност. Да просветне еднаж пред очите на народа ни.

Но сега е дошло тъкмо твоето време, учителю. Това ще мога да ти кажа аз. И хайде да си вървим, че аз веке нищо не виждам.

Вардарски нито се помръдна.

– Не можеш ти, Глаушев, да усмириш сърцето ми. От две недели немам мира аз ни денем, ни ношем. И още повече и ти ме смути, не знам що да ти отговоря. Дочувам истина в думите ти, но ето не можеш да усмириш сърцето ми, да го задоволиш.

Вън се чу покашливането на Начо Дивер, затрептя пред вратата светлина. Лазар Глаушев придърпна Вардарски и го поведе. Вън беше тъмна нощ. Пътят им беше в една посока и двамата мъже тръгнаха заедно. В тъмнината светеха прозорци, тук-там по дворовете се чуваха гласове или ще залае куче, ще се блъсне порта. По тесните улици все още се движеха минувачи и които ги познаваха в тъмнината, поздравяваха ги високо с „добър вечер“. Глаушев и Вардарски продължаваха разговора си тихо и с дълги прекъсвания, щом забележеха минувач – млъкваха и чакаха да отmine. Глаушев рече:

– Аз не казвам, че трябва да чакаме наготово, со скръстени ръце. Сами не ще можем, това е. Никой друг не ще ни помогне, а дедо Иван, ще тръгне, когато намери за нужно и сгодно, а не според нашите желаниа.

– Нека най-напред ние да мислим и работим за себе си.

– И аз това ще река, учителю: да мислим харно и харно да работим. Но сиромашията тежи върху народа колкото и турския ботуш и фенерските тъмнини. Нека се поосвободи народът от сиромашията си.

– А... и ти, значи. И ти от общата болест...

– Каква болест...

– Ами сичко е тръгнало пари да печели.

– Ами, даскале, нема нищо лошо в това.

– Требва да се знае: богу или Мамону. Който служи Мамону, не ще може да служи и богу. Това е сегашната лоша болест.

– Има и друга дума: божието – богу, кесаревото – кесарю. И друга една, народна: гладна мечка хоро не играй. Да събере повеќе сила народът ни. Не е болест, че всичко е тръгнало да работи и иска по-сладък зальк.

– Може да му се услади и сичко друго да забрави от сладост.

– Не, не... Повеќе ще иска. Ще иска което му липсва, което не му стига. Поиска църква, сетне поиска училище, ще поиска и свое господарство. Учителю – спря се Глаушев пред своята порта, – секо нещо иде с времето си.

– Дошло е време и за свобода, защо не? Кой изпратил ония мъже в планината, и Хаджията, и сички други? Секо нещо расте и зрее.

– Ти дали си виждал зрела нива, учителю? Шуми тя, пей, та стопанинът ѝ отдалеко ще я познай. По песента ѝ. – Глаушев го улови за рамото: – Да се отбием у нас, рано е още. Татко ще ти се зарадва, ще прием по една ракия.

Вардарски усети в тъмнината как пропълзят топлина по лицето му. И като че ли отеднаж премалю – нямаше сили да откаже, да си отиде.

– Не... не – промънка колебливо. – Късно е... Глаушев го поведе за ръка и така влязоха те в предната стая у Глаушеви. Тук беше цялото семейство и всички пристъпиха да посрещнат госта, само старата Глаушица не се помръдна, както бе седнала край огнището. Вардарски видя най-напред нея – тя привлече най-напред погледа му с някаква особена сила. Изви глава към него и рече с твърд и някак много висок глас:

– Добре си дошъл, даскале.

А погледът ѝ беше насочен към Лазара. „Той го довел – мислеше си тя с гневно сърце. – Сам го довел при жена си и не забелязва как се пули той в нея. Сам ще си напакости човек най-много – така дяволът ни заслепява...“

– Ами, даскалче, защо не идваш по-често у нас, аз много обичам такива люде, като тебе – развесели се Стоян Глаушев. – Повели, седни отсам, дайте, деца, столче...

Султана погледна и мъжа си: „Гледай го ти стария вечер, ще се намокри от радост. А секи ли е за въвеждане вкъщи бре!...“ Вардарски виждаше само нея и студенината по лицето ѝ, строго и вкаменено, вледеняваше и неговото сърце. Той се боеше от старата жена, тя беше като

съдия пред него и нищо не можеше да се скрие от нея. А имаше какво да крие той. В присъствието на старата сякаш и сам надникваше в сърцето си. Сега той чу гласа на Ния, гърлен и неизказано сладък за ухото му:

– Да ви питам и вас, учителю: защо не отворите едно женско училище в Преспа? Не е право само момчетата да учат. На Лазара постоянно му говоря...

Вардарски пипна черната си превръзка и насочи едното си око към Ния. В миг изчезна от сърцето му всякакъв страх и студенина, той сега нищо не виждаше, нищо не чуваше освен нея и нейния глас. Ния бе дигнала лампата да я сложи по-наблизу до госта и червеникавата, златиста светлина заливаше лицето ѝ, пламтеше в двете пухкави венчета тъмни коси над челото ѝ, разделени на две, подаващи се изпод тъмносиноото копринено шкепе, с което бе вързана главата ѝ; разливаше се светлината върху гърдите ѝ, момински изпъкнали и твърди изпод тънката мека дрешка, загърнати леко в белите кожички, с които бе обшита друга, връхна дрешка от също тъмносиноо кадифе, без ръкави. Вардарски виждаше лицето на младата жена с ослепителна яснота и някак много близо до себе си – приведените ѝ очи, скрити в гъсти мигли, устните, предизвикателно издути и тъмnochрвени в светлината на лампата, правия нос и едва, едва потрепващите нежни ноздри, чистата, възмургава кожа по страните ѝ, по гладкото чело... Колко време продължи всичко туй, откога ли чака тя неговия отговор? Вардарски въздъхна – той се задушаваше от вълнение.

– Трудно се намира учителка... Немаме учителка... Амиии – заекна той и откъде дойде тая смелост в него: – Ами станете вие учителка, нели сте учили...

Най-напред просия усмивка на устните ѝ, раздвижиха се алениите устни и блеснаха между тях зъбите ѝ, бели и здрави един до друг, после Ния дигна към него засмени очи и всичко друго потъмня, угасна – остана само блясъкът на тия две тъмни зеници. От дълбоко идеше тоя чист, топъл блясък:

– Не съм аз толкова учена. Не съм учила на гръчки.

– Новели, даскале – побутна го Стоян Глаушев и Вардарски едва сега забеляза, че пред него бе застанала Раца Кочовица с лъснат бакърен поднос и мъничка чашка с ракия. Той посегна машинално и чашката се разплиска в ръката му. Стоян забеляза наивно на по-старата снаха: – Много си ги препълнила, шерко... Ама и нам, чини ми се, много ни се пие. Наздраве, даскале, бог от зло да ни пази и добри мисли да ни дава!

Татко, ти пак цела молитва... – засмя се Кочо.

– Да прогони дявола от ракията – рече и Лазар.

– Ще го прогони той... – промърмори като на себе си старата Глаушица. – Ама дяволът и през вратата ти може да влезе...

Вардарски изпи на един дъх ракията си и скочи:

– Прощавайте...

– Що бързаш, даскале... – протегна ръка да го спре Стоян.

– Късно е вече...

Като излезе Вардарски отново на улицата, в тъмнината пръскаше студен дъжд. Сетне като че ли започна да се развиделява, тук-там по земята се разтвориха широки бели петна и докато стигна учителят до жилището си, всичко наоколо се покри с мек и влажен, ранен сняг. Щом тропна вратникът, Караман бафна няколко пъти откъм двора и млъкна; скрит някъде на сушина, песът отдалеко позна Вардарски, който понякога му носеше чак от чаршията кокали или дроб, за да разнообразява сухите черни зальци, които му подхвърляха стопаните. Вардарски отдалеко забеляза как светлееше на чардака мангал с ярко разгорели се въглища и там се мяркаше едрата фигура на Аце Кутрев.

– Е, даскале, снежец... – обади се Кутрев. – Рекохме да ти разпалим мангала.

– Харно...

– Готов е веке – и Кутрев пръсна върху разгорените въглища малко вода, хвърли там и един ръждив, кован пирон. – Да не те удари в главата въгленът...

Сетне той взе с две ръце пръстения мангал и го внесе в стаята на Вардарски, който също влезе след него и рече:

– Седни, Аце, да изпушим по една.

Аце нищо не отговори и само подсмръкна: не беше за пръв път да го кани Вардарски на разговор. Той свойски посегна да затвори вратата, но Вардарски мълчаливо го спря и тръсна във мократа си горна дреха, сетне сам затвори вратата и окачи на един пирон дрехата си. От жарта в мангала белите стени наоколо тихо сияеха, Аце Кутрев изглеждаше огромен в розовия здрач.

– Седни, седни... – повтори Вардарски и Аце придръпна към мангала един стол.

– Да седна, даскале, щом... Тя, жената, веке си легна с децата.

Вардарски запали лампата и също седна край мангала, извади кесия си с тютюн и я подаде на госта.

– Казах аз, че ще го обърне на снег, познах... – започна Аце Кутрев,

но повече за да наруши мълчанието.

Вардарски нищо не отговори и на свой ред взе да свива цигара, папи я дълго от мангала и току попита:

– Ти, Аце, защо избега от село?

– Как защо? – отвърна веднага Кутрев, сетне каза с твърд глас: – Немаше веке живот за нас там, даскале. – Вардарски се взираше с окоето си и чакаше. Аце смукна непривично от цигарата си и продължи: – От лоши турци, даскале. Ние по селата сме си черни роби. Най-веке надолу, низ полето. Повекето от нас си немаат нищо, ни покривът над главата ти е твой, сичко е на бея. Ако има некой от нас по некое парче земя, къща или... и то никогаш не стига. Работим повеке за бея. От ангария глава не можеш да дигнеш. Или на изполица и като вола за сламата. Каквото откраднем, това ни остава в повеке, ама що... живеј ли се така? И пак се живеј, пусто да остане. Какво ще правиш, не се лега да умреш, мил ти е животът, какъв да е. Сички там, и аз. Ама... – пое той дъх, но млькна, загледа се в цигарата си замислен.

Вардарски не свалјаше поглед от него. Хубав мъж е този Аце Кутрев, приветлив, светъл. Изпомачканијат му фес без пискюл покриваше ниско буйните му коси, от рѣба наоколо се подаваха като венец едри, златисти кѣдри. Всяка черта на лицето му беше издялана като с длето – правилна, красива, чиста. Русите му клепки бяха едва присвити и придаваха на погледа му загадъчност, той като че ли във всяко нешто се заглеждаше внимателно; още по-руси бяха мустаките му, спуснати надолу, оставени да растат свободно и само от време на време поглаждаше той краищата им с опакото на рѣката си. Така и сега, види се, от вълнение, се връщаше в мислите си към родното село и предишния живот.

И после?... – подкани го Вардарски. Можех, даскале, аз и сега да си живея на село, ама... – Той се изкашля смутен и току продължи с твърд глас:

– Имах аз сестра. Мома. Немаше и седемнајсет години. Полякът, Меemed ага му викахме, почна да я задирия. В двора ни влиза, вкѣщи влиза по нея. Сега ми е чудно колко се плашихме сички ние тогава, къде ни беше и умът, и срамът. Не смејме нищо да му речем. Сестра ми още повеке се уплаши от турчина ами дете беше още. Той се по нея. Еднаж посегнал да я улови и тя едвам се спасила от рѣцете му. Започна да линей, легна болна от уплах и за три месеца свърши, закопахме я. Такива сме ние селяните: като вързани, за секо нешто късно се сещаме, ама то е от голема мъка, от уплаха и отчаяние. Нас понекогаш и за луоде не ни имат, не само турците, ами и нашите...

Кутрев въздъхна и млъкна, загледа се в огъня пред себе си. Вардарски мълчаливо му подаде пак кесията с тютюн, но Кутрев поклати глава – не му се пуши или пък не можеше да се откъсне от мислите си. И сам продължи:

– Като я сложихме Кита до гроба, преди да я спуснем, погледнах я аз – стопила се беше досъщ като дете. И така ми се стори – аха да отвори очи, да ми продума. Скъса ми се нещо тука, в самото сърце. Как я оста вихме ние да я погуби турчинът! И татко беше там, стои до мъртвата, ни да викне, ни да заплаче, само брадата му трепери. Върнахме се дома, а кехаите на бея, нашия бей, ни подкараха на работа. Взех секирата и тръгнах низ полето. Там, където го срещнах поляка, там и го съсекох со секирата. На парчета го насекох, ама беше веке късно Отиде си Кита. Видеха ме някои наши люде как ударих Меемед ага, но никой нищо не каза. Откараха ни в града заптии – мене, татко, двама мои братучеди, – затвориха ни, ама пак ни пуснаха. Държеше се целото село, никой нищо не издаде. Върнахме се ние в село, ама аз не стоях: ни една неделя. Взех секирата, взехме си детето – малечко беше още първото ни дете, на два месеца – и хдойдохме тука, в града. Ето седем години веке, даскале. То ва тука, дворът, беше изоставена бахча. И тя турска. Взех я под кирия и с жената по цел ден над нея. Селски люде сме, дай ни ти нам земя. Е, по-харно сме тука, гладни не сме останали. Немаше за мене живот на село. И кехаите се заглеждаха в мене, а на них не им е трудно да вземат живота на един селянин – ние за них не сме и люде.

Той взе да оправя огъня с машата, да не издаде вълнението си Вардарски не го и погледна, втренчил око някъде пред себе си. И тъй, без да се помръдне, Вардарски рече:

– Късно се сещаме сички. Може да е наистина от голема мъка, от страх и отчаяние. Наближават вече петстотин години... петстотин години робия. И още не се сещаме да грабнем секирата.

Кутрев дигна поглед към него, но не знаеше какво да МУ отвърне, може би и не разбра думите му. Аце Кутрев чакаше да чуе по-нататък. Вардарски отеднаж скочи мушна ръце дълбоко в джобовете на панталона си и Започна да се разхожда край отсрещната стена припряно, с бързи стъпки – пет стъпки на едната страна, пет на другата. Откъде дойде в гърдите му тоя гняв спрямо Лазара Глаушев? И Вардарски заговори тъй, в гнева си, с прехрипнал глас:

– Не било още време... А кога ще дойде време, ето вече петстотин години! Ти може да чакаш, но аз нема да чакам да ми извадят и другото око. – Той се спря също тъй внезапно пред Кутрев и каза с променен,

потих, по-спокоен глас: – И ти си чакал, докато си стигнал до отворения гроб. И да не мислиш, че само с тебе е тъй, само с твоята сестра! Това е с целия ни народ.

– Така е, даскале. Со целия народ. Там, по сички наши села. – И Кутрев добави негли между другото: – Не мина една година, и кехаите на нашия бей убиха един от моите братучеди. Ами защо, даскале, заради мене ли? Ами що: аз убих поляка заради сестра си. Се ние криви, се нас по главата.

Вардарски като че ли не го и чу, а бе вперил в него окоето си и каза:

– Ти не си защитил сестра си от страх и от глупост, ти си излезъл в нейна защита, може би немаше да умре и турчинът би се махнал от нея. А ето тя умрела, ти си убил поляка, кехаите убили братовчеда ти. Да чакаме ли агаларите да докарат целия народ до отворения гроб?

Той гледаше упорито хазаина си. Най-сетне Аце Кутрев приподигна рамене мълчаливо и стеснително. Вардарски пристъпи и седна отново на мястото си край гала. Извади тютюневата си кесия, сви си цигара, и даде кесията на хазаина. Като запушиха и двамата, Вардарски се загледа в тъмния прозорец насреща и рече след продължително мълчание:

– Време е да започнем борба за свобода, за... живота си. Доста сме търпели вече. Ти – обърна се той изеднаж към Кутрев. – Какво ще кажеш?

– И аз казах, даскале, и ти го каза: да бех излезъл да защита сестра си, немаше да я доведа до гроба нели? това там с поляка. Така е со целия народ, со целия наш живот. Той изпуши цигарата си до самия й крайчец и стана да си върви. Вардарски вече нищо не продума, не отговори и на поздрава му. Останал сам в стаята, той подпря ръце на колената си и стисна глава между двете си длани. Огънят в мангала топлееше по лицето му и бе се покрил с тънък пласт бяла, пухкава пепел, но между отделните разгорели се въглени жарта светлееше ярко и пред втренчения поглед на учителя се отваряха там огнени дълбини. Там, в блясъка на тия пролуки между бялата пепел, във всяка една от тях той виждаше Ния Глаушева – цяла озарена и с всичката й хубост, както бе я видял тая вечер край лампата. Той местеше погледа си по огъня и навсякъде виждаше младата жена. Виждаше я ясно и се чудеше на тая игра на огъня и на своето въображение: Ния Глаушева беше в мислите му, тя бе, влязла в душата му. Вардарски се чудеше и се радваше на прекрасния образ пред погледа си. Но се надигаше час по час в сърцето му и друго едно чувство – някакъв неясен гняв и злоба срещу Лазара Глаушев. Това

беше от ревност – глуха, несъзната; беше от огорчение и болка поради досегашния несретен живот на учителя. Щастлив, беше Лазар Глаушев, а как бе живял досега самият той?

Неспокойната му мисъл прелиташе ту по-напред, ту по-назад през изминалите години на неговия живот и съживяваше в паметта му все такива спомени, които изпълваха сърцето му с огорчение и тъга. Той се виждаше да леко, далеко назад, дори в ръцете на майка си. Тогава бащината му къща беше пълна с люде – братя, сестри, все по-големи от него, – но след смъртта на бащата те всички се пръснаха един след друг, не можеше да ги задържи бедният бащин покрив. Той остана сам с майка си в родната къщурка в Скопие, досам брега на Вардара. И шума на реката чуваше сега Вардарски, както винаги, когато си спомняше за детските си дни. По-късно той проумя – и то идеше като спомен от ранните му години, едва по-късно проумя и си разясни сред каква страшна немотия бе расъл, но никога не бе познал глад и нужда, поне за най-необходимото. По-късно разбра той, че тъкмо в това беше голямата обич на светата му майка към него, най-малкия от децата ѝ, най-безпомощния. Иначе тя беше все навъсена и строга жена. Макар и да беше едва на преклонна възраст – той си я спомняше все стара, с побелели коси на слепите очи, под черната вдовишка кърпа, – ходеше по цял ден да работи по чужди къщи и му донасяше в саханче гозба и комат хляб. Той мразеше с цялото си детско сърце тия чужди къщи, дето се губеше милата му майчица по цели дни, и се радваше, като се връщаше тя вечер при него, та не бързаше да посегне към саханчето, а гледаше майка си с влажни очи.

– Ти яж – казваше тя кротко. – Аз не съм гладна. Тя бе работила през целия ден и бе яла само еднаж – на обед; донесеното ядене беше вечерята, която ѝ даваха след работата, но тя я донасяше вкъщи за него. По-късно той забелязваше бледността по лицето ѝ, тежката умора, която сковаваше дребното ѝ тяло, но не знаеше как да ѝ помогне, що да ѝ каже. Седеше пред саханчето на ниската софрничка и мълчаливо ронеше сълзи. Не знаеше как да го успокои майка му, а сядаше и тя до него, прегръщаше го с едната си ръка и с другата топеше залчета в саханчето, слагаше ги в устата му. Той покорно ги гълташе заедно със сълзите си. Така майка му донасяше понякога и въглища за мангала, че и Дръвца, донасяше му и по някоя дрешка. Когато останеше без работа, тя беше много угрижена и много строга, мълчеше по цели дни с посивяло лице. Тя не можеше да намира всеки ден работа по чуждите богати къщи из града, но и в такива дни той не оставаше без залък и жар в мангала.

Такава беше нейната майчинска обич. Тя не го галеше, рядко ще го попитисне към себе си ще го целуне по бузата едва-едва, но може би и за да го нахрани и стопли. Като знаеше какъв суров е животът на бедните люде, тя, види се, не искаше да го разнежва и глези, а го прати в градското училище още по онова време, когато там се събираха едва петдесетина деца, и то по-заможни. Запомнил бе той от майка си думи, пълни с мъдрост и сила. По-късно скопската църковна община реши да го изпрати в Самоков да се учи на по-голяма наука. Вардарски тогава беше само на четиринайсет години, но майка му го изпрати, без да пролее ни една сълза, и му рече:

– Върви, синко, на далечно место отиваш, ама ти никога от нищо да не се плашиш. Учи там наука, ама гледай още повече да спечелиш добро име и чест между людете.

Той вече не я видя. Когато се върна след години в родния си град, намери само гроба ѝ.

В Самоков той бе стоял две години, сетне бе заминал да се учи в Прилеп, а оттам в Габрово. Ходи след това по разни места вече и сам да учи другите, а после бе захвърлен в Анадола. Тия четири години в далечното анадолско село бяха като тъмна пропаст, която разделяше живота му на две половини. Срещал бе той всякакви люде, но там, в далечното загубено анадолско село, бе срещнал друга една човешка душа, за която си спомняше, както за родната си майка. Той пристигна там изтощен от недояждане и от всички мъки при това дълго и мъчително пътуване, а удареното му око беше отворена рана. Посочиха му една изоставена колиба на края на селото и той легна там, за да умре под пробитата ѝ стряха. Но влезе при него Ибрахим и не го напусна осемнайсет дни, докато се върна той наново към живота. Ибрахим беше млад селянин, хранеше го всеки ден с козе мляко, доведе му и лечител за окото. Един турчин бе му извадил окото а друг турчин го спаси от смърт и от големи страдания. Ибрахим му каза еднаж и го гледаше с големите си кафяви очи:

– Аллах те изпраща при нас в неволята ти и ние не бива да те изоставим.

Като си спомни Вардарски сега за своята майка спомни си и за Ибрахим. Сърцето му преливаше от обич и тъга – за измъчената му майка, за най-добрия човек, когото бе срещнал в далечния Анадол. Разтъжи се той и за себе си – Ния Глаушева беше чужда жена...

Вардарски скочи и дръпна тамбурата си от стенатад Тихо, едвам чуто звъннаха опънатите струни. Той седна пак край огъня и сложи

тамбурата в скута си. Но не дръпна ни еднаж по струните с гъвкавата черешова коричка. Седя дълго той и току изхриптя гласът му в малката тиха стая като чужд и пълен със сълзи:

– Не ще засвириш ти, не ще запееш с такава злост в сърцето си.

Влезе Султана Глаушева в малката стая. Отдавна не бе влизала тук. След като се настаниха в тази стая Лазар и Ния, тя рядко влизаше в нея или само ще надникне от прага. Беше слънчева пролетна сутрин и Ния бе раздигала всичко, за да почисти. Сега отново подреждаше стаята.

– Се току раздигаш – рече Султана.

– Да поизчистя, майко. Обичам да ми мирише на чисто.

– Е, докато не ти врекне некое в ръцете. Сега си слободна, а като се улови некое за полите ти, не ще можеш да чистиш толкова.

Ния не отговори. Свежървата не пропускаше случай да не ѝ заговори за деца и всяка нейна дума или намек пробощдаше като нож сърцето на младата жена. Не я жалеше много свежървата – толкова голямо беше вече нетърпението ѝ да има внуци и от втория си син.

Ния направи място и каза:

– Седни, майко.

Султана веднага седна, та Ния се учуди. Покани я тя само от учтивост, че нямаше и де да се седне. Колко беше стаята, а край стената бяха наредени три големи сандъка, върху тях сега бяха наслагани постилки, завивки, възглавници. Ния бързаше, но изеднаж се спря, обърна се към свежърва си...

– Майко, нели виждаш в каква теснотия живейме с Лазе, а цела къща стои там празна. Ами защо така, защо...

– Не знам аз, щерко. Той, Лазе, така иска.

– Ами кажи му и ти, майко. Бащина къща ми е. Ще живейме там като люде и на вас тука ще ви стане по-широко. Кажи му и ти.

– Нема що да му казвам аз. Майката... като квачка: иска пилетата ѝ да са се около нея, до нея.

– Това са само думи. Не е разумно човек да държи само за думите, а да не вижда кое е по-добро.

– Думи... Ти искаш да ми отведеш сина, да го отведеш в бащината си къща. Това не са само думи. ц- р Нема да отидем през море – ето: на същата улица. Ела и ти с нас, елате сички с нас, там е по-широко. А! Що говориш, Нийо... Да оставя аз своята къща и да отида в къщата на Аврам Немтур. Ще ми се смей и мало, и големо, ще ме поругай.

– Но помисли, майко. Защо да ти се смей... Там е по-хубаво, по-широко и е моя къща.

– Не.

– Не. Това е от упоритост и тъй, хваща се човек за нещо като слепия за тоягата. Ами вижда се ясно: оная къща е по-голема и защо да не идем поне ние с Лазе там. Много по-харно ще ни бъде там. Ти казваш... като квачка, но ние не сме кокошки, а сме разумни люде.

– Ти остави сега това – махна нетърпеливо с малката си суха ръка Султана. И продължи: – Ето веке пета година. Време е веке да се потърсиш.

По лицето на младата жена отеднаж изби гъста руменина. В смущението си тя бързо се обърна и продължи разсеяно да подрежда стаята. Ето затова бе дошла тук свекървата... Старата изеднаж се втурна в живота и в най-интимния ѝ живот, и не както много пъти преди както преди малко – издалеко, с пожелания и намеци с недомлъвки, – а направо, с твърд, строг глас: време е веке! Ния трябваше да признае своето безплодие, да тръгне да се лекува, да позволи на други, чужди люде да се докосват до нея, до тялото ѝ, да я питат и разпитват. Най-напред свекърва ѝ – ето, започваше и Ния трябваше да ѝ отговори. Това не бяха току-тъй подхвърлени думи и старата нямаше вече да я остави. Сега започваше истинското ѝ страдание, не можеше повече га крие, да смекчава тая постоянна болка на сърцето с надежди и всякакви самозалъгвания: „Ето веке пета година!“ И старата жена продължи без милост:

– Каквото и да е, никоя жена не ще остане тъй ето в пета година. Ти, Нийо, може да си като майка си...

Червенината по лицето на Ния бързо изчезна и показа около носа и устните ѝ жълтеникава бледност която също тъй бързо се разля по цялото ѝ лице и по възмургавата кожа изглеждаше като студена, влажна сянка. Старата Глаушица я удари право в сърцето, пробуди всичките ѝ страхове, цялата тревога и мъка от безплодието ѝ. Ния най-много се страхуваше от това, че може би приличаше на майка си, която бе родила само нея на седемнайсетата година от женитбата си. А сама Ния може и никак да не роди... Ния не отговори веднага на свекърва си. Нямаше сили; би я издал гласът ѝ, всяка изгървана дума. Тя искаше да скрие своето преголямо отвращение от майката на Лазара и гнева си срещу нея, който сам избухна в сърцето и като огън. Престори се, че е много заета с работата си, наведе се там, зад един от сандъците, за да избърше скришом двете сълзи, потекли сами от очите ѝ; поизкашля се тихо и като усети най-сетне сърцето си достатъчно укротено, рече, но пак без да погледне свекървата:

– И аз мисля за това, майко. Ама не знам що да правя. Султана

веднага се улови за думите ѝ:

– Ти не знайш, откъде ще знайш ти, ама аз знам. – Старата бе забелязала резките промени по лицето на снаха си, но помисли, че това е поради младежката ѝ свенливост. Тя продължи бързо, сякаш да навакса загубеното време: – Нели сега аз съм ти майка, за сичко аз трябва да помисля най-напред. Има тука, в Преспа, една жена, тя разбира от тия работи. Ташка Утката ѝ викат. При нея ще идем. Много новести са имали полза от нея. Богевата снаха с нея роди след цели осем години, на Рамневата снаха пак тя помогнала и колко други още, които аз и не знам. Хайде, Днес или утре да идем да те види.

Отново се показаха сълзи в очите на Ния, но сега не ги скри. И пак изби червенина по цялото ѝ лице. Тя изгаряше от срам и се потърси от погнуса, като помисли, че може би ще бъде принудена да покаже тялото си пред чужди очи, че може би чужда ръка ще я пипа и опипва. Ко нека, нека, щом трябва. Макар да не беше загубила ствсем надежда, голяма беше мъката ѝ, че още не можеше да роди, не можеше да изпълни това, за което преди всичко друго бе благословена жената. Лазар никога не беше и казал ни една дума и дори бе отклонявал нейни далечни, предпазливи опити да поддържа надежда в него, пък и да се оправдава, но тя знаеше и знае се само по себе, че всеки жив човек милее за рожба, че в рожбите ни продължава нашият живот. Тя не бе загубила надежда, че ще РОДИ, но, наистина, беше вече в петата година, от кактобе омъжена. И сега, щом старата майка... ех – да става по-скоро което трябва да стане!

– Старата Глаушица като че ли позна мислите ѝ, та рече:

– Оная вещица, Утката де, иначе не е цвете за мирисане, ама като си в нужда, не е срамно да потърсиш лек и колай от когото и да е.

Опита се Ния да отклони горчивата чаша, а вече знаеше, че няма да я избегне и ще я изпие до капка:

– Ами, майко... като влезем там, целият град ни види, целият град ще знай защо...

– Да я повикаме, ако искаш, тука. Като ѝ пуснев в ръката един грош повеке, тя и дома ще ти дойде, където искаш.

– То е се едно, майко.

Пак без да иска Ния, очите ѝ плувнаха в сълзи. Ето сега виждаше тя какво проклетие тежеше върху нея Отсега нататък тя не можеше никого да залъже, не можеше да отминава без внимание чуждите зли думи, злия присмех, не можеше да крие мъката си от чужди очи, не можеше и сама себе си да залъгва. Днес или утре ще поеме върху плещите си и

пред очите на цяла Преспа тежкия кръст на жена, прокълнатата с безплодие. И може би за цял живот... Тя се изправи срещу свекърва си, старата жена се учуди, като видя отеднаж лицето ѝ толкова ведро, погледа ѝ ясен и твърд. Ния само попритисна една в друга ръцете си и рече:

– Утре, майко. Утре ще идем.

Още като почна Султана Глашева да се облича другия ден за излизане, в мислите ѝ пак оживя Катето – най-малката ѝ щерка, която тя сама уби с отрова като се опитваше да я запази от позор. Никога не бе престанала да мисли за злочестото си дете, да си спомня за умрялата си щерка и тя беше в сънищата ѝ едва ли не всяка нощ, но като дойде и сега в мислите ѝ, Султана почувствува в сърцето си студенина и страх. Тя се помъчи да прогони тия си мисли и дори милия образ на клетата си дъщеря, а иначе тъгуваше и се вайкаше, когато случеше да не я види насън няколко нощи. Но защо тъй сега дойде Катето в мислите ѝ?... Помилуй ни, господи, пази ни от всяко зло! Докато връзваше Султана голямата бечка кърпа на главата си, ръцете ѝ леко трепереха.

Ния облече широка тъмночервена вълнена рокля с два волана от тъмночервена коприна, облече и салтамарка от черен атлаз с широки ръкави, макар да беше топъл априлски ден. И лицето ѝ, колкото беше бледо, в тия тъмни дрехи изглеждаше още по-бледо и строго. Като я видя Султана с такова лице, още повече се разтържи сърцето ѝ за умрялата ѝ щерка, но едва ли не се скара на снаха си:

– Ду, Нийо! Що си се облекла в тия дрехи, в това чернило! Млада си, душко, пролет е вънка. Да не сме тръгнали на... – не се доизказа Султана и дори сепоизчерви от яд за лошата дума, която дойде сама на езика – Тъй де – сонна се тя сама на себе си: – Тръгнали сме за добро.

– Ако, майко – отвърна тихо Ния. – Пък и не сме тръгнали на сватба.

– Ама ти не бой се, щерко! – повиши глас Султана, но повече себе си да успокои. – Ще видим що е там, пък може и така да си дойдем. Наша воля.

– Не се боя, майко.

Султана поведе снаха си по крайни, по-глухи улици, но пак ги срещнаха много люде и кой ли не ги познаваше и двете в Преспа! Поздравяваха ги с почит и мъжете, колкото ги срещнаха, и всеки от тях познаваше майката и невестата на Лазара Глашев. Двете жени минаха и покрай къщата на Аце Кутрев, потънала сега в зеленина, но те не знаеха, че тук живееше и Райко Вардарски. А къщата на Ташка Утката беше на другата страна на същата улица. Много очи ги видяха, като влязоха там,

видя ги и Митра Кутрева през оградата на градината си.

От вратника на Утката започваше малко дворче, тясно и стръмно надолу, та къщурката ѝ беше като в земята заровена. Никой не излезе да ги посрещне, тихо беше в тясното дворче, нямаше ни куче да залае, ни кокошка да пребяга с кръсък. Като приближиха двете жени и се поколебаха пред самата врата на къщурката, чу се отвътре силен женски глас:

– Влизайте, влизайте...

Вратата се отвори и пак никой не се показа отвътре Султана прекрачи сърдито високия праг, влезе след нея и Ния. Султана се поспря там – отворила им бе вратата, дребничка невеста с големи черни очи и черен мъх на горната ѝ устна – не беше това Ташка Утката, от Дъното на стаята се чу същият глас:

– Добре дошла, Глаушице!

Стаята беше мрачна, с нисък, дъсчен таван и там, в дъното ѝ, бе застанала една друга жена; Султана веднага позна Утката.

– Не си сама... – рече Султана и стоеше все тъй до вратата, негли беше готова да се върне.

– Не съм сама... Влезте, влезте. Ето тука... И Ташка отвори друга една врата към съседна стая. Повелете вие в тая стая... тя, Илка, тука ще си остане ама и тя си е мой човек.

Двете Глаушеви влязоха мълчаливо в съседната стая влезе след тях и Ташка, затвори вратата. Насреща светлееха две малки прозорчета и се притискаше в тях къс зеленина, та не се виждаше нищо повече нататък, а бяха окачени и на двете прозорчета шарени завески, сега дигнати догоре. Стените бяха наскоро варосани, край едната от тях имаше миндер с твърди възглавници и шарена, добре опъната басмена покривка; край отсрещната стена се ширеше нисък одър, постлан с мека ямболия, наре дени бяха и там възглавници, но бели, пухени. На пода между миндера и одъра бе постлан килим, весело светлееха по него ярки шарки. Чисто беше тук, спретнато и уютно.

– Повелете, седнете – покани Ташка отново гостенките си, а през цялото време не сваляше от Ния своите засмени, живи очи; много млади бяха очите ѝ за нейната възраст – тя беше може би към шестдесет години, спретнато и чисто облечена, макар дрехите ѝ да бяха доста износени. Ния също я поглеждаше с любопитство – дали не беше някоя грозна и страшна вещица, както си е мислила тя, но все пак от нея като че ли се излъчваше някаква тревожна сила. Двете гостенки седнаха на миндера, а Ташка рече: – Знаех аз, че ще дойдете.

– Откъде ще знайш... – попита остро Султана Глаушева. – Ние не

сме и мислили допреди два дена.

– Не сте мислили, но като дойде, отеднаж се решава човек. Как нема да дойдете: секоя жена иска да роди Пък аз знам коя тукашна невеста ражда и коя не ражда.

Тя се отдръпна към одъра и седна срещу Ния. Усмивката изчезна от очите ѝ, тя се замисли и цялото ѝ лице се промени, та сега изглеждаше по-стара. Ръцете ѝ бяха много едри, но както бе седнала неподвижно на одъра, стояха като чужди в skutа ѝ, може би поради силата, която напираше в тях.

– То си е така от бога – подзе приказката ѝ старата Глаушица. – Сека жена трябва да ражда. Моята снаха ето веке в петата година... рекохме да те попитаме има ли лек за такава работа.

Ташка сякаш не я и чу, а заговори като на себе си:

– Отдавна не бех я виждала отблизу: пораснала, станала жена. Голема хубост... Кой знай дали има друга такава жена в Преспа, не съм виждала друга такава жена. Тъга те хваща, като я гледаш. Ама ето и тя лежи с мъж, деца ще ражда. Тебе, синко, за това те създал господ: само за хубост. Да ходиш между людете и се кой да се чуди...

– Ти сега да не искаш да я отделиш от мъжа ѝ! – солна се Султана.

– Не бой се, свекърво. Никой нема да я отдели от мъжа ѝ – такова е сърцето ѝ, привързва се еднаж за секога, нели виждам. Такива са очите ѝ, като бистри кладенци, до сърцето ѝ виждам. И кръвта ѝ е блага, нели виждам как се червеней по лицето ѝ, а да беше кръвта ѝ по-люта, можеше и до царски сараи да стигне.

– Ние си я знайме Ния – спореше Султана. – Тя, ако искаш да знайш, като царица си живеј, моят син на ръце я носи, ама ти сега кажи ни това, за което сме дошли при тебе.

– Не се люту – отвърна кротко Ташка и все тѣј замислена. – Ти друго и не искаш да знайш, а само това: дали ще ти роди внучета. И син ти затова се оженил за нея – за да спи с нея. А и тя самата като сички. Не мислиме ние много за хубост, не умейме да ѝ се радваме. А нема поголема хубост от женската. Ни Цветето, ни звездата горе...

Ния се заслуша в думите ѝ, не се изчервяваше така често и дори понечи да ѝ възрази на няколко пъти. Тя знаеше, че е хубава, но доколкото мислеше за своята хубост или какво да облече, каква кърпа да сложи на главата си – то беше най-напред заради Лазара. Така и се радваше тя на своята хубост – с неговото постоянно възхищение от нея самата, с неговата обич към нея, с неговите ласки. Не ѝ трябваша царски сараи!

Ташка отстъпи от одъра, за да успокои най-сетне старата

Глаушица, но не млъкна и все тъй, като на себе си:

– Ама пък и такава е женската хубост: гори и прегаря. И мъжът за това посега към нея: да я има, в леглото си да я занесе...

– Пейш като по книга – прекъсна я Султана.

– Мене, сестро, това ми е работа... Виждала съм много жени и много мъже, та знам каква сила играй между них. Е, хайде – поразбърза се тя, – да видим сега що е, какво е с вас... то и трендафилът цъфти и се разцъфтява, докато качне на него мъжка пчела. После се скапва... Стани сега, щерко, да те видя още еднаж, да те видя по-харно... – Ния стана и като не се сещаше да се покаже от всички страни, Ташка започна да я оглежда, да се върти около нея. И продължи: – Ето... и под дрехата ти личи. Тесна си. Не си като корито, та секоя година да лежи дете в тебе. Затова и не си хванала! досега, такава е утробата ти. Требва и да те поопипам – посегна тя с двете си едри ръце и бързо добави: – Ама: знам: нема да ми дадеш да те пипам...:

– Не, не... – простена Ния и се отдръпна.

– Знам си аз. Такава си ти. Некои невести ми легат! като крави и като взема да ги барам по корема, примижават... Не бой се, нема да те пипам сега... ама ако стане нужда, то се знай, и ти ще легнеш.

– Их... – намръщи се гнусливо Султана. – Какво женище си!

– Ами тука сме се жени, пък ние жените сме си безсрамни. Седни сега, щерко, и слушай – каза тя на Ния! и сама седна пак на одъра с ръце върху колената си като мъж и ръцете й изглеждаха още по-големи, с разперени пръсти. Тя продължи с равен, професионален тон:

– Жена, която не ражда, може да е вързана с един, може с два, може с три пояса. Първият е най-лесен за развързване. Оттатък Саридере, в една впадина има кладенче, викат му Самодивското кладенче. Ти го знайш, бабо, Глаушице. На деветдесет крачки от него, по височината! над него, има един голем камен, отдалеко се вижда. Викат му Пърчило. Знайш го и него, бабо Глаушице, сичкй го знаят в Преспа. Която жена не ражда и иска да роди, ще стане преди изгрев, ще отиде и ще се измие на Самодивското кладенче. Сетне ще се покатери към Пърчило и ще се завърти около него три пъти и пак ще се върне и още един път ще се измие на кладенчето. Като се измие втори път, ще откъсне парченце от кошулята си или от друга своя дреха и ще го върже на шипката край кладенчето. Това да стане, преди да изгрей слънцето. Ще чака да минат от тоя ден четирийсет дни, да мине и отмине месецът й, пък ще види и познай дали се развързал поясът й. Ако това не помогне, има тя втори пояс за развързване. За втория пояс ще дойде при мене. Ще й дам билки да

пие, каквито аз знам. И ще идва при мене секи ден или девет дни, или деветнайсет, или двайсет и девет. Аз ще позная и ще ѝ кажа колко дни да идва. И секи ден ще разтвивам корема ѝ со зейтин, както аз знам. Ще ми донесе и една ока зейтин. Ако и това не помогне, тя има трети пояс. За третия пояс – проточи глас Утката и цяла се обърна към младата жена, втреничи в нея поглед; Ния едва сега забеляза, че очите ѝ бяха възчервеникави и като да тлееше жар дълбоко в тях. Утката изеднаж отсече: – За третия пояс трябва да ти кажа насаме. Да не е е майка ти тука, пред нея най-после може, ама пред свекърва ти не може. Е, чакай, чакай... Ето аз ще ти пошепна, а ти слушай харно – и тя се дигна от мястото си с ръце на колената, пристъпи и се облегна върху рамото на Ния, която усети старческата ѝ гръд, мека и увиснала, усети и лъха ѝ, топъл, влажен и вонящ: – Шу-шу-шу... ако имаш трети пояс, може да ти го развърже само друг некой мъж, чужд, не твоят. Твоят...

Ния се дръпна – от меката, отпуснала се плът на Утката, от влажния, вонящ дъх, от думите ѝ. Утката се изправи до нея и продължи гласно:

– Твоят, ще рече, не може. Грешката може да е у него. Некога са убивали безплодните жени с камъни, ама сега се знай, че колкото може да бъде виновна жената, толкова може да бъде виновен и мъжът... Аз знам... Омъжи се некая и с години нема деца; умре мъжът, омъжи се тя повторно и още първата година ражда, що се дърпаш така... Не може ли мъжът, жената да си потърси колай, защо да стои безплодна, щом господ я благословил да ражда?

– Как така мори? Що говориш ти? – настръхна старата Глаушица. – Чужди ли деца ще раждаш при чияка си, в къщата му!

– Той може и да не знай – отвърна Утката. – Що, като не го бива? Ще ги направи друг, чудо големо, пък ще ги отгледа и пак ще бъдат негови. Да се плоди светът и множи...

– Не може да се живеј с такава лъжа – продума Ния тихо.

– Лъжа – приподигна рамене Утката, присви устни. – Тука нема лъжа, щом ще дојдат деца. Момъкт, като я взел такъв, неспособен, и я държи... Нема лъжа тука, най-важното са децата.

– Що говориш ти, Утка – разшири лакти Султана Глаушева, като да беше готова да посегне и с ръце към безсрамната лечителка. – Во секо нешто трябва да има ред и закон. Со чест трябва да се живеј. Ако искаш да знајш, сичките проклетии са най-напред у жената.

Ташка Утката отговори тъкмо на нейните думи, но гледаше пак в Ния:

– Така се връзваме ние, жените, сами. Децата се раждат от нашата утроба, от нашата кръв. Мъжът мине-замине. Ако не тоя, може и друг да бъде. Те са като кучетата. Елините¹² некога живеяли по-слободно. Били по-умни люде. С мъж можеш да се срещнеш секогаш, когато сърцето ти поиска. Не е никакъв грех. А ние сами се връзваме и тогава скришом стават още по-лоши работи. Това било от бога, онова било от дявола, а грех ли е да се наситиш, когато си гладен, да пиеш вода, когато си жаден? И то е като глада и жаждата...

Султана скочи:

– Ама що сме седнали да я слушаме тая! Ти не знайш – обърна се тя към Утката, – ти не знайш що е от бога и що е от дявола, а? От бога е да живееш с ред в живота си и с чест между людете, а тебе дяволът ги е в сърцето и, живееш като кучка! Мъжете били кучета, ами затова са създадени мъжът и жената, да бъдат другари и в добро, и в зло. Кучета били, ами що е жената без мъж – ето, разпасана кучка като тебе! Хайде, Нио, да си вървим...

И старата Глаушица се отправи към вратата с непривично бързи стъпки, но Ния тихо подвикна след нея:

– Майко, чакай... – Тя пристъпи бързо към свекърва си и тихо й пошушна: – Требва да й платим...

Султана Глаушева мълчаливо се наведе, посегна И дигна нагоре черния си фъстан, наведе се пак и дигна втора подобна дреха, наведе се още еднаж и ръката и потъна в дълбок джеб на трета подобна дреха. Извади от там бяла кърпичка, единият край на която беше вързан на голям възел. Започна да развързва възела и попита с тих глас без да погледне Ташка:

– Колко ти чини? обади се бързо Ния:

– Искам да взема от билките... нели каза, имала си некакви билки.

– Имам – отговори Утката. – Ще ти дам. Тя влезе в съседната стая, тропна там сандък или упап. Старата Глаушица я посрещна още като се показва пак на вратата:

– Слушай... да не са отровни билките ти...

– Не са. Сладки билки са. Отварят утробата. Дай си, невесто, кърпата.

Утката развърза една платнена торбичка – полъхна на сухи горски треви. Ния й поднесе кърпичката си. Утката бръкна девет пъти едно след друго в торбичката, изваждаше оттам, доколкото можеше да хване

12. Елини – древните гърци.

с четирите си пръста, от тревите, и продължи:

– Ето, за девет дни. Нели виждаш по колко вземам. Ще свариш сутрин половин ока вода, ще сложиш от тревите, докато ври, и веднага ще я свалиш от огъня. Като изстине, ще я изпиеш натри пъти през деня. Третия път – преди да си легнеш. Ще ти мирише устата на хубаво и мъжът ти... хм... ще се радва. Ами, нема ли да искаш да ти разтривам коrema? То така върви.

Ния неволно погледна големите ѝ ръце и промълви:

– После... Да опитам с тревите...

– Може и после. Ще донесеш и една ока зейтин.

– Кажй сега колко ти чини – повтори старата Глаушица с едно присвити устни.

– Една меджидия.

– Бре... Много мори... – не се съдържа Султана, и бързо подаде на Утката голяма сребърна пара.

– Според людете: на едни повеке, на други по-малко – отвърна спойно Утката и додаде: – Па като ти доди внуче, ще ме каниш на нитулицы. Хайде со здраве.

В предната стая пак се спусна да им отвори младата жена. Султана Глаушева сега я изгледа враждебно и попита с престорено любопитство:

– Това твоя шерка ли е?

– Не ми е шерка – отвърна иззад нея Утката. Ти нели знайш, аз немам ни син, ни шерка.

– Аха... и на нея ще разпасваш пояси. Затова я държиш тука.

– Хайде, майко – побутна леко Ния свекърва си, уплашена да не бя тя да каже и някоя още по-остра дума.

Като излязоха двете Глаушеви от вратника на Ташка Утката, слънцето вече залязваше. Видяха ги и сега люде, а от околните дворове и градини и още там зашумя, запъпли, злорада мълва:

– Султана Глаушица завела младата си снаха у Ташка Утката! Ще я лекува...

– Лекува тя, Утката... Събира в къщата си се ялови невести и всякакви пушове... Като се стъмни добре и по тия крайни улички на Преспа не се мяркаше жива душа, пред вратника на Ташка Утката се спря Таки Брашнаров, озърна се предпазливо и безшумно влезе в двора. В дъното на стръмното дворче светеха две прозорчета със спуснати завеси. Брашнаров се отпрати нататък с бързи, тихи стъпки.

Той не забеляза, че иззад оградата насреща го видя и позна в тъмнината пак Митра Кутрева; виждала го беше да влиза и друг път в тоя

вратник.

Той почука на вратата на ниската къщурка, но не дочака да му отворят, а сам влезе в предната стая. Изправи се сред стаята с високия си ръст и веднага видя младата невеста при светлината на малката газена ламба, срещна погледа ѝ, втренчен и любопитен; сетне младата жена бързо наведе големите си черни очи, лицето ѝ пламна, черният мъх по горната ѝ устна се очерта още по-ясно.

Брашнарлов едва-едва докосна засуканите си мустаки, по устните му заигра крива, мазна усмивка. Той изви големите си, тъмни очи към Утката и кимна леко. Утката хитро му намигна, сетне се обърна към младата жена с кротък глас:

– Ти върви отатък, Илке...

Младата невеста веднага се въртна и Брашнарлов проследи с поглед, докато изчезна тя в съседната стая. И тъй, с поглед нататък, той попита на турски:

– Колко ще иска?

Утката го изгледа с презрително свити устни и отговори също на турски:

– Ти се за парите питаш... Тя пари не иска. Парите на мене ще дадеш. Хайде върви... – побутна го тя и продължи на преспански: – Искам да спя, уморена съм днеска. – Брашнарлов се запъти към другата стая, но Утката подвижна след него: – Знайш ли кой беше днеска тука, при мене?

Брашнарлов се обърна и попита с мимика:

– Кой?

– Ния Глаушевата.

Той отвори широко очи, долната му челюст увисна, като да се откачи изеднаж. Те се гледаха мълчаливо и Утката примигна с двете си очи. Сетне той преглътна и рече с пресипнал глас:

– Да ме събереш с нея, петдесет алтъна ще ти дам. Сто ще ти дам!

Утката наведе очи:

– Ех, чорбаджи... Такава жена не можеш да купиш и за цела планина алтъни, за никакво богатство. Ама – дигна тя към него лукав поглед – и тя си е жена. Секоя жена, ефенди, ако не за пари и богатство, за хубава руба, ако не по мерак, за детенце ще я покориш. Така сме си прокълнати ние, жените. Хайде, хайде върви...

Брашнарлов се обърна и влезе в съседната стая, затвори вратата след себе си.

XI

Ставало бе много пъти дума между преспанските общинари за девическо училище. Дори общината писа писма на някои места, да търси учителка. Но тогава по Българско учителките бяха малко и не се намери учителка за Преспа. Пък и някои от преспанските общинари не влагах голяма ревност за женското училище.

– Ще минем засега и без женско школо... – рече направо Яким Ортомар. Той винаги все така се противеше.

Като отвори дума Ния Глаушева за женско училище в Преспа, зае се да намери учителка Райко Вардарски. Стана той най-напред пред училищните настоятели да попита каква плата ще отдели общината за учителка.

– Ами, даскале – рекоха те, – учителката, каквато и Да е, тя е жена и голема плата нема да ѝ е нужна...

– Нема тук мъж, нема жена – възрази Вардарски. – А учител по-лесно ще намерите, нежели учителка.

– Е харно, даскале, харно. Добра плата ще ѝ отсечем. Ти пиши...

– Ами училище, сграда за девическо училище?

– Ще намерим, лесно ще намерим – обещаха щедро; училищните настоятели. – Ти само учителка намери.

И Райко Вардарски намери учителка чак в Шумен. Имаше по много места той люде, с които бе учил, и други, които самият той бе учил; писа им пламенни писма да ги моли и увещава, да ги пита и разпитва и се вдъхновяваше за тия многобройни писма колкото от ревност! за народна просвета, толкова и от голямо желание да угоди на Ния Глаушева. Учителката пристигна в Преспа през есента, тъкмо бе започнала учебната година, и потърси най-напред него – учителя Райко Вардарски; в непознатия ѝ град тя знаеше само неговото име.

Отседнала бе в един от преспанските ханища, като мъж, който пътува по своя воля и без страх. Там я намери Вардарски, седнала на едно триножно столче, а край нея – багажът ѝ: един голям вързоп и един сандък, тежък като олово, пълен с дрехи и книги. Ханджията и слугите му стоят далеко от нея, не смеят да ѝ продумат. Не са виждали и те дори – ханджии – да пътува сама жена и толкова млада. Вардарски се приближи и попила черната превръзка на сляпото си око, както винаги, когато се смущаваше. Учителката каза името си: Иванка Руменова.

– Вие нема да останете тука, в хана – каза Вардарски. – Те ще се

погрижат...

– Седнете, седнете – прекъсна го учителката. – Искам да си поговорим с вас, и двамата сме учители. Той придръпна друго едно столче, седна срещу нея.

– Пушите ли? – попита тя изеднаж. И добави: – Дайте ми една цигара!

Вардарски се учуди на желанието ѝ, но не издаде учудването си. Той извади тютюневата си кесия, премести я мълчаливо от едната си ръка в другата – не се решаваеше да я подаде тъй на учителката. Тя каза някак предизвикателно:

– Направете ми една цигара.

Вардарски веднага се залови, сви бързо и ловко цитарата, но не я залепи, а я подаде с хубав жест на учителката – сама да си я залепи, както ставаше това, на езика. Ханджията и слугите огтатък гледаха с облепени очи – в Преспа пушеха само турчините. Сви си цигара и Вардарски, после извади огниво, запали го и го поднесе, към учителката. Тя попримига смутено с очи и мълчаливо, окказа да запали цигарата си. И току попита:

– Вие тукашен ли сте?

– Не.

– Има ли други учители в Преспа?

– Още трима. Тукашни люде. Стари учители.

– Как сте си разпределили работата?

– Те водят четири отделения. Аз – два горни класа.

– Прощавайте, че ви разпитвам така... аз за себе си... Сега аз трябва съвсем отначало с момичетата, нали? И сама, нали?

– Да.

Тя млъкна, загледа се някъде пред себе си. Вардарски я поглеждаше изпод вежди. Както бе седнала на ниското столче, учителката изглеждаше дребна на ръст, но в движенията ѝ се долавяше сила и ловкост. Тя погледна някак учудено незапалената цигара, позавъртя я между пръстите си, после бързо я пусна на пръстения под и я затисна с мъничката си обувка, сякаш искаше да я скрие. Вардарски проследи всичките ѝ движения с присвити устни: „Хм! Твоя воля...“ Учителката пак попита и като че ли искаше да го изпревари:

– Знаете ли защо дойдох тук чак от Шумен?

– Нищо чудно – отвърна Вардарски небрежно. – Даскалска участ. Човек може да ни срещне по сички краища, накъдето ветърът ни отвее.

Тя обърна към него очи и Вардарски видя, че бяха сиви, та

погледът ѝ изпод тъмните, доста дебели вежди изглеждаше светъл, ясен и дори остър, но тая острота се смекчаваше от естествената червенина на бузите ѝ, която и сега не беше изчезнала съвсем, макар че лицето и бе побледняло от умора. Сmekчаваше се остротата на погледа ѝ от общия израз на лицето ѝ – с бузи, закръглено детски, с нежно и правилно изви брадичка, а Устните ѝ бяха алени и също по детски издути.

– Не само това – каза тя. – Не е само поради нашата даскалска участ, а нещо ме теглеше насам и веднага тръгнах, като научих от вашето писмо, че в Преспа се търси учителка. Македония... звучи ми някак особено това име... Може би защото го чуваме още от детската си люлка: Мизия, Тракия, Македония – три сестри рождени... Не знам как да ви обясня... после в училището... Александър Македонски, свети Кирил и Методий, свети Климент... А има и нещо друго: моят дядо по майка бил някъде оттука, от Костурско, заселил се в Шумен преди години. Той, докато беше жив, постоянно ми говореше за своя роден край и с голяма любов към тая земя.

– Нема да се разкайвате, че сте дошли тук – отвърна Вардарски. – Аз съм роден тук, в Македония, и не знам... винаги, когато ми се е налагало да я напусна, просто се разболевam от тъга по нея. Не знам как да си обясня и аз тая сила... може би защото е много хубава тая земя и хората са некакви... по-особени... Вие сама ще видите, като поживеете тук. Малко ли е хубав Балканът към Габрово – ходил съм аз там, и какво ли не се ражда по равна Тракия, виждал съм и Цариград, хората другаде са по-спокойни, по-тихи, ние, тукашните, сме по-люти, по-упорити... но ето тук има дух и по-сложен живот. Ами като говорят хората тук – пеят, песни нареждат, пък и самите им песни какви са – от самото сърце извираат. И вижте как са облечени селските жени, какво художество... ами... това е – жив дух има в тая земя, не можеш да го изкажеш с две думи, но ще го видиш насекъде, во сичко...

Иванка Руменова го слушаше мълчаливо, с любопитство, но и го разглеждаше, виждаше ѝ се любопитен и той самият, като се мъчеше сега да търси думи с оживено лице и припрени, неспокойни движения, а окоето му пламтеше. Той също млъкна и се унесе подир мислите си над чудната загадка, каквато беше и за него родната му Македония, нейните хора. После Вардарски гласно продължи и колкото говореше с устата си, толкова и с ръцете си, с лицето си, със светлините в окоето си:

– Може би защото ние сме по-близу до стария свет... Атина, Спарта, Рим и по време, и по место... Може би защото сме в непрекъснатата борба за живота си и со земята, и с небето, и со чуждите народи около

нас, между нас, борим се с тех и се надпреварваме... Вие и сама ще видите – заключи той изеднаж и прибра ръцете си в скута, но така изглеждаха тия ръце, като че ли всеки миг ще нарушат своя покой.

Руменова слушаше мълчаливо и току се усмихна, та просия лицето ѝ, показаха се между алените ѝ устни доста едри, бели зъби, в очите ѝ се отвориха светли, сияещи дълбини:

– Значи, аз добре съм сторила, като съм послушала сърцето си. Тук аз... така тръгнах по сърце, нещо ^е теглеше насам. И добре се работи, нали?

– Добре се работи. Децата са много схватливи, а това е най-важното за учителя: да вижда, че хвърля семе на в хубава почва. Да вижда как расте и зрее плодът на труда му. Това за децата тук. А по-старите... хм! Те са по-други понекога. Ето сега те сички от една обща болест боледуват: за пари, лакомия за пари, пари да печелят. Сички. Пък сиромасите се не се свършват – стисна устни Вардарски презрително.

Те и двамата млъкнаха. Вардарски посегна за тютюневата си кесия, но в същия момент в хана влязоха Лазар Глаушев и Андрея Бенков. Вардарски се извърна цял нататък, да погледне, и рече:

– Двама от общинарите. С тех най-добре ще се разберете...

– Прощавайте, учителко – приближи се Глаушев. – Аз ей сега научих... Добре дошли! Сигурно сте много уморена...

Иванка Руменова му подаде ръка за поздрав и той я пое доста изнедадан, а Бенков дори се изчерви от стеснение, като се ръкува с младата учителка. Още не беше прието в Преспа да се ръкуват мъже с толкова млада жена. Глаушев продължи:

– Тука не е за вас. Пътниците тука спят на рогозки. Сега, на първо време, ще сте у Бенкови – посочи той Андрея Бенков. – Докато ви намерим постоянно жилище – Е, хайде, там ще ви заведем, с ваше позволение...

Учителката се изправи бързо, леко и тръгна също тъй с бързи, леки стъпки напред. Сега тя изглеждаше по-височка, беше стройна и във всяко нейно движение личеше силата и гъвкавостта на младото ѝ тяло. Глаушев, се разпореди за багажа ѝ, сетне те и четиримата излязоха пред хана. Отпред се простираше широкият пазар – в пазарни дни тук се купуваше и продаваше добитък и по целия площад се виждаха купчини тор и разпиляна слама; само през средата му се кръстосваха не много широки пътеки, постлани с едър калдъръм, там, дето се кръстосваха те, се издигаше зидана чешма с два чучура и дълго каменно корито. Над чучурите бе вградена мраморна, потъмняла вече плоча с турски надпис за

великата милост на аллаха и за големите добродетели на Кязим Мехмед, който бе построил чешмата със свои средства за общо ползуване. Иванка Руменова огледа площада – целият бе обграден с ниски дървени дюкяни, на няколко места едва се белееха отдавна неваросани стените на други няколко хана с механи и широки порти за колите. Но тая неприветлива гледка не смути ни най-малко младата жена: навред, където бе ходила по Българско, та и в родния ѝ град Шумен, бе виждала също такива дървени дюкяни, ханища, калдъръми, дори и също такива чешми по площадите.

– Оттука, през чаршията, е по-близу, но – каза Глаушев, и се обърна към учителката, – но за вас нема да е удобно.

– Защо? – погледна го тя учудена.

– Ами... жена в чаршията... Тука, у нас, жени не отиват в чаршията, може само некая престарела баба да мине тъй, набързо. Или некая по-стара селянка.

– Чудно... Каква опасност може да има, или може би преспанци не се държат прилично с жените в чаршията?

– Ние тука имаме доста турци и после... – така е останало открай време.

– А вие лично какво мислите? – попита тя и премести поглед от Глаушева върху Вардарски и после върху Бенков.

Глаушев се усмихна едва-едва и рече благоразумно:

– По-добре е човек да се съобразява с местните нрави и обичаи.

– Що... от вас зависи – рече на свой ред Вардарски и гледаше мрачно с окоото си. Той не вярваше, че тя ще се реши да мине през чаршията, както не се реши и да запуши. А Руменова се улови тъкмо за неговите думи:

– От мене ли зависи? Добре. Да вървим през чаршията. – Тя тръгна, подхванала леко с ръка дългата си рокля. Тримата мъже бързо се изравниха с нея. Тя продължи: – Аз се боя от действително страшни неща, а защо ще се боя от някакви си предразсъдъци? Нрави, обичаи – да, но какво е това, жена да не смее да мине през чаршията?

Тримата мъже мълчаха, сякаш и тримата се бяха заслушали в гласа ѝ, в нейния мек, източнобългарски глас. Лазар Глаушев вървеше до нея със свито сърце страхуваше се от тая наистина дръзка постъпка на младата учителка, боеше се от неприятни последици, но вървеше редом със спокойно лице. От другата и страна вървеше Вардарски с широката си походка, размахал, както винаги ръце, дигнал високо глава, и окоото му се въртеше предизвикателно ту на една, ту на друга страна. До него

вървеше Бенков едва-едва усмихнат, с наведени очи – къде ли не би тръгнал той, срещу какво ли не би тръгнал след Лазара Глаушев, щом Лазар Глаушев вървеше нататък. Късият есенен ден беше към края си. Преспанци започваха да прибират стоките си, изложени пред дюкяните, да се готвят за затваряне, някои бързаха да свършат закъсняла или пък забравена работа и беше доста оживено сега по чаршийските улици, край дългите редици дюкяни. Изеднаж откъм атпазар се зададе младата учителка и редом с нея тримата мъже. Един калфа там, в началото на улицата, опули очи, сетне изкриви врат към калфата от съседния дюкян, посочи с глава:

– Шшшт... скивай, манук... шо гура насам¹³... Малката група навлезе в чаршията и стъпка по стъпка около четиримата люде се възцаряваше тишина, като че ли тишината вървеше пред тях по тесните улички. Които бяха пред дюкяните си, прекъсваха всяка работа и гледаха младата непозната жена, други изтичваха тихо отвътре, едни гледаха навъсени, други с ококорени очи, а някои от по-младите преспанци не можаха да задържат усмивката си от голямо любопитство, от учудване и от някаква радост, че се случваше в чаршията такова чудно нещо: минаваше там посред бял ден млада, хубава жена, Дигнала гордо глава, и гледаше строго пред себе си. Преспанци гледаха мълчаливо, никой не отвори уста да подхвърли дума – редом с непознатата жена вървяха Лазар Глаушев и класният учител.

– Требва и тя да е учителка... – тихо пошушна някой. На един кръстопът пред малката група се изпречи млад турчин със затъкнати в пояса му ножове и пищови. Гой зяпна и отвори срещу учителката черни, кръгли очи, дигна бабаитски ръка към засуканите си тънки мустаки и викна безсрамно:

– Ох, бабам!...

Лазар Глаушев навъси вежди и едва-едва докосна турчина с презрителен поглед, но Вардарски се поспря, окоото му се наля с кръв и той изръмжа през зъби на своя анадолски турски език:

– Белята ли си търсиш, турчино! Не закачай мирните люде...

Глаушев бързо подръпна другаря си, да не се спира. Отминаха нататък и четиримата, не се обади повече и турчинът. Никой от четиримата не спомена вече нищо за тая неприятна случка, но и разговорът им не вървеше. Минаха през голяма част от чаршията, навлязоха в махалите и се спряха пред портата на Бенкови; насреща беше Глаушевата къща.

13. скивай, манук... шо гура насам. – Виж, човече... какво иде насам.

– Вие влезте – каза Глаушев. – Аз ще се отбия у нас за жена си. Андрея Бенков решил да ни гошава тая вечер.

Бенковица посрещна гостите си със запретнати ръкави. Бяха ѝ съобщили късно, че ще има гости, но тя бе успяла да понареди едно и друго. Сина си и Вардарски тя изпрати в гостната стая, а учителката въведе в друга по-малка стая. Тук беше вече и багажът на Руменова – Да си починеш малко, щерке... да се поприбереш. Старата жена гледаше учителката с умиление и дори посегна да я погали по ръкава. Тя и сега си мислеше за оня час, за най-щастливия час в своя тъжен живот, когато нейният Андрей ще си доведе невеста. Друго желание старата жена нямаше ни за себе си, ни за сина си – да си доведе той невеста и да го предаде в ръцете ѝ, от своите ръце в нейните. Имаше тя и друго едно желание, но то беше една постоянна молитва към бога, да запази той, всемогъщият, милостивият, Андрея, да пази здравето му. Като умря нейният мъж, Климент Бенков още преди да навърши четиридесет и пет години, Бенковица се облече цяла в черно а като умря после от същата болест и единствената ѝ щерка Божана – почерня сърцето ѝ. С голямата ѝ скръб по рано загубения мъж – и какъв беше той умен, силен и чист човек! – с още по-голямата ѝ скръб по Божана в сърцето ѝ влезе и един постоянен страх, че същата опасност застрашава и единствения ѝ син. Скръбта си тя не можеше да скрие от хората, но пред никого не бе разкрила своя постоянен страх. Никой не знаеше колко голяма беше мъката ѝ, грижата ѝ, – да го нахрани добре, да го облече, да го стопли, да го запази от всяка опасност за здравето му. Дори самият той не винаги схващаше докъде стигаше тя в своята майчинска обич и грижа, в своята съобразителност – да предусети всяка опасност, и колкото да обичаше и той майка си, понякога приемаше нейните преголеми грижи с отегчение. Бенковица беше и преди най-добра жена и стопанка, както разбираше това всеки в Преспа, но сега, с силната скръб по умрелите, с нейната любов към живия и още повече с непрестанната борба, която водеше със страха си за него, бе заприличала на светица – тиха, предпазлива при всяка своя стъпка, справедлива и снизходителна към чуждите хора, към техните слабости, да не предизвика върху своя тих дом омразата, нито един лош поглед, да не предизвика у никого ни най-малка болка и скръб, сама толкова скръбна. И каквато беше тя в сърцето си, такава беше и в своята външност: стопила се бе цяла – ами какво ядеше, какво пиеше, живееше с по два-три залъка и няколко глътки вода; вощнобледо беше лицето ѝ, чисто, дори прозрачно от въздържание; благ и успокояващ беше погледът ѝ; всяка нейна дума тежеше с всичката си сила; неуморни бяха

ръцете ѝ, около нея всичко беше в ред и чисто и когато нямаше какво повече да върши в своя тих дом, отиваше да помогне с нещо у Глаушевци или у други някои съседи. Тя погледа сега младата учителка и си мислеше: „Такава да си намери Андрея, такава некая: млада, хубава, силна... Виж как посегна да си подреди вещите...“

– Отдалеко ли идеш, щерко? – попита тя.

– Отдалеко, бабо Бенковице. Ама то, знаеш ли: като те гледам, сякаш виждам моята си майчица. Аз съм и единствена дъщеря. Трепери за мене, а ме пусна още на шестнайсет години чак в Русия. Да се уча. Ех, казваше тя, а сълзи текат от очите ѝ, щом е за твое добро, върви, Дъще... Такива сте вие, майките.

– Такива сме ние сички майки... – И Бенковица въздъхна и добави: – И мене Андрея ми е едничък. Имах и Щерка, но я загубих. – По неясен вътрешен подтик старата жена се опита да завърже някаква връзка между Учителката и своя син. Тя продължи: – Чак в Русия си била.

– Да. Прекарах там пет години.

– Моят мъж, бог да го прости, се за Русия приказваше. Тука, вели, ще дойде Русия и тя ще ни освободи от турците.

Руменова дигна към нея сивите си очи, загледа се в бледото ѝ лице, в цялата ѝ дребничка, леко приведена фигура и като срещна погледа ѝ, кимна с глава:

– Да, майко. Тук ще дойде Русия и ще ни освободи от турците.

Бенковица дигна мършавата си, разголена ръка и бавно се прекръсти:

– Дай, боже!... – Боеше се тя и от турци за своя Андрей; колко мъки бе претеглил християнският народ, колко невинни души бяха загинали от зли турци... И повтори: – Дай, боже... Тя остави сама гостенката си. Откъм гостната стая се чуваше гръмливият глас на Райко Вардарски и час по час тихият смях на Андрея Бенков. Когато малко по-късно в същата стая влезе и учителката, Вардарски стоеше с гръб към вратата и не я усети, а продължаваше да говори с широки, припрени ръкомахания, разкрачен сред стаята и приведен напред, като да водеше борба с невидим враг.

– Да не беше учителката – викаше той, – да можеше некак да я отстригани некой, веднага щех да измъкна пицова от пояса му и да му разбия главата... Ето какъв живот живеем ние: и последният турски келеш ще обиди!

Той изви нервно ръце отзад и понечи да тръгне из стаята, но забеляза учителката и се спря; скочил бе да я посрещне и Бенков. Хитро

светнаха очите на Руменова, присви тя тъмните си вежди, но не можеше да се познае дали се шегува, или говори сериозно; тя поклати бързо глава и рече също тъй бързо:

– Аз нямаше да ви попреча, господин Вардарски. Той отпусна ръце и се придръпна стъпка назад:

– Що... вие мислите, че аз съм некой... Но веднага млъкна, пристъпи бързо към миндера край стената и седна. Приблужи се там и Руменова, и преди да седне, рече:

– Не, не... Не мисля нищо лошо. Но аз не бих желала да ознаменувам пристигането си в Преспа с някакъв скандал и още по-малко със сбиване или даже с убийство.

Те мълчаха и тримата някое време, после Вардарски, скочи и тръгна из стаята, той беше много възбуден. Руменова го попоглеждаше учудена, макар да бе доловила, че е неспокоен човек. Вардарски мина един-два пъти из стаята и заговори, без да се спира, думите му бяха отправени към учителката, макар и да не я поглеждаше:

– Забелезахте ли как беха се опулили во вас преспанци? Чудо големо: жена минава през чаршията! – Той се спря пред Бенков и впери в него окоото си: – Такива сте сички: староверци. Живеете, както сте живели от памти века, по некакви староверски закони. Това може, онова не може! Нищо да не се променя, сакън – да не се изкриви нещо, че смърт имало!

– Не сме пък съвсем сички... – започна изтихо Бенков, но Вардарски го прекъсна:

– Сички! Даже и Глаушев, и ти също, макар че днес... Може би вие схващате, че не може да се живее в черупка, но и вие се боите да...

В този момент вън се чува гласове и той веднага долови гласа на Ния Глаушева. Млъкна, седна бързо на миндера и се спотаи. Дочул бе и той – напоследък прошумоля из града някаква нелепа мълва около името на Ния. Не се казваше нищо определено и людското злорадство не беше толкова в това, което се говореше за Ния, колкото в това, което се скриваше зад обикновените думи, в гласа, с който се казваха, в погледа, в израза на лицето. Казваше се, че Ния била бездетна, че тръгнала по врачки и магесници и още (но това вече се предаваше от ухо на ухо и съвсем тихо) – че се заглежда в млади мъже. Бездетна – това е, най-сетне, от бога, но бездетната жена е винаги близу до греха, винаги може да стори грях, за да роди. Хазайката на Вардарски бе му казала, че Ния Глаушева влизала в къщата на старата вещица Ташка Утката, че в къщата на сводницата влизал и Таки Брашнаров. Но що от това? Ния влязла у

сводницата заедно със свекърва си, а Брашнаров дошъл късно вечерта. Най-сетне влизаше ли в работата на Вардарски всичко това? Нека Ния Глаушева отива, където си иска, нека Брашнаров влиза, където си иска! Но дълбоко в сърцето на Вардарски се надигаше като мътна вълна силен гняв спрямо Ния Глаушева и той не можеше да го потисне, да се освободи от него. Много пъти тоя гняв се превръщаше в мъчителна тъга, а Вардарски се боеше да попита сам себе си откъде идеше тая тъга. Сега, като чу гласа на Ния, същият гняв, същата тъга пак облада сърцето му и той утихна, угасна изеднаж, а преди това беше толкова зъзбуден, толкова тревожен и пак заради нея, докато очакваше да дойде, докато очакваше да чуе гласа ѝ, да я види.

Като влязоха в стаята Ния и Лазар, той дигна поглед сякаш против волята си и видя младата жена близо пред себе си, застанала бе, за да се поздрави с учителката. Той машинално опипа тънката черна превръзка на сляпото си око, а през здравото му око сякаш нахлу широк слънчев лъч и проникна дълбоко в него, обля със светлина душата му. Ния стоеше срещу младата учителка със спокойна усмивка, но колкото и да беше хубава учителката с нейните светли очи, с чистата, нежна кожа на лицето си, с набъбналите детски устни, тя като че ли отеднаж бе потъмняла, като че ли беше някаква сянка редом с Глаушева. Така виждаше двете млади жени Вардарски и от сърцето му изчезна всяка мъга и гняв, леко и свободно туптеше сега блаженото му сърце. В следващия миг Ния се спря пред него. Той отдавна не беше я виждал и се изправи срещу нея с премалели нозе, а в окото му сияеше цялата блажена радост на душата му.

– Д ти, учителю... нас съвсем ни забрави – каза у тя приветливо, но после пак се обърна към Руменова, весело усмихната: – Що ми разправя Лазар: минали сте през чаршията. Сега цела Преспа ще се разбуни като подплашена – такива сме си ние преспанци, като видим нещо, което не сме виждали. Ама вие не бойте се, не сме лоши люде, само езиците ни работят повеке, от колкото трябва. Ще ви се радват сички, като сте дошли; да ни отворите училище и за девойчетата...

Вардарски си мислеше: „Тя знае, че преспанци говорят и за нея, но не се бои... Праведна душа е тя, от какво ще се бои?...“

В стаята започна бързо да тъмнее, но Бенковица покани гостите си в съседната стая, дето бе наредила вече трапезата и светеха там две ламби. Насядаха всички за вечеря, остана да прислужва само Бенковица, но също и Ния отказа да седне, макар да ѝ посочиха място между Руменова и Вардарски.

– Ще ти помогна – рече тя на старата жена, – та да можеш и ти да седнеш с нас.

Малко по-късно тя се пресегна през рамото на Вардарски да сложи пред него сахан с ядене:

– Това за вас. Така рече баба Бенковица. Вие с учителката сте й най-драги гости.

Тя каза това близу до ухото му и се засмя, та усети той върху лицето си нейния дъх и сърцето му потрепера. Сега Вардарски често дигаше поглед към нея и като се улови тъй, сподирил я с погледа си – гласно се засмя, та се обърна да го погледнат и Лазар, и Бенков: той се смееше рядко. Глаушев попита:

– Що има, даскале?

Вардарски нищо не отговори, но усмивката стоеше още на лицето му. Той си бе помислил: „Гледай, гледай Ния... Нема я сега старата Глаушица, та да не смееш да погледнеш снаха й...“ Вардарски отеднаж погледна Лазара Глаушев срещу себе си и усмивката му в миг изчезна.

Седнаха на трапезата Ния Глаушева и Бенковица, която се прекръсти три пъти и наново поздрави гостите, макар те да почваха вече второто ядене:

– Хайде добре сте ми дошли, деца... Господ от лошо да ни пази. – Сетне, преди да сложи и тя залък в устата си, обърна се към Руменова: – Пък гледай Да ми харесаш яденето, щерко. Аз може и да не умея както во вашето место...

– Тъкмо това си мислех... – обхвана всички с погледа си Руменова и продължи, като държеше в ръката си мъничко парченце хляб: – Вие готвите също като у нас. Гледам и тия калайдисани сахани, и цялата наредба на трапезата... А и шуменци са такива бърборковци като преспанци, както казахте вие – обърна се тя към Ния. – Такива са, изглежда, хората по всички наши градове: не дават да се променя старият ред в живота им, пазят строго във всяко нещо приличие, което понякога е прекалено и лицемерно.

Вардарски чувствуваше близостта на Ния – тя седеше от лявата му страна; той никога не бе седял толкова близо до нея и толкова дълго. Това предизвикваше У него нарастваща възбуда и тревога, кръвта шумеше в ушите му, той искаше да направи нещо, та да смае всички, да каже нещо неказано досега, в което би блеснал умът му с всичката си сила. В същото време това желание му се виждаше детинско и той през цялото време се бореше със себе си да скрие вълнението си, да се държи спокойно на трапезата, да се храни чисто и тихо. Но Вардарски беше

винаги склонен да подхване спор, да се втурне в спор за „истина и правда“, та и сега се улови за думите на Руменова.

– Така е, изглежда, с целия наш народ – започна той спокойно, както подобава на всеки разумен човек, но бързо се увлече и гласът му започна да гърми под почернелия таван на стаята. – Доскоро целият български народ живееше, както бе живял от векове под чуждо иго, живееше вкостенел живот, прост, еднообразен живот и некак по чужда воля. Но от няколко десетилетия насам, откакто влезе народът в борба, животът му бързо се променя, кипи и това плаши спокойните, тревожи ги, надават те викове и писъци, а животът тече, ври, клокочи, тежко му, който задреме, потокът ще го отнесе като тресчица...

Той млъкна и спря за миг погледа си върху Лазара – от него очакваше отговор или някакво противоречие. Глаушев беше също склонен към словесни двубои, за „чиста истина“. Не закъсня да се обади и той:

– Да, да... Промени се много нашият живот, ето пред очите ни. Аз не ще река, че е поток или порой, който сичко отнася, но право е, както четохме некога на гръчки: „Панта рей.“ Ама човек трябва да бъде господар на живота, да не се оставя да го отнесе като порой. Затова е разумът му и просвещението му.

– Като се опитваш да го спреш – оживи се Вардарски, – да го запрещиш, ще те отнесе и още как. А се променя животът, променя се и секо нещо. Ето и ти си жив пример: некога ти тук, в Преспа, си бил като нубийския лъв, а сега си чудесен търговец. Казват, че на панаира тая година вие с Андрия Беиков сте спечелили цела капа алтъни.

Едвам доловимо смущение премина между сътрапезниците, но Лазар весело се засмя:

– Да беше пълна капа, ние с Андрия не бихме се отказали... И защо не? Време е нашият народ да се пребори и со сиромашията.

– Народната ни борба още не е свършена и не бива да спира. Опасно е народа да се отклонява по други, странични пътища.

– В нашите църкви се пее на славянски. В училищата ни се учи на майчин и на бащин език.

Аз не казвам да се отклоняваме: Ето ние в Преспа отваряме и женско училище.

– Ами тая обща лакомия, тая лудост за пари и печалби?

– Що искаш ти, учителю? – попита все още спокойно Глаушев, но гледаше строго, с присвити вежди. Вардарски забеляза, че Ния Глаушева погледна мъжа си загрижена, готова беше някак да му се притече на помощ, и това го бодна в сърцето.

– Искам животът да не спира – подскочи той на мястото си, – борбата да не спира! Искам ние, учителите народни, ние, водачите народни, аз, ти, Лазар Глаушев, да бъдем винаги на местото си. Казах: борбата не е свършена.

Глаушев дигна чашата си:

– Е, хайде... Стига. Друг път ще поспорим повече. Дотегнахме на жените. Дай да си чукнем чашите и кажи нещо по-весело.

Но сега отеднаж се обади Иванка Руменова:

– Господин Глаушев... вие може би мислите, че разговорът ви не е важен. Съжалявам, ако е така. Мене много ме интересува вашият разговор. Ние жените трябва във всичко да ви догоним. И ние имаме ум, имаме сърце, обичаме народа, обичаме свободата, можем и ние да се борим...

– Да, съгласен съм – отвърна Глаушев. – Ама секи на местото си: мъжът на своето, жената на своето си място. И моята жена ми е най-добър другар, ама се пак моят товар не е за нейните плещи.

Мислите ли, че женският товар е по-лек?

– Не е по-лек, как да е по-лек!

– Това е най-важното да се знае...

– Но секи си носи своя си товар...

– А има хора, които мислят, че жената е неспособна за работа, тя е само да ражда деца, да готви яхнии и да бъде играчка в ръцете на мъжа. Мина това време!

Скоро ще дойде денят, в който и българката ще стане свободен човек, свободен от всякакви вериги и предразсъдъци.

– Ами да: нели ние днеска минахме заедно през чаршията! Това не е малко нещо за Преспа.

– Но ти, Глаушев, доста се поколеба, преди да тръгнеш – подхвърли Вардарски заядливо.

– Поколебах се, верно е. Знаем аз по-добре от вас двамата с учителката що значи да тръгнеш тъй през целата чаршия. И ще видите: това няма да спре дотука. Но, вервайте ми, не се разкайвам, че го направихме, радвам се, че го направихме. Сега – продължи Глаушев – най-важната обществена работа в Преспа е отварянето на женско училище. Вие, учителко, бъдете знаменосецът, а ние ще сме храбра войска след вас. Е хайде – дигна той пак чашата си, – за ваше здраве!

Всички отпиха от чашите си, а Вардарски изпи своята до дъно и не беше това ни първата, ни втората му чаша.

– Да беше жив сега Климе, да ви послуша... – въздъхна Бенковица.

– Да, стара майко – обхвана я през присвитите ѝ тесни рамена Лазар, който седеше до нея. – Да беше жив сега Климент Бенков... Помня го. Тогава народът беше още като упоен, уплашен беше още, а Климент Бенков носеше голем огън в сърцето си, голема сила. Такива като него поведоха целия народ.

Старата жена поклащаше тъжно глава, а очите на Андрея Бенков се напълниха със сълзи от синовна гордост, но той бе навел глава да скрие сълзите си, голямото си смущение. И в неговото сърце гореше бащиният му огън, но такъв човек се бе родил Бенковият син – непреодолимо стеснение и свенливост сковаваше езика му, ръката му, волята му, особено пред чужди люде – едвам ще пророни няколко, често пъти забъркани думи, не смее да замахне с ръка, да повиши глас и по-често сълзите му показваха неговите душевни вълнения. Във всяко нещо Андрея Бенков вървеше подир Лазар Глаушев и беше като негово вярно отражение. Така беше от най-ранната им възраст, когато Климент Бенков отведе и своето, и чуждото дете да се учат в Охрид.

Като мислеше старата Бенковица за умрелия си мъж и го виждаше сега сякаш жив пред очите си, поприведе се към Лазар Глаушев и тихо продума:

– Учителката била в Русия... Нели моят Климе се за Русия говореше...

Глаушев изеднаж се обърна към учителката и всички насочиха към нея погледи, пълни с учудване и любопитство, като че ли тя внезапно се преобрази, като че ли около нея изгря някакво сияние и всичко в нея сега изглеждаше по-светло, по-хубаво и толкова чудно. Глаушев повтори замечтано:

– В Русия... Но – додаде той живо, – но разкажете ни нещо за Русия!

Руменова се усмихваше с наведени очи, личеше по лицето ѝ съдържана, хубава гордост. Сетне тя обърна глава встрани, загледа се далеко някъде и като въздъхна издълбоко, започна:

– Прекарах аз там пет години. В Одеса, после в Киев. Случи ми се да отида и по други някои места, а преди да си тръгна за насам, бях в Москва и в Петербург... Какво да ви кажа... за кое по-скоро? За хората ли, за земята ли? Разбира се, аз не зная всичко за Русия. Първите три години живяхме в пансион и като затворнички. Бяхме шест момичета от разни места в България – от Шумен, Стара Загора, Охрид... Рядко ни извеждаха от пансиона за разходка, а още по-рядко ни пускаха сами да отидем някъде. Но пансионът беше пълен с момичета от цяла Русия и

най-много от Южна Русия. Между преподавателите ни имаше интересни хора. Затворени бяхме, но все пак бяхме в Русия. Учихме се, четяхме книги... После и сами влязохме в живота, но и в това отношение Русия е необятна – никой не може да я изучи напълно, да я познава изцяло. Това е най-важният белег за Русия: всичко в нея е голямо, широко. Но, разбира се, най-интересни са хората.

Тя пак въздъхна и млъкна, все тъй загледана далеко някъде, като да виждаше и сега необятните руски равнини и лесове. А слушателите ѝ сякаш и не дишаха, вперили в нея ненаситни очи – да не пропуснат и половин дума, да видят негли с очи тия чудеса, за които им говореше. Тя продължи:

– Аз не зная дали има и другаде такива добри хора, както в Русия. Не зная, може да има, светът е широк но... Имах аз другарки руски момичета, хубави и Добри като ангели. Как иначе да ги нарека? А каква бе нашата учителка по руски език през последните две години!... Казваше се Аглая Осиповна, Всички бяхме влюбени в нея – и ние, и руските ни другарки. Не можехме да ѝ се нагледаме, не можехме да ѝ се наслушаме. Колкото беше умна, толкова беше и хубава. Ще ви разкажа и за една бедна продавачка в едно малко дюкянче в Киев, която си остави дюкянчето, за да ме спаси от замръзване. Бях се загубила по улиците, а беше страшно студено. Отдалеч още ме забелязала, тя се спусна да ми помогне и още повече се загрижи, като видя, че съм чужденка. Прибра ме в една стаичка, раз търка ме, стопли ме, даде ми да пия чай. Тя се зае с мене като истинска майка и който знае какво значи руски студ, ще разбере какво добро ми направи, а дюкянчето ѝ стоя така цели два часа. Продаваше тя закуски и нищо не бяха ѝ откраднали, но тоя ден нищо не можа да спечели бедната жена. Какво да ви кажа за дядо Прокоп – портиера на нашия пансион, – за господин Алексей Миронович – баща на една от моите другарки, – и само за двамата ли? На нас ни се случваше там и да се разболеем и да останем без пари, и какво ли няма да ти се случи особено на чуждо място. Колко много тъгувахме ние там за родния си край, за близките си... Но не ни оставяха добри хора да страдаме, да търпим нужди, все се намира ще някой да ни помогне, да ни утеши. Добри, добри руски хора. И прости и учени, и мъже и жени...

Руменова погледна един след друг слушателите си и пак млъкна замислена, но веднага продължи: – Да, но... Там стават и някои неща, които. Моята учителка по руски език Аглая Осиповна умря в затвора. Взеха я от училището полицаи, заедно с две наши съученички рускини. Беше към края на последната ни учебна година. Няма да забравя никога

Агляя Осиповна и особено как мина през двора на училището, колко хубава беше тогава и горда... Затвориха я, разболяла се в затвора, говореше се, че са я мъчили. После чухме че умряла. Плака целият наш клас, бяхме вече възрастни моми... същото беше и по другите класове. Тогава една от моите съученички рускини ми каза: „Вие – турски робини... А у нас? Ето, погубиха нашата Агляя Осиповна.“

Руменова пак млъкна, но тогава Ния Глаушева попита:

– Ама защо са затворили вашата учителка.

Руменова я погледна, но сякаш не я виждаше:

Защо ли? Агляя Осиповна била членка на някакво тайно дружество, което се борило за свобода и правди ни, за просвещение, за напредък, за народа, за простия народ в Русия. – Руменова веднага забеляза голямата изненада сред слушателите си и погледът ѝ заблестя остър и строг: – Има и друга Русия. Има две Русии и едната се бори против другата. Бедният народ там, простият народ страда, живее в тъмнина и немотия. Допреди седем-осем години руските селяни били същински роби на собствениците на земята. Както работят и робуват нашите селяни на разни бейове, аги. В тъмнина и бедност живее простият руски народ и по градовете. И с него, с простия руски народ по села и градове, са всички просветени, умни и благородни хора. Ето и нашата учителка Агляя Осиповна. Те искат свобода за народа, правда и просвета. Те и народът в Русия са на едната страна. На другата страна са богатите собственици на земята, също богатите търговци, големците...

– Ами царят? – попита отеднаж Вардарски.

– Царят... – повтори Руменова и продължи колебливо: – Аз... не зная... той е много високо... Предишният цар бил много строг.

– Ами аскерът... аскерът? – неочаквано се обади Андрея Бенков и цял почервения, но не сваляше очи от учителката и чакаше отговор.

Руският аскер е много силен – отговори веднага Руменова. – Като мине по улиците някой полк, земята трепери. Лицата на слушателите и изведнъж се проясниха, бяха потъмнели от смущение и почуда: Как тъй в Русия робство и неправди, взаимни борби! Сетне Лазар Глаушев се опита сам да си разясни смущаващите думи на учителката, недоумението си, съмненията си и заговори гласно, като чувствуваше че всички тук, дори и старата Бенковица, бяха еднакво изненадани и смутени. Той попипваше брадата си загледан пред себе си, и думите му не идваха сега свободно, плавно, както друг път:

– Чудни работи учителке... Ами то като у нас: аги и бейове. Народът в тъмна тъмнина. Ама ние сме в чужда държава, държавата не е

наша и народът е под чуждо насилие. Агата е турчин, пашата е турчин, султанът е турчин, не е наш. И в църквата ни до вчера се пейше на чужд език, и в училището също. Това знайме ние за робство и тегло. Сега, виж ти... Свой насилва своя, мъчи го, ограбва го. Ние пък друго знайме за Русия. Сила голема и светлина. Вие ме плашите, учителке. Добро ли да чакаме или още по-големо зло? Ще бъде по-големо, като е свое, от свои...

Вардарски бързо обърна към него глава, да го види по-добре:

– Що се чудиш? Нашите чорбаджии по-харна стока ли са?

Глаушев погледна за миг жена си, която наведе очи засрамена от думите на учителя, по страните ѝ пропъзля едвам доловима руменина и може би само мъжът ѝ забеляза смущението на шерката на някогашния чорбаджия Аврам Немтур. Не пощади жена си и Лазар Глаушев. Той поглади с цяла шепа широкото си чело и рече:

– Нашите чорбаджии – да, макар нихната сила да не е толкова голема. Чудя се, ама и не се чудя много, че има такива люде и в Русия. Управниците свои – от царя до последния кятипин, и все християни, ами да турят ред и правда за народа! Ех, нихна работа. Друго ме яде сега мене. Като е народът там, както рекохте вие, учителке, потиснат и в неволя, как ще се дигне за нас...:

– То е друго нещо – отвърна Руменова. – Тъкмо руският народ ще тръгне да се бори за нас. Войската: нали е от народа... Царят ще даде команда и народът ще тръгне, а такъв народ е той, няма да се жали.

– Ами ние с него, с народа ще вървим! – дигна глава Вардарски и шумно се плесна по коляното. – Ние народа ще гледаме и учените люде.

Настана мълчание. После Ния Глаушева попита:

– Кое ли време е веке?

Вардарски завъртя бързо глава на една, на друга страна, като да се уплаши, погледна Пазара и после Андрея Бенков:

– Е, домакине, дотегнахме ли ти вече?

– Как... – раздвижи се Андрея и скочи: – Аз още, не съм ви почерпил от най-хубавото вино... И той бързо излезе от стаята.

– Нема да ви пуснем така скоро – продължи след него Бенковица. – Дълга е сега нощта...

Вардарски се обърна цял, с окото си към Глаушев и като че ли бързаше да приключи досегашния разговор, тръсна юмрук във въздуха:

– Ето затова ме гневи мене тая сегашна лакомия за пари! Секи иска да стане чорбаджия. Парата, богатството увълчва човека. Ще станеш вълк и звер кръвожаден и за собствения си народ.

– Тука ние с тебе... – поклати Лазар глава пренебрежително – нема да се разберем ние с тебе, даскале. Ти от въздух живееш и со сладки приказки храниш душата си. Не съм мислил аз никога за чорбаджийство – сви вежди той – и мисля за народа: работа да има народът по-сладък зальк да има, да му светне повеќе пред очите.

Влезе Андрея Бенков с една голяма, шарена бџклица:

– Майко, дай други чаши.

Подпря се на ръце старата Бенковица и стана. Малко след това голямата бџклица започна да хълца весело, игриво в ръцете на Андрея, който обикаляше около гостите си, и в новите, чисти чаши се изливаше гъста струя тъмночервено вино. Вардарски едвам дочака да се напълнят всички чаши и взе своята с цяла шепа. Лазар се усмихна срещу нещо и сам дигна чашата си:

– Това нещо, учителю, влиза като огън в сърцето...

– Негушко е – рече Андрея. – Изпратиха ми го от Битоля.

– Пийнете, учителке – подкани Глаушев, като видя, че Руменова не посягаше към чашата си. – Да видите що ражда Македония.

– А не каниш невестата си – усмихна се пред себе си Ния и дигна своята чаша.

– Наздраве! – избуботи нетърпеливо Вардарски и като че ли отеднаж се сети: – Руменова, за здравето на Руския народ ц за неговите учители!

– За руския – обади се и Глаушев – и за българския народ и за неговите учители!

Вардарски понечи да изпие цялата чаша отеднаж, но изпи само две глътки и свали чашата от устата си:

Какво е това чудо! Тая сладост и топлина... ми ухание на стафиди... – Той пак дигна чашата си и дълго пи глътка по глътка.

– Наистина... – продума тихо и Руменова. – го вино...

– Ето такава е нашата земя, учителке – каза пак Глаушев. – Каквото ражда, сичко е хубаво. Чак от Цариград идват, и чужди люде идват чак от Европа за това вино в Негуш. Царско вино, не ни го оставят ние да си го пиеме...

Трак! – тропна с чашката си Вардарски върху трапезата и бавно дигна глава, притвори окото си, запя из тихо:

– На гости ти дойдоф, Кито моме, тебе не те найдох, Кито моме, китка накитела, Кито моме, китка е от градина!

Гласът му изпълни плътно стаята и такъв глас беше – немного висок и силен, но дълбок и мек, беше пълен с тъга или пък песента беше

много тъжна и по думи и по глас.

Разбойот ти найдоф, Кито моме, тебе не те найдоф, Кито моме, китка накитена, Кито моме, китка во градина!

Во разбойот влегоф, Кито моме, нишките се кинат, Кито моме, китка накиюна, Кито моме, китка во градина!

Седнаф да вечерям, Кито моме, без тебе не одит,

Кито моме, китка накитена,

Кито моме, с рака не фатена...

Всички слушаха умълчани, с разсеяни погледи, всеки се бе унесъл по ѝякоя своя мисъл, предизвикана от песента, всеки се бе заслушал в тревожния туптеж на сърцето си. Такава беше песента – тревожеше сърцето и разливаше по кръвта горчива сладост, будеше смелѝ и неутолими копнежи, безмерна, дълбока и не винаги ясна скръб. Караше човека и да размисля за нещо, което е било или което трябва да бѝде, нещо голямо и важно, за човека, което унася, увлича душата и мисълта и далеко от думите на песента. Най-сетне песента се свърши и Вардарски млькна, но и той, и другите в стаята, дори и старата Бенковица, останаха още някое време мълчаливи, заслушани сякаш още в тъжната песен, в ударите на сърцето си. Иванка Руменова въздъхна шумно, със стиснато гърло, огледа всички около трапезата с поглед, който търсеше съчувствие, и промълви:

– Хубаво... – Но после като че ли отеднаж ѝ дойдоха думите, които тъкмо искаше да каже, и тя продължи със закрепнал глас: – Щастлива съм, че съм между вас, че дойдох между вас.

Вардарски дигна чашата си:

– Налей, Андрея, още по една от негушкото, па... да удавим в нея, в последната, скърби и ядове... край нямат те, пусти да останат!

– А ти ще ни изпейш още една... да разсейме скърбя и ядове – и Андрея Бенков усърдно напълни чашата му, посегна и за другите чаши.

Вардарски поднесе чашата си към устните и се ослуша: Ния Глаушева седеше тихо до него, не каза тя нищо за нова песен.

– Не, не... – изрѝмжа той мрачно и стрѝвно изгълта виното си, тракна с празната чаша на трапезата; недопити капки от гѝстото вино бавно се стекоха на дѝното ѝ.

Станаха всички от трапезата. Лазар Глаушев пристѝпи към Руменова, приближи се към тях и Ния Глаушева, да се сбогува и тя с учителката. Глаушев рече:

– Още утре ще се събере общината за женското училище. Имате ли да ми кажете нещо? Или може да искате сама да дойдете там...

– Нужно ли е?

– Не. Ще гледаме да реши общината каквото е най-добро, ето и Андрия е там.

– Ще видя какво ще реши. Дано да реши, както е най-добре, но аз няма да прося от никого нищо. Ако стане нужда, мога и да се върна, откъдето съм дошла.

– Нема да ви пуснем, учителке.

– И аз не искам да се връщам. Искам да кажа само, че държа твърде много на своето достойнство именно като учителка. Не бих желала да стават някакви унижителни пазарлъци около моята плата. Няма да допусна имайте предвид.

– Нема да допуснем и ние.

– Извинете, но аз вече съм преживяла някои огорчения именно защото съм жена...

Ния слушаше учителката внимателно, едва-едва учудена, но и възхитена от енергичния ѝ тон: каква жена. После тя със същия учуден, възхитен поглед се загледа в косите и, които бяха дигнати и свити на кок, а не спуснати на гърба ѝ на две плитки, като нейните. Руменова забеляза погледа ѝ, бързо, смутено опипа косите си, види се, помисли, че не са в ред. Сега Ния се усмихна и каза:

– По-хубаво е така, с навита коса. Не знам дали мога аз сама...

– Елате утре тук. Ще ви покажа. Вече като си тръгнаха, Глаушев каза:

– По-трудно ще бъде со сградата за женско училище, Още не сме намерили сграда.

Тъкмо с тая мисъл тръгна Глаушев към дома си, Като прекосяваха с Ния улицата, за да си влязат в къщи тя рече:

– Да бехме поканили и ние учителката на един обяд или вечеря... Ама с тая наша теснотия... нема къде да се завъртим толкова люде...

– Ти пак с теснотията вкъщи...

– Ами да, Лазе...

XII

Сутрин Глаушевата къща се събуждаше рано. Най-напред ставаше пак старата Глаушица, а тя и сега ош дигаше от леглото Стояна Глаушев и все със същите думи, както всяка сутрин от близу четиридесет години.

– Да те остави човек, до обед ще спиш...

След нея ставаше и Кочовица, да изпрати и тя мъжа си на работа. Преди още да излязат Стоян и по-стария син, измъкваха се от постелките и децата – сънливи оЩ или пък вече огладнели, и викаха едно през друго с пискливи гласове по майка си и баба си. Дигаше се врява и в двете стаи една срещу друга, и в общата стая между тях отваряха се и затваряха шумно врати, звънтяха бакърени съдове. Не можеха да спят до по-късно сутрин и Ния и Лазар, в своята стаичка, но те не бързаха да влязат – Лазар отиваше по-късно в чаршията.

Разбудиха се те двамата и тая сутрин още по тъмно от врявата из къщи. Ния веднага усети, че тоя път ръката на мъжа ѝ не беше мушната както винаги под врата ѝ до възглавницата, тя не усещаше тоя път топлината на твърдите мъжки мускули край рамената си, секнало бе и в сърцето ѝ едно познато чувство на удобство и сигурност. Защо се бе отдръпнал Лазар от нея, бързо мислеше тя. През ума ѝ мина досадна върволица от нелепи мисли – тя също бе дочула зловните приказки, които се разнасяха из града за нея, намерили се бяха тетки и стринки да ѝ ги кажат направо – дали не бе дочул нещо и Лазар? Затова ли се сърди той? Кой може да спре людските уста? Тя едвам бе надала ухо с пренебрежение към людската злина и завист, забравила бе вече и няма тъкмо с мъжа си сега да отваря дума за това, да го пита, пък и сама да отговаря. Не, не ще да е това – Лазар няма да спотайва злоба спрямо нея поради людски празни думи и клевети. Те дълго лежаха тъй, а и двамата знаеха, че са будни. Ния чакаше – нека той да ѝ се обади пръв, нека каже защо бе издърпал ръката си изпод главата ѝ, в сърцето ѝ бе пропъзляла някаква хладина, някаква боязън, но то беше само от преголяма ревност към неговата обич. Тя чакаше да ѝ върне той и сега своята обич пълна, цяла и още по-голяма, още по-голяма, да ѝ върне най-напред ръката си...

А Лазар се готвеше да ѝ нанесе тежък удар, да застане срещу нея както никога досега. Той се готвеше да ѝ каже да дадат бащината ѝ къща за женско училище. С тая мисъл бе заспал снощи той, с тая мисъл и се събуди. Тоя, Лазар Глаушев, никога няма да отиде да живее в къщата на чорбаджи Аврам Немтур и защо да пустее и да се разрушава празна голямата чорбаджийска къща? Ще направят едно добро за народа, като я дадат за женско училище, и няма да искат ни наеми, ни каквито и да е облаги за себе си, а ще поискат от общината само да се пази добре къщата, да се поправя навреме каквото е нужно. Нали и Ния иска да се отвори женско училище в преспа. Къде ще търси общината сега друга сграда, докато се направи ново училище, а ето учителката беше дошла и времето бе напреднало. Той ще каже всичко на Ния, решил бе да го

каже, но все още се бореше със своята преголяма милост към нея, със своята обич към нея. За бащината ѝ къща беше, ще я заболи... Не беше ѝ сгодно в тая къща, в неговата, виж каква врява се чуваше във тая сутрин, но той... той не искаше нищо повече за себе си, още навремето бе ѝ казал, че ще живеят тук... Е харно: като спечели пари, ще направи нова, голяма къща... И той продума прегракнало:

– Ния... Тя веднага обърна лице към него, а той лежеше на гръб и неподвижен – виждаше се в утринния здрач как трепваха клепачите му, виждаше се и твърдо изрязаният профил на лицето му – широкото, изпъкнало чело, гърбицата на носа, сгъстилите се мустаци, плътно сложените устни под тях, тъмнееше се брадата му, небръсната от няколко дни, широка и твърда. Възмъжал бе вече Лазар – какво строго беше лицето му и винаги тежеше по него, в погледа му, в стиснатите устни някаква мисъл. Само като се усмихне, като се засмее с цялото си лице, виждаше се колко ведър човек беше той – през очите му ще стигнеш до самата му душа. Но сега, като го гледаше в здрача, лицето му изглеждаше още по-строго и тя усети как оживя в сърцето ѝ все същата стара вече болка: не можеше тя, още не можеше да му роди: дете...

– Ния – повтори той пак, без да я погледне, без да се помръдне: – Трудно ще намерим сега набързо сграда за новото училище. Ето и учителката дойде, а времето е напреднало. Да дадем вашата... твоята къща за женско училище. Така мисля аз.

Ния усети как изстина най-напред сърцето ѝ, после бързо-бързо и цялото ѝ тяло. Тя се присви под общата покривка и неусетно се отдръпна едва-едва от мъжа си. Няма да му откаже, не може да му откаже, не иска да се кара с него – и тя побърза да спре първите думи, които дойдоха на устните ѝ, да заглуши, да потисне бликналия гняв в сърцето ѝ. Тя ще му отговори, тя ще се защити, но не със зло, с гневно сърце. И не можеше да мълчи повече, сълзи напиреха в очите ѝ, пък не искаше да заплаче като ударено дете. Само гласа си не можеше да спре да не потреперва – тъй, като от студ:

– Жално ми е, Лазе... бащина къща. Ще влезат вътре стотина, може и повече деца, и секакви други люде ще влизат, ще тропат, ще чупят и къртят... ами ам съм се родила, там умря майка ми и... сега толкова люде ще ходят по стаите. Ще изпотъпкат и градината и секакви пакости ще стават.

– Ще кажа да се пази. Общината ще бъде насреща. Наем нема да искаме, да се знай, че я даваме за народно добро, но да се пази.

– А ние тука... Се така ли ще живеиме, Лазе, в тая стаичка...

Той се обърна към нея и тя виждаше сега ясно цялото му лице срещу светналите прозорци нататък, и очите му я гледаха със същата сладка власт, която караше винаги сърцето ѝ да премалява. Той рече:

– Ти нели искаш много да имаме и женско училище в Преспа.

– Много искам...

– Тогава... не жали толкова за бащината си къща: ще я отвориш за добро. Нека тропат децата по чардака ѝ. М как иначе... нема да намерим друга такава, сгодна сграда и ето празна стои.

– Ами да си идем ние там, Лазе, това ти...

– Нели знайш – прекъсна я той. – Аз там нема да отида.

Замълчаха и двамата. Ния едвам задържахше сълзите си. Да я отвори за добро, за женско училище, колко деца ще се съберат там да учат – е, харно... Ала не можеше тя все пак да надвие мъката си. И отеднаж дойдоха в ума ѝ снощните думи на учителката: „... Няма да прося от никого нищо...“ А тя, Ния, ето просеше от мъжа си да я съжали, да не ѝ отнема бащината къща. Видя се унижена. Приподигна се бързо на лакът, но пак задържа гнева си и рече спокойно:

– Лазе... ти мразиш тая къща. Това е повеке от сичко друго. Откога още кроите в общината за женско училище, писахте и за учителката, а не сте и помислили за сграда.

– В общината, Ния, не става сичко, както би искал човек да става. Там се събират секакви люде и секи со своя си ум. И пари немаме много. А сега, за новото училище, какво ли нема да треба. И отделна сграда, и какво ли не. Нещо ще вземем от мъжкото училище, а и нешто ще по треба да се направи. Колко чинове требват само, децата не седат на земята като некога.

Пак млъкнаха и двамата. Лазар чу как тя на два пъти, преглътна сълзите си. Сетне Ния се изправи в леглото посегна да отхвърли покривката, за да стане, но се спря за минутка и рече с глас, прочистен и от сълзи, и от гняв, и от всякаква болка:

– Добре, Лазе. Направи, както си намислил. Дай къщата за женско училище.

Лазар нищо не отговори, а следеше с очи движенията ѝ. Тя поприбра косите си и стана от леглото. Ръцете му потрепнаха – негли да я задържи, да я стисне в прегръдките си, но тя се отдалечи към вратата и взе да се облича, във всекидневните си дрехи с бързи, привични движения.

– Ния – подвикна той и скочи на свой ред от леглото: – Да знайш, ще направя аз, ще направя нова къща... голема, широка!!

Тя го погледа-погледа и едва сега рукнаха сълзите ѝ, но тъмните ѝ

очи се смееха през гъстите, мокри мигли.

Събраха се всички общинари заедно с училищни настоятели и епитропите църковни. Не дойде само Андрея Бенков – не можеха те тоя ден да напуснат дюкяна си и двамата с Лазара Глаушев. А Лазар Глаушев влезе в общинската стая с леко сърце – радваше се, че носеше добри вести за женското училище. Ала още щом влезе в стаята, усети, че бе станало нещо недобро, полъхна го студенина и враждебност. Стаята беше пълна с люде, бяха насядали по всички миндери, край стените, там беше и Ордан Чингелов – секретарят, – на мястото си край ниската масичка. Сега и Таки Брашнаров бе дошъл по-рано, а не както почти винаги досега – ще влезе последен, ще мине през цялата стая, за да седне на постоянното си място близу до председателя. През последните няколко години не бяха ставали никакви промени в общината, същият беше и председателят поп Костадин. През последната година се заговори из града да влезе в общината Ицо Баболев и като дойде време за избор, някои граждани отидоха да го канят, но той отказа: нямал време за губене по църковни и училищни работи, по людски разправи.

Тоя път Лазар Глаушев срещна в общинската стая затворени лица; само някои от по-добрите му приятели го погледнаха плахо и бързо, а Таки Брашнаров и старият Яким Оргомар дори не отговориха на поздрава му. Лазар не се уплаши – през много огради и прегради бе минавал в тази стая, много пречки и спънки бе прегазвал. И се досети – нали познаваше преспанци, – заради учителката ще е тая работа, че бе минала предния ден през чаршията, а и той с нея...

Той отиде и седна между дядо Димо Пърлев и Миле Рибар – от тях да научи най-напред какво бе станало, тях да прибере най-напред около себе си, те никога няма да го изоставят, да го оставят сам. Приведе се към дядо Димо и му прошепна:

– Що, дедо Димо... дали не съм сгрешил нещо?...

– Сгрешил си много – отговори му веднага старецът, но също тихо, да не чуят другите. – Сега ще ти кажат.

Глаушев се загледа за минутка в очите му, скрити под присвитите рунтави вежди, и колкото да искаха да бъдат строги тия очи, в тях той и сега прочете неизменна вярност и обич. И не каза нищо повече, а се обърна на другата си страна, към Милета Рибар, и също му прошепна:

– Що, Миле... чорбаджиите пак скърцат нещо зъби срещу мене...

Миле се раздвижи на мястото си смутен, въртеше очи и не се реши да го погледне. Но Глаушев продължаваше да го гледа, чакаше отговор, искаше да види и неговите очи. Най-сетне Рибар промърмори и не

дотам тихо:

– Жените са от дявола... Дето влезе жена...

– Де, де... – побутна го Глаушев с лакът. – Да не би аз да съм тръгнал с дявола!

Тоя път Таки Брашнаров поведе заседанието. Той и с това искаше да покаже пренебрежението си към Лазара Глаушев – едвам го дочака да седне, а досега председателят поп Костадин все Лазара питаше дали да почнат заседанието и с какво да почнат. Таки изкриви хубавото си лице като че ли от голямо огорчение и завъртя очи из цялата стая, но нарочно избягна погледа на Глаушев и рече горделиво:

– Ние ли се намерихме тука, в Преспа, да събираме от цялото турско царство най-недостойните люде за Учители на нашите деца? Така порано с тоя Вардарски, всички го виждат как ходи из града като занесен, а сега някои са довели кой знай откъде некаква си учителка, сички видеха вчера що направи тя пред целия град. Кажете ми вие, почтени преспанци, коя честна и праксанд жена ще тръгне посред бел ден из чаршията и да я задирият пияните турци! Никой от нас не пуска в чаршията ни жена си, ни майка си, ни сестра си, та сички мъже там, да си чешат... хм... с нея. А тая жена, кой знай откъде дошла, вчера мина през целата чаршия безсрамно и наши някои граждани вървеха с нея. Не се намери никой от никъде да ѝ каже, че това могат да правят само развалени жени, Ама не е само това. Вчера същата тая жена пушила тютюн в хана (така се бе разчуло из града) заедно с тоя наш; даскал Райко Вардарски. Намерили са се те двамата лика и прилика. И ханджията Ристо Белоперче, който е виждал секакви люде в хана си, чудил се и маел, като гледал тая жена с цигара. А снощи събрали са се там някои со същата жена, яли и пили до полунощ и песни пеяли. Що да ви кажа друго: не я знайме ни откъде иде, ни що е и как е и по това ще съдиме за нея, което виждаме с очите си. В ръцете на такава безсрамна жена преспанци нема да предадат своята женска челяд, та да учи децата ни да пушат тютюн и да се задеват со секи срещнат турчин. Не и не! – дигна той като заклинател дългия си показалец и повтори: – Не! Да си върви тя, откъдето е дошла. Стига ни нам Райко Вардарски.

Той седна с чувство на безспорен победител. В стаята беше тихо. Само Яким Ортомар въртеше глава и мърмореше нещо одобрително. Огледа стаята Лазар Глаушев и навсякъде срещна навъсени лица и сърдити погледи – явно беше: всички тия люде споделяха сега дръзките клевети на Брашнаров за учителката, за Вардарски, пък и за него. Никой, дори и Брашнаров, не се реши да дигне обвинение направо срещу

него, но то личеше по всички тия лица и погледи. В сърцето на Глаушев кипеше гняв и като се изправи да заговори, той нито помисли да подхване по-изкусно приказката си, както други път, когато е ставало нужда да разбива пречки и прегради, а започна с първите думи, които дойдоха на езика му:

– Ти ли, Таки Брашнарлов, ще обвиняваш в безсрамие и безчестие една невинна жена! И вие сички тука слушате и мълчите, а не знаете ли и по-харно от мене кой е и какъв е Таки Брашнарлов, като е дума за жени и безсрамие? Грехота е и срамота да се поругава такъв човек с една беззащитна жена тука пред вас, в нашата община, а всички ние имаме жени, сестри и шерки. Ама виждам, за срам и позор, сички вие сте се повлекли по ума на тоя човек. Вървете, ваша воля, но помислете. Вие нямате право да клеветите, да наскърбявате една невинна жена, дошла между нас отдалеко и с най-добри мисли. Пушила тютюн... Това си е нейна работа, а вие не питате какви науки знай, ще учи ли добре нашите деца. Колко ли са градовете на Македония и по цела България, които имат днеска женски училища, а при нас е дошла най-добра учителка: цели пет години се е учила тя чак в Русия. Да не мислите, че такава учителка ще остане без работа, секой град ще се надпреварва за нея, пък ние искаме да я напъдиме. И що друго още? Минала през чаршията. И аз минах с нея. И стига веке! Да се освободиме веке от тоя черен и тъмен дух. Тя, учителката, смело ни дава пример. Затова тръгнах и аз с нея. Защо да не може да минава жена през чаршията? Не сме ли ние там и с какви очи трябва да гледаме, когато пред нашия дюкян мине по работата си некая наша жена, сестра или майка? Не сме ние турци, да криеме жени-те си. Или пък сички сме развулени люде. Който таи в себе си неблаго-честиви мисли, той ще каже, че и сички други люде са развалени. Сички знайте как си криви Таки Брашнарлов врата подир сека срещната млада жена, по какви тъмни сокаци ходи и нема той да ме учи тука кой е почтен и кой не е почтен...

– Не позволявам... – приподигна се Таки Брашнарлов и като че ли това беше знак за сички – зачуха се гласове от разни страни.

– Не искаме училище с такава учителка! – викна пръв, Яким Ортомар.

– И що... можем ние и без женско училище!

– Може да си е харна за себе си учителката, ама за нас не чини такава.

– Е, стига, Лазаре...

Обади се дори и дядо Димо Пърлев, макар изтихо и колебливо:

– Не им трябва на жените наука и книга... Ти седни си, седни си, Лазе – подръпна той Лазара приятелски за дрехата.

Сега Таки Брашнарлов се изправи с целия си ръст и размаха накъм Лазара дългата си ръка:

– Не позволявам да говориш така за мене ти, Лазар Глаушев. Къде ходя ли? То си е моя работа. А където ходя, срещам и други люде – подхвърли той.

– Кого срещаш?

– Кого ли... Жена ти.

Като че ли изтрещя гръм и разцепи тавана над главите на събраните тук люде. Лицето на Лазар Глаушев побеля, студена влага изби по челото му, но той нито се помръдна. Не се решаваше никой да го погледне. Дочули бяха всички тук разни думи за неговата невеста и се срамуваха за него сега, жалеха го някои. И всички го погледнаха изненадани, като чуха гласа му спокоен, само едва-едва притихнал:

– Къде си срещал жена ми?

– У Ташка Утката.

Наведоха пак всички глави – кой ли не познаваше в Преспа старата вещица и сводница Ташка Утката! Само Таки Брашнарлов гледаше отвисоко Лазара и дори изви ръце отзад предизвикателно. А още в същия миг Лазар се дръпна от мястото си, всички чуха бързите му стъпки по пода, той се спря пред Брашнарлов и го удари по лицето с опакото на ръката си:

– Лъжеш!

Разтърваха ги, отдалечиха ги един от друг. Но никой не отвори уста да каже две успокоителни, съчувствени думи на Лазара Глаушев. Знаеха всички, че Таки беше женкар, но как ще се реши той да лъже пред толкова люде за жената на Лазара Глаушев? Жалко за Лазара. Няма да посее той вече да дигне очи от срам и унижение. Поруга го щерката на Аврам Немтур... Ала през глухата врява, която пълнеше стаята, пак се чу гласът на Глаушев и сега по-силен, макар да трепереха побелелите му устни:

– Слушай ти, нечестивецо, чуйте и вие, добри люде: утре пак ще се съберем сички тука, во същия този час и ако ти, клеветнико, повториш думите си за моята жена, ще ти дам и аз своя отговор.

Той се обърна и излезе. Никой не го спря.

Беше доста късно, приближаваше време да затворят чаршията, но Лазар Глаушев се върна в дюкяна си. Колената му трепереха. Сърцето му се късаше от неутолен гняв и от някакъв непреодолим страх за Ния.

– Защо се връщаш? – попита го Андрея Бенков, уплашен от лицето му, от погледа му.

– Утре ще научиш.

Сега Андрея се учуди на спокойния му глас, но не се реши да го попита нищо повече. Затвори халюк като всеки ден и Лазар се прибра направо въкъщи. Като го видяха домашните с такава тъмна сянка по лицето му – никой не се изненада: малко ли грижи и ядове носеше той в сърцето си около народните работи! Само майка му не се сдържа през време на вечерята:

– Ти що... Не се храниш...

– Не съм много гладен.

После те останаха сами с Ния в малката стая. Ния се връткаше из стаята, не бързаше да подреди леглото. Предчувствуваше нещо и чакаше. То се виждаше – Лазар беше в голяма тревога и смущение. И като че ли се боеше от нея, избягваше погледа ѝ, не ѝ говореше. Най-сетне той ѝ прегради пътя и чу тя дъха му. Едва сега се уплаши тя – той се задъхваше:

– Била ли си ти при Ташка Утката?

– Това ли било! Очите ѝ се усмихваха виновно, лека руменина заигра по лицето ѝ. Тя отвърна с ясен глас:

– Да.

Ноздрите му потрепераха и се разшириха да поемат по-широка струя въздух – отеднаж се отпуши гърлото му, отвори се и гърдите му. Е, може би не е толкова страшно – така просто и ясно отговори тя и очите ѝ са чисти както винаги. Но... И той попита бързо, нетърпеливо:

– Що си търсила при тая стара вещица? Сега Ния наведе очи и червенината по лицето ѝ бързо се сгъсти. Лазар я улови за ръката, като че ли искаше да я окуражи или се боеше да не би да избяга.

– С майка бехме – отговори Ния.

– С майка ли? – И той улови и другата ѝ ръка. – Но що сте търсили там, кажи!

– Лек.

– Какъв лек? Ния наведе глава:

– Не ме питай. То е... женска работа.

– Срегнахте ли некого там? Ния подигна учудени очи:

– Дали срегнахме некого... Никого.

– Никого?

– Никого. Там беше и една млада невеста. Не я познавам.

Лазар пусна ръцете ѝ и тръгна из тясната стая с леки стъпки. Сега

пък Ния започна да пита:

– Ти... що? Чул ли си нещо?

– Чух.

– И аз съм чувала. Говорят хората без милост за вдовици, за стари моми, за жени като мене...

– Каква жена си ти?

– Ами... – потрепера гласът на Ния. – Нямам деца. Накаже господ некого, а хората немаат жал. Да беше дошъл да ме попиташ, преди да... преди да се ядосаш толкова много.

Лазар се спря и рече, без да я погледне:

– Днеска Таки Брашнаров ми каза пред цялата община, че те срещал при Ташка Утката. Искаше да каже...

– Той лъже. Не съм го виждала аз него кой знае от кое време. Видех го еднаж в църковния двор, като излизахме от църквата, празник беше некакъв.

Те не споменаха вече нищо за Таки Брашнаров. Легнаха си и дълго лежах в тъмното мълчаливи, един до друг в общото легло. Ния чуваше дишането на мъжа си, усети, че ръцете и нозете му бяха студени – още не беше се успокоил той. Попипа тя в тъмнината челото му – студено беше и то, а Ния обичаше много това широко, изпъкнало чело. Усетил милувката, той каза:

– Ти не отивай веќе при тая вещица и не се мъчи повеќе, каквото е рекъл бог, това ще бъде. Аз досега в нищо не съм те укорил.

Ния прекара леко и нежно ръката си по цялото му лице и я мушна, задържа я негли на топло под гушата му. После рече:

– Не си ме укорил, Лазе... Ама е много тежко да се чувствуващ наказан, без да знайш вината си. Ти не искаш ли да имаме деца?

– Искам. Ама щом не ни е благословил бог...

– Искаш, то се знай... Ами аз?... Нели съм жена и защо е жената на тоя свет? Горя отвътре, чини ми се, че утробата ми съхне. Сърцето ми е рана, боли. И не знайш защо е така, никому зло не си сторил.

– Млада си още, Нийо... – рече той колебливо. – То и майка ти. Може още да не ти е дошло времето. – Може. В това ми е надеждата. – После тя отеднаж се сепна: – Аз не исках да ти говоря, това са женски работи, Други са твоите грижи, по-големи...

Като оздравя от раната си преди години, Лазар Глаушев купи един пищов и някое време все го носеше в пазвата си под горната дреха – боеше се да не би пак да посегнат върху живота му. Но фанариотите бяха изгонени от Преспа, умириха се и неколцината им приятели в града и

нямаше кой да спотайва зла мисъл спрямо Лазара. Той скри пищова в стаята си и вече не помисли за него.

Тая сутрин Глаушев издебна една минута, докато беше сам в стаята, извади пищова от скривалището му, прегледа го и го мушна в пазвата си, на старото му място. Носи го през целия ден. Той забеляза, че мнозина в чаршията го попоглеждаха, дори някои може и нарочно, минаваха пред дюкяна му, за да го видят, но никой не се реши да му продума нещо за вчерашната случка с Таки Брашнарков. А се виждаше – целият град знаеше за тая случка. Ех, нека... И той срещаше със съдържана досада чуждите погледи, толкова любопитни, злоради и нахални.

Щом дойде време, тръгнаха те заедно с Андрея Бенков за общината. Не му каза нищо Андрея, нищо не го попита за случката, но беше нетърпелив, възбуден, та Лазар лесно позна, че и той бе научил за Брашнарков. Те завариха в общинската стая почти всички общинари, там беше и Брашнарков, а последните неколцина влязоха веднага след тях. Побързали бяха да дойдат всички навреме, да не би да пропуснат нещо, и сега се преструваха, че са много заети с цигарите си, с броениците си, с носната си кърпа или със съседа си, а всички чакаха да почне най-сетне Лазар Глаушев, да видят те какъв отговор ще даде, – както бе обещал вчера. Не чакаха дълго.

Лазар стана от мястото си и пристъпи две крачки към председателя поп Костадин, а там беше и Таки Брашнарков. Утихна цялата стая – всеки се спря и се спотаи, както се намери.

– Ти, Таки Брашнарков – рече Лазар и сочеше врага си с ръка, която тръсваше ядно при всяка дума, – ти каза вчера пред сичките тия люде, че си се срещал с жена ми в къщата на Ташка Утката.

– Чакай, човече... – опита се да се усмихне Брашнарков примирително и негли да обърне всичко на шега, но Лазар го прекъсна:

– Ти ще чакаш сега и ще слушаш! Питам те аз: верно ли е това, което каза вчера за жена ми, повтори го и кажи кога си се срещал и с каква цел. Ако пък си излъгал, поискай прошка от тия люде тука-не от мене; аз никога нема да ти простя.

Брашнарков се попридръпна на миндера и се подпря назад с двете си ръце.

– Ти вчера ми каза – започна той и езикът му се преплиташе, – ти ми каза, че ходя там и там, а пък аз ти казах, че там ходи и жена ти...

– Не, не! Не извъртай. Повтори, което каза вчера, или признай, че излъга! – стисна зъби Глаушев и пристъпи още две крачки.

– Излъгах... – предаде се изеднаж Брашнарков.

– Да! – тръсна глава Глаушев. – Излъга ти вчера, долни човече, наклевети моята жена пред толкова люде, пред целия град, днес целият град е говорил за това, безсрамнико! Не си се срещал ти с жена ми у Ташка Утката и аз ще кажа тук как е било: моята жена наистина е ходила един път при Ташка, ходила е посред бял ден да търси там некакви билки и е била там заедно с майка ми.

– Да... мене Ташка ми каза, че ходила там жена ти с майка ти...

– А ти – що... Излъга!

– Излъгах!

Сега Лазар Глаушев се обърна към насядалите по миндерите люде – на едната страна, сетне на другата:

– Ето вижте какъв човек е седнал между вас. Решете вие сега: с него ли ще седите и занаяпред или с мене.

Рипна неочаквано от мястото си не друг, а Андрея Бенков. Свенлив човек беше той, сдържан и рядко се случваше да избухне, но гневът му беше страшен. Втурна се той към Брашнаров, дръпна го за дрехата:

– Излизай!

Изправи се срещу него Брашнаров – цял аршин по-висок – и го блъсна с лакът:

– Не ме пипай ти...

В същото време между тях мълчаливо застана Миле Рибар, сграбчи с ръчищата си Таки и го тласна към вратата.

– Ти... пък... – опита се да се съпротивява Брашнаров, но се чуха гласове от всички страни:

– Излизай! Излизай!

– Излизай! – викна дядо Димо Пърлев.

– Излизай! – викна и Алекса Кочов. Миле Рибар беше силен човек и колкото да беше едър Брашнаров, той не го остави и да се задържи на нозете си: като го тласна още еднаж, Брашнаров се блъсна във вратата. После Рибар отвори и вратата, изблъска го бързо навън и шумно я затвори след него. Никой не подигна глас да защити Брашнарова – ни председателят поп Костадин, нито пък Яким Ортомар, който винаги държеше страната на Брашнаров.

И като че ли нищо не е било, пак се обади от мястото си Лазар Глаушев. Той бе се успокоил по-бързо, отколкото всички други в стаята, а Миле Рибар още пухтеше като ковашки мях с широките си гърди.

– Да видиме сега за женското училище – рече Лазар. Пръв пое думата му Яким Ортомар, та мнозина погледнаха учудени стария чорбаджия. Той каза:

– Да отвориме и женско училище, защо не. Щом и учителка дошла, макар учителката...

– Гледай ти чудо, дедо Якиме – не се съдържа Миле Рибар. – Вчера едно, днеска – друго. Като види човек зор... Чорбаджийска работа!

– Аз вчера нищо не рекох! – дигна вежди като къдели Яким Ортомар.

– Не рече, а?... Ти... каквото каже Таки. Пък аз – ето: каквото рекох вчера, ще река и днеска: не искам женско училище. Две девойчета имам вкъщи – не им трябва на них книга, друга наука им трябва, домашна.

– Трай ти, Миле... – сбута го съседът му Алекса Кочов.

Никой друг не се обади, не се реши да се изкаже и повече от страх да не засегне Лазара Глаушев с отказа си, а се виждаше, че заради учителката сега общинарите не искаха да се отваря в Преспа женско училище. Заговори пак Лазар Глаушев и се долавяше в гласа му, в думите му скръбна нотка:

– Не ме дарувал мене господ с деца, ама и аз съм порасъл во фамилия християнска. Растехме заедно мъжки и женски деца и мисля, се сме били еднакво мили на татко си и майка си. И женската челяд е мила челяд, а понекогаш от нея има повеке полза, нежели от мъжка... Питайте майката, от нейното сърце се откъсва детето, кое й е по-мило. Еднакво й са мили сички рожби, мъжки или женски. Така трябва да бъде. Ти, Миле Рибар, не се ли грижиш да нахраниш, да облечеш и двете си девойчета, както и другите си деца? Така прави секи добър родител. Ние се грижиме за просветата на мъжките деца в Преспа и не е право да държиме в тъмнина и невежество женските деца. Какви са тия тъмни мисли в нас за мъжо, за женско, и се казаха тука недомислени думи. Какъв е тоя робски, нечестив дух в нас да мислиме, че само мъжът е човек, а жената не е човек и не й трябва на нея книга и наука. Не е ли човек майката, що ни е родила? Щастлив е секи народ, който има просветени мъже и жени, просветени бащи и майки, просветени синове и щерки. Ние накъде така...

Лазар Глаушев млъкна. Не последва никакъв отговор. Преспанските общинари мълчаха до един. Хубави, справедливи думи каза той и тоя път, но не стигнаха те до сърцата на общинарите. Смутени бяха те поради учителката, разколебани и уплашени, но и никой не се решаваше да дигне глас срещу Лазара. Обади се най-сетне дядо Димо Пърлев, но и той като без сърце:

– Да видиме... да помислиме... Да поразпитаме за учителката...

Раздвижи се на мястото си поп Костадин, напрегна глухия си глас, но и той повече срама ради:

– Немаме пари, Лазаре. Ново училище, то...

– Не е до парите, дедо попе – поклати глава Лазар Глаушев. – Не е до парите, ами виждам аз, размъти ви ума Таки Брашнаров... – Той се изправи и сложи ръка върху рамото на Андрея Бенков, който седеше до него. Сетне каза:

– Слушайте вие, преспански първограждани! В Преспа ще има женско училище. Мене ме е срам да призная пред некой чужд човек, че нямаме женско училище, а още повеке ме е срам, като чувам, че сме немали и нужда от женско училище. Слушайте сега: ето ние с Андрея Бенков ще отворим женско училище в Преспа, нашият дюкян ще го издържа. Така ли е, брате Андрея?

Андрея Бенков кимна мълчаливо. Лазар продължи:

– Учителката е тука. А моята жена каза, че ще даде без наем бащината си къща за женско училище. Ще го отворим ние с Андрея и така ще бъде, докато можем И докато се засрами Преспа...

Спогледаха се някои от общинарите, други дори повдигнаха рамена и пак никой не каза ясна дума за новото училище. Вън вече тъмнееше, станаха те всички един след друг и побързаха да се разотидат. В широката празна стая останаха само Глаушев, Андрея Бенков и общинският секретар Ордан Чингелов. Седеше той тъжен и мрачен пред разтворените чисти страници на протоколната книга, а съхнеше захвърлено настрана перото му. Той каза с голяма скръб, без да се помръдне от мястото си пред ниската масичка:

– Нема да запиша аз такъв срам за Преспа! Още в тъмнина живеят нашият град и бухали бухат по него...

Лазар Глаушев го погледа-погледа замислен, после отвърна:

– Да, Чингелов... бухали.

Излязоха те двамата с Андрея Бенков. Щом остана сам в стаята, Одран Чингелов отеднаж скочи и дигна ръце към потъмнелия таван като някой стар османлия, който се моли на аллаха си, и викна, та и Глаушев, и Бенков ЧУ ха във гласа му:

– Но ще светне... ще светне слънце над Преспа и ще разнесе темнини и бухали ще прогони!...

Той се послуша в собствения си глас, който сякаш още ехтеше между четирите стени на широката, празна стая. Ордан Чингелов често изпадаше в такива словесни изстъпления.

Двамата мъже отидоха направо при Иванка Руменова и още по пътя

уговориха какво да ѝ кажат. Бенковица им посочи стаята на учителката – там била тя, учителката, в стаята си. А в стаята на Руменова те завариха и Ния. Младите жени ги посрещнаха весело смутени и току се споглеждаха с хитри очи. Най-сетне учителката плесна с ръце:

– Ама вие, Глаушев, нищо ли не забелязвате!

– Е, да... – започна Лазар с учудени очи, но не можа да каже нещо повече.

– Чуваш ли, Глаушева – обърна се учителката сега към Ния: – Слепи са мъжете, слепи са, нищо не виждат! – Сетне пак към Лазара: – Ама погледнете... Имате, просто, нова булка.

Едва сега видя Глаушев промяната у Ния: тя бе захвърлила коприненото шкеле и с помощта на Руменова бе дигнала косите си, сресала ги бе поновому – на кок и с буфанто. Той я гледаше усмихнат, но усмивката изчезна бързо от лицето му. Сега се виждаше цялата хубост на главата на Ния, на тънката ѝ стройна шия, изпод косите ѝ се подаваха крайчетата на ушите ѝ. Да, това беше някаква нова Ния и може би по-хубава, но му изглеждаше като чужда, по-далечна, той дори изпитваше, някакъв смътен страх от нея сега – не би се решил да я докосне, да не би да развали сложната прическа. А плитките? Той обичаше да ги навива на ръката си – дебели, пръхкави... Но – и той пак се усмихна:

– Харно, харно, Ния... щом ти харесва така. Хубава си, ти си секак хубава.

– Ама аз пак мога на плитки – промълви тя разочарована. – Наистина ли не ти харесва така? Аз мислех...

– Той още не е свикнал – изпревари Руменова и се обърна към двамата мъже. – Но седнете, седнете моля... Какво стана, какво решихте в общината?

Насядаха всички. Глаушев каза на учителката:

– Сега сичко ще зависи само от вас.

– От мене ли?

– Да. Вие трябва да ни помогнете. Тука не е въпросът само за вас, дали ще ви назначим и как ще ви назначим. Въпросът е за целото училище и за нещо по-важно.

– Но кажете, кажете...

– Некои от преспанските общинари – продължи Глаушев – се дърпат сега, не искали женско училище.

– Как тъй! Нали ми писахте от името на общината...

– Да, така беше. Но се намери един там, между нас, и обърна ума на общинарите. А те са поветето прости люде, еснафи. Ето затова ви моля

да ни помогнете и вие, да се борим заедно против невежеството и простотията наша. Те ще отстъпят най-сетне, но да им дадем един добър урок, един добър пример и да им отворим очите. Прост ни е народът още, колебай се, лута се още.

– Разбирам. Какво се иска от мене сега?

– Да отворите училището и колкото може по-скоро.

– Ама нали...

– Сега ще ви кажа: ето Ния, жена ми, дава бащината си къща за училище. Празна е тя сега, никой не живее там, ще я постегнем, ще набавим чинове. А за вашата плата...

– Плата аз не ща, докато... Само колкото да мога да живея най-скромно.

– Вие тука – обади се Андрея Бенков, – тука, бъдете като в своя къща, ще се храним заедно...

– Не, не. Така не ща. Ще ми давате по няколко гроша, колкото да не гладувам. Ще ми намерите и една стаичка не ща да тежа никому. Искам да си бъда сама.

– Харно, учителко – каза Глаушев. – Още утре ще ви дадем петстотин гроша на първо време.

– Кой ще ми ги даде?

– Ние... Събрахме се неколцина граждани. Най-важното е да се държим здраво и вие, и ние, докато надвием.

– Ще се държим – рече Руменова, позамисли се и току попита: – Кажете ми откровенно: не съм ли аз причината за тая промяна изеднаж?

– Да – започна Глаушев колебливо, – защо да крием... има и такова нещо, ама не е само това. Нашите преспанци са малко староверци, както казва Вардарски. Нели минахме през чаршията и...

– Така си помислих и аз. Сега вие можете напълно да разчитате на мене. За свободата си ще се боря с всички сили.

Отвори се широко тежката порта на Аврам-Немтуровата къща – кой знай от кое време не бяха отваряни така и двете ѝ поли. На стената там бе здраво закован надпис върху дебела хартия в рамка и със стъкло, с едри, краснописни букви: „Българско Народно Девическо Училище“. Цяла неделя преди това изоставената къща се чисти и стяга, заковаха се разковани дъски, поправиха се спукани стъкла по прозорците, варосаха се стаи, почисти се широкият двор и градината, улови се и пак се докара водата на чешмата, която отдавна беше секнала. Къщата бе шест стаи с готварница, килери и зимник, но се подготвиха за училище само две големи стаи на горния кат, между тях имаше врата и стигаха те на първо

време. Сложиха в тях по четири големи чинове – стигаха! и те на първо време.

Във всичко това помагаше неуморно и учителката Иванка Руменова, като да редеше и гиздеше собствената си къща. Спираха се мнозина пред портата, надзъртаха и вътре да видят що става в Немтуровата къща, та още тогава тръгна из града дума, но редом с другите приказки за учителката и не можеше да се каже дали иде от добро сърце, или се повтаряше като на подбив:

– Мераклия тая, даскалицата. Дъски търка, джамове мие по цел ден, като да чака сватове да ѝ дойдат...!

Идваше да помага с голямо усърдие и Ния Глаушева. За чистенето и варосването Глаушев и Бенков бяха довели една селянка, наскоро избягала от родното си село поради турски насилия. Тя нямаше свой дом в града и остана като постоянна прислужница в училището; настани се да живее в една от стаите на долния кат заедно с децата си и с мъжа си, който беше все болнав. Настани се да живее тук, в най-малката стая на горния кат, и Руменова. Не искаха да я пуснат Бенкови, майка и син, – поне за още някое време, но тя не приемаше да седи повече на чужда трапеза. Отново започнаха да светят прозорците нощем в Немтуровата къща – преспанци бяха свикнали да я гледат пуста и тъмна. За втория понеделник беше всичко готово. Разшета се още рано сутринта Траяна Костадиница, прислужницата, а самият Костадин, наметнат със селския си кожух и покашлювайки, отиде и отвори пак двете поли на портата, подпря ги с камъни. Предния ден, неделя, дяконите и в двете църкви по поръка на Лазара Глаушев обявиха, че в къщата на Аврам Немтур се отваря женско училище. Още при изгрев слънце тая сутрин Иванка Руменова излезе на чардака, на горния кат, пременена, като за празник, разхождаше се там с ръце скръстени на гърдите и чакаше да дойдат ученички. Беше в началото на ноември: след първите есенни дъждове времето се задържа тихо, ведро. Щом се разбули слънцето от утринната мъглица, издигна се право срещу чардака. Време беше да се покажат в двора първите ученички, с майките или с бащите си, както беше редно в първия ден, но още никой не прекрачваше високия праг на портата. Отдолу се обади Траяна Костадиница:

– Сварих ти млекото, учителко... Да ти го донеса ли?

– Не, не... Не съм гладна.

Траяна се показа изпод чардака в селската си носия, погледна младата учителка и като да усети тревогата и опита се да се пошегува:

– Ето ти ги, тука са моите даскалицы... Чакат. Наскачаха още в

темно.

– Да, да... – отвърна разсеяно Руменова. – Има време...

Долу, в трема под чардака, се спотайваха уплашени, но и любопитни двете по-големи момичета на Траяна. Още предния ден бе ги записала Руменова в книгата си. И Траяна с това бе започнала:

– Ами, учителке, женска челяд, защо им е наука на пих... Сиромаси люде сме ние...

– На сиромасите повече им трябва наука, Траяно.

Сега двете момичета чакаха долу, те също бяха още в селските си вече износени дрехи, но бяха се измили и сресали чисто. Учителката не бързаше да ги повика горе, в училището. В стаята, дето се бе настанило семейството, се чуваше глъчката на други три, по-малки деца, но Костадин не ги пускаше вън, да не ходят по училищния двор и да сърдят учителката.

Руменова ходеше по чардака, тихо и равномерно потропваха стъпките ѝ. От време на време тя неволно поглеждаше към разтворената порта, но никой не влизаше в двора. По улицата минаваха час по час жени, деца и всички се заглеждаха в отворената порта, някои и се поспираха, но никой не прекрачи прага ѝ. Младата жена влезе в класните стаи, не за пръв път тая сутрин, обиколи между чиновете, седна край ниската масичка в един ъгъл. Всичко беше в ред. Миришеше на вар и влажно дърво от измитите подове, от новите чинове, но през тая смесена миризма се долавяше и упоритата миризма на дом, макар изоставен от години. Малката масичка беше покрита с бяла покривчица, имаше там масилница и перо, разтворена беше и класната книга, личаха там, на първата страница, две имена: Ягна Костадинова и Звезда Костадинова. Други имена нямаше върху жълтеникавия лист. Самотно и празно беше в широките, разтворени стаи, някъде отдолу се чуваше сподавена детска глъчка и глухият глас на Костадина, пресипналото му покашлюване.

Целият ден мина в напрасно очакване. Късно следобед Костадин пусна децата, разшаваха се и петте по двора или висяха по портата, надзъртаха оттам нагоре-надолу по улицата, все още плахи, несвикнали с новия си живот в града. На мръкване дойдоха Ния и Лазар Глаушеви. Учителката ги посрещна бодро, макар усмивката ѝ да не беше много весела:

– Нищо. Трудно ще бъде в началото, изглежда. Реших сама да отида при планината, щом планината не идва при мене. Кажете ми някои семейства, които имат момичета.

Казаха ѝ. Глаушев додаде:

– Упорит народ.

– Нали и ние сме от него?... – усмихна се вече по-весело Руменова.

На другия ден тя сама си доведе четири ученички. Майките им се тегавеха, мърмореха все едни и същи думи за женската челяд, която няма мала нужда от книга и наука, но и се разтичваха да подокарат щерките си за училище. Руменова прибра горе и двете селянчета и веднага започна работа с първите свои шест ученички. Привечер, малко преди залез, тя изведе ученичките си на двора, нареди ги по две.

– Утре – каза им тя – ще дойдете веднага щом изгрее слънцето. А сега ще си идете право у дома. Вие, Ягно и Звездо, ще се отделите още отгук. Другите ще вървят тъй, две по две, и всяка ще се отдели пред къщата си. Ще вървите мирно по улиците и щом срещнете по-възрастен човек, ще го поздравите с добър вечер. Като влезете въщи, ще кажете на майка си: „Добър вечер, мила мамо“. Я да чуя как ще поздравите!

– Добър вечер, мила мамо! – отвърнаха едно през друго шестте момичета.

– Хайде сега, деца, сбогом.

– Сбогом, учителке... сбогом...

Маца Чучурска миеше паници на кладенеца, когато влезе в двора малката ѝ щерка. Отеднаж се чу зад широкия ѝ гръб звънко гласче:

– Добър вечер, мила мамо!

Маца спря за миг да мие и се послуша, сякаш не дочула добре. После, каквато беше шишкава и едра, цяла се обърна към детето си, отвори широко очи, и черните ѝ, дебели вежди личаха отдалеко, като да бяха лепнати на зачервеното ѝ чело. Но тя не вярваше и на ушите си и дълго гледа момичето си мълчаливо, с мокра кърпа в разголените си, могъщи ръце. Ами – да, това беше нейното Ленче, мъничко, слабичко, и се кипреше насреща ѝ със светнали очички. То никога досега не беше я поздравявало, никога не беше я наричало така нежно мила мамо, никой в Преспа не учеше децата на по-деликатни обноски. И Маца Чучурска, изненадана, зарадвана, развълнувана, нададе неочаквано тънък, писклив глас от широката си гуша:

– Ох, на майка милото! Да си ми живо и здраво! Добър вечер, мило! Кой те научи, сладко дете, да ми казваш така „мила мамо“?

– Учителката – рече важно малкото девойче.

– Учителката! – извиха се още по-високо черните вежди на Маца.

– Учителката ами! – повтори девойчето и клатеше глава на всяка дума: – И ни каза да поздравяваме по-големите, и ни каза утре пак да идем, щом изгрей слънцето...

Ох, милата майкина шерка! Ще идеш, чедо, и утре. Да е жива и здрава учителката, щом ви учи така... Виж ти, проклетници, не знаеха какво да продумат за нея. Виж каква била тя, милата...

Тя прибра паниците, спусна запретнатите си ръкави, превърза нано-во кърпата на главата си и преди още да започнат мъжете да се връщат от чаршията, обиколи едва ли не цялата махала от порта на порта:

– Ами да видите, сестри, учителката, ами тя била човек на място!... Връща се моето Ленче, аз пък на бунара, мия паници... „Добър вечер, мила мамо!“ Кой те научи така, Ленче? – Учителката. Е, на сърцето ми пална, сестри. Къде ще се сетиме ние да научим децата си на такива хубави думи! Учителката сама дойде да ми поиска Ленчето за училище и що, вели, ние жените не сме ли люде... За добро е дошла тя между нас. Аз веке моето Ленче нема да го спирам...

Тая вечер по много къщи в Преспа се говореше за учителката и за нейните първи ученички. На другия ден жените се обърнаха на нейна страна:

– Тя ще пракса децата ни...

Какво като са ни женски децата, не са ли и те от нас раждани?

– Още не дошла учителката, преспанци й намериха триста кусури. Проклетия!

– Тя и нас, учителката де, и нас ще ни поучава Науката, вели, е за сички; науката, вели, трябва да оттвори и нашите очи, макар да сме жени...

Раздвижиха се жените, зашумяха по целия гради Мъжете едва нада-ваха ухо към женската врява и се подсмиваха под мустак. Д някои и се караха:

– Що сте пощръклели мори! Но много жени започнаха сами да водят девойчетата си в новото училище:

– Ето, учителке, на твоите ръце оставям детето си учи го на ум и разум...

За няколко дни около Руменова се събраха над стотина девойчета и стана нужда да се отвори и трета стая за новото училище.

Няколко дни преди Божик, докато децата още не бяха разпуснати за празника, в двора на новото училище неочаквано влязоха четиримата учители от мъжкото училище: Райко Вардарски, Тодор Божинов, Никола Димкаров и Сотир Гушлев. Водеше ги класният учител – Вардарски. Учителката ги видя отгоре, пристисна устни учудена, но продължи работата си. Долу Траяна изтича да посрещне гостите, но те минаха важно пред нея и се проточиха по дървената стълба нагоре, тропотейки с

подкованите си калеври. Само Вардарски, винаги чисто облечен и по европейска мода, носеше върху високите си обуща и „кайльоши“ – плитки обуща, които поскъръцваха високомерно; започнало бе да студене, улиците бяха кални, но само той, Вардарски, носеше в Преспа такива двойни обувки. Като се спряха пред вратата на първата класна стая, той сваля кайльошните си, за да влезе в стаята с чисти обуща. Влязоха четиримата учители, без да почукат, и едва сега пристъпи Руменова да ги посрещне. В същото време над тридесет ученички, колкото бяха в стаята, скочиха прави и застанаха почитително пред важните гости. И четиримата мъже завъртяха очи, изненадани от тоя нов внушителен начин да се посрещат гости в класната стая. Не се сдържа престарелият Никола Димкаров, който бе учил ученици на славянско писмо още през времето на килийните училища по манастирите и по разни места из Македония, но се сдържа той, а беше малко глух, та изказа високо учудването си:

– Гледай ти каква нова наука. Нашите дангалаци нема да се сетят никогаш да станат, като влезе човек, ама аз ще ги науча и них на такова почитание...

Руменова се ръкува с гостите си и тогава Райко Вардарски каза:

– Говори се из целия град, чувахме и ние за новото в нашия град девическо училище и за вашите големи успехи в него не само научно, но и благовъзпитателно, а също и по ръкоделия, домакински занимания, които са от особено значение за девиците. Чухме и научихме и за вашите нови методи в просветителната ви работа, за вашето дълбоко образование по далечни места и рекохме с очите си да видим сичко това и да се поучим, бидейки ние и четиримата като по-изостанали. Човек се учи, докато е жив, и разумният човек никога немада премълчи своето незнание, а ще пита и разпитва, за да се научи.

Той говореше на учителката, но се обръщаше повече към ученичките по професионален навик, говореше с тържествен някакъв, наставнически тон, а езикът му беше пъстра смесица от думи на местните говори и на непрестанно променящия се, неустановен още език, на който се пишеха българските вестници и книги. Такъв беше езикът на всички просветени люде, изпъстрен обилно с руски и църковнославянски думи, с новосковани думи и форми, често пъти причудливо и по свое разбиране, по свой вкус. Това беше неустановеният още книжовен език, който беше признак на голяма образованост и към който се прибегваше особено при по-тържествени случаи или когато седнеше човек да пише писмо или дописка до някой от цариградските вестници. На такъв език, но върху говора основа от нейния роден шуменски говор и много повече

изпъстрен с руски думи, приветствува и Руменова своите гости. Тя каза:

– Голяма чест е за нас и за нашето училище вашето посещение и ние ще учим вас, най-достойните учители, но ще бъде от голяма полза за нас вашата добрина и снизхождение, ако ни посочите грешките и опущенията, които можем да направим...

Тя направи знак на ученичките си да седнат, и подаде единствения стол в цялото училище на Никола Димкаров – най-стария от гостите си, – а другите пристъпиха и скромно се подпряха на стената зад него. Руменова бързо надви смущението си от неочакваното посещение и продължи работата си. Тихо беше в двете класни стаи, които бяха свързани с широко разтворена врата, и учителката час по час надникваше и отгавтък; бодро звучаха гласовете на девойчетата, които ставаха да отговарят, а откъм третата класна стая, която беше по-отдалечен а, се дочуваха глуха, сподавена врява – там ученичките бяха оставени да се занимават сами до следващия час. Училището работеше.

Подпрян на стената, Вардарски мъдро поглаждаше брадата си и внимателно следеше работата на младата учителка. До него бе застанал Сотир Гушлев; той беше крайно усърден в професията си, следеше и сега с хищен поглед всяко движение на учителката, всяка нейна дума, също и отговорите на ученичките ѝ – дебнеше да улови някоя грешка и току ще дигне застрашително пръст – не тъй! – както правеше в своята класна стая. Малко по-нататък се бе изправил Тодор Божинов – син на някогашния преславски даскал Божии, – тънък, висок, с дълга шия, носът му сякаш бе изтеглил напред цялото му лице, с хлътнала уста и ниско чело, с големи, кръгли очи и над тях – необикновено подвижни вежди, които се свиваха едва ли не в очите му, ту отскачаха нагоре; две от ученичките бяха забелязали тая непрестанна игра на веждите му и дяволито го попоглеждаха, посбутваха се с лакти. Стариат Никола Димкар седеше неподвижно на твърдия стол, поклащаше глава, вече цяла оголяла, на двете опнати вратни жили, надаваше ухо да чуе какво говореше учителката и какво отговаряха ученичките ѝ, но трудно задържаше мисълта си, която летеше далеко назад през годините. „Ех, господи“ – клатеше той старата си глава и като виждаше тая светла стая, новите чиновове, девойчетата, които скачаха пъргаво от местата си и отговаряха смело, младата и хубава учителка, която ходеше свободно между чиновете, владена в работата си, със светнало, въодушевено лице, той си спомняше мрачните и тесни килии по манастирите, влажните, скрити стаи, в които бе учил някога, спомняше си измъчените лица на учениците си, които пишеха с пръсти на пясък и за две-три и четири години едвам

научаваха да четат Светчето и Апостола.

– Ех, господи... – продума гласно старият човек. Мина доста време. Учителката сякаш бе забравила гостите си. Вардарски бе спрял ръка върху брадата си; не подигаше вече застрашително пръст Сотир Гушлев дебнещият му поглед бе омекнал; широко бе отворил кръглите си очи Тодор Божинов, веждите му стояха сега неподвижни върху самото му чело, а дядо Никола Димкаров съвсем се забрави в своето далечно време и в своята даскалска тъга...

Дойде време за обедна почивка и четиримата учители напуснаха новото училище. Руменова ги изпрати чак до портата. Като излязоха четиримата на улицата, Вардарски се спря, дръпна с ръка към себе си един по един и тримата свои другари, приведе се към тях и рече:

– Знаете ли... Пет години се е учила в Русия! Те се гледаха мълчаливо една минутка, после Тодор Божинов попита като в захлас:

– В Русия!?

– В Русия... – рече и Сотир Гушлев и пак дебнеше с втречени очи, сякаш да види какво има още зад това голямо име.

– Русия... Ех, господи – поклати глава старият Никола Димкаров.

Разчу се из града, че учителите ходили при учителката в женското училище – тя била по-учена от тях, дори и от класния учител. Председателят на общината поп Костадин се похвали на попадията си:

– Затуй й отсекохме такава плата... кажи-речи, като на класния учител...

– Аха – закани му се с глава попадията: – Сега тъй, а? Като дойде най-напред учителката, не я искахте. Събрали сте се там, в общината, се мудри глави.

– Ех, попадийо – промърмори примирително поп Костадин. – Во секакви заблуждения изпада човек, во секакви грешки...

II ЧАСТ НОВИ СТРАНИЦИ

Ай, ти, Митре, ай ти, синко мили! Ай земай си малу-многоу азно, та пойди си во града Прилепа, прекупи си свила и коприна, прекупи си свилени кошули, прекупи си медени елени, прекупи си чо'а парангора, напълни си нована гемия...

Народна песен

Море що ти текна, що побегна рано сабайле во зорите?
Дали ти е лоша свекървата, или свекорот не ти чини?
– Море свекор ми е кротко ягне, а свекърва – люта змия...

Народна песен

Отзгора идет сеймени, айдутска глава носеет, излезе баба да гледат, видела баба та глава, викна ми баба да плачит:

„Не ми е глава айдутска, тук ми ѝе глава синова!“

Сеймени бабо ѝе велее:

„Не жалай, бабо, не плачи, блазе ти тебе со сърце, що юнак ти си родила! Дури му глава зедофме, педесетмина паднафме, сам булюкбаша загина.“

Народна песен

I

Рано следобед в деня срещу Василевден у Глашевци влезе учителката Руменова. Тъкмо по това време старата Глаушица бе се запретнала в стаята с огнището да меси баницата за Новата година. Тя държеше край себе си и двете си снахи, да ѝ помагат. Не беше само баницата, а трябваше да се заколи за празника петел, да се сложи пастърма с фасул, да се поразчисти къщата, да се постелят нови килими и ямболии, да се приготвят чисти долни дрехи за всички в къщата, да се извадят и новите дрехи на всички, да се приготви топла вода – вечерта всички трябва да умият глави, нозе. Тоя ден имаше повече работа във всяка християнска

къща.

Султана Глаушева никак не се зарадва, като видя учителката на вратата, и каза с твърд глас, който се опитваше да бъде приветлив:

– Влизай, влизай да помагаш.

– Има ли работа и за мене? – засмя се Руменова и току добави: – Но вие какво, събрали сте се три жени за една баница!

Султана Глаушица я погледна изкосо, не мислеше да ѝ отговаря, но не се сдържа:

– Секо нещо си иска своето. Три жени... да съм сама, и до утре нема да втасам. Стани, седни, времето минава. Така, трите, завчас ще свършим.

– Хайде свършвайте, че ще ти взема Н и я. Султана Глаушева тоя път искаше да се престори на глуха, но пак не се сдържа:

– Що рече... Ния? Кой ще ѝ гледа работата на Ния днеска?

Ния слушаше мълчаливо, в погледа ѝ се таеше тревога, да не би свежърва ѝ да засегне някак учителката, и тя побърза да ѝ подаде стол:

– Повели, седни, Иванке...

Раца Кочовица бе се засмяла с цялото си лице и току криеше с шепа зъбите си, изпочупени и гнили, каквито, бяха поради честите ѝ забременявания. Старата Глаушица и учителката често се счепкваха, макар и двете да пазеха приличие, та беше любопитно да ги слуша човек. Но Раца се боеше от свежърва си, колкото да ѝ беше любопитно да послуша енергичния ѝ разговор с учителката. Султана Глаушева не бе се откъснала от своята мисъл и пак започна:

– Днеска тука, у нас, во сека къща работа до гуша. Не е ли така и по вас за тоя празник? – И тя раздипли с точилката върху ниската софра недоразточена кора, посипа я с брашно с костеливата си жилеста шепа.

– И у нас е същото.

– А ти какво днеска – въртна пак точилката Султана. – Разпусна децата, имаш си една одаичка, Траяна Костадиница ще ти меси баница... Ние тука сме десет, души.

– Траяна, да – се опита Руменова да отклони двубоя. – Селянките правят хубави баници.

– А знайш ли коя баница е най-вкусна? – И старата жена веднага си отговори: – Която си направиш сама!

– Аз не мога да правя баници.

– Е, не можеш... не си се учила. Ти си учила книга. Старата Глаушица не обичаше учителката – мислеше, че тя развърщава по-младата ѝ снаха, – ала винаги се отнасяше с почит към първата учителка в Преспа.

– Но като я похвали от една страна, тя продължи и с някаква закана в гласа си:

– Ама ще се научиш да месиш и баници! Като се омъжиш, като ти се народят деца – и баници ще месиш, и пелени ще переш, и...

– Щом трябва, и ще меся, и ще пера – отговори Руменова за голяма изненада на старата жена.

– А сега, що... – започна пак Султана, но Руменова я прекъсна:

– Сега, бабо Султано, ти ще ни позволиш да излезем с Ния. Така сме се уговорили и аз затова съм дошла.

Султана въртя дълго точилката, просна нова кора, нави я пак на точилката и чак след това попита:

– Ами що толкова... къде ще ходите двете...

– В чаршията.

Старата Глаушица веднага спря точилката и дигна с очи към Руменова, в погледа ѝ бързо се набра гняв:

– Що! В чаршията! Нийо!... Имате ли ум вие? – Тя добави с леден глас: – Да си ми шерка, учителке, с точилката ще ти стана.

– Не говори така, майко – каза тихо Ния. – Учителката...

– А за тебе нема и да се замисля – прекъсна я остро Султана. – Тебе аз направо с точилката само ако споменеш за чаршията. Гледай ти, чудни работи!

Настана мълчание. Припряно тропаше точилката по софрата, пляскаше и шумеше недоразточената кора, но се виждаше, че старата жена се бореше с гнева си и мислите и не бяха в работата.

– Бабо Глаушевице – каза спокойно учителката, но се чувствуваше твърдост в гласа ѝ: – Ти помисли: защо да не отиваме ние жените в чаршията?

Султана сякаш не искаше и да чува. Посочи рязко с точилката Ния и рече:

– Тя си има мъж. Да пита него.

– Аз го питах – каза Ния. – Лазар ще ни чака в дюкяна.

– Лазар?... – повтори след нея старата жена машинално.

– Да...

Султана вече съвсем изостави точилката, дълго гледа към младата си снаха и току избухна с голямо огорчение, взе да се кръсти едно след друго:

– Господи, боже мой, Богородичке, майчице... Да се прекръсти човек с лева ръка! И той со същия ум! Що става с вас, вие загубихте веке и срам, и чест...

Раца през цялото време се усмихваше на тая препирня на свекърва си с двете млади жени, дори гласно се засмиваше и криеше зъбите си, но сега отеднаж се уплаши, умълча се – в препирнята нямаше вече никаква шега. А Руменова сякаш и не забелязваше големия гняв на старата жена.

– Бабо Султано – каза тя с равен, спокоен глас, – там, в чаршията, са нашите бащи, нашите братя, нашите мъже.

– Ами турците! Пълно е с турци там – прекъсна я Султана.

– Нека са и турците. Ще мине турчинът край мене, и отmine. Те понякога са даже и по-благовъзпитани от нашите: ще мине край жената с наведени очи. В наш Шумен е пълно с турци. Ако се случи някой лош, какво ще ти направи най-сетне сред чаршията, няма ли да се намери някой да те защити?... Не, ти напразно се ядосваш. И най-важното е да можем и ние жените да отиваме в чаршията като хора. Имаме си и ние работа там: ти по добре знаеш какво месо да си купиш, какво масло, какъв плат, какво да си купиш от бакалина, от зарзаватчията. Ние сме оставили всичко на мъжете, чакаме всичко наготово.

– Така е господ наредил – възрази нетърпеливо Султана: – Мъжът в чаршията, жената – вкъщи.

– Дядо господ не се бърка в тия работи. Хората сами си ги нареждат. Ние трябва по-добре да си наредим своите работи. Не е за самото ходене в чаршията, бай Султано, ами като престанем да чакаме ние жените всичко наготово, като вземем нашата си работа в ръцете, и станем по-смели, по-свободни, по-независими. Сега що: покорни, послушни робини, които чакат само милост от господаря си.

– Ти си учена, та знайш да говориш. Аз пък знам от стари още какъв е редът в нашия живот. Мъжът върви во сичко напред, а жената подир него върви. Послушна ами, покорна! Като му се качиш на главата, той не е вече мъж и совсем ще се развали.

– Майко – намеси се Ния, – ти со татко...

– Що аз со татко ти! – пламна още повече Султана. – Никогаш не излизам пред него. Ех, може да поуча за нещо, жена съм му, а той е селянин човек и, сега си остана селянин, трябва да го поучаваш, да подсещаш.

– Ето, виждаш ли? – приведе се към нея учителката. – Същото казвам и аз: мъжът и жената да бъдат другари, а не господар и робиня покорна.

– Ти казваш, ама ето какво ще ти кажа аз: те като огън и барут, мъжът и жената. Да стоят по-настрани един от друг. По-настрана! Ти ще се

венчайш за един мъж и с него ще вървиш, по него ще вървиш, с него ще живееш и ще бъдеш като негова сенка. С друг мъж нема да се срещаш. Ех, люде сме, ще се срещащ и с другите люде, секакви нужди и срещи има в човешкия живот, но ти ще стоиш по-далеко от чуждия мъж, той е като огън за тебе, а и ти си като огън за него. – Тя, види се, намери, че е безполезно да спори повече с учителката, и се обърна рязко към снаха си: – Дай ми, Нийо, паницата с маслото! Ния и подаде маслото и каза:

– Майко, аз ще отида с учителката.

Точилката изтрака силно по софрата, но свекървата нищо не проду-ма. Тя продължи работата си с явно пренебрежение и после се обърна не към Ния, а към по-старата си снаха:

– Да побързаме, че... още колко работа ни чака. Времето си върви!

Руменова я погледа, погледа и току стана. Съблече си горната дре-ха – тъничко дълго палто с кожички на яката – и я метна върху стола. Съблече и жакета си, метна и него там, запретна бързо ръкавите на блузата си до над лактите. Раца Кочовица не сваляше очи от нея, погледна я учудена и Ния, погледна я бързо изпод вежди и Сулгана. Де да видим какво ще излезе! А Руменова се пресегна с разголени ръце и откъсна една неголяма топка от тестото за баницата. Изправи се пак, пораздърпа тестото, заиграха живо пръстите й. Заигра и тестото между тънките пръсти, започна да се разтяга, тя го метна върху ръцете си и го дърпаше безспирно, теглеше го на всички страни с opakото на ръцете. Другите три жени не бяха виждали такова чудо – да се точи кора с голи ръце. Кочовица зяпна насреща и забрави да скрие изпочупените си зъби, следеше и Ния смаяна пъргавите пръсти на учителката, а Султана току поспираше точилката да погледне, после забрави точилката и също се загледа в ръцете на Руменова. Виж я ти нея, даскалицата! Кората се тръскаше и се въртеше с тих, сух шум в тъничките й бели ръце и ставаше все по-широка, по-тънка, проточи се чак до голите и лакти. Най-сетне Руменова ловко метна източената кора върху синията и Султана дръпна някак уплашено, услужливо точилката с недоточената кора, за да направи мястото. А в същото време учителката посегна и откъсна нова топка от тестото. И докато старата Глаушица заедно с помощта на двете си снахи източих три кори, Руменова разтегли десетина. Повече кори не бяха и нужни. И като че ли нищо не е било, учителката попита:

– Какво ще сложиш за късмет в баницата, бабо Султано?

– Ето... стара сребърна пара. Сека година се нея слагам в баницата за Василица. Тук ще я пхна, между корите...

Като че ли нищо не е било, но и четирите жени знаеха че още не

беше всичко свършено и оставаше най-главното. И пак първа се реши учителката.

– Върви да се облечеш, Нийо – рече тя. – Ги да се върнем по-скоро.
– Никой нищо не отговори. Руменова продължи с примирителен тон: – Ще отидем до магазина на Баболеви. Там има хубави неща за млади жени, пък и за стари, бабо Султано.

Пак никой не отвърна. Но когато Ния се отправи към стаята си, старата Глаушица изви глава през рамо и рече строго:

– Нийо!... Ти не искаш да ме послушаш.

– Винаги съм те слушала, майко... И ще те слушам, когато е нужно.

– А сега нема да ме послушаш, а? Ще стъпиш върху думата ми!

Ния отпусна клепки, пристъпи още крачка напред но се спря изеднаж и се обърна към свекърва си съвсем спокойно, с едва-едва побледняло лице. Тя кимна с глава и рече тихо, но ясно:

– Сега нема да те послушам, майко. Когато не след дълго Руменова и Ния тръгнаха да излизат, учителката се обърна да поздрави:

– Сбогом, бабо Султано... Сбогом, Рацо!

– Сбогом, учителке... – отвърна колебливо Раца Кочовица и току се извърна уплашена към свекърва си.

Султана мълчеше мрачно, сетне продума сухо, отсечено:

– Сбогом.

Преспанци бяха свикнали да виждат заедно двете млади жени, но къде са тръгнали те сега, срещу Василица? Макар да нямаше много люде по дворовете, любопитни очи проследиха двете жени чак до чаршията. Ама къде отиват тия жени наистина!

Беше хубаво – снежно, меко време. Предния ден бе навалял до една педя сняг, по неравните калдъръми сега се бяха отворили широки, снежни пътеки, слънцето беше още доста високо на ясното зимно небе, навреди беше светло и чисто, гърдите поемаха издълбоко свежия въздух. Първият човек, който видя двете жени вече в чаршията, беше един млад калфа с тънки мустачки и накривено фесче; Той се бе затичал да прекося улицата, но се спря на няколко стъпки пред тях и весело се ухили от едното си ухо до другото. Така вървеше и по-нататък. Чаршията бе поживена сега, срещу големия празник, ходеха много люде нагоре – надолу, но навсякъде пред двете млади жени пътеките оставаха чисти. Двама-трима от минувачите нагазиха в снега, за да им отворят път, между тях и един възрастен турчин, който помръдна с устни в изненадата си, но стоя в снега, докато жените отминаха, и не подигаше очи да ги погледне. Явно беше – след като бе минала Руменова сама през

чаршията, магията беше вече развалена. Нямаше ги насреща ококорените от изненада очи, навъсените погледи, враждебното затишие, като да минаваше мъртвец по чаршийските улици. Сега чаршията посрещаше двете си гостенки с весело любопитство, като че ли бяха като че ли бяха паднали направо от небето върху снежните улици в тоя хубав, слънчев ден и те самите толкова хубави и млади. То се знай – всеки искаше да ги види: извъръщаха се минувачите след тях, струпваха се люде по вратите, протягаха се вратовете пред вдигнатите кепенци. Но не се чу лоша дума. Само един папукчия удари с широкия си чук обувката, която ковеше на коляното си, и рече:

– Де да видиме сега какво ще стане, щом тръгнаха веке и жени по чаршията!

Ния не знаеше къде е дюкянът на мъжа й. Руменова спря едно чираче и го попита. То ги погледна, усмихна се хитро, цялото му лице беше изцапано със сажди, та очите му дяволито се бялнаха – и ги поведе мълчаливо. Като стигнаха пред дюкяна на Лазара Глаушев, чирачето пак тъй мълчаливо посочи с ръка, но Глаушев вече излизаше, за да ги посрещне. След него вървеше и Андрея Бенков. Като видя Ния мъжа си, сякаш изеднаж се пукна Някакъв обръч, който стискаше гърдите й до задушаване, по бледите и бузи отеднаж се появи руменина. Пътят й до тук, през чаршията, бе й се видял безкраен.

– Повелете – и Глаушев ги въведе в дюкяна си, а всички съседни наоколо бяха зяпнали насам.

Ния дълго разглежда дюкяна – виждаше й се огромен, с редицата разтворени хамбари в дъното, край стените бяха наслагани пълни врещи, остро миришеше на прах и на мишовина. Това беше някаква непознатата част от живота на Лазара.

– дюкянът, цялата чаршия наоколо, минувачите, които забавяха стъпки да погледат. Обзе я неприятно чувство, страх, стори й се, че Лазар се отделя от нея, отдалечи се – ух, тая миризма на мишки! – и тя бързо, уплашено го потърси с очи. Той й се усмихна през рамото на Руменова и каза:

– Е, да вървим, искате ли... д И той поведе двете жени към магазина на Баболеви. Там излезе да ги посрещне самият Ицо Баболев, притича и Миро, а калфите и неколцината купувачи така си останаха кой където беше. Имаше какво да си избераат двете млади жени в големия магазин на Баболевци, а те, двамата братя, какво ли не извадиха от пакети и сандъци, какво ли не свалиха от рафтове и полици, та чак и от горния кат, за да вземат очите на необикновените купувачки – пъстри басми,

копринени платове, кадифета, тантела, ленти, кърпи, шарени чехли с пуфки, бели, червени и сини женски чорапи – гледай ти какви са тънки и високи чак до над колената, а Ния сама плетеше чорапите си, и те като мъжките: до колената! Дълго гледаха и разглеждаха двете жени, а Лазар търпеливо чакаше край тях, Избраха си те едно и друго и като прибираше Ицо Баболед с ловки пръсти белите меджидии, рече важно:

– Во Беч жените сами си ходят по чаршията, има там и жени дюкянджии. А ние тука... диви люде.

На връщане към дюкяна на Глаушев Ния каза на мъжа си:

– Как ли ще ме посрещне майка сега вкъщи...

– Ами да се върнем заедно дома. Пък и скоро ще се стъмни. – Не, не. Като че ли съм виновна и ти идваш да ме пазиш. Ще се върна сама.

Двете жени бяха се отдалечили вече от дюкяна на Лазара, когато срещу тях се зададе Таки Брашнаров. Ния отдавна не бе го виждала, но го позна отдалеко. Забеляза го и Руменова. Брашнаров пристъпваше гордо изправен, едър и хубав, с яркоален фес и дълго, черно зимно палто с астраганена кожа на яката. Той също бе ги видял отдалеко, сетне Ния забеляза как бе приковал поглед върху нея. Когато ги наближи на пет-шест стъпки, той се поодръпна да им стори път и се поклони дълбоко, мълчаливо. Малко по-нататък Руменова попита:

– Кой беше тоя господин?

– Таки Брашнаров. Търговец. Най-скъпият ергенин в Преспа.

– Чувала съм за него. Как тъй, най-скъпият!

– Така го наричат. Не може да се намери за него, мома в цела Преспа.

– Хубав мъж – каза след късо мълчание Руменова. Ния нищо не отговори. После каза:

– Не е добър човек.

Като се прибра тя вкъщи, беше още светло, слънцето едва-що залязваше, но щом я видя свекърва ѝ на вратата, каза на по-старата си снаха:

– Запали, Рацо, лампата.

– Рано е още, майко – отвърна Ния на присмехулния намек към нея.

– Рано! Оставаше още да затворите чаршията вие с даскалицата.

Старата не каза нищо повече тая вечер за отиването и в чаршията, но така се държа през цялото време, като че Ния и не съществуваше. Прибраха се и мъжете, седнаха всички да вечерят. Лазар подхвана майка си:

– Е, майко... кога ще дойдеш и ти да видиш дюкяна ми?

– В чаршията аз не отивам – отвърна тя късо. Лазар погледна жена си със засмени очи, сетне пак продума:

– Нио, каза ли на майка що ѝ купи днеска?

– Ами утре... За празника.

Стоян Глаушев побутна сина си с лакът, намигна му, като гледаше никой да не го забележи:

– Ти не закачай майка си тази вечер! Нели я знайш... докато ѝ мине.

Султана му се скара.

– Ти какво току се кривиш! – И добави още по-сърдито – Мене тука никой за нищо не ме зачита!...

Някъде отдалеко стигна до слуха на Ния гласът на свекървата. На няколко пъти тая вечер пред очите на младата жена се мярна едрата фигура на Брашнаров, какъвто го видя днес тя по снежната пътека и с поглед, устремен в нея. Каква досадна сянка! И Ния притваряше очи, за да я прогони.

II

Минали бяха години, откакто бе умряла Благуна – сестрата на Стоян Глаушев, но той не преставаше да я жали. Кого ли не жалеше той със своето милозливо сърце – и умрелите, които гниеха в черната земя, и всички живи, които страдаха на тоя грешен свят, – но Благуна! сестра си, никак не можеше да прежали. Тя беше най-милият му човек от всички негови люде, които остави в родното си село Гранче, когато избяга оттам преди близо четиридесет години. Като умря Благуна, децата ѝ бяха отраснали, но тя остави и едно девойче на пет-шест години. Чуваше Стоян Глаушев, че малкото сираче живеело немилостиво край по-големите си братя и сестри, край баща си, който беше затворен, навъсен човек, и Стоян все мислеше да прибере девойчето при себе си в града. Най-напред се боеше от Султана, че тя няма да приеме в къщата си чуждото дете. Той едвам се реши да отвори дума пред нея и тя веднага се съгласи, но сирачето бе поизраснало и баща му не искаше да го пусне в града: селските люде не изпушат лесно от ръцете си женската челяд – най-добрите си работници, – та дори и когато дойде ред за омъжване. Стоян все едни и същи думи повтаряше при всяка среща със своя зет, мъжа на Благуна:

– Дай ми ти Неда... Ще я гледам като свое дете. Заради Благуна, да

не се мъчи барем най-малкото дете там, на село...

Бащата упорито клатеше глава: не!

Но тая зима и той умря. Стоян Глаушев не можа да отиде за погребението му, късно научи, а отиде в родното си село след няколко дни и пак заради Неда. Сега пък братята ѝ не искаха да я пуснат. Неда бе станала мома на петнайсет-шестнайсет години – тъкмо човек за работа, А и тя се дърпаше – плашеше се от града:

– Не, вуйко Стояне... Харно ми е мене тука.

– Какво ти харно! Не знам ли аз какъв черен и тъмен живот живеят вие тука! Слушай, Неда: при мене ще си ми като щерка; и вуйна ти Султана те сака. И децата, каквито са добри, като сестра ще те имат. Не ме оставяй да се връщам сам в Преспа, за тебе съм дошъл тука.

– Не, вуйко Стояне... Два дни я моли той. Боеше се Неда от града, но още повече се боеше от братята си, които мълчаливо ѝ се заканваха иззад гърба на Стояна. Натъжен си тръгна той от Гранче и това ѝ каза на раздяла:

– Не мога аз да те взема насила, тежък живот ще живееш тука. Да знайш: моята къща е секога отворена за тебе и като ти притъмней некога пред очите...

Не мина много време, едва-що беше се запролетило, една заран пред портата на Стояна Глаушев се спряха две селски коли с волове, дворот се изпълни със селски люде – мъже и жени, по-големички и по-дребни деца. Излезе да ги види Султана, погледна ги от чардака – не позна никого. Тогава излезе напред една слабичка девойка и рече срамежливо:

– Добро утро, вуйно Султано... Аз съм Неда.

– Неда... Аха, Неда! Той, вуйко ти Стоян, не е тука, в чаршията е. Ами какви са тия люде?

– Повекето са от нашия сой, вуйно Султано. Стринки са ми, стрини, братучеди... Избегахме. Аз ги доведох тука. Нели вуйко Стоян дойде в Гранче да ме земе...

– Ами тоя зад тебе, той какъв ти е? – попита Султана подозрително и посочи нататък с очи, с глава.

Неда се изви назад и пак се обърна към вуйна си:

– Той е Трънче... Братучед ми е.

– Аха... Аз пък помислих... – не се доизказа Султана.

Тръпко сдържано ѝ се усмихваше и някак през усмивката си я наблюдаваше с тъмните си, малко мижави очи. Той беше на двайсетина години – на същата възраст, на която срещна тя някога своя Стоян, със

същия червен пояс и същата селска руба. Трепна в сърцето ѝ далечен спомен, поучуди се тя, че отеднаж се сети за ония далечни дни, но каза сега с по-мек глас:

– Е що сега, що мислите, като сте избегали от село...

Тогав се обади най-възрастният мъж между тия люде, както се бе подпрял на дълъг остен, поприведен, с покорен поглед:

– Ето, стрино, побегнахме ние от пусти селски мъки, ама и ние не знайме сега какво ще правим в града, немаме свои люде, а Неда рече, елате при моя вуйко. Ето, стрино – започна той отново и тука разтърка от напрежение четинестата си и доста прошарена брада, – ето да се прибереме барем за ден, два, ние сме работни люде, се ще намерим залък хлеб... Страх ни е да отидем в некой хан, там може да ни намери бегът и да ни върне пак в Гранче. А не се живеј веќе там от турски зулуми, от глад... даде ни бегът тая есен по малко жито, изкарахме докъде Водици и оттогај не дава повеќе и се сме си гладни. Кой му работи – ние му работиме като черни роби, ама той себе си гледа и кяите му ножове вадят срещу нас. Така е с целото село. Не се трај веќе, сбрахме се тия тука и побегнахме. Неда вели – хайде при моя вуйко...

Той млькна и още повече увисна на остена си. Мльчеше и Султана. Тя едва бе чула всичките му думи, а разглеждаше нечаканите си гости с острия си поглед и сама премисляше какви люде бяха те, да ги приеме ли всичките, къде да ги дене. И попита без нужда:

– Немате ли свои люде тука бре, в града?

– Немаме... немаме... – чуха се гласове. Султана Глаушева не обичаше селските люде, гнусеше се от тях. И сега тя усещаше, а може би така ѝ се струваше, че я удря в носа миризма на мокър кожух, на мокри опинци. Влажно и кално беше навсякъде в тия ранни предпролетни дни, но повечето от селяните бяха боси, само двама от мъжете носеха опинци и една от жените бе надянала зимното си кожухче. Ала на Султана Глаушица ѝ вонеше на мокри кожуси и опинци, тя гледаше с гнусливо присвиито лице и босите, окаляни нозе на селяците. Тая миризма на мокра кожа, на тор, на пот, на киснатото мляко бе я преследвала години наред, след като се бе омъжила за Стояна Глаушев, макар още от първите дни да го облече от глава до пети в градски дрехи и сама, с ръцете си, го къпеше като дете. „Груби, прости и глупави са селските люде, ама – мислеше си тя – нема по-измъчени люде от них.“ Ето тия в двора ѝ... Султана ги гледаше строго, но сърцето ѝ се бе нажалило. И малки деца с тях... Тя слезе мльчливо по няколкото стъпала от чардака и се спря пред селяците:

– Къде да ви дена сега бре!

– На твоите ръце се оставяме, майчице... – проплака една от жените.

Султана посочи чардака и рече на Неда:

– Иди ти там, ама умий си преди това нозете. Д вие – обърна се тя към другите – елате след мене.

Посочи им стаята отвъд, дето някога живя Рафе Клинче, а сега беше пълна с разни вехтории и Султана я държеше все затворена – не искаше и да погледне вътре от омраза към резбаря. Посочи им плевнята, дето някога бе прибрала мъжа си, когато и той бе дошъл в двора ѝ като тия селяни. Посочи им и нужника. После каза:

– Наредете се, както можете, тука за некой и друг ден, ама ще пази-те чисто, чухте ли! Да не видя мръсотии по двора или... да си търсите място, не мога да ви държа аз тука много време.

– Да вкараме барем само воловете вътре, стрино, там, в градината – примоли се пак най-възрастният селянин. – Колите може и на улицата да останат.

– Ех, карайте ги – махна Султана ръка с досада. – Ще ми направят само лепешки по двора. Колите – вън, на улицата. Нема къде да минат, тука е градска къща... М пазете чисто, брей – повтори тя.

На чардака бяха излезли Раца и Ния и приказваха нещо с Неда, която бе успяла да измие босите си нозе. Султана погледна нозете ѝ и току я попита направо:

– Имаш ли въшки?

Ния се смути повече от тоя въпрос, отколкото Неда, която отговори спокойно:

– Не съм намирала скоро. Може да немам...

– Имаш, нямаш – вземай котела да си стоплиш вода и да си умиеш главата, пък и цела да се умиеш и по-чисти дрехи да си облечеш. Имаш ли, имаш ли други дрехи...

– Имам там в колата една ресачка¹⁴ и една кошуля.

– Това ли са ти дрехите – и без да дочака отговора ѝ, Султана се обърна към снахите си: – Дайте дрехи да я облечем.

Не след много Неда стоеше в стаята с огнището измита, сресана и облечена в градски дрехи, обута в чорапи, а селските ѝ дрехи бяха захвърлени в най-отдалечения ъгъл на чардака – да се изветрят от селската им воня. Неда стоеше като полята със студена вода, с отпуснати отпред

14. Ресачка – вълнена дреха без ръкави.

ръце – не знаеше къде да дене ръцете си, не знаеше и сама къде да се дене и току потреперваше от време на време.

– Що ти е? – попита я Султана.

– Нищо.

– Що ти е? – попита я малко по-късно Раца Кочовица.

– Нищо.

– Що ти е? – попита я после и Ния.

– Студено ми е – протрака със зъби Неда и продължи, шепнейки: – Като да съм гола... не топлят градските дрехи... – Ния ѝ даде да облече едно свое късо кюркче от тънък, гълъбов български шаяк, подплатено с агнешка кожа и с лисички по краищата.

Като се прибраха мъжете вечерта, Стоян Глаушев ме можеше да се нарадва на племенницата си, не знаеше де да я сложи да седне от радост.

– О, милата ми щерка – милваше я той и с думи, и с ръце и сините му очи плуваха в сълзи. – Да знайш! как жалия за майка ти, за Благуна, каква сестрица ми беше тя и докрай не ме забрави...

Н ай-сетне Султана му се скара:

– Стига си додевал на девойчето, човече! – После той отиде да види и другите си съселяни и роднини в отгатышната стая, в плевнята. Там вече съвсем се забрави. Стана нужда сама Султана да отиде да го вика и като се връщаха през двора, тя му рече:

– Вари го, печи го... Да ти дам сега селските бечви, нема хич да се различаваш от тия селяци... макар да живееш, кажи го, четиридесет години в града. Що беше това чудо!

– Ех, жено, кръвта ми е селска... Ама да си ми жива ти и здрава!

Той беше разтъжен и се радваше в същото време, че беше между толкова свои люде, а сърцето му преливаше от благодарност към Султана, която ги бе прибрала в къщата си. „Ех, такава е Султана – люта и остра, ама, никога нема да изкриви тя каквато и да е работа, се по правдата върви и сърцето ѝ е милозливо, колкото и да е люта, пък и опака понекога...“ И Стоян побутна жена си уж случайно, а искаше да я докосне тъй, от милост и обич към нея...

Мина цяла седмица, Султана често ходеше по двора, надзърташе в отвъдната стая, в плевнята – бдеше зорко дали селските ѝ гости пазеха чисто, а те, макар да бяха толкова люде и с малки деца, не се чуваше от тях ни глас, ни тропот. Но тя забеляза, че все по-често поглеждаха в ръцете ѝ. Те вече гладуваха. Каквото бяха донесли от село за ядене, още първите дни се бе свършило. Усети ги Султана и се развика:

– Ами вие шо сте скръстили ръце, шо чакате! Защо не си търсите работа из града...

– Къде, стрино, не знайме... Как ще живејме без работа, ама нема...

– Питайте бре! Има тука луѓе с ниви, с градини, с дозя. Сега е тько време за такава работа, пролет...

Не се сещаха как да си помогнат селските луѓе, бяха много наплашени и с потиснат дух, виждаше ги Султана и сама поведе неколку от жените да им търси работа из махалата. Да стори добро – то се знае, но и да се махнат най-сетне тия луѓе от главата ѝ: прибра ги, а сега трябва-те да им подава и по нещо за ядене, гладни бяха, децата все пред чардака ѝ висяха с ей такива големи очи...

На другия ден беше недела и беше хубав пролетен ден, още рано сутринта бяха наизлезли в двора и Глаушевци, и селските им гости. Върна се по-рано от църква и Стоян, да бьде повечко време между съселяните си, а те бяха се посъживили, поразвеселили се бяха – на другия ден, понеделник, повечето от тях трьгваха на работа. Тук беше и Лазар – не бе имал досега време да се поразговори с тия селски луѓе, дошли от неволя в къщата му.

Изеднаж дворьт нататьк, към портата, се изпълни с турци. Една от селските жени нададе грозен вик и побягна в плевнята. Турците бяха шестима, водеше ги Хайредин Арап ага, застанал на неколку стьпки пред тях, а там зад него беше и Кьчук Кадри. Настана голямо смущение в двора, но и турците се позабьркаха, като се видяха срещу толкова луѓе и в чужди двор. Хайредин Арап ага вьртееше очи, чупеше вежди и току посочи с ръка един от селяните, който стоеше най-близу, като закон сред двора от уплаха.

– Яла тука бре! – викна турчиньт на развален преспански говор.

Селяниньт не се и помрьдна, но вместо него към агата се приближи Лазар Глаушев. Като видя Стоян Глаушев сина си да се приближава към турците, току се отпусна вьрху един камьк край стената, премалял от уплаха, за себе си той и не мислеше, но съвсем се уплаши, като видя Лазара да се приближава към вьорьжените християнски душмани, които не бяха дошли за добро в двора му..

И както винаги, когато се чувствувахше безпомощен, той потьрси с очи Султана, жена си, която вьв всичко ще тури ред и отнищо няма да се уплаши. Тя стоеше на пьрвото стьпало на чардака и гледаше турците с горящи очи. Но и тя, изглежда, бе се уплашила – лицето ѝ, колкото беше дребно, сега се зеленееше още по-дребно под черната ѝ кьрпа.

Уплашена беше и тя, но бързо се съвзе, слезе от стълбата и пристъпи след Лазара, спря се зад него.

– Що има, Хайредин ага... – попита Лазар.

– Търся ей тия керати там! – посочи нервно с глава турчинът селяните и повиши глас: – Що ги крийш, а! Тука има люде на Рюшди бей.

– Никого не крия, Хайредин ага. Тия люде ми са роднини, дошли са ни на гости. Чакай, чакай, Хайредин ага... Къде...

Турчинът, с ръка върху оръжието си, напираше да мине нататък, към селяците в дъното на двора, но Лазар му препречи пътя. Хайредин ага се сопна срещу него:

– Дръпни се да мина! – И кресна към селяните: – Насам бре, свини! Хайди да вървиш на село, да работиш!

– Хайредин ага – рече строго Лазар. – Тука е мой двор. Каквото искаш, от мене ще го искаш.

– Какво искаш... – изкриви се злобно турчинът. – Ей тия свини, селяните, да вървят на село. Рюшди бей чака. Избегали от село, не работят, Рюшди бей се люти... – Той се извърна към другарите си, махна с ръка и каза на турски: – Я да ги подкараме...

И наново понечи да тръгне към дъното на двора, дето се бяха струпали всички селяни, но Лазар пак му препречи пътя:

– Не, не... Стой, Хайредин ага... Те са ми гости. Ще останат още няколко дни и ще си отидат на село. Чакай...

Турчинът не го слушаше, след него напираше и Кючук Кадри, раздвижиха се и останалите турци. Тогава между тях и Лазара се хвърли Султана, размаха ръце:

– Що искате вие бре! Що сте влезли тука, в двора ми, като хайдуци! Излизайте по-скоро, че като взема некое дърво... Не ви е срам! Хайде въл!

Турците се стъписаха. Лазар обхвана майка си с две ръце и я издърпа назад:

– Ти немой, майко... Стой насам...

– Остави ме аз да се разправя с них – викаше Султана. – Ти се дръпни настрана... Не е твоя работа...

Хайредин блъсна с лакът Лазара и се опита да се втурне нататък, следван от Кючук Кадри, но Лазар посегна и улови агата за празния ръкав на чепкена му:

– Стой... Стой, Хайредин ага... Дватама турци се нахвърлиха върху Лазара, пристъпиха и другарите им. Султана се обърна към другите мъже в двора, нададе вик:

– Що стоите бре! Що гледате... Изядоха ми детето тия кучища!

На първото стъпало на чардака сега стоеше Ния, неподвижна, с преbledняло лице и само очите ѝ се разтвориха широко, когато Лазар се счепка с турците. Край нея бързо мина Кочо, сподирен от сподавения вик на жена си. Ния машинално се отдръпна да му стори път; после тя зашари тревожно с поглед по двора, да види къде са другите мъже, а те вече всички се струпаха около Лазар – и старият Глаушев, и Кочо, и петима селяни. Ния отвори несъзнателно уста, ноздрите ѝ трепереха, тя се задушаваше. Пред портата започна схватка. Турците бяха наизвадили ножове и пищови, размахваха ги застрашително, ала никой не се решаваше да си послужи с оръжие и притиснати един до друг, отстъпваха гърбом към отворената порта, към улицата. Срещу тях, близу пред тях се бяха струпали тримата Глаушеви и петимата селяни, блъскаха ги на към портата с гърди, с лакти – пръв между тях беше Тръпко и младите му ръце работеха като железни клещи, а веднага до него беше старият Глаушев, който бе забравил страха си. Мъжете и от двете страни се блъскаха с глуха ярост, едва ще извика някой, ще изпсува, ще изпъшка. На две стъпки след своите махаше ръце Султана и викаше през сълзи:

– Дръжете ги... Изпдете ги... Ха бре, ха бре! Вън! Вън! Що сте дошли тука, бесни песи синове, катили...

На чардака чупеше ръце и пишеше Раца, край нея, в роклята ѝ, бяха се налепили децата ѝ, плачеха и те с глас, нататък, към плевнята, бяха се струпали селянките с Децата си и мълчаливо наблюдаваха схватката. Ния стоеше все там, на първото стъпало, прехапала сега до кръв Долната си устна, но изеднаж глухо ахна: Кючук Кадри смахна отвисоко пищова си и го насочи към гърдите на Лазара. В същия миг Тръпко сграбчи дългата цев на пищова и я дигна нагоре ведно с ръката на турчина. Изтрещя изстрел, извиха се остри женски писъци, над главите на биещите се мъже се пръсна облаче бял дим. С един последен напор осмината българи най-сетне изтласкаха турците на улицата. А тук, пред Глаушевата порта, бе се насъбрал много народ и продължаваха да тичат люде от всички страни. Когато се чу гърмежът, тълпата пред портата се люшна назад, някои бързо се изпокриха по близките порти, но като наскачаха турците един през друг на улицата вън, насъбралите се преспанци – мъже, деца – веднага се струпаха около тях. Чуха се примирителни гласове:

– Що става, агалар... Защо правите така... Защо сте дошли да дигате гюрултия... с оръжие...

През тях и откъм по-задните редове се надигнаха други викове:

– Що ги гледате бре! Що искат тука! Да им вземем пишовите!...

На прага на портата си се изправи Стоян Глаушев, разгърден, с преbledняло лице и цяло мокро от пот.

– Ето, братя – викна той задъхан. – Дошли са, чудо искат да ми стоят в къщата... Дръжте ги, братя, с нозе да ги изгазиме!...

Хайредин Арап ага се поогледа с кръвясали очи и, току тръгна мълчаливо напред. Тълпата пред него веднага му отвори път и той продължи нататък, следван от другарите си, които също се озъртаха ту на една, ту на друга страна и не бързаха да скрият оръжието си. Стоян Глаушев излезе между людете пред портата си и разправяше възбуден какво се бе случило. Около него се надигна врява. Стоян вече за трети или четвърти път започваше разказа си, но спусна се към него през множеството Султана и го издърпа за ръка назад, в двора. Неочаквано изскочи отнякъде сред тълпата Райко Вардарски. Струпаха се около него люде и на свой ред му разправиха и преповториха какво се бе случило:

– Турци, учителю... Навлезоха в двора... Глаушевци... селяните... сбиха се... Гръмнаха с пишов...

Вардарски дигна ръка, сякаш да ги поотстрани, и рече навъсен:

– Те са се били, а вие що... Сеир си гледате! Такава е нашата работа: когото бият – бият, а другите сеир си гледат. И така се ще ни бият, сички ще ни бият.

Наоколо стана тихо, някои наведоха глава, като че ли не им бяха ясни думите на учителя, а други и се уплашиха от опасните му думи. Един доста възрастен преспанлия с гъсти, провиснали вежди и мустаки дълго въртя глава и рече издебело:

– Така е, даскале, право говориш! Ще ни бият, ще ни тъпчат. А ние тука, сбрали сме се може би сто души, с плюнка можем да ги удавим.

Вардарски го погледа, погледа и едвам се въздържа да не подеме приказката му с още по-остри думи срещу турските насилия. Всички наоколо чакаха да чуят какво ще отговори учителят, а Вардарски току се огледа с внезапно озарено лице и рече с гърлен, весело потрепващ глас:

– Народе... Получи се вест от Цариград... Издаден е султански ферман... българската църква се отделя от гръцката и ние ще си имаме своя, отделна екзархия. Дигна се шумна врява и викове:

– Хаирлия да е, учителю! Честито да ни е... Изгичаха насам и жени от портите наоколо – що каза учителят, нещо радостно, та всички се съживиха там, викат!...

Вардарски влезе у Глаушеви, а народът се разпиля из махалата и заедно с него се занесе из целия град разказът за случката в Глаушевия

двор. И всеки ще добави:

– Ами знайш ли: нашите в Цариград са изпъдили гръчкия патрика!

Като изтласкаха турците на улицата, Лазар Глаушев прибра селяците в двора и още личеше голямата му тревога. Той каза:

– Е, братя... сега вие ще трябва да се позакриете из гррада, кой където намери, че турците могат пак да Дойдат тука. Вашият бег иска да ви върне в село. Се ще намерите къде да се приберете, да не сте на едно место, скрийте и колите, и воловете. – Той видя, че селяните, колкото бяха смутени и уплашени, смутиха се още повече, и току викна: – Ама вие да не се плашите! Аз не ви пъдя, ама не е хубаво да стоите тука и сички заедно, на едно место.

– Така е, така е – чуха се гласове. – Да сте живи господ живот и здраве да ви дава, прибрахте ни като свои... Сега ни е по-лесно, нема да останем на улицата, ти харно ни велиш.

Лазар слушаше разсеяно благословиите на селяците които започнаха да се оглеждат и всеки търсеше своите си люде.

– Вие немойте веднага – каза им той. – Вижте днеска, потърсете си места, пък може довечера или утре Турците нема да се върнат веднага. И не бойте се. ЩоМ сте решили да бегате от село, нема веке връщане.

– Така е... Нема връщане... Малко встрани стоеше Тръпко, мушнал ръце в широкия си пояс, и само той, изглежда, не се боеше от нищо, не се тревожеше къде ще се прибере. Лазар се загледа в него замислен – момъкът беше височък, с добре развито силно тяло. – Искаш ли да те главя калфа при мене, в моя дюкян? – попита го Лазар.

– Е па... – приподигна рамене младият човек и рече: – Искам.

– Ще кажа да ти дадат некая дреха от моите... да те погражданчи-ме. Не може калфа со селска руба. Ще познай и Рюшди бей...

– Хе... Рюшди бей! – поприсви устни Тръпко, т помръднаха предзвикателно и тънките му черни мустачки. – Нема да ме види веке той в Гранче.

Лазар едва сега забеляза отстрани в пояса му кокалена дръжка на кама.

– Ти що... – посегна той и я измъкна, близу две педи кама.

– Взех я от един ага, докато се боричкахме. Ами бех по-мераклия един пищол да си взема от них.

– Скрый я, скрий я – подаде му Лазар камата. Да не се вижда. И гледай да не направиш некая пакост с нея.

Лазар влезе вкъщи и се отпрати към малката стая – знаеше, че там го чака Ния.

– Лазе... – чу той гласа на майка си. Султана бе седнала пред огнището, подпря се на ръцете си и се изправи, загледа се в него:

– Каза ли им да си вървят?

– Казах им. Те не могат повече тука... знаят ги турците.

– И ти? – Що аз, майко?

– Оружие изтеглиха срещу тебе... Да не беше оноза момче... Ти сега дома ще си седиш некое време, нема да излизаш по чаршията, докато им мине бесът на тия турски кучета.

– Мина им бесът, майко. Те сега нема да повторят.

– Знам ли... По-харно е човек да се варди.

– Ще се вардя, майко. Ти не бой се.

Лазар влезе в малката стая и затвори вратата, а Ния сякаш бе го причаквала, буйно го сграбчи с две ръце и се прилепи към него, притисна до болка глава на гърдите му. Тя мълчеше, но цяла потръпваше и с все сила се притискаше в него. Лазар дори се учуди на голямата и уплаха, която още не беше преминала, и Ния никога не беше проявявала така буйно своите чувства. Лазар я погали по косите:

– Е, нищо... Нема нищо...

– Колко страшно беше!... Можеха да те убият...

– Нищо, нищо... мина.

Тя се притисна към него с нова сила:

– Господ искаше да ме накаже...

– Защо?

Ния изхлипа без сълзи и нищо не отговори. От някое време и доста често, когато мислеше тя за своя живот, за своето безплодие и сърцето й я болеше от непрестанна мъка и копнеж за рожба, нейната мисъл против волята й се отклоняваше, отдалечаваше се от Лазара, тя и съвсем го забравяше, като да го изваждаше от сърцето й някаква зла, нечиста сила. И в мислите й навлизаха други, чужди мъже – пак против волята й, – минаваха, преминаваха пред погледа й, тя никога не бе ги викала, не бе ги търсила, а не можеше да ги спре по-далеко от себе си, да ги прогони.

Лазар излезе пак в двора и завари там баща си, Кочо и Вардарски, седнали и тримата на припек на младото пролетно слънце. Седна и той там на ниско столче. Вардарски мълчаливо му подаде писмо, което бе получил тая сутрин от Цариград. Лазар дълго го чете и с всеки нов ред лицето му все повече побледняваше, но сякаш се изчистваше от някаква сянка и се озаряваше все по-силно с радостна усмивка. Той бавно сгъна писмото и се прекръсти с широк размах на ръката си:

– Благодариме ти, господи!... Сподоби ти най-сетне со пълна

сполука нашия народ...

– Е, що сега, деца – попита предпазливо стария Глаушев. – Ще си имаме наш патрика, наши владици.

– Наши, татко – кимна Лазар и подаде писмото на Вардарски: – Да вземем да ударим камбаните, да събере целия народ и да му съобщиме радостната вест, ама не може то, докато не мине през хюкюмата. Ще кажем общината...

– Аз вече казах на мнозина – рече Вардарски. Целият град ще се научи и без камбани.

– И виж ти за нас тука, по Битолския, Солунския, Скопския и Одринския вилает... – рече с огорчение Лазар. – Проверка ще правят, ще питат народа иска ли да мине към Екзархията. Само Велес признават... Нека питат – махна той ядно с ръка: – Ще им даде добър отговор целият наш народ!

Като че ли това не беше вече много важно, Вардарски прибра писмото в джеба си и като гледаше тъй, някак отстрани, рече провлечено, прецеждайки всяка дума:

– Една страница от нашата народна книга се затваря прочетена вече, а другата се отваря още непрочетена...

Лазар Глаушев го гледаше и чу ясно, разбра ясно всяка негова дума; гледаше го и старият Глаушев и се удивяваше на неговата ученост – не можеше той, стария и неук човек, да проумее всякога думите му; погледна го и Кочо: „Какъв чуден човек е тоя даскал и малко нещо като завеян, не можеш да разбереш секогаш приказката му...“ Лазар мълчеше замислен: отваряше ли се наистина нова страница от народната книга? Вардарски се гневеше, че той не поде приказката му, и го гледаше, като да се тъкмеше да го подигне на единия си рог – тоя откъм здравото си око.

– Днес са ти влезли... – рече той троснато и млъкна за минугка, сетне продължи със същия глас: – Влезли са ти турци в двора.

– Да.

– Били сте се.

– Да.

– Ето! – въздъхна с пълни гърди Вардарски и стисна с цяла шепа брадата си: – Това е.

Лазар пак се умълча. Старият Глаушев почака той да, отговори, като поглеждаше ту него, ту Вардарски, и ТОКУ дигна ръце срещу учителя, разшири пръсти:

– Ами, ами, даскале! Щеха да ни избият сички тука, в двора! С

ножове, с пищоли, а ние...

Вардарски го погледна бързо и попита:

– Какво ще правите сега с тия люде, селяните... щом бегат иска да ги върне? Той пак ще прати катилите си..

– Ще се пръснат из града. Казах им – отвърна Лазар.

Нека дойдат неколцина у нас. Моят Аце Кутрев построи миналото лето още една стаичка.

Ния се мярна за миг на къшната врата и Вардарски веднага се обърна, но тя вече не се показа. Разговорът между четиримата мъже не вървеше. Лазар мълчеше, едва-едва ще отрони дума с разсеян поглед. Настанала бе някаква бъркотия в мислите му, а той никога няма да изрече неясна, недозряла своя мисъл и тъкмо сега, когато Вардарски насреща сякаш го дебнеше да го улови в грешка. Нова страница... Може и тъй да е. А Вардарски си мислеше, че е отдавна време да стане и да си върви. Окоето му само се насочваше към вратата насреща, дето бе Се мярнала Ния. Най-сетне той скочи, сякаш се изтръгна от някаква сила, която го притискаше, задържа го на мястото му. Изправил глава, той се понесе към портата с широката си походка.

– Даскале – викна след него Стоян Глаушев. – Да беше останал да обедваме... Вардарски махна с ръка: не.

На другата сутрин, като забеляза Султана Глаушева, че Лазар се готви да излезе в чаршията, спря го сред стаята с огнището:

– Ами нели рекохме да не отиваш в чаршията... – и тя направи последно усилие да го спре, повиши глас: – барем днеска не отивай, Лазе!

– Не бой се, майко – хвана я той с две ръце. – Нема нищо. Те нема да посмеят в чаршията и защо ще се разправят с мене?

– Е, не мога да те задържа насила.

Преди да излезе и като остана сам за малко, Лазар извади пищова си от скривалището му в малката стая и го мушна в пазвата под горната си дреха. Сам се усмихна на мислите си: „Ето, новите страници започват...“ Запъти се той към чаршията, а на няколко стъпки след него вървеше новият му калфа Тръпко Велев. Младият селянин беше облечен в един стар костюм на Лазара ходеше поразкрячен, с извити ръце навън – цял измъчен в неудобното градско облекло. Като минаваха двамата мъже през чаршийските улици, людете се извъръсчаха след тях, а някои и поспираха Лазара, поздравяваха го весело – радваха му се, сякаш отдавна не бяха го виждали. То беше поради вчерашната случка с турците – любопитно беше на людете да го погледнат и се радваха, че бе се спасил от проклети турски ръце. На вратата на дюкяна го посрещна Андрея

Бенков – той бе научил късно за вчерашната случка и едва сега виждаше приятеля си. И не се съдржа в голямата си радост, погали го свенливо по ръката, стискайки зъби от страх да не би да избухне в плач. Там наблизу бяха и двамата им калфи. Лазар посочи младия селянин:

– Ето Тръпко Велев, новия ви другар. Те поведоха младия човек към дъното на дюкяна имаше там да се пресява цяло купище ечемик, но не беше чужда на Тръпко Велев миризмата на хамбарите.

Животът в чаршията бе подел своя равномерен, делничен ход сред глуха връва; откъм чаршията на папукчиите се дочуваше бързият, гъст тропот на многобройните чукове, откъм ковачите, казанджиите, дърводелците се чуваха тежки удари, безспирно стържене, звън и трясък, а през всички тия по-близки и по-далечни шумове и скърцания се промъкваше пронизителното бръмчене и дрезгавият писък на лъка на драндарина чак от към горния край на чаршията. Вече доста късно – слънцето бе отскочило високо на хоризонта – през чаршията мина Джемал ефенди, каймакаминът, на път за конака Той вървеше с бавна походка по неравния калдъръм, из вил ръце назад, полите на разкопчания му сюртук се размахваха в колената му; вървеше той с наведена глава и сякаш нищо не виждаше по пътя си, но черните му кюрдски очи крадливо святкаха изпод дебелиите, черни вежди – каймакаминът всичко оглеждаше и забелязваше. Малко по-късно по обратния път откъм конака се зададе Камбер онбаши, който стоеше винаги пред вратата на каймакамина в конака и беше негов постоянен куриер. Висок и цял разкривен, с дълги ръце и нозе, той влезе право в дюкяна на Лазар Глаушев:

– Чорбаджи... вика те каймакам ефенди в конака.

Ти сега ще дойдеш, с мене барабар¹⁵.

– Харно, Камбер онбаши – отвърна Глаушев. – Ала имам работа малко нещо... Ти върви, аз веднага след тебе, ще те настигна.

– Цък! – поклати глава онбашията. – С мене ще дойдеш ей сега.

Лазар мълчаливо бръкна в чекмеджето, извади един юзлук¹⁶ и го подаде на заптието:

– Иди, Камбер онбаши, в кафенето насреща, пий едно кафе. Аз ще дойда там след малко и ще вървим заедно в конака.

Заптието спокойно прибра голямата медна монета, с която можеше да плати двайсет кафета, и излезе. Лазар Глаушев извади от пазвата си пищова и бързо го мушна под дебелията покривка на миндерчето. Няма

15. Барабар – заедно.

16. Юзлук – монета от сто пари.

да иде с оръжие в конака – може да го задържат и претърсят. Сетне той извика онбашията от кафенето и тръгнаха заедно към конака. Поспиреха се много люде да ги погледат, други изскачаха бързо от дюкяните си, гледаха дълго след тях, клатеха глави. И пак тръгна мълва по чаршията за Лазара Глаушев – подбрали го към конака, може и да го затворят!

Лазар Глаушев влезе в голямата одая на каймакамина, поздрави и се спря до вратата. Джемал ефенди се бе загледал в един голям лист хартия и не отговори на поздрава му. Не го покани и да седне, а той самият пристъпи, изви ръце отзад и хартията все току прошумоляваше зад него. Дълго гледа каймакаминът някъде долу, в нозете на Лазара, после дигна поглед някъде над главата му:

– Кой гръмна вчера в двора ти?

В турския език на каймакамина се долавяха меките гърлени звуци на родния му кюрдски език. Глаушев отговори също на турски:

– Гръмна Кючук Кадри. Искаше да ме удари.

– Други казват, че ти си гръмнал.

– Аз нямам оръжие, каймакам ефенди.

– Това не знам. Ще видя някой ден имаш ли оръжие или нямаш.

Някога ти си бунтувал целия град.

– Наклеветили са ме, каймакам ефенди.

– Наклеветили са те... А вчера в двора ти цяло сражение станало, знам аз.

– Влязоха лоши люде в двора ми.

– Лоши... Те не са влезли за тебе. Ти си ги нападнал с твои люде.

Изпокъсали сте им дрехите, били сте ги. Оплакват се срещу тебе, десет лири обезщетение искат. Аз трябва да те затворя и ще те затворя.

Черните очи на кюрда светнаха през гъстите, дебели вежди.

– Каймакам ефенди, аз съм търговец, не мога да губя ни един ден.

Ще платя десет лири, но искам да знае те, че в нищо не съм виновен.

– Ти казваш, че не си виновен, а шестима срещу теб казват, че си виновен.

– Ще платя десет лири, но не съм виновен.

– Инак човек си ти. И Рюшди бей се оплаква от теб. Подмамваш му людете, бягат, не искат да работят в чифлика му.

– Те бягат от кехаите му, от него бягат, че ги оставя гладни да му работят. И те са живи души.

– Ще им кажеш да се върнат в чифлика на Рюжди бей. Ти какъв човек си тук, в Преспа, бре. Размирник си, не си гледаш работата, чуждата работа гледаш. Ще кажеш на селяните да се върнат в чифлика.

– Те си отидоха. Не са при мене.

– Къде са...

– Не знам, каймакам ефенди.

Джемал ефенди обърна към него приведения си гръб, отиде до отсрещната стена, като мачкаше в ръцете си хартията, и пак се върна:

– Ще те затворя. И Рюшди бей се оплаква от тебе. На съд ще те изправи той.

Глаушев търсеше скрития поглед на каймакамина и най-сетне намери подходящия отговор:

– Ще платя още днес обезщетението, каймакам ефенди. Ще донеса десет лири, на вас ще ги дам, а вий ги дайте на Хайредин Арап ага. На вас ще ги дам, да зная, че са минали през вашите ръце. Ще ми позволите да изляза и да ги донеса.

Джемал ефенди пак се обърна с гръб към него и рече:

– Върви.

Лазар Глаушев се върна в дюкяна си и каза на Андрея Бенков:

– Каймакаминът ми иска десет лири за вчерашната гюрултия у нас. Заплашва ме, че ще ме затвори.

– Занеси му, скоро занеси му десет лири!

– Ами как иначе... Наистина ще ме затвори и ще ме държи кой знай колко време. Ето какъв е нашият живот: вчера Кючук Кадри за малко не ме уби, а днес каймакам ефенди ми иска десет лири рушвет, за да не ме накаже.

III

Още през пролетта на 1860 година православният български народ в Турция отхвърли гръцкото духовно иго, отказа се от църковното главатарство на гръцкия патриарх и поиска от турското правителство да признае л узакони отделна, независима българска църква. Десет години българските вождове в Цариград биха и блъскаха с юмурици, с гърди и колена турската „Висока порта“¹⁷, но тя оставаше затворена. Излезе тогава пред тях руският посланик в Турция граф Н. П. Игнатиев и тежката турска Порта се разтвори широко, с двете си поли. Султанът призна, че има на света български народ, български език и българска църква. Ала докато султанът подаваше на своя външен министър подписания вече ферман за независима българска църква, в същото време той се обърна

17. Висока порта – Турското правителство

към вътрешния си министър и рече гневно:

– Натиснете здраво към земята тоя български милет¹⁸, да не може да дига повече глава!

Вътрешният министър на негово императорско величество султан Абдул Азис издаде съответна и още по-строга заповед до своите валии и паши по цяла Европейска Турция, а валиите издадоха съответни и още по-строги заповеди до своите мутесарифи, каймаками и мюдури. Такава писмена заповед получи от своя вали паша в Битоля и преспанският каймакамин...

„От известно време насам – пишеше пашата на своя подчинен – по всички места и във всяко нещо българският милет взема голяма преднина. Внимавайте добре, това нещо да не се допуска повече във вашата кааза. Българите са добри чифчии – нека бъдат чифчии; те са добри търговци – нека бъдат търговци. Но пазете строго да не посягат те към оръжие, да не се сдружават тайно и явно, за да смущават нашия, дьовлет, да дигат ръка срещу нашето господарство и власт. Има вече и такива случаи по някои места. Дигнете срещу българите всички други милети и вери, за да бъдат, всички заедно против тях, тъй като те, българите, са: най-многобройни в европейските предели на Отоманската империя. Отсега нататък ще подкрепяте гръцкия милет срещу българския милет, за да не угасва огънят и враждата между тия два милета, за да ги държим и двата здраво в ръцете си. Свакайте първенците на правоверните във вашата кааза и им предайте дословно тая наша заповед, която е заповед от най-високо място и не може да остане неизпълнена. Нека я знаят и изпълняват и: всички други правоверни в каазата ви... Донесайте ми: своевременно за всяко нещо, което става и което вие ще предприемете във вашата кааза в смисъла на казаното по-горе...“

Преспанският каймакамин Джемал ефенди свика околийския меджлис, но само турските членове в меджлиса. Двамата българи – председателя на общината поп Костадин и стария чорбаджия Марко Брашнаров – каймакаминът не покани тоя път на съвещанието, макар чорбаджия Марко Брашнаров да беше верен и покорен поданик на падишаха. Не покани Джемал ефенди и влашкия представител в меджлиса Кости Пучура – дочул бе каймакаминът, че една част от власите в Преспа държат за българите и също се отказват от гръцкия патриарх.

Насядаха по широките миндери в одаята на каймакамина всички преспански бейове и най-богатите агалари, тук беше и кадията, и

18. милет – народ

реизът¹⁹, бяха и главните ходжи на петте джамии. Джемал ефенди прочете гласно заповедта на пашата, сетне я преповтори, както бе я запомнил. Първенците на правоверните в Преспа слушаха мълчаливо каймакамина, неподвижни и неми като идоли, сред гъст облак тютюнев дим. Дълго мълчаха те от почит към високата заповед. Пръв заговори най-старият между тях, Халил бей, който беше схванат в кръста от някаква стара болест и седеше на миндера превит надве, спуснал бяла брада чак до скута си. Гласът му трепереше и беше тлух, угаснал, но голяма беше тишината в широката одая.

– Да бъде жив хиляда години падишахът ни – загочна старият бей. – От него ни идват всички добрини. Той бди над нас денем и нощем. Не ни е забравил и сега. Но, агалар, далеч е той от нас, много далеч. Много стъпала има между него и нас, много стъпала ни делат от него. Високо остана той. Някога падишахът ходеше между народа си. И народът бе по-добър тогава, по чист във вярата си, по-справедлив, по-храбър. И аллах бе тогава с любимия си народ и с падишаха му. Тогава целият свят трепереше от османлиите и най-богатите страни бяха в ръцете им. Но тогава османлиите не слизаха от т конете си. Правоверните се молеха по четири пъти на ден на аллаха, пазеха рамазана и всички закони на истинската вяра. Покорените народи се бояха от тях и ги почитаха. Турчин не оставяше турчина в беда и нужда. Ей, аллах бисмилях!... ти дигна ръка от османлиите, взе силата им. Но преди да сториш ти това, те първи започнаха да се отклоняват от твоята вяра...

Хаджи Халил бей млъкна, задъхан от продължителното говорене, но се виждаше, че той още не беше свършил. И никой не наруши настъпилата тишина, макар да падна сянка на недоволство върху лицата на мнозина от агаларите. Старият бей пое дъх и продължи с още по-голяма сила, затрепера и гласът му от възмущение:

– Нашият падишах, да бъде жив хиляда години, стои в Стамбул, а около него деветдесет и девет плета от достойни и недостойни хора, от хора алчни за големство и слава, за богатство и почести! Не може да види той народа си, не може да го види и народът му. Не живее Добре правоверният народ и няма кой да му помогне. Падна той и пада по-надолу. Живее безпътно, забрави истинската вяра и своя закон, забрави дедите си. Ако не е тъй, прокълнете ме, агалар! Коего мога да кажа за всекиго от вас, ще го кажа и за своите собствени синове, аллах бисмилях. Ей, боже милостиви.

19. Реиз – кмет.

По-големият ми син държи в харема си осемнадесет жени. По-малкият ми син изпива по една ока ракия всеки ден. Единият не излиза от харема си, а другият никога не изтрезнява. А около тях по цели тайфуни гладни хора и те все османлии, които не се срамуват да живеят от милостиня. Като търсим злото, ще го намерим най-напред у себе си. И да не се чудим, агалар, че тия, които бяха вчера под нозете ни, сега се качват на рамената ни. Гяурите излизат по-кадърни от нас и нека се сърдим най-напред на себе си. Хаджи Халил бей наведе още по-ниско глава и млъкна, Нямаше да каже той нищо повече. Позамислиха се някои от агаларите върху неговите укорни думи, но то беше докато заглъхна гласът му в широката одая. Човек е повече склонен да търси вината въвн от себе си, Наистина – мислеха си агаларите, – имаше хаирсъзи и между правоверните, но гяурите бяха забравили вече всякакъв страх и почит пред господарите си. Така и се изказаха мнозина от събраните тук, като спазваха търпеливо ред и почит помежду си и към приказката си.

– Ако трябва, ние пак ще се качим на конете си – каза Исмаил бей и не поглеждаше огромния си корем.

Нямаше ни два часа, откакто беше тук, а меките му, влажни ръце трепераха от глад и стървотия; в сарая си – той държеше двама ахчии²⁰.

– Не може да бъде, както е било някога – каза провлечено Бахтияр ага. – Ние сега няма къде да ходим, но каквото ни е дал аллах, наше си е и сега ние рахат ще живеем... и... – Той млъкна, изблеци мътни очи и не можеше да продължи, мисълта му бе се загубила. Бахтияр ага пиеше афион и цял беше пожелтял и подпухнал, дори и очите му бяха загубили блясъка си.

– Кардашлар – засука Рамадан ага единия си мустак чак до ухото, сетне засука другия си мустак: – Агалар... Ние няма защо да се бием в гърдите като грешници. Имаме само една грешка: изпуснахме юздата на раята. Да пипнем ние пак тая юзда, да я вземем здраво в ръката си, пък ела да видиш! – И той завъртя наоколо кръгли очи, сложи ръка върху оръжието си, а в сияхлъка му имаше до десет оки желязо – пищови и ножове.

Сега се чува гласове от всички страни, един след друг:

– Това е! Юздата да им стегнем здраво!

– Те съвсем се забравиха, мръсните му гяури и свини!

– Едно време... Е добре де! Едно време гяуринът ца нозе ще ти стои и в очите не смее да те погледне!

20. Ахчия – готвач.

– Бягат от селата, бягат от чифлиците ни! Не искат да работят. А за какво са те, гяурите, аз ли ще ора нивите си!

Мина доста време и се виждаше, че няма какво повече да се говори и повтаря. Бахтияр ага бе изтрезнял от афиона си, та цял клюмна, отпусна се без сили и току залиташе задрямал, с натежала глава. Исмаил бей не можеше да се бори повече с глада си и се обърна към каймакамина, вече понадигнал се да става:

– Каймакам ефенди, каза се всичко... дай позволение да си вървим...

Джемал ефенди кимна, той не искаше да гневи и смуцава всички тия аги и бейове и само това рече, преди да дигне меджлиса:

– Агалар, сега всеки от нас знае какво се иска от него и какво трябва да върши. Ще пиша на вали паша, че предадох неговата заповед на всички най-достойни агалари в Преспа и те ще я предадат на всички османлии по-нататък.

Агаларите се разотидоха, отиде си уморен вкъщи и каймакаминът. В широката, вече празна одая остана само гъстият облак тютюнев пушък, който вися дълго между четирите стени, докато се процеди най-сетне през многобройните разхлабени прозорци. От обширната заповед на битолския валия всеки от агаларите запомни само това, което всеки поотделно намираще за важно и доколкото умът му можеше да задържи по нещо от нея. Но в ума на всички преспански агалари остана една мисъл:

– Гяурите надигат глава!

Така отекна тоя ден и на другия ден султанската и пашовската заповед и между стените на преспанските Джамии. Това бяха запомнили от нея и петимата главни ходжи:

– Гяурите надигат глава!

На меджлиса при каймакамина старият Рюшди бей нищо не каза, макар да знаеше, че думата му тежи сред преспанските агалари. Що има да говори повече? Той пръв още преди години бе казал: гяурите надигат глава, и пак той бе пострадал най-много от гяурските своеволия: през последните години над тридесет души селяни бяха избягали от неговите два чифлика и все по-млади, работни люде. Ако продължи така, чифлиците му ще останат без работници. Нему ли ще разправя някой, че раята не признава вече господарите си? Не е нужно пашата от Битоля да му праща писма и заповеди! Пашите и каймакамите това си знаят – писмата си, заповедите си, хартиите си, та да забъркат още повече всяка работа.

Не каза нищо Рюшди бей, но още там, при каймакамина, реши да действа. Мислил бе той и бе решавал още преди това, но ето сега и пашата даваше изин²¹ на правоверните да превият врата на раята. Още на другия ден събра в селямлъка²² си петима бейове и чифликсайбии, а те владееха едва ли не половината преспанско поле.

– Кардашлар – рече им той. – Чухте какво се каза вчера при каймакамина и не е за пръв път да се казва, че раята се изплъзва от ръцете ни. Сега сам пашата ни дава изин да ѝ стегнем здраво дизгините, а се вижда, че то иде и от по-високо място, самият падишах го казал, да ни е жив хиляда години. Е, агалар... селяците бягат от моите чифлици. Бягат и от вашите. Може и без хора да останем ние и земята ни така ще запустее. Да ги спрем, агалар, да ги вържем здраво и никога да не може да се откъсне от синджира си!

Отговорът и на петимата агалари беше един и същ:

– Да ги спрем. Но как?

И само един от тях се опита да даде акъл:

– Събра ни вчера каймакаминът, заповед има от пашата, а тя иде от най-високо място, да поискаме сега ние той да ни помогне, каймакаминът. Ние най-много патим от гяурите – земята ни ще запустее. Нека ни даде каймакаминът заптии да спират селяците по чифлиците ни и като избяга някой, да го хвърлят в затвора.

Рюшди бей, каквото беше дребен и сух, скочи на краката си:

– Що говориш ти! Всички тия каймакамини и паши все с хартии и писма се занимават и всеки гяурин ще ги купи с по няколко лири. Такъв си е и нашият кюрд. Слушайте тук, агалар, какво ще ви кажа аз! – тупна се той в гърдите с малкото си, сухо юмруче: – Сами ще си свършим работата и къде по-добре.

Той млъкна и пак се отпусна на миндера, сви на кръст нозете си, старчески нозе. Чакаше да го подканят да говори.

– Кажи, Рюшди бей...

Не бързаше да се изкаже старият бей. Гневеше се той на тия мекушави агалари, които няма да си направят труда да дигнат ръка дори и на врата им да стъпиш. Безгрижни дембели! Къде с такива хора?

– Е хайде, Рюшди бей, говори... Слушаме те. Закани се някому с глава старият бей и едва след това почна:

– Имаме ние тук, в Преспа, един юнак мъж и тъкмо той ни трябва

21. Изин – позволение.

22. Селямлък – мъжко отделение в турска къща.

сега нам, агалар. Хайредин Арап ага! Той ще ни свърши работа. Има си той добра тайфа, ще го пуснем с нея да ни пази полето, да ни пази чифлиците. И ще ги пази добре, знам аз. – Той прошари с очи по насядалите наоколо и у всекиго срещна съгласие и одобрение; доволни бяха агаларите, че се бе заел с тая работа, че той бе мислил и редил и за тях. Рюшди бей продължи още по смело: няма да пита той тях, а те ще питат него и ще го слушат. – Вие го знаете: Хайредин Арап ага; исмикярин няма да ни остане. Аз няма да седна да правя пазарлък с него за сто или двеста лири. И няма да бъде то работа за месец или два, пък дори и за година, кой знай колко време ще мине, докато укротим селяците. Ще му кажа направо: Хайредин Арап ага, свърши ни тая работа, от нас ще имаш един добър чифлик, ще направим и тебе чифликсайбия. Всеки от нас ще ти отдели от земята си, да речем, по петдесет долюма, ние всички сме комшии, ще ти съберем земята на едно място, а ти няма да пускаш вече селяк да бяга от чифлиците ни. Това е, агалар. И сега отговорът на другите петима агалари беше един и същ:

– Добре си премислил всичко, Рюшди бей. Каквото направиш за себе си, направи го и за нас. Колкото дадеш за себе си, дай и за нас.

На другия ден Рюшди бей повика в селямлъка Хайредин Арап ага. С него старият бей говори с по-голяма почит:

– Какво ще те уча аз, Хайредин ага... Бягат в града ни от селата – ти ще ги спреш да не бягат. Сам знаеш по-добре как ще ги спреш да не бягат, да стоят по местата си, да гледат работата си, да бъдат покорни пред господаря си. Няма да те уча аз, а ще ти кажа с какво ще излезем ние насреща: ще имаш от нас за благодарност един чифлик от триста долюма, Хайредин ага.

Не можа да скрие радостта си Хайредин Арап ага! колкото и да беше лицето му мрачно и черно: дори и през чернилото изби червенина по бузите му, заблестяха черните му очи. Но той беше горделив човек, навъси се сега, в голямата си радост.

– Няма да бъде много голям чифликът ми – рече той с пренебрежение.

– Няма да бъде голям, но повече от триста долюма няма да ти дам. И ще ги получиш, когато цяла една година няма да избяга ни един селяк от имота ни.

– Ще го получа само след една година, така да знае те. Само една година ще мине, щом изляза по пътищата с хората си – рече надменно Хайредин Арап ага. – Хубав лов ми излиза насреща.

– Дано да сполучиш, Хайредин ага. А каквото ти обещаваме ние,

ще го изпълним.

Сарачът Реджеб излезе от джамията веднага след ходжата, щом привърши с молитвите си. Той мина през двора на джамията – край замъкналия шадраван, край самия нар, който пак бе се раззеленил, и излезе на площада пред джамията, а подир него – сякаш и мислите му, и строгите думи на ходжата като разлютени оси:

– „Пазете, правоверни, истинската вяра!“... Пазя аз вярата си, нали за това съм дошъл в джамията. И рамазана пазя, и чисто живея, и добри ни ще направя, според силите си... „Пазете, правоверни, дъвлетта си и славата-на нашия падишах!“...“ Не храни децата ни дъвлетът, ни падишахът, да е жив той хиляда години. Моят дъвлет е дюкянът ми и сарачкият ми нож. Нека пази славата си сам падишахът, друга работа няма той, нямат ни пашите му, ни садразаминът! му... „Враг ца нашата вяра, на нашия дъвлет и на падишаха ни е гюрунът! Пазете се, правоверни, от гюрина, не му давайте да дига глава срещу вас, да излиза пред вас, сам аллах го е проклетел да бъде рая на правоверния!“... Ех, ех... Що ми мътиш акъла, ходжа ефенди?... Един е аллах за всички живи твари – и за човека, и за хаивана, и за птиците по небето, та и за цветето в бахчата... Преди години... виж ти какво идва на акъла ми... и как ще го забравя!... Преди години Ицо Бабол ме изпъди от дюкяна, но сайбия на дюкяна ми беше Бахтияр ага и той го продаде, за да си направи там Бабол мааза. Изпъдиха ме те двамата, единият е гюрун, а другият е правоверен. Там изкарвах аз и до петнайсет гроша надница, добро място беше, а сега не мога да изкарам и до три гроша в тая дупка на самия край на чаршията. Не ме попитаха тогава къде ми беше по-добре, не ме попита ни гюрунът, ни моят правоверен брат... Такъв е светът, ходжа ефенди...

Поспря се Реджеб пред малкото си дюкянче, на две стъпала в земята, в една глуха уличка на края на чаршията. Преди да тръгне за джамията, той бе дръпнал само вратата на дюкянчето си, а единственият му кепенк бе останал отворен и висяха там няколко камшика, няколко ремъка и една вехта изпокърпена юзда; никой няма да ги вземе, рядко минаваше тук човек, само в пазарен ден ще се спре някой и друг селянин пред дюкянчето му да си купи ремен за пояса или да закърпи Реджеб нещо от такъмите на колата му. Нямаше и сега много работа в дюкянчето си Реджеб. Той се огледа, дигна очи през надвесените стрехи от двете страни на уличката – светлееше високо горе пролетното небе, рано беше още. Реджеб отмина дюкянчето си и влезе в самарджийницата на Нестор Чашка, а и тук мислите му бръмчаха като оси край главата му, през

главата му – 3333...

– Буйрюн, Реджеб ага – посрещна го Нестор Чашка с засмени очи и продължи на преспански: – Седни, на она новия самар.

Седнал ниско върху някаква постилка на земята Нестор Чашка бе стиснал в ръката си хватка ръжена слама и натъпкваше един самар, а между зъбите си, почернели и изпочупени, стискаше голяма самарджииска игла, в която беше вдянат конопен канап. Край стената до него работеше по-младият му брат, по-нататък, до другата стена, работеше и най-големият му син – петнадесетгодишен момък. Работилницата, и тя ниско в земята беше пълна с нови и вехти самари, някои издънени или разперени за поправка, наслагани бяха в ъгъла дървени части, търкулнати бяха край стената няколко, снопа ръженица и цялата работилница миришеше на животинска пот, на обор. Реджеб седна, а тримата самарджии не прекъсваха работата си: три чифта работни ръце се движеха непрестанно, шумеше сухо ръженицата, изпукваше гладката ярешка кожа под върха на сгъната и закривена игла, тихо и предпазливо почуква теслата си по-младият от братята, да не се разпука тънката, изгладена дъска. Реджеб се огледа – работен народ: „... Такива са, ходжа ефенди, всичките Работят. А ние правоверните, ходжа ефенди, рахатЛ си гледаме и агалъка. Срамуваме се ние от работа. Срамуваме ни да работим, ходжа ефенди, колцина са от нас в чаршията – няколко дюкяна, – колцина излизат в полето, виж, кафенетата са пълни от сутрин до вечер, правоверните по цял ден търкат рогозките там. Сиромашията...“

– Кажй нещо, Реджеб ага. Що има, що нема... прекъсна мислите му Нестор Чашка.

– Що има ли... – започна Реджеб и му дойде езика да каже всичко на тия добри люде, да им каже каква вражда и злоба се надига срещу тях. Защо да смуцава и плаши?... Но той пак започна оттам: – В джамията бех, майстор Чашка... Учи ни нас ходжа да да си пазим агалъка. А не ни учи да работиме. Нас, турците, безделието ще ни погуби, дембелъкът. Богати агалари ни развалят. Секи от нас иска да бъде ага, да хатува. Срамува се да работи. Вън се държи като ага, а въкци гладува с децата си. Живей от милост край некой бей или става заптия, или пъдар, или излиза да краде и убива.

– Ех, Реджеб ага, ваша си е царщината... – рече Нестор Чашка, докато вдяваше нов канап в иглата.

– Наша... Царщината е на хаджи Халил бей, Рюшди бей. На султана си е царщината, и на пашите му, какво наша... Ако не свия нозе там, в „канчето“ си, от глад ще пукна. Колко са бейовете и агите между нас,

комшу, а сиромасите между нас патят повеке от вас, макар да сте вие рая. Вие сички работите, а нашите нема кой да ги научи да работят. Зас-танал ходжата да ни учи агалъка си да вардим, като песове насъсква...

Реджеб изеднаж млъкна – боеше се да не каже излишна приказка.

– Ядосал си се много ти, Реджеб ага – каза майстор Чашка и току добави: – Да пиеме по едно кафе, а? Иди, Науме... – обърна се той към сина си.

– Късно е за кафе, комшу...

– Не е късно – отвърна Нестор Чашка. Сетне отпусна ръце върху самара, който кърпеше, и каза: – Знайш ли, комшу... Често съм си мислил и с брата тук сме си приказвали... ето, ти си турчин, Реджеб ага, ние сме християни, а харно си живејме, колко години веке, откакто сме комшии, живејме си ние от харно по-харно. Е – надебели глас Нестор Чашка, стори му се, че турчинът искаше да възрази нешто. – Е, то се знај, и между вашите има опаки луде, и между нашите ги има... искам да кажа де: сичко от човека зависи, не е от това, дали е турчин или християнин.

– Тъј е, майстор Чашка, права дума рече ти, комшу...

Реджеб извади кесията си с тютюн, да си свие цигара, докато чакаше кафето, сетне подаде кесията на съседа си. Майстор Чашка потърка грапавите си ръце с весело светнали очи:

– Е, хайде, комшу, да запали ме по една...

– После, когато изпиха кафетата, Реджеб каза:

– Знайш ли, комшу – пооекна ми на душата, като се разговорих с тебе.

– Ами тъј, Реджеб ага... Човек с човека живеј.

IV

И тая пролет Ицо Баболев замина за Беч. Замина и сега заедно с втория син на брата си – около шеснаесетгодишно момче. Георги, вторият син на Миро Баболев беше по-схватлив от по-големиј си брат, Сандо, когото старите Баболевци преди това още прибраха в магазина си и го държаха наравно с другите си чираци. Пораснале бяха синовете на Миро Баболев и това не беше по вољата на Ицо Баболев, но като немаше свои деца, той трябваше да приеме за свои братовите синове. Найнапред прие в магазина по-големиј – Сандо.

После дојде време да помисли и за втория Мирев син. И не беше

по волята му, но той пръв заговори за по-младия си племенник:

– Георги ми се вижда по-отворен. Ще го заведе него в Беч. Ще го оставя там да се учи в некое училище, а после и търговията да научи. Харно ще бъде да имаме ние там свой човек. – И добави той със скрита мъка: Старее веке аз...

Лек човек беше Миро Баболев и не можеше да прикрие голямата си радост, че синовете му влизаха в общата работа. Ицо се мръщеше на прекалените му умилквания но беше пресметлив човек и не се поддаваше на скритите си желания, не се зальгваше: рано или късно цялото Баболево богатство ще остане в ръцете на Мировите синове. Ех, няма що, най-сетне и те бяха Баболевци!

– Как ли ще живеят там самичък Георги... со швабите! – въздъхна Миро, а не можеше да задържи радостната си усмивка.

– Празни приказки!... Малък ли е? За негово добро ще бъде.

– Ех, брате Ицо – разкърши вежди Миро, – моите деца, са и твои деца, прави каквото знайш с них.

Георги учеше вече втора година при Райко Вардарски. Наближаваше време за Ицо да тръгва на далечен път и каза да повикат учителя в магазина.

– Даскале – каза му той, – ти дай веке свидетелство на нашия Георги.

– Как ще му дам свидетелство! Годиinata още не е свършена. Не може комуто кога текне, в училището има ред. Когато свършат годиinata сичките деца, тогава ще свърши и той.

– Георги не е като сичките деца.

– Как да не е като сичките! Аз не правя никаква разлика – втрени сърдито окоето си Вардарски, – Георги е наравно с другите, макар да е чорбаджийски син. Да не говорим повече, господин Баболев.

Ицо се видя принуден да изкаже докрай намеренията си.

– Чакай, даскале... Аз него, Георгия, ще го водя в Беч.

Вардарски попипа връзката на сляпото си око:

– Води го в Беч, щом искаш... – Там аз, даскале, ще го дам пак да се учи в некое училище.

Погледна го Вардарски замислен и после кимна:

– Добре, щом е така. Добре е да имаме ние наши люде да се учат в Европа. Ще разтурия аз реда в училището, щом е така. Ще дам свидетелство на Георги. Добре се учи той... е, на още по-добро место отива. Но ти кажи и в общината. Да не рече некой, че има своеволия...

Ицо тръгна с племенника си навреме, както всяка година. Сега той

лесно се оправяше във Виена – намерил бе чехи и хървати, които винаги му се притичаха на помощ в чуждия град, а бе издирил също и един българин от Банско. Племенника си той записа в някакво търговско училище и го настани на пансион в дома на един от чиновниците при фирмата, с която работеше най-много. Като дойде време да се върне Ицо в Преспа, момчето много плака, искаше и то да се върне в родния край. То не се решаваше да изкаже докрай тъгата си за Преспа, за майка си и с това се оплака:

- Не мога да им разбера на швабите що ломотят...
- Ще се научиш и ти да ломотиш като них.
- Децата на хер Байер ми се смеят...
- Смей им се и ти.

Георги продължаваше да плаче неутешимо. Чичо му го докосна едва-едва с пръсти, уж да го погали, и това му рече за успокоение, а то всъщност себе си да похвали:

- Един ден ти ще ме благославяш, че те доведох тука.

Ицо не стоя във Виена ни час повече, отколкото беше нужно за работата му. Ще поплаче Георги и ще му мине – за него ли ще седне да губи време? Навреме тръгна от далечния град и пак навреме пристигна в Преспа, докарал след себе си още по-големи кервани.

А тая година в Преспа стана вече истински панаир. Дойдоха люде не само от околните места, но и от много далечни места, кажи го, от цялата турска империя. Прочул се бе надалеко преспанският панаир.

– Готвели се бяха мнозина преспанци, и мъже, и жени, работели бяха дори, през цялата година, трупали бяха всякакви стоки. И още преди да пристигнат керваните на Баболев, по атпазар, по житни пазар, на площада при градския часовник, на всички други по-малки площи из чаршията почнаха да изникват редица сергии и бараки, по дюкяните във всички чаршии започнаха да трупат стоки на цели грамади, като изпод земята да ги изваждат. Работили бяха здраво и казанджиите, и железарите и папукчиите, и кожарите, и кожухарите, и въжарите и мутафчиите, та и дърводелците, и ножарите, и свещарите, и опинчарите, и от всички други по-големи и по-малки еснафи. Всеки от еснафите зае сергия или барака и на ат пазар, и на житни пазар, и при часовника, и по други места – не стигаха вече дюкяните в казанджийската чаршия, в папукчийската чаршия и по всички други чаршии. Тая година стана и друго чудо: по сергиите и бараките, та и по дюкяните наизлязоха и жени. Наистина, по-стари жени, но бяха много, а и стоките им бяха много. Преди те ги даваха на мъжете да ги продават, а сега сами излязоха по

сергии и дюкяни, някои бяха насядали, направо на земята пред стоките си, та бяха образували цели улички по Ат пазар, по житни пазар, при часовника и на други места. Натрупали бяха те и продаваха ямболии, веления, плетени вълнени фанели и чорапи, платна, чаршафи, покривки, везани женски домашни украси, кенета, и беше чудно къде бяха намерили те толкова бои да нашарят стоките си с толкова много всякакви шарки, от хубави по-хубави. Някои жени излязоха да помагат и на мъжете си.

После довтасаха керваните на Баболевци. Но с тях влязоха в града и други кервани и от всичките му страни. Изпълниха се всички ханища, тръгнаха ябанджиите да търсят места и по къщите. Разтичаха се преспанци да отворят странноприемници по къщите си, други отваряха набързо по улиците, по дворища ахчийници и мекичарници, продаваха се на разни места хлябове, баници, кравайчета, сладкиши, варена царевича, плодове и всякакви неща за ядене и пиене. Поразмърдаха се някои и от турците – изнесоха да продават оръжия, барут, рязан тютюн, розова вода, шербет, й дави с реванета, захаросани плодове, някакви захарни пелтета, малеби, биволско мляко с ориз. Започнаха да нареждат стоките си и ябанджиите и се показаха по дузарищата чудеса и хубости, невиджани досега в Преспа.

Надошли бяха тая година много повече люде от околните градове, дошли бяха за пръв път люде от Скопие, от София, от Филибе, от Одрин, от Цариград та дори и от Анадола. Имаше от всички народности по широката турска царщина – българи, гърци, турци, власи, арнаути, евреи, цигани, арменци, дошли бяха и неколцина араби или перси. Прочула, се бе надалеко Преспа, а люде от разни места търсеха препитание, преминаваха по дни и недели път, кръстосваха цялата империя, за да продадат и купят, да изкарат залька си, а някои и по-големи кярове. Цяла Преспа се превърна на шумно пазарище; врявата, викотът по улиците и площадите затихваше едва за няколко часа след полунощ и започваше наново далече преди да се раздени. Тая година в Преспа дойде за пръв път и керван от камили, но не бяха само тия гърбави божи твари, на които се чудеше народът от тия краища.

Райко Вардарски изглеждаше затворен, горделив човек и той наистина беше повече тъжен или унесен в какви ли не мисли, но по сърце беше винаги склонен към веселба и радост. Това се виждаше, когато пишеше вино, а той от някое време рядко пропускаше случай да не посегне към чашата. Тогава го избиваше все повече на песни и разговори. Понякога го избиваше и на сълзи или пък на люти разпри, но то беше поради

тъгата и също поради гнева, които често надвиваха и тровеха сърцето му. Да беше – по-щастлив, би бил по-весел – такова беше сърцето му, а той събираше и чужди мъки и грижи.

Той обичаше да бъде между люде. През тия шумни панаирски дни беше все из пазарищата, все по улиците. В Преспа учебната година още не беше започнала, както на други места – на първи септември. Тук започваше веднага след панаира – и децата бяха по дюкяните и сергиите, да помагат на бащите си, – та Вардарски бе по цял ден свободен. В деня преди панаира той помогна на хазайте си, Аце и Митра Кутреви, да извадят сергия зеленчук, плодове, мед, восък, разни плетива, Кутревица, та го задяваха някои от съседите:

– Що, даскале, и ти ли на панаир?

– Н аз ами, защо не! Глави ме Аце да му помагам.

– Ти немой, даскале! – разтревожи се Митра.. Ще помислят людете, че наистина...

– Ти що, да не се уплаши, че ще ви искам дел от печалбите!

– Не, ами смеят ти се...

– Нека ми се смеят. Не върша нищо лошо. Помагам.

Дигнал глава, извил ръце отзад, със закопчано палто на всичките копчета, с чиста, снежнобяла риза и черна връзка, той ходеше от улица в улица, спираше се тук там, да погледа, да послуша. Залисани люде се блъсваха в него, побутваха го от една, от друга страна, той сякаш не забелязваше това – нека всеки върши работата си.

Отби се той най-напред в дюкяна на Лазара Глаушев и на Адreja Бенков, но побърза да излезе. Широкият дюкян беше пълен с люде – внасяха се и се изнасяха пълни вреци, едни се изсипваха в хамбарите, а други се пълнеха пак оттам, теглеха се на големи кантари, на пода бяха изсипали купища царевича, пшеница, ръж, ечемик. Облаци прах пълнеха дюкяна чак до откритите, почернели греди на покрива. Двамата житари и не забелязаха любопитния гост – толкова бяха унесени да разговарят и преговарят с много купувачи и продавачи на царевича и жито. Те купуваха и продаваха в същото време. Само Тръпко Велев се усмихна отдалеко на учителя – бялнаха се очите и зъбите на младия калфа, а лицето му беше цяло покрито и замазано с прах. „Ще трябва да прибера и него в неделното училище“ – си помисли Вардарски и напусна шумния дюкян на двамата си приятели.

Като се поспираше тук и там да погледа, Вардарски мина през върволицата купувачи, които влизаха и излизаха от големия магазин на братя Баболев, продължи нататък през гъстата навалица чак до

широкия мегдан на атпазар. Отдалеко още тук се дочуваше оглушителна врява и викот. Продавачите се надпреварваха да хвалят стоките си и между тях Вардарски позна някои от своите ученици, които го поглеждаха хитро и тъкмо срещу него надаваха още по-силни викове:

– Ножчета, ножчета! Сами режат!

– Игли за шиене, за плетене, за нижене тютюн!

– Сита, решета! Сита, решета! – повтаряше пискливо там наблизу рошав циганин.

Малко по-нататък двама неврокопчани бяха нанизали на дълги върви на редица и на цели гроздове всякакви звънци, час по час ги раздрънкваха и сякаш от всички страни на пазарището се сипваха стада. Към горния край на площада Вардарски забеляза голяма навалица и се отпрати нататък. Струпали се бяха там любопитни около десетината камили, които бяха налягали по корем с ПОДБИТИ колена, дигнали високо глави на дългите си извити шии. Не можеха да им се нагледат преспанци и много други люде от тия краища, а и камилите вървяха към тях тъпи, провиснали муцуни. Вардарски дочу наблизо тих говор, като да се предаваха от ухо на ухо големи тайни:

– Казват, че да се провреш под корема ѝ, когато върви, било за здраве.

– Аха... А казват, че и бърбушките им били лековити. Там, виждаш ли, циганчетата затова ги събират.

Голяма част от широкия площад беше задръстен от добитък – коне, магарета, волове, крави, докарани за продажба, чуваха се там продрани викове на цигани-Джамбази, задръстени бяха и съседните улици от цели стада овци и кози. На другата страна на площада Вардарски зърна и своите хазаи между други градинари като тях. Аце Кутрев спокойно, с бавни движения премерваше и продаваше от стоката си, а Митра възбудено, със зачервено лице прибираше парите, колебливо, плахо връщаше остатък – виждаше се отдалеко как бе владена в работата си и трепереше над всяка парица. „Да я боднеш и с тютюнджийска игла, нема да усети – мръдна с мустаките си присмехулно Вардарски. – Пари... човек ума си загубва по тех.“ Той отмина, прекоси отново почти цялата чаршия и излезе на площада при градския часовник.

Тук беше по-тихо, рядко ще се чуе по-висок глас, нямаше ни звънци, ни джамбази. Такива бяха и повечето от стоките, които се продаваха тук – не предизвикваха към шумни пазарлъци и надлъгвания, а и много от продавачите бяха жени. Ето шест кръгли, дървени табли с шест вида рязан тютюн: светложълт, по-тъмен и още по-тъмен до тъмнокафяв, по-

ситно нарязан и по-едро. Опитай, запуши! Има яваш, татлъ серт, серт и по-серт, има и такъв, който би отровил несвикналия човек само с едно дръпване от лулата. Тук няма място за викане и пазарлък избирай и вземай за грош, за десет гроша, може за за десет пари – ето тия готови фишечета от жълта халва – увити в халваджийска хартия. По-нататък се виждат и други такива! широки, кръгли дървени табли с всякакви тютюни: и преспански, и прилепски, и скопски, и серски, и драмски, пък и елбасански. До тях се продава на кальпи афион – лъщи от тлъстина и мирише отдалеко-отдалеко, сякаш упива. Веднага там редица жени продават коприна – бяла, светложълта и жълта като старо злато, а до тях други жени, пак цяла редица, продават копринени платна, чаршафи, покривки, женски и мъжки ризи, после други снежнобели платна и ризи от нежен серски памук...

В началото на една от улиците, които излизаха на площада, на единия ъгъл там се бяха разположили със стоката си двама светогорски или рилски калугери: всякакви икони, на хартия или на дърво, кръстове сребърни, стъклени и от дърво – абанос, кипарис или зеленика, тънко, майсторски рязано или дълбано, ето писмена по него или Христос разпънат, та се виждат раните му, или Богородица и по приведеното ѝ лице се вижда голямата ѝ скръб. Наредени бяха там на дълги редици и според големината им много книги. Вардарски кимна мълчаливо на монасите и се наведе да разгледа книгите. Те бяха на руски и на църковнославянски език и всички бяха църковни книги. Не се задържа тук много учителят, кимна пак на калугерите и се отдалечи; те двамата и не забелязаха кога се отдалечи той, записани бяха да продават кръстчетата, икони и разни други по-дребни църковни вещи, които купуваха набожни люде.

Вардарски премина на другия ъгъл. Тук бяха наредени още повече книги и всякакви училищни вещи, хартия за писане, пера, мастила, морави и черни. Наредени бяха и тук книгите на дълги редици, а имаше и цели сандъци с книги. Трупаха се тук доста люде, но сториха път на учителя да се приближи. Вардарски се рови дълго и разгледа едва ли не всяка книга поотделно. Те бяха български и руски, имаше някои и френски. Тук беше цялата българска наука и художествена книжнина, всички цариградски издания и много други книги, издавани по разни места. Много по-разнообразни бяха руските книги и колкото си избра Вардарски, за да си купи, те бяха повечето руски. Той подаде цяла купчина – да му каже продавачът цената им. Не беше много сръчен продавачът, но като преглеждаше книгите една след друга, Вардарски хигро попита:

– Харчат ли се книгите ви?

Продавачът, като че ли тъкмо това бе чакал, изви към него весели, пъстри очи и започна словоохотливо, като помръдваше някак смешно малки, но грижливо засукани мустаки:

– Харчат се, господине, как да не се харчат, особено от няколко години... Вие учител ли сте? Познах. Учителите купуват повечко, те вземат и руски книги, че ги разбират и знаят що искат, а гражданинът или понекога и некой селянин, като вземе напосоки некая книга, скрива я в пазвата си. Повечето мене ме питат какво да земат, аз им казвам, познавам сичките тия книги, до една. Чете народът, господине, обича, но още не знай... нели ходя аз насекъде. – Той прегледа една по една книгите в ръцете си и отсече с подмилкващ се глас: – Трийсет и два гроша, господине.

Вардарски плати книгите, взе ги под мишницата си и отмина.

Той се провираше машинално между людете, на няколко пъти се сблъска с други като него разсеяни минавачи. Внезапно някой леко го подръпна за ръкава:

– Вардарски...

Завъртя глава и като че ли едвам откри сред множеството застаналата там Иванка Руменова. Тя му се усмихваше и го гледаше с любопитство. Зад нея стоеше Траяна Костадиница и също му се усмихваше през рамото на учителката.

– Вие какво тук... – рече Вардарски изненадан от срещата.

– Ето, вижте... – посочи му с глава Руменова. Тя бе се спряла пред един арабин или персиец, който седеше върху плъстена постелка на земята, подвил нозе под себе си. Той беше облечен в дълга роба от памучен плат на бели и сини черти, с доста голяма, пъстра чалма, с бръсната глава, която се синееше изпод широките витки на чалмата му, на мургавото му, почти черно лице сякаш беше залепена дълга, гъста брада, която изглеждаше още по-черна от редките бели косми по нея.

Той погледна Вардарски с бърз поглед, очите му като да се преметнаха бързо и се скриха под клепките, каквито бяха и те смугли, широки, с дълги черни мигли. Арабинът седеше неподвижен, с ръце върху колелата си; върху малко килимче пред него беше наредена стоката му: няколко редици различни по големина шишенца и бурканчета и които бяха прозрачни – виждаха се в тях разноцветни течности, прахове, бучки и някакви семена. Наоколо се разнасяше смесена миризма, която проникваше дълбоко в гърдите – силна, тежка, упоиваща.

– Какво купувате... – и Вардарски сам се загледа в необикновената стока на арабина. Без да дочака отговор, той се обърна към търговеца на

анадолски турски език: – Какво продаваш, добри човече?

Арабинът пак праметна очи и отговори също на турски, но меко, гърлено:

– Продавам балсами, лекарства, благоухания. Кажете, ефенди, какво ти е нужно.

Вардарски извъртя око към Руменова:

– Пита какво ще купим.

– Бих искала някой хубав парфюм, но не знам как да си избира.

– Той ще каже – кимна Вардарски към търговеца. – Или вземете, опитайте...

– Аз ще ви помогна – чу се неочаквано глас зад тях и те двамата се обърнаха да погледнат: застанал бе там Таки Брашнаров, едва-едва усмихнат, и тъй, през усмивката си, се взираше в младата жена. Той додаде, като притвори бавно очи и пак ги отвори – втренчени, жадни: – Аз познавам тия шишенца.

Виждаше се как Вардарски цял настръхна, но нищо не каза и насочи окото си към учителката, чакаше я тя да отговори. Намръщи се той още повече и едвам се задържаше на мястото си. Руменова се бе извърнала към Брашнаров и му се усмихваше, но Вардарски не можеше да види как присмехулно святкаха очите и. Тя каза:

– Благодарна съм ви, господин Брашнаров, но аз сама ще си избира нещо.

Брашнаров мина от другата ѝ страна, наведе се и взе едно от шишенцата на арабина, изправи се, разклати го пред лицето си, разплиска се в него гъста, зеленикава течност.

– Това е – започна Брашнаров тихо и като че ли се напругаше да си спомни, – това е балсам против Болки в костите. Но не е за вас, а е за стари люде, които почват да охкат, когато се разваля времето. Дали наистина лекува болките в костите, не знам, не съм го опитвал, но е направен от мравя отрова и не се пие, ами се маже на болното место.

Той се наведе пак и взе друго стъкло. Разгледа и него внимателно и пак започна – говореше тихо, бавно, като че ли сам на себе си. Руменова го слушаше с присмехулна усмивка, но после усмивката изчезна от устните и. А Траяна Костадиница бе зяпнала в него, разгледа го цял – едрото му тяло, хубавото му облекло, бялото му лице, очите му, леко смръщени срещу стъклото, в което се виждаше сега някакво жълтеникаво мазило, унесе се тя в гласа му – тих, дълбок, преливащ се меко от един в друг тон. Погледа го някое време и Вардарски, но той и не чуваше какво говори, чуваше само гласа му с едвам съдържано отвращение. После

Вардарски отеднаж се обърна с книгите си под мишница и бързо се отдалечи. Не забелязаха, че си бе отишъл ни двете жени, ни Брашнаров, който продължаваше да гугука:

– Това тука е мас за коси. Не знам от какво животно е или птица, мирише много хубаво, косите от нея стават лъскави и меки; ако питаме тоя тука с чалмата, ще каже, че растат буйни и гъсти от тая мас.

Руменова смръщи вежди:

– Не бих сложила на главата си такава нечистотия... мас...

– Защо? – отвори големи очи Брашнаров. – Това е фина, добре изработена мас. Позволено е на жената даа прави сичко за своята хубост.

– Да, ще кажете вие: жената трябва да мисли само за своята хубост.

– Да, учителко. Само за своята хубост. Що друго е жената? Аз не мога и да гледам грозна жена. Сега учителката рече бързо:

– Благодарна съм ви, господин Брашнаров... но аз сама ще си избера каквото ми е нужно.

– Аа! – дигна бялата си едра ръка Брашнаров. – Още нищо не съм казал тъкмо за хубавите миризми тука. Ето... – Наведе се той пак и взе едно продълговато стъкло, но първо се обърна към арабина на турски:

– Може ли да опитаме малко?

– Заповядай, ефенди – погледна го за миг арабинът и пак скри очи в сянката на гъстите си мигли.

Брашнаров мълчаливо се изправи, в стъклото се поклащаше гъста тъмночервена течност, той извади стъклената запушалка и я поднесе към носа на младата жена. Тя прие с видима досада неговата натрапена услужливост и като се поприведе да помирише запушалката, видя отблизо и някак против волята си пръстите на ръката му, дълги и бели, с много чисти нокти. За един кратък миг през сърцето ѝ мина като бърза тръпка едно смесено, противоречиво чувство на страх да не би да я докоснат тия пръсти, на инстинктивно съпротивление, но в него имаше и друго едно неясно чувство, от което цяла потръпна, и може би това беше внезапно пробудилото се желание да усети по лицето си допира на тия пръсти. В същия миг я полъхна силен мирис и тя като че ли го усети с кожата си; вдъхна жадно, тънките ѝ ноздри сами се разшириха, вдъхна още еднаж и усети как сладостно се замая главата ѝ. После това мигновено упоение се разсея, младата жена усети в гърдите си лекота и бодрост, сърцето ѝ туптеше бързо, радостно, току-що освободило се от една сладостна премала. Тя дигна срещу Брашнаров весели, учудени очи, а той ѝ се усмихваше съчувствено, дружески. Той като че ли я чакаше да се съвземе, да се наслади докрай и после рече:

– Хубаво. Човек като че ли се топи, изчезва, но изеднаж пак се съживява и сърцето му се радва. Арабите го наричат „Сън в зори“. Не знам как го правят тия дяволи... Те знаят много тайни...

Руменова кимна весело и си мислеше: „Ти сигурно ме лъжеш, но продължавай, да видя какво ще измислиш още...“ Брашнаров взе друго стъкло – кръгло, издуто, с дълга, тънка шия – и в него трептеше бистра течност с лек сребрист блясък. Той го отпуши и пръв вдъхна от него, после бавно го поднесе на учителката, с някаква тържественост. Руменова се приведе към дългата шийка на стъклото и вдъхна силно, нетърпеливо. Ароматът премина като огън през ноздрите ѝ, бързо изпълни гърдите ѝ, сърцето ѝ сякаш спря да тупти, после младата жена отново усети ударите му – тежки, бавни, замиращи, тя се задушаваше от неизпитано наслаждение. И като почувствува, че то вече преминаваше, тя отново се приведе към стъклото и сега още по-нетърпеливо, а Брашнаров чакаше със стъклото в ръка, сякаш знаеше, че тя ще повтори.

– Това е „Пред вратите на рая“ – чу тя гласа му като насън. – Така го наричат тия дяволи. Тука има поуги, но това е най-хубавият парфюм.

– Не, не! – примига с очи Руменова. – Не ща от него. Много е силен... Упойва като отрова. Не, няма да взема нищо...

Но Брашнаров продължаваше:

– Ето тука, в тия бурканчета и кутийки, има други мазила... белило, червило, бои за коси, за вежди, но... вие немате нужда, вашата кожа тъй, по природа...

Тя обърна към него остър, враждебен поглед и рече бързо, припряно:

– Нищо не ми е нужно. Загубих тук много време.

Сбогом, господин Брашнаров.

И си тръгна.

Траяна Костадиница я погледна изненадана, но побърза да я настигне. Брашнаров дълго следи младата жена с поглед, видя как се обърна към него Костадиница, сякаш да провери дали той беше още там, но двете жени скоро се изгубиха в навалищата. Той държеше все още стъклото с дългата шийка, после го подаде на арабина:

– Дай ми от това нещо за пет гроша.

С бавни, но ловки движения арабинът взе стъклото от ръката му, извади с два пръста друго едно, мъничко стъкълце и като премерваше с очи през присвитите си клепки, отля в него от прозрачния парфюм. Брашнаров прибра мъничкото стъкло и хвърли върху килимчето на арабина един сребърен черек²³. Сетне попита с хитра усмивка:

- Как се казва тая вода?
- Арабинът отговори с тих, равен глас:
- Паунова плюнка, ефендим.

V

Към десетия ден, откакто бе започнал панаирът, шумната врява по улиците и пазарищата на Преспа взе да стихва. И както десет-петнайсет дни преди това бяха започнали да прииждат от всички страни, по всички пътища, на дълги върволици люде, коли, добитък, сега пък от града тръгваха всеки ден по същите пътища също такива върволици. Панаирджиите, които бяха дошли от други места, си разотиваха. И тъкмо по това време, когато панаирът започваше да се разтуря, двама битолски власи докараха в Преспа три волски коли, натоварени с някаква стока. Те не спряха колите си ни при градския часовник, ни на атпазар, ни пък в търговската чаршия, а завиха към тесните улици, където бяха казанджийските работилници. Усещаше се, трите коли бяха натоварени с тежка стока, макар да не се виждаше нищо отвън. Като минаваха по улиците, ниските кирпичени, дървени сгради потреперваха, а като спряха сред казанджийската чаршия – и шестте вола дишаха тежко, та дори се полюшваха с отпуснати опашки, слабините им се издуваха и спадаха при всяко вдишване и издишване. Никой от казанджиите наоколо не отиде да погледне с какво бяха натоварени трите коли – преситили се бяха людете в Преспа на стоки и товари. Поозърнаха се двамата власи, казаха си нещо на своя език. Сетне и двамата посегнаха в една от колите, ровиха там и извадиха с по две ръце някакви широки, тежки искове, завити в синя хартия. Подпрял на гърдите си тежкия диск, единият от власите мина с бавни стъпки и влезе в работилницата на едната страна на улицата, а другият, също с такъв диск, влезе на другата страна и това беше тъкмо работилницата на Глаушеви.

Тия дни нямаше много работа по казанджийските работилници. Мнозина от людете бяха по сергиите из пазарищата, а които бяха останали тук, също продаваха готова стока. Тихо беше и в работилницата на Глаушев. Стоян Глаушев седеше наметнат с връхната си дреха на широките тезгях, подпрял лакът на малкото сандъче, в което събираха парите през деня и пазеха тефтера, и тъй, отдалеко, се разпореждаше нещо, но никой не го слушаше. Кочо Глаушев, синът, току-що бе дошъл от

23. Черек – 1/4 от бяла меджидия, пет гроша.

сергията на атпазар с двама от калфите да вземе нова стока и подбираше каквото намираше за нужно, без да слуша стария. Двамата калфи прибираха стоката на купчина и също не слушаха стария, който им нареждаше от тезгяха кое къде да сложат. На долния край на тезгяха, откъм вратата, бе приседнал с повесени нозе Милан Къндак, около четиридесетгодишен планина човек, прлв от постоянните чукачи в работилницата на Глаушевци който въртеше леко-леко към три оки чук. Насреща, на едно ниско столче, седеше разкрачен и с луличка в уста Здраве Шойлев – друг един от постоянните чукачи при Глаушевци. И докато Милан Къндак беше цял великан, Шойлев беше доста дребен човек, мършав, с изкорубени плещи, та се чудеха людете как въртеше и той тежък чук при голямата наковалня, когато разплескваха разжарените пити бакър. Зад него, накъм дъното на работилницата, се чернееше голямото огнище, затихнало и студено, лежеше там отпуснат ниско до земята и големият мях.

– Вземи повеке гюмове... повеке гюмове – повтаряше вече кой знае за кой път Стоян Глаушев, но син му подаде на двамата калфи не гюмове, а тепсии.

Тъкмо в това време в работилницата влезе влахът с широкия, тежък диск на гърдите си.

– Добър ден – рече той задъхан на преспански, но пак сякаш говореше на своя влашки език, със стиснати челюсти и някак с предната част на устата си. Той сложи на тезгяха тежкия товар и избърса с длан рукналата пот по челото, по цялото му лице. – Е, люде... – въздъхна той и продължи: – Донесох тука идна стока, ама ни знам какво ще речите.

Всички тук се загледаха учудени в тежкия диск на тезгяха и дори Здраве Шойлев стана от столчето, пристъпи да погледне по-отблизу, стиснал в ръката си угасналата луличка.

– Каква ти е стоката? – попита най-сетне Кочо Глаушев. – Не се вижда.

– Ето, ето – забърза се услужливо влахът. – сега ще покажа. Тъкмо работа за вас.

Той разви синята хартия, под нея лъсна бакър и се разкриваше все по-широко целият диск, но видя се най-сетне, това бяха кръгли медни листове. Влахът дигна един изпука звънливо и лъсна пред очите на учудените люде широк меден кръг, гъвкав и гладък. Влахът продължи словоохотливо:

– Нема веке да чукате по двайсет души, за да разтеглите един лист бакър, и то дебел, неравен, ето ви готови листове за тепсии, за казани, за

сахани и за каквото си искате, ще го вземеш и ще го извиеш, както си искаш. Тия листове фабрика ги прави, готови, виж, като злато свети, сичките са еднакви тука, а имаме в колата и големи, и по-малки, за секо нещо. Докара ги чак от Немско нашият битолчанец Питу Кълугрея, малко късно дойдоха за панаира, ама закарайте ги, вели, в Преспа там има много бакърджии. Сега това е сичко, тия три коли две хиляди оки, ама Питу Кълугрея вели, ако искат бакърджиите в Преспа, аз мога да докарам и сто хиляди оки, и двеста хиляди, колкото искат. Ще пиша до фабриката и – хайде... с писмо ще докарам, вели. Е, люде вижте сега и кажете. Я, хубаво нещо, вижте как свети.

Слушаха мълчаливо шестимата казанджии дългата реч на влаха и не откъсваха погледи от лъскавия меден лист, разгънал се на тезгяха, та се оглеждаха в него рафтовете на отсрещната стена. Слушаха те и повече гледаха. Никой не се решаваше да каже ни дума. А всеки със своя си ум схващаше какво бе станало, какво се бе променило така изеднаж и толкова издълбоко. Протегна се по тезгяха старият Глаушев, посегна предпазливо, погали с върха на пръстите си медния лист.

– Като джам... – рече той тихо, сякаш се боеше да не го чуе някой. И се върна на мястото си, без да окъсне поглед от медния лист на тезгяха.

Протегна ръка и Кочо, приподигна листа, потгъна пръсти и току каза високо, като че ли отеднаж бе открил слабото място на това ново чудо:

– Ама то... много тънко бре!

Протегнаха бързо ръце и Милан Къндак, и двамата калфи, да опитат и те с пръстите си. Но влахът извиси глас:

– Е... Има и по-дебели, и секакви там, в колите. Дръпнаха ръцете си и Милан Къндак, и двамата калфи. Само Здраве Шойлев не посегна да пипне медния лист, стигаше му и това, което виждаше с очи. Той сложи угасналата луличка в устата си, извади я пак и рече:

– Свършено е с нас. – И не погледна друго! дигна очи към Милана Къндак и повтори: – Свършено е. За нас, Милане, нема веке хлеб.

Тогава влахът пак започна и махаше ръце, въртеше очи, като да се уплаши от думите на Шойлев:

– Що вие без хлеб... Ами ще седнете и вие на тезгяха! Нема там, на големата наковалня, а ще си седите на тезгяха с малко чукче, ще правите сахани и сичко. Защо без хлеб... това нема да ви вземе хлеба, а е хубаво нещо хубаво, само се вие, да ти е кеф да работиш с него...

– Как го продавате? – попита Кочо.

– На ока – отговори веднага влахът. – Шест гроша оката.

Кочо взе медния лист в ръцете си, а веждите му се свиха на възел, премери го тъй, на око, поогъна го и пак го премери. И така, с листа в ръцете си, дълго мисли и пресмята. Да! Тоя готов за работа бакър беше по-евтин. Другият, с който работеха досега – десет-дванайсет души трябваше да чукат цял ден на голямата наковалня, за да хвърлят не повече от двадесетина готови за работа листа. Нека са осем души чукачи... нека са по сто пари на ден, ами самия бакър да го купиш, ами за въглища... Не, тоя, готовият, е по-евтин, много по-евтин, и ето, готов в ръцете ти!

Все пак нещо го спираше да изрече гласно тази ясна сметка, боеше се пред новото или му беше жално за чукачите – може да имаше до петдесет души в целия еснаф, все сиромаси люде, и ето ще останат без хляб; но се боеше той и от измама – как са направени тия тънки и гладки листове, толкова равно изрязани, кой ли се е сетил да ги направи и как тъй толкова евтино? Сега Кочо не се сдържа и попита троснато влаха:

– Ама това чист бакър ли е?

– Чист! Совсем. Ето, вземи нож или пилата, виж и навътре как лъщи. Тури го, ако искаш, и в огъня. Опитай го секак, ти разбираш от бакър.

Кочо поогъна пак листа в ръцете си, огледа го пак, сетне дигна очи към улицата. Събрали се бяха там, около спрелите коли, мнозина от еснафа, там беше и другият влах, приказваше и той оживено, махаше ръце с разперени пръсти, повтаряше нещо, а людето около него слушаха. Видя Кочо, че там, точно срещу влаха, бе застанал и Нере Шопов и само той разговаряше с продавача, питаше го нещо. „Пере ще купи от новия бакър – рече си Кочо Глаушев. – Такъв си е Пере: веднага ще се нахвърли. – От нищо не се плаши той, пък като забърка сметките си, току се смей само. Като печели пък – печели. Така по-Рано со сахаките с капаци... Направи ги со стотици, никой не иска да ги купува. Пере се смей. Като почнаха после да се трупат мющерии в дюкяна му – се за сахани Пере, Не можеше да навакса. И целият еснаф започна да прави след него сахани с капаци... Да, Пере ще вземе от тоя бакър...“

– Кажи, майсторе... – прекъсна мислите му Влахът.

Кочо продължаваше да гледа към улицата и се очакваше да види какво ще направи Пере Шопов, чака дълго. Другият влах насреща извади от колата, пакет бакърени листове в синя хартия и Пере Шопов го поведе към работилницата си. Но все още не се решаваше Кочо

Глаушев. Той се огледа разсеяно, погледна баща си и рече колебливо:

– Какво ще кажеш, татко... Да вземем десет листа.

– Не, не, не! – поклати бързо глава Стоян Глаушев присвил и той русите си, олизани вежди, но лицето му беше повече тъжно, отколкото навъсено. – Не – повтори той. – Не ни трябва нам такъв бакър, ние ще си чукаме бакър.

Но Кочо се обърна и каза на влаха:

– Дай пет листа от тия.

– Само пет ли... – приподигна рамена влахът Д после живо добави: – Има секакви в колата, и по-големи и по-малки...

– Не, не – прекъсна го Кочо. – Дай пет оки Да видим, да опитаме.

Старият Глаушев се приподигна на колената си и рече ннякак сърдито, но гласът му прозвуча по-скоро тъжно.

– Милане... Здраве... Нема да ви оставиме без хлеб.

– Ех, майсторе... – махна с луличката си Здравко Шойлев. – Харен човек си ти, ама... виждам аз какво става.

Редът в къщата на Глаушевци и сега се пазеше, то бе го наложила Султана Глашева още от времето когато взе за свой мъж Стоян Глаушев. Но то беше вече привидно, заради остарялата вече майка или страх пред нейната строгост. Спазваше се и според това, доколко всеки член от семейството искаше по с воля да го спазва, според работата си, според нрава. И Султана Глашева виждаше, че губеше все повече власт над своите люде. Оставаше ѝ неизменно предан и покорен само Стоян, който и сега, почти четиридесет години след женитбата им, се възхищаваше от нея, вярваше непоколебимо в нейния ум, в знанията ѝ, в силата, макар и той понякога да хитруваше и да се отклоняваше, пак със същото наивно, чисто простодушие, с което боготвореше своята жена. Той беше винаги склонен да се залута по някаква странична пътека, но голямата му обич към Султана бе го задържала все до нея през целия им дълъг общ живот и доколкото се дръпваше понякога от общия път – то беше поради малките му слабости: да изпуши една лула повече, да изпие някоя чаша вино или ракия повече, да лежи ничком или да блъска юмрук в гърдите си пред иконостаса, докато не го издърпа Султана насила оттам. Откакто бяха пораснали децата им и Султана бе му забранила да се докосва до нея, Стоян спеше под отделна завивка в общото легло, но сега правеше по-често своите малки бунтове срещу нея; той използваше с детинско лукавство и покровителството на порасналите синове, които го защищаваха от нейната голяма строгост, но в сърцето си Стоян ѝ оставаше верен и покорен. Султана му беше по своему благодарна за това,

макар да не намаляваше своята строгост към него, но напоследък тъкмо с него укротяваше сърцето си, пред него изливаше и гнева, и мъката си, та по своему го чувствуваше като единствена, сигурна опора. Той си остана все същият през тия дълги години и към нея, и към живота около тях, двамата, все тъй добродушен, възторжен, понякога лекомислен или детински хитър. Същата възторженост и склонност към увлечения беше и в неговата преголяма набожност, особено след трагичния край на Катето. По във всяко нещо – и в набожността си, и в тъмната скръб, която се таеше в душата му, и в лекомислието си дори, в своята лесно избухваща веселост, в която сякаш бягаше от постоянната си скръб – в цялата тази противоречивост в душевния му строй Стоян си оставаше същият и тъкмо силната и строга Султана прибягваше напоследък към него като към необходима опора – поне – за да излее яда си, но това беше и за да даде тя за малко поне отдых на сърцето си. Най-напред Лазар се изплъзна от ръцете ѝ. Някак тя самата го изпусна от ръцете си. Лазар беше умен, добър, силен и тя повярва, че като му даде по-голяма свобода – той няма да я изостави, няма да погази думата ѝ, да ѝ се противи. И тъкмо от него сега идваха д горчивите ѝ разочарования. Особено откакто се ожени. Не защото бе станал по-лош или по-глупав, а тъкмо сега искаше да се отдалечи най-много от нея и най-често се противеше. Той и невестата му – Ния. Тя, Ния застанала между тях двамата и все го дърпаше към себе си. На застарялата майка ѝ беше по-лесно да понася мълчаливата упоритост на Кочо, добродушната небрежна Раца Кочовица. Двете си дъщери, Манда и Неда старата жена сякаш бе откъснала от сърцето си; те бяха отишли в чужди домове и все гледаха да дръпнат нещо от бащиния си дом, а не да внесат нещо в него. Сега тя чувствуваше, че тъкмо основите на нейния собствен дом се клатеха застрашително, тъкмо нейните най-близки не бяха с нея. Само Стоян... Но той беше неин мъж и въпреки лудориите му те с него бяха впрегнати в един и същи ярем и теглеха заедно, заедно ще теглят докрая.

Закъсна Лазар и тоя път за вечеря. Гладни бяха другите двама мъже, Стоян и Кочо, а по-малките Кочови деца заспаха. Не се решаваше никой да каже да сложат трапезата без Лазара – Султана би го ударила с лъжицата през устата; на трапезата трябва да седнат всички заедно. Като влезе най-сетне Лазар, тя и тоя път не се скара много остро, беше и тоя път по-мека с него, както винаги.

– Къде си, Лазе, досега? Кашата ще изстине. Не е хубава притопляна каша.

– Ами, майко, вие защо не седате и без мене! дели ми в едно

саханче, и толкоз.

– Що говориш ти... – И тя млъкна, с мълчанието си да му покаже своето недоволство. Не знае ли той, че трябва да се хранят всички заедно?

Стоян не дочака да се позасити, ами започна да говори с пълна уста, и едва не се задави:

– Знаеш ли, Лазе, днеска... У... Недо, дай вода... Скоро!

Неда, племенницата му, веднага скочи. Султана погледна изкосо – остаря проклетникът и не се научи да се храни човешки. Стоян глътна шумно няколко глътки от бардучето и продължи:

– Днеска, Лазе, докараха в нашата чаршия бакър.

И нов бакър, кован, ама гладък като... Кочо седна и за един саат време изкова тепсия.

– Как тъй...

– На готови листове, като ламарина – рече Кочо.

– Седиш и чукаш. И тепсия, и гюм, и сичко. Само малко тънки ми се виждат листовете, ама е по-евтин, фабрика го прави.

– Ти остави другото – разтвори загрижено очи Стоян, – а какво ще стане сега с чукачите! Гладни ще измрат. Ама аз не ща от новия бакър.

– Не щеш – изгледа го продължително Кочо. – Защо? По-евтин е и добре се работи, нели опитах. Купиха и другите от еснафа и сички от него ще купуват, ще видиш.

– Как ще ги оставиш без работа тия сиромаси! – опули пак очи Стоян и после протегна към него набръчкания си врат: – А знайш ли ти, че и за нас може да дойде такъв ред!

– Какъв ред... – промърмори нехайно Кочо, дори и не го погледна.

– Какъв... Ами като извадила фабриката готов бакър, може да извади и готови тепсии, готови гюмове, сахани, тенджери. Не е ли така, Лазе?

– Не е чудно – рече Лазар. Сетне продължи: – Четох в един вестник как преди години работниците в една фабрика в Англия изпочупили машините. Влезли во фабриката и сичко изпочупили.

Стоян го гледаше учудено: е, що искаш да кажеш?

– Ами машините им взели хлеба – продължи Лазар. – Което по-рано двайсет души работници извършвали за една неделя, машината го свършвала за дванайсет часа. Останали людете без работа, без хлеб. Ето, да почне некая фабрика да прави гюмове и тенджери, ще ги прави побързо и по-евтино. Кой ще купува тогава от вашите гюмове и тенджери?

– Така де! – удари длан по коляното си Стоян. – това казвам и аз!

– Ще го видим, като дойде – измърмори Кочо с пълна уста. Глътна залька си и продължи: – Новият бакър е сгоден за нас. Ще купиме утре повеке. И що си се завайкал ти за чукачите?

– Грехота е бре, сине! Сиромаси люде.

– Те да му мислят. Ние ще си гледаме нашата работа. Заради них ли аз ще седна да лея и да чукам бакъри като ми иде готов бакър?

– То е добре, че татко ги жали – намеси се Лазар. Вземете дваматрима на друга работа в дюкяна.

– Ще вземем... – продума неохотно Кочо. – Д имаме повеке работа. Пък и калфи си имаме – додаде той.

– Ще вземем, ще вземем – размаха ръце Стоян.

Ето ще вземем Здравета Шойлев, Милан Къндак, цела къща с деца имат и двоицата.

– Ти ли ще храниш децата им бре! – подхвърли Султана.

– Аз... Сами ще си хранят децата! Ще работят Навечеряха се, жените дигнаха трапезата. Лазар рече на Неда да прибере двете по-големи деца в стаята на старите – там спеше и тя с по-големите деца. Сега разбраха всички, че той искаше да им каже нещо, да им говори нещо. Жените насядаха около лампата и всяка имаше някаква работа в ръцете си, а мъжете – от двете страни на загасналото огнище. Лазар седна до баща си. И той към баща си се обърна, макар думите му да бяха насочени към майката:

– Е, татко, реших аз къща да правя.

Стоян цял засия, свали лулата от устата си:

– Хаирлия да е, Лазе!

Гласът му прозвуча самотен. Не продума никой други. В стаята беше много тихо. А всички поглеждаха Султана чакаха тя какво ще каже. Само Ния не подигна очи, и наведена над някаква везба. Не се смути Стоян от общото мълчание – що имаше лошо в това, че Лазар искаше, да прави къща? И продължи зарадван и някак горделиво.

– Требва да си спечелил коджа пари тая година, Че къща с пари се прави. Иначе ние си имаме къща.

Пак всички замълчаха. Старият бе се докоснал до най-важното и сега всички чакаха да видят какво ще отговори Лазар – чакаха и Султана, и Кочо, и Раца. И Лазар отговори:

– Аз, татко, друга къща ще правя. За мене. А тази къща ще остане за Кочо. Вие пък с майка ще отидете където искате: при мене или при него. Аз искам и Ния иска да дойдете при нас, с нас да живеете. В новата къща – усмихна се той.

Султана отпусна ръцете си на скута заедно с плетивото, което държеше, и се загледа в Лазара, като че ли искаше да то види по-ясно през светлината на лампата. Но заговори тихо, само от време на време гласът ѝ изхрипяваше и тя преглъщаше със сухо гърло:

– Ти, сине Лазе, искаш да се отделиш от нас. И Ния иска, повече от тебе иска, да си бъде по-слободна. Тя искаше да те заведе в бащината си къща, ама това не стана. Сега ти ще правиш нова къща, за да се отдели-те вие двамата от нас.

– Нема да те лъжа, майко: ние с Ния искаме да се отделим. Ама не от лошо сърце, майко. Ето казвам: вие с татко ще си дойдете при нас, в новата къща.

– Аз от тая къща не излизам. Тука съм се родила и тука ще умра.

– Защо така, майко? Човек нема да прави гроб от къщата си. Тука ти е харно, знам аз, но още по-харно ще ти бъде в новата къща.

– Тука ми е мене най-харно.

– Тука ни е веке тесно, майко. Децата пораснаха, ето и Неда. За сички ще бъде по-харно, като се разделим. Ами ние пак ще сме си едно, нас не ни свързва само къщата.

– Не ме залъгвай, Лазе, като малко дете. Нас къщата ни свързва най-напред, ето това огнище, дето сме се сбрали. Влезеш ли в друга врата, ти веке си друг човек. Чужд човек си веке. А къщата нам не ни е тесна. В нея могат да живеят още толкова люде. Некогаш и по десет деца под един покров, в едно легло са спали. И сега така живеят мнозина в Преспа.

– Живеят, ама от нужда. Ние пък можем по-нашироко да живеем.

– Това е, синко. Нашироко искате да живеете, слободно. Тесно ви е, ама в сърцето ви е тесно. Ти не ме залъгвай, Лазе. Аз оттука нема да излеза, а и вас нема да ви пусна, така да знайте.

И тя дигна рязко плетивото в ръцете си, започна да плете припряно – не искаше да говори повече. Тогава се обади Кочо, изтихо, примирително:

– Ами нищо лошо, майко... щом Лазе иска да си прави къща...

– Султана впери в него очи, спря да плете:

– Мълчи ти тим! Знам аз: и вие с Раца искате да си живеете по-слободно.

– Майко, аз нищо не съм рекла... – повлече изтънко глас Раца.

– Не си рекла... – сопна се и на нея старата Глаушица, но изеднаж гласът ѝ омекна и потрепера: – Знам аз... и вие с мъжа ти искате да се отървете от нас... Никой не ще старите люде.

– Не говори така, майко... – едва ли не проплака Раца.

Султана в миг се съвзе от временната си слабост, изкашля се сърдито и рече с остър, гневен глас:

– Тука ще седите сички. Тука, барем докато съм жива аз. Никого нема да пусна, тука е нашият дом!

– Не, майко – рече спокойно Лазар. – Да бъдем разумни. Като можем да си наредим по-харен живот, за сички по-харен, защо...

Но Султана не го изслуша докрай:

– Ама ти не разбираш ли? Не е тука до тесно и широко... Ами като излезете вие оттука, като излеземе и ние... къщата ни ще се разтури бре, ние людете ще се разтурим!

– Не, майко. Нема да се разтурим, ами ще си бъдем по-мили. Така сички се мъчим и ще почнем да се сърдиме, да се... караме, може и да се скараме.

– Ти нели си учен, знайш да говориш. Ама много пъти думите са едно, истината е друго. Аз веке рекох: нема да пусна никого да излезе оттука.

– Ще ме прокълнеш ли, майко, че искам да си направя нова къща?

– Нема да те прокълна. Ама ще легна там, на прага, пък ти да ме прегазиш.

Лазар посегна, обхвана я с ръка през тесните, отпуснати вече рамена:

– Ти ще легнеш там, майчице, ама аз ще те дигна на ръце и ще те отнеса в новата къща.

– Ха! Ха! – избухна отеднаж Стоян. – Хубаво ти рече Лазе!

– И ти ли бре! – понадигна се Султана, но после се отпусна, сякаш ръката на сина ѝ я смазваше, и рече ядно, през стиснати зъби: – Сичките сте против мене!

– Не сме, не сме... – полюля, попритисна я галено към себе си Лазар.

Тя посегна мълком и свали ръката му от рамената си. Като отблъсваше в гнева си милувката на Лазара, тя се загледа в Ния, която през цялото време стоя наведена над работата си и само час по час заиграваше руменина по бузите ѝ, по още моминската ѝ шия. Тъкмо в тоя момент и Ния и я дигна очи към свекърва си и срещна погледа ѝ – студен, пронизващ, пълен с омраза. Младата жена бързо се наведе отново над везбата си и не Султана, а тя се смути; засрами се от тоя поглед, та побърза да го избегне тя сякаш не бе го забелязала. И пак заигра руменина по младата ѝ шия, по цялото ѝ лице, дори влага изби по челото ѝ. Никога

досега свекървата не беше я поглеждала така, дори когато бе ѝ се сърдила много, както бе при първото ѝ излизане в чаршията. И в най-сърдити нейни думи досега Ния бе чувствувала майчински гняв и недоволство, а сега тя видя в погледа ѝ омраза, която светеше студена, вледеняваща, прониза я като нож. Старата жена не я скри, не се досети да я скрие или не искаше да я скрие.

Глаушевци не говориха повече тая вечер за новата къща на Лазара и скоро станаха да си разотидат по стаите. Изрекоха се по няколко обикновени думи в суетнята преди лягане – има ли вода в бардучетата, кой ще заключи входната врата за през нощта, – а Стоян се опита да се пошегува, тежеше му, че се разделят така отчуждени за през нощта, но никой не подзе шегата му и скоро всеки се скри зад вратата си. Само Стоян остана във, в общата стая, и се притъкми да се помоли пред иконостаса, прекръсти се няколко пъти, но не идеше молитва на езика му.

– Ай, господи... Ай, господи... – зовеше той своя бог с отпаднал глас и без сърце, няма и студено беше сърцето му в своето огорчение.

– Хайде, стига... – подаде глава Султана от вратата на стаята им. Тя беше гологлава, свалила бе кърпата си, за да се превърже за през нощта, и се виждаха побелелите ѝ коси, вече доста разредени на темето.

Стоян се прекръсти още два пъти, бързо едно след Друго, и влезе в стаята си още по-разтъжен, още по-огорчен. И с тия зли думи го посрещна Султана:

– Що си застанал да се кръстиш... Дяволът е влезъл веќе в тая къща!

В другата стая насреща Кочо шепнеше на жена си, макар да нямаше кой да го чуе:

– ... По-харно ще бъде тъй и за нас... Сами тука... Секи на свое бунище. Старите тука ще си остана то се знай... Те, Лазе и Ния, са по-други люде. Ние сме като них... Така по-харно и за них, и за нас, секи и во своя къща...

В малката стаичка Ния и Лазар мълчаливо се готвеха за спане. Ния не отвори уста ни да попита нещо ни да се оплаче. Лазар чувствуваше, че тежеше мъка на сърцето ѝ или тя може би беше и сърдита на майка му, но не се впусна в разговор, за да не засилва собствената си мъка и грижа. Все пак, когато си легнаха вече и бяха угасили лампата, той каза в тъмното:

– Тя, майка, не е лош човек. Така разбира тя държи здраво на своето. Силна е тя и упорита, ама ние ще я укротим полека, полека...

Ния нищо не отговори. Тя още не беше премислила всичко, що бе

чула и видяла тая вечер, не знаеше що да отговори, боеше се да не изрече излишни думи. Ама нейният Лазар и свекърва ѝ бяха майка и син... Но чувствуваше тя как и в нейното сърце се надигаше някаква сила, някакво упорство, а може би също и омраза.

Султана Глашшева стана от леглото с пожълтяло лице и още повече се загуби лицето ѝ, като се превърза тя с черната си кърпа и я придръпна над очите. Не бе спала цяла нощ. Унесе се в дрямка малко преди да стане, но като че ли за да се размъти още повече душата ѝ. Уж заспа, пък всичко виждаше ясно пред очите си. Едва що затвори очи и – насреща Катето, умрялата ѝ щерка, и Ръкавите на умрялата бяха запретнати догоре, като да се готвеше за пране, а ръцете ѝ – до лактите в кръв:! висят надолу целите кървави.

– У, Кате! Що е тая кръв!

– Забрави ли... Ти ми го стори!

Катето я гледаше, без да мигне – такива ставаха: очите ѝ винаги, когато се сърдеше за нещо; и се виждаше, че минутка след това очите ѝ ще се засмеят дяволито – такава беше нейната сръдня. А сега се виждаше, че очите ѝ няма да се засмеят. И лицето ѝ беше по-друго – бледо, без кръв, мъртвешко; такава беше лицето ѝ, когато я сложиха в ковчег за погребение, цялото побеляло, студено, а веждите ѝ, миглите ѝ – като залепени по него.

Докато гледаше Султана лицето и, със същата болка, както пред мъртвешкият ковчег тогава, изведнъж забеляза, че очите на Катето бяха изчезнали.

Бледото мъртвешко лице беше все тъй обърнато към нея, но без очи.

– У, Кате... Защо си без очи?

– Ти ми ги извади! Забрави ли?

Заплака Султана, но като че ли не тя, а самото ѝ сърце плачеше:

– Нели съм ти майка, Кате... Нели съм ти майка!...

Катето изеднаж изчезна. Султана тръгна да я търси и ТОКУ хлътна в някаква дълбочина, стресна се и се събуди. По тялото си усети студена влага. Изправи се в леглото, развърза кърпата си и пак се превърза. Беше още тъмно, но тя усещаше, че бе се събудила пак навреме. До нея там Стоян тихо похъркваше в тъмнината. Султана побърза да стане – не можеше да търпи повече хъркането му. „Цела нощ спи и хърка проклетникът, нищо не го тревожи. А къщата ни гори от четири страни!“

Тя мина в съседната стая – няма да сбърка нищо, свикнала бе да се движи и в тъмното, преви колена пред огнището, да стъкне огъня. И

така остана – понесоха я мислите ѝ. Защо ѝ се яви Катето и тъкмо тая сутрин? Пак ли за да я съди? Нека я съди – и колко пъти досега – ама няма да я осъди. Е, така беше наистина, тя, Султана, ѝ даде отровата с ръката си, но то беше, за да я пречисти от греха, който бе сторила. Като умря Катето, в сърцето на пустата ѝ триклета майка остана само мъката по умрялата, само лютата болка, която и досега не преминаваше, няма да преболеє никога. Не остана в ума ѝ съд, да я съди и да я гори цял живот, и защо ще остане в ума ѝ такава лоша мисъл: тя даде отровата на Катето, за да я пречисти!... Ето и сега като че ли бе дошъл този сън в тежък час...

Султана никога не забравяше що трябва да върши, не забравяше ни най-дребната си работа, а днес повече отнякога помнеше що има да върши. Тя разрови купчината пепел в огнището, засияха там ярко живи жарчета, които бе заровила вечерта, поприбра ги сега и хвърли върху тях сухи лозинки. Почернялото огнище скоро светна от дигналия се пламък. Султана сложи на огъня котлето да ври, сетне отиде да събуди мъжа си, пристъпи към вратата на Кочовата стая:

Хайде, Кочо... Време е.

– Ставам, майко... – чу се гласът на Кочо иззад вратата.

Докато се измиха и облякоха двамата мъже, тя им приготви закуска. Стана да изпрати мъжа си и Кочовица, но едвам се влачеше пак с натежал корем. Свекърва ѝ веднага я върна в леглото:

– Ти лежи там, аз ще изпратя мъжете. Нема защо да ставаш толкова рано, щом си на такъв ред.

Султана изпрати двамата мъже в чаршията, а като се раздени добре, изпрати на училище и двете по-големи Кочови деца. После влезе при Кочовица:

– Ти лежи, не бързай да ставаш. Днеска имам аз разговор с Ния, а ти стой си в стаята, искам да бъдем сами с Ния.

– Харно, майко.

Излезе Ния от малката стая и поздрави както всеки ден:

– Добрутро, майко.

Султана не отговори на поздрава ѝ, а се извърна, погледна я в нозете и рече:

– Майко... Не съм те раждала аз тебе и не иде от сърцето ти тая дума.

Ния се спря там, до вратата, затрепка с очи изненадана, уплашена: никога досега свекърва ѝ не бе говорила така с нея.

Докато стана Лазар и излезе в чаршията, те вече не продумаха.

После Султана тикна в ръцете на Неда цяла една тепсия леща и я изпрати да я треби във, на двора. И се обърна към Ния, сподери я с поглед, както бе започнала младата жена да шета из къщи:

– Ти още като дойде в тая къща, от първия ден още, не тръгна дружно с нас; се стоеше някъде по-настрана. И секога си била срещу мене, во сичко.

Старата Глаушица не викаше, говореше дори тихо, но много ясно, чуваше се ясно всеки звук на думите ѝ. В гърдите ѝ напираше голяма сила, голям, дълго спотайван гняв, но тя го задържаше, владееше го като че ли с друга още по-голяма сила. Ния се поозърна, негли да избяга, да се скрие някъде, и се спря сред стаята, където я настигна сърдитият, рязък глас на свекърва ѝ, само едва-едва се пообърна, за да покаже, че слуша. Старата жена пое на няколко пъти въздух издълбоко, може би за да надвие отново големия си яд, да позадържи гласа си, и пак започна с твърд, но равен глас, който съскаше, подсвиркваше остро през изпачупените, изпадали зъби:

– Не ти хареса тебе нашият живот. Разгалил те баща ти Аврам, иначе си научена ти, пък ние тука сме други люде, нашият живот е строг. Мъжът ми е селянин, воловар, такъв си остана, кажи-речи, и до днеска. Аз пък израснах в сиромашия, имало и дни, кога съм търпела за един залък хлеб. Ама ще знайш, моят корен е по-дълбок от твоя, ние тука в Преспа и не знайме каква беше майка ти, откъде я доведе Аврам Немтур, влахинка ли беше, гъркинка ли или арнаутка.

Както беше полу извърната Ния, виждаше се как започна да побелява лицето ѝ, побеля и ухото ѝ, сгушено в гъстите, черни къдри, откъдето започваше едната ѝ плитка. Като заговори сега Султана за майка ѝ, тя тихо въздъхна и бавно обърна лице пред себе си, остана с гръб към старата жена, но се виждаше как дишаше издълбоко, рамената ѝ ту се издигаха, ту спадаха. А Султана още повече се настървяваше, пристъпи още една крачка към нея, продължи:

– Аз сама те доведох в къщата си. Дойдох да те уча и поучавам как да влезеш в къщата ми. Аз можех да ти затворя вратата и никогаш да не влезеш тука, ама отворих ти я сама, рекох си, че и ти си като мене сирак, сама остана, ще се събереш с нас, ще се сдушиш, ще ми си благодарна, че съм те прибрала, а можеше и така да си останеш – сам-сама, – отиде, та се не виде богатството на Аврам Немтур и кой знай дали би те взел некой само заради голата ти хубост. Той, татко ти, какъвто беше, боеха се людете и от сенката му, а ти си негова щерка, нема да паднеш далеко...

– Остави мъртвите... майко – продума Ния, както беше обърната с гръб към свекърва си, а рамената ѝ се тъй се подигаха и спадаха.

– Мъртвите... – повтори след нея Султана, докачи търсеше прекъснатата си мисъл, и пак се нахвърли, пак без да повиши тон, само започна още повече да фъфли и да съска през зъбите си: – Още от първия ден застана против мене. Аз кажа едно, ти се друго ще направиш. Каквото да кажа аз, ти своето си знайш. Влезе в къщата, а се погнуси да ядеш от една паница с нас и какво ли не още, секи ден. А с какво излезе ти насреща? По-работна ли си от мене, по-голема уредница, по-голема чистница ли си от мене?

Ния току се поогледа и отиде, та приседна на един стол край стената, отпусна ръце в скута си. Лицето и беше все тъй пребледняло, изглеждаше и възсивкаво поради възмургавата ѝ кожа, но гледаше пред себе си спокойно, очите ѝ бяха сухи. Не промени тон и Султана само пристъпи още една крачка към снаха си, като да бе зарекла да пази определено разстояние. А то беше едно избухване на гнева ѝ, което тя все пак успя да задържи в гласа си, но думите ѝ станаха още по-остри, полюти и по-тежки:

– Донесе ти несрета в къщата ми, разби ти къщата ми, разтури я. Мислиш, не виждам аз що става? Кой мъж влезе у нас, веке не влиза като свой, като приятел а в тебе му са очите и не мисли добро. Ето, да речем, те улавя даскал Вардарски, и само той ли! Ами – сега съвсем понижих глас и започна да шушне остро, да хрипти, – ами, не виждам ли, и тоя, моят дъртул, свекърът ти и той понекогаш те поглежда с нечисти очи, прости ми господи, може и сам да не се сеща що върши, ама нел виждам очите му и като земе да се лигави около тебе... Ами Кочо? И Кочо тъй... Ти доведе самия сатана в къщата ми!

Ния едва-едва се помръдна, както бе седнала, и разтвори срещу нея само очите си – големи, пълни с отвращение и страх:

– Мислиш ли що говориш...

– Знам що говоря – отвърна пак с равния си глас Султана. – Нема да кажа, че ти се носиш като разпасана кучка, нема да си кривя душата, но дяволът с тебе върви. Такова лице ти е дал, такава снага... нели виждам по улиците: секи ще се обърне да те погледа; само кат погледнеш, само като се помръднеш, и хващаш очите на людете. Такова лице, такава снага не иде от бога, не за добро.

– Мене господ ще ме съди... Той знай какво е душата ми.

– Знай! Ама и сатаната се бърка в работите му. – И Султана започна пак да шушне, да хрипти, протегнала към снаха си зло лице и сиво като

пепел: – А защо не раждаш, а? И лекове пи. Да не би господ да те благословил така или пък дяволът заключил утробата!

И остави сина ми без челяд, така ще пресъхне коренът.

Сега Ния още повече побеля, побеляха и устните ѝ, изправи се, но като че ли всеки момент можеше да падне на пода. Пресекна сякаш и дъхът в гърдите ѝ, пристъпи тя да се отдалечи, да се скрие в стаята си, но гласът на Сулгана я закова на мястото ѝ:

– Къде отиваш... Стой тука! Сичко да чуеш, сичко да ти кажа.

Ния промълви с чужд глас:

– Никой не ме е мъчил така, никой досега... Султана не отговори веднага, но и не сваляше очи от снаха си, като че ли се боеше да не я пусне. Разтвори челюст със стиснати устни и после каза с едва-едва поомекнал глас:

– Искам сичко да чуеш. Па ако имаш ум, може и да се совземеш... да наведеш малко глава, както си я дигнала срещу сички. – Поомекнал за малко гласът ѝ, сега пак се изостри, издрезгавя от един нов пристъп на гняв в гърдите ѝ. Тя рече: – Да знайш и да запомниш: аз нема да пусна да излезе от къщата ми Лазар... най-милата ми рожба! Ти искаш да го изведеш оттука, ама аз нема да го пусна, пък ако треба, и от тебе ще го отделя, така да знайш. Ти върви, където щеш, ако не ти харесва моята къща. Ето и дотам ще стигна, ако стане нужда. Що си мислиш ти – лесно се отделя мъж от жена, щом нема рожба да го държи. А Лазе първо е мой, после е твой, аз съм го родила. Не ти го давам, кучке! – Пристъпи още една крачка Султана и дори приподигна разтреперани ръце: – Не ти го давам... Да си знайш мястото. Жена си му, ама аз пък съм му майка.

В тоя миг откъм двора се чу писклив женски глас:

– Стрино Султано!

Старата Глаушица се сепна, посегна да оправи кърпата на главата си и като че ли оправи с ръка и лицето си – то се поразведри, придоби по-спокоен израз: да не може да познае жената отвън, чуждият човек, какво стаеше в къщата ѝ. Тя излезе. Вън, до стъпалата на чардака, бе застанала една съседка:

– Рекох да те попитам, стрино Султано... Имаш ли малко бърдо, за кенарлия платно?

– Имам.

– Да ми го дадеш, много ти се моля... Не е много платното ми, за десетина дни ще го изткая. Мъчно се намира такова малко бърдо, ама знам аз, у тебе сичко се намира...

Султана мълчаливо се обърна и влезе вкъщи, съседката остана да

почака въвн. След малко старата Глаушица пак излезе на чардака с мъничко бърдо в ръцете си:

– Ето. Ама да го пазиш ще те моля, че аз от трийсет години го пазя.

Щом свършиш, ще ми го донесеш.

– Ами как не, стрино Султано... Дума да не става! Как сте вие вкъщи, как ти са невестите? Раца скоро ли...

– Сички сме добре. Е, за Раца чакаме. Хайде здраве.

Султана се върна вкъщи и още като влизаше от вратата, лицето ѝ наново придоби суров израз. Но не беше сега Ния в предната стая – влязла бе в малката стая. Старата Глаушица тръгна по следите ѝ. Тя отвори вратата на малката стая и се спря там, на прага, с ръка на бравата. Ния седеше в ъгъла насреща и, бе скрила лице в ръцете си. Султана я погледна за миг с мрачно светнали очи и каза:

– Да си имаш веке обица на ухото. Секой да си знае местото в тая къща. Аз съм майка и знам секому какво е нужно.

Ния свали ръце от лицето си, изправи глава и остана тъй, загледана пред себе си.

– Защо мълчиш? – попита Султана все тъй строго но се долавяше едва-едва и тревога в гласа ѝ.

Ния пак нищо не отговори и нито се помръдна. Старата Глаушица стоя още една минутка, сетне дръпна вратата и плътно я затвори.

Тишина легна тоя ден над Глаушевата къща и цялата я изпълни, дори и по-малките деца на Кочовица се бояха да повишат глас. Влезе и се настани в тая къща някаква студенина, която раздели людете тук и ги отчужди. Само очите на Султана горяха в трескав огън, само тя не искаше да се примири пред неизбежното, което идеше, което бе дошло в къщата ѝ. И се бореше най-напред сама със себе си, със собствения си ум и сърце. Против волята си, тя губеше все повече вяра, че ще запази огнището и децата си, двамата ѝ синове, теглеха всеки на своя страна Лазар ще прави нова къща, своя къща ще си прави, откакто излезе новият бакар, макар да пооекна работата.

Кочо все е в някаква тревога, в някакъв страх. Така живеят двамата братя – всеки свой живот и все по-далеко от нея, от своята майка. Но тя няма, няма да ги изпусне лесно от ръцете си...

VI

Ния не каза нищо на мъжа си за лютите думи, с които се нахвърли

върху нея майка му. Тежката обида остана като отворена рана в сърцето ѝ, но тя не искаше да смразява сина и майката, да разпалва между тях недоволство и разпри. От страх пред лоши разпри тя едва-едва отговори с няколко тъжни думи на голямата ярост на свекървата и дори побягна да се скрие от нея в стаята си. Бяха и грозни и отвратителни такива отношения между хората и още повече между близки хора. И защо ще сърди тя и тревожи мъжа си, щом той вече каза, че ще прави къща. Новата къща ще се издигне като преграда срещу умразата на свекървата. С новата къща ще започне нов живот. Дори и да дойдат старите да живеят с тях, в новата къща ще бъде господарка вече не свекървата, а най-напред тя – Ния...

Мина една като че ли безкрайна зима и бе още по-дълга за Ния. Старата Глаушица не даваше да се пали огън в другите стаи и повечето от времето си семейството прекарваше в общата стая с огнището. Тук растеше сега петото дете на Кочовица, тук съхнеха и пелените му. По време Ния започна да се застоява в стаята си, макар да зъзнеше там без огън, но свекърва ѝ не я остави да се отделя:

Защо стоиш там сама?... Ще наистинеш, ще се поболиш. Ния и сега не се оплакваше на мъжа си. Бяха излезли нови печки от ламарина и те можеха да сложат една в стаичката си, и дърва имаше в изобилие, но тя пак не искаше да изправя сина срещу майката. Лазар не би послушал майка си, ако му кажеше Ния, че иска огън и в тяхната стаичка. Но и омразата на свекървата би се разгорела още повече. Сега Ния чувствуваше тая омраза в задухата на спарената обща стая, в погледа на старата, в мрачното ѝ мълчание – тя едва говореше на по-младата си снаха, само когато беше неизбежно да ѝ продума две-три думи. Още малко, още малко! Лазар обеща да прави къща и Ния чакаше търпеливо. Още малко. Най-сетне свекървата заповяда – на сам чисти понеделник – да разтворят прозорците, които стояха затворени през цялата зима.

Доиде пролет – тъкмо време да започват с новата къща, но Лазар не отваряше дума за строеж. Може да е още рано. Ния чакаше всеки ден да заговори Лазар, да спомене. Ами той още не беше казал де мисли да дйга новата къща: дали тук, в двора на бащината си къща дали в двора на нейната бащина къща, или пък ново място ще купува. Мина Великден, мина и Гьоргьовден, започмнаха и горещини. Едва тогава се реши Ния да заговори тя първа за новата къща:

– Ами, Лазе, що мислиш... Ще правим ли къщата?

Никога не беше го виждала Ния такъв. Смути се та дори и червеничка пропъзля по лицето му, започна та върти очи – да крие погледа си

от нея. Стана ѝ грозно да го гледа такъв и тя вместо него наведе очи, чакаше за отговора му с тревожно предчувствие. И мисълта му каточели идваше някъде отдалеко, та и гласът му започна някак изтънко:

– Знаеш ли, Ния... мислех аз много... исках да ти кажа... Хайде да оставим и тая година, нека мине и тая година, пък после веќе сигурно.

Той не я поглеждаше и не видя как се промени лицето ѝ. Като да я удари с нож в сърцето. И болеше повече че ударът беше от неговата ръка. Тя не беше го виждала да се колебае, да увърта, да се опитва да я залъгва и мами. Тя знаеше, че той изпълнява всяко свое обещание, винаги гледа човека право в очите. Какво бе станало сега с него? Сигурно майка му бе го продумала – друго не можеше да бъде. Тя му каза:

– Ти сигурно заради майка... Тя не те пуца, не дава да се отделиш от нея.

– И това е... заради майка, но има и друго.

– Що е то?

– Имам аз пари за къща, казах ти, но искам да ги обърна още един път в моята работа, да станат повеќе. Едва сега се посьживи той, сложи ръце на рамената и загледа я в очите: – Сега е време, Ния, да се печелят пари за цел живот. Ето, панаирът пак наближава. И Баболев пак замина за Виена, заминаха и други търговци по Немско, чак и в Липиска щели да отиват и още по-далеко. Такова е времето сега, сички като мрави, секой гледа повеќе зрънца да събере. Та и аз наумих да обърна всичките си пари, а после по-хубава къща ще направя.

Ния тихо въздъхна:

– Не си помислил ти за мене, Лазе. За сичко друго си помислил – и за майка, и за печалбите си, и за тия, които ходят по Немско, а мене си ме забравил.

– Не съм те забравил, Ния. Още една година... Дойде ѝ до самите устни да му каже всичко, да му разкаже за свекърва си – неговата майка, – да му разкаже как бе прекарала близу цяла година при толкова омраза, в тая теснотия и задуха, колко много бе се надявала... Но тя прехапа устните си – да не треперят толкова, да не я издадат – и нищо повече не каза. Скри нова мъка в сърцето си. Тя не би искала да го принуди да ѝ угажда, не би искала да го накара да направи нова къща с молби и увещания, с подмилквания и сълзи, да го накара против волята му. Тя би искала да влязат двамата в новата къща за обща радост. Така бе говорил и той, така бе обещава. Сега пак я оставяше в ръцете на майка си, а тя, свекървата, я държеше с ръце на шията и, държеше я и нямаше да я пусне. Но тя, Ния, няма да се кара с него, няма да вика, да плаче, да го

моли. Не ѝ е нужна изпросена радост. И пак не беше най-важно това, че тя оставаше да живее както досега – по-важно беше, че нейният Лазе отеднаж се бе показал не такъв, какъвто го знаеше тя и обичаше. За пръв път се размъти в сърцето ѝ, надигна се в нея недоволство против Лазара. И я заболя сърцето ѝ до сълзи.

– Ама ти немой да се ядосваш толкова – се опита да я успокои Лазар.

Той много бързо се освободи от стеснението си пред нея и не забелязваше дори как живееше тя от някое време в бащината му къща. Не се сещаше и сега да я попита. Това негово пренебрежение още повече огорчи младата жена. Той посегна да погали косите ѝ, очите му се засмяха весело, но тя мълчаливо се отдръпна.

– Сърдиш ли ми се, Ния?

Тя нищо не отговори, а и той нищо повече не я попита.

Забеляза Ния, че свекърва ѝ поомекна малко спрямо нея. Умря по това време пак детенце на Кочовица – внесе скръб в къщата, но не беше само това. Поуспокои се изглежда, старата жена, не се боеше толкова, че Ния отдели от нея любимия ѝ син. Така си мислеше Ния. Лазар бе успокоил майка си, казал ѝ бе, че няма да строи нова, своя къща. Имаха си те, майката и любимият син, свой отделен живот, отделна своя връзка и Ния се почувствува сама срещу тях двамата. Тя почувствува голяма тъга, че Лазар бе я изоставил, па макар и зарад майка си. И отеднаж ѝ стана ясно, че той не всякога във всичко бе вървял заедно с нея. Той не беше с нея, не беше до нея в най-голямата ѝ мъка – в мъката ѝ за рожба. Сега виждаше Ния, че той бе стоял все някъде по-настрана, като че ли това беше само нейна мъка, само нейна отделна грижа. Ами тя искаше да има рожба не само за себе си, а може би и повече заради него, да не остане той като сухо дърво, и нали те двамата ще я родят! И може би тъкмо неговото сърце е безплодно, щом не гори като нея? но то в тая голяма мъка... И като че ли само свекърът я жалеше повече от всички други в тоя неин дом, повече и от Лазара в тия нейни тежки дни на голямо огорчение, на голяма скръб.

– Ти, чедо – рече ѝ Стоян, – да не си нещо болна?

– Не съм болна, татко. Нищо ми нема.

– Ами защо така... Кой знай от кое време не съм те чул да се засмейш, да се позакачиш с децата, както по-рано.

И колкото имаше съжаление в думите му, още повече имаше в очите му. Той не се досещаше да разпита повече да се загледа по-внимателно около себе си и някак сам със сърцето си долавяше нейната мъка.

Така, близу до истината, която оставаше недостатъчно ясна за него, той се огледа да не го чуе друг някой, да не го чуе Султана, каза на по-младата си снаха:

– От некое време не е никак весело в нашата къща, чедо. И никогаш не е било много весело. Мене ми се иска понекогаш и да се посмея, и да попея, ама се нещо ме спира, се с половина сърце... Аз и на господата като се моля, с нажалено сърце се моля. Кой знай защо така. Тя, Султана, свекърва ти, повеке знай, ама не смея да я попитам.

И само като ме погледне, страх ме хваща. Тя се знай, нещо мисли и крои, за нещо се грижи. Така и по-рано: аз хабер още си немам, а очите й, виждам, режат като нож. И току се поболи некое от децата. Аз още хабер си немам, а тя веке го знай, забелязала го. Такава си е тя. Сичко вижда и не смееш да се отпуснеш пред нея, а как иначе ще се пошегуваш или ще попейш, ако не се отпусне сърцето ти. – И току се опита той да утеши снаха си: – Ама така живеят сички люде, чедо, целият народ. Се в некакъв страх, се с нажалено сърце...

Не бяха много ясни мислите му, той говореше за нея, за себе си, за свекърва й, та и за всички люде и, види се, не бяха дошли едва сега тия мисли в ума му, но в тях имаше топло съчувствие, обич и тъга като нейната, и колкото искаше нея да утеши, толкова и сам искаше да се оплаче – да се оплаче най-напред от Султана, която стоеше като съдия пред него, вечно загрижена за нещо, вечно тревожна и недоволна, вечно бляща и строга, войнствуваща. Той пък все гледаше да се отпусне – и в скръб, и в радост, да потъне до самото дъно, – ала все нещо му пречеше през целия му живот да освободи сърцето си – Султана, децата му, всички люде с техния забъркан и тъжен живот. Те бяха сами в двора. Ния слушаше стария човек с благодарност, но не искаше и нито помисли да му се оплаче на свой ред от Султана, от Лазара. Не искаше да сподели тя с никого своята горест, разочарованията си, щом не можеше вече да ги сподели с най-близкия си човек, с Лазара. Най-малко би желала да ги сподели с тоя старец, който в своята откровеност не знаеше кое трябва да се премълчи, който нито познаваше, нито пък признаваше сложната и толкова несигурна, толкова изкусна и лъжлива постройка на общоприетите отношения и обноси между людето. Не потръгна разговорът между тях двамата, далеко бяха те един от друг. Старият човек мълчаливо се обърна и се отдалечи накъм плевнята.

Ния остана сама в двора. Беше привечер, насреща се тъмнееха неприятливо разкривените прозорци на старата къща и Ния се огледа да си намери някаква работа из двора или в градината. Откъм улицата се чува

стъпки, тя се обърна да погледне нататък и тъкмо в мига пред отворената порта мина Таки Брашнаров. Понечи да я поздрави, но Ния бързо отклони погледа си. Напоследък за втори път ѝ се случваше да го види по тяхната улица – къде ли ходи насам? Тя влезе в градината да полее цветята, посадила бе там старата Глаушица и няколко лехи със зеленчук. Слънцето бе залязло и в прозрачния предвечерен здрач пъстрите китки ярко блестяха, една до друга в зелените лехи. Водата шуртеше между разперилите се листа и стръкове, от закаднелата земя се надигна свеж, влажен мирис, полъхнаха на Ветреца от разлюлелите се цветя всякакви благоухания. Вдишваше с разтворени ноздри свежия, благоуханен въздух и натъженото ѝ сърце започна да бие по-бодро, по-радостно.

Неочаквано иззад ниската кирпичена стена, която ограждаше съседната градина, се показва руса главица! Ния чу сподавен детски глас:

– Тетко Нийо...

Беше Любето, по-малката щерка на съседката Василица. Девоичето гледеше Ния с изблещени, светнали очи, цялото ѝ личице изглеждаше уплашено.

– Що има, Любе?

– Мама рече – продължи девоичето със същия задавен и някак тайнствен глас, – мама рече да дойдеш за малко у нас. Вика те мама, болна е.

– Болна ли?... Ще дойда, Любе. След малко ще дойда.

Ния се учуди, че Василица викаше тъкмо нея сега, но ще отиде, разбира се, щом е болна съседката. Макар да бяха стари съседи, Глаушевици не дружаха много с Василица и рядко се случваше да си разменят по някоя дума през ниската кирпичена стена.

– Не ми трябва мене тя – бе казала еднаж старата Глаушица. – Нечиста жена е тя, Василица, и такава една никаква... Може би за това момичето ѝ викаше тъкмо Ния Тя се боеше, изглежда да не би да узнае за това старата Глаушица. Като чу отговора ѝ, то я гледа още един миг със същите изблещени очи, после се скри зад стената.

Ния се поприбра набързо и излезе на улицата. Играеха там, край отсрещната стена, няколко по-дребни деца; не се виждаше никакъв друг човек по цялата улица. През една порта по-нагоре беше къщата на Василица. Ния влезе в малък двор, постлан с плочи, сетне отвори вратата на малка, ниска къща и се намери в тъмен трем, също постлан с плочи. Никой не излизаше да я посрещне – нали беше болна. В мрака се виждаха три врати – от всички страни по една – и Ния не знаеше къде да влезе.

– Василице! Къде си...

– Тука съм, Нийо, тука! Повели де, влез... – чу се гласът на Василица иззад една от вратите. Ния пристъпи и посегна да отвори, но вратата сама се отвори, показа се там Василица с превързана глава. Ниска, шишкава, с двойна гуша, тя се поклати на кривите си боси нозе, а превръзката на главата ѝ беше натисната над очите ѝ. – Ох, сестро, ще умра... Като ме зачукала една глава – нищо не виждам! Влез, влез. Ето и моят братучед току-що дойде...

Ния прекрачи прага и там се спря. Край стената в ъгъла но и някак зад вратата седеше Таки Брашнарлов на нисък дървен стол, който едвам крепеше едрото му тяло. Щом я видя, Брашнарлов бързо се изправи. В първия миг Ния помисли веднага да си излезе, но после се ядоса сама на себе си: защо? Защо ще бяга като дива? Погледът ѝ се плъзна край едрия и хубав мъж, отправи се към прозорците насреща, три един до друг, и през тях се виждаше градината на Василица, по-нататък – познатата кирпичена стена, зад нея пък тяхната, Глашевата градина. Да можеше. Ния сега да мине през тия прозорци, през тая ниска стена... Тя се обърна рязко към Василица:

– Що ме викаш? Що ти е?

– Умирам от глава... – проплака Василица и току стисна очи, дано да изстиска някоя сълза. – Рекох да те питам що да правя... Седни, седни, че и аз не мога да се Държа на нозете си... – и тя побутна Ния към един стол край вратата.

Ния пристъпи да седне и в тоя миг Таки Брашнарлов продума с меден глас:

– Дадох ѝ да помирише едно лекарство... купих го от преди години в Цариград. Веднага ѝ олекна. Искате ли да го видите, госпожо?

И тя дигна към него учудени очи:

– Не, не!

Но той пристъпи към нея, като бъркаше с два пръста в джоба на жилетката си. Ния се озърна разтревожена.

Василица бе изчезнала. Тя се обърна също да излезе от стаята, ала с две широки стъпки Брашнарлов се намери между нея и вратата.

– Що значи това! – настръхна Ния и усети как но зете ѝ започнаха да треперят, но гласът ѝ прозвуча твърд и строг. – Пуснете ме да мина!

Брашнарлов сбра ръце на гърдите си, като че ли се боеше да не я докосне, и започна с тих, дълбок глас, като да изричаше пламенна молитва:

– Откога още чакам тоя час, да мога да ви кажа как ви любя и съм готов да ида и на смърт за вас...

Ния не бе го виждала така отблизу и усети как полъхваше от него, от дрехите му на ливанто²⁴. Гласът му бучеше в ушите ѝ, колкото и да беше тих и мек. Изправил се бе срещу нея с целия си ръст, грамаден и силен, усети тя как пропълзя от петите ѝ чак по цялото ѝ тяло премала; приподигна малката си, изстинала ръка, сякаш да освободи дъха си, който се спираше в гърлото ѝ. Каква беше тая подла слабост – не само от страх, не само от страх! – която караше сърцето ѝ да замира, и не можеше да откъсне тя очите си от ръцете му, каквито бяха едри, с дълги пръсти, подвижни и силни, чакаше премаляла да я сграбчи той с тях, да я стисне... Той наистина взе ръката ѝ, посегна и я взе, тя я остави само за един къс миг в ръцете му, усети топлината на широките му длани. Тогава отеднаж бликна в сърцето ѝ голяма сила. Тя се отдръпна две стъпки назад и каза с рязък, леден глас:

– Махнете се от вратата!

Брашнарков отпусна ръце сякаш в отчаяние, сетне изкриви широко разтворени очи, та светеше издълбоко синкав мрак в тях, поклати къдрокосата си глава тъжно, с тъжна усмивка на алените си устни:

– Аз не ща насила... Аз искам да те направя щастлива. Да станеш майка, щом като... Знаем аз сичко.

Ния усети за миг как същата невярна слабост пак пропълзяваше по нозете ѝ, но сега тя се хвърли яростно към вратата. Брашнарков се отдръпна и докато тя излизаше, той ниско се поклонил след нея. В мрачния трем нямаше никой. Ния се спря пред входната врата задъхана, с пламнало лице. Тихо беше из цялата къща. Сърцето ѝ започна да бие поспокойно.

Тя отвори вратата, бързо прекоси малкия двор. Улицата беше пак пуста, само купчинката деца продължаваха да си играят там, край стената.

Настъпиха за Ния тежки дни. Отдели се тя от своите люде, остана сама и как се разбърка животът ѝ!... Преди тя виждаше целия си живот прост и ясен. Такъв прост и ясен ѝ изглеждаше животът също и на другите люде. Във всяко нещо тя диреше прост и ясен смисъл. Тя не се уплаши, когато след смъртта на баща си остана беден и самотен сирак: живяла бе в богатство, сега ще живее и тя като всички бедни люде. После откъсна едно цвете от бащината си градина и с него изпрати на Лазара вест за себе си. Обичаха се те двамата и се събраха да живеят заедно. Щастливо започна техният живот – и как иначе, какво можеше да

24. Ливанто – парфюм, благоухание.

попречи на тяхното щастие?

Срещу нея излезе най-напред свекърва ѝ, родната майка на Лазара. Излезе тя със своята власт, със своята непреклонност. И нека, нека! Ала Ния не можеше да отстъпва във всяко нещо, тя искаше да запази свободна и своята воля там, дето я водеше нейната ясна мисъл срещу сляпата упоритост на старата жена. Ния искаше да запази и своето тихо щастие, своя живот заедно с Лазара, да бъдат те двамата свободни и спокойни през най-хубавите часове на техния общ живот, а свекървата и там искаше Да налага своята воля. Тя беше майка, но Ния няма да я лиши от обичта на нейния син. Да дойде, да дойде и тя Да живее в новата къща; ще си има и там своя стая, ще седят и там всички заедно на трапезата, но ето старата жена не иска да се отдели от своето огнище. И как се събра в сърцето на свекървата толкова омраза спрямо Ния. Тя, старата майка, която беше като тигрица за своите Деца в любовта си към тях и в своята готовност да ги защити от всяко зло, тя не искаше да разбере Ния, в чието сърце гореше също такава майчинска любов, и ето че щеше да прегори тая любов безплодна. И тя, старата майка, първа я прокле, първа я пресъди за мъката, с която бе наказана без вина и грях. Това беше от същата и голяма любов към Лазара, но защо не се намери в сърцето на старата майка една капка милост към невинната.

Такива безмилостни са людете към жени като още от времето на Библията – чела бе там Ния за проклятието на безплодните жени. Тя бе забелязала и лукавите присмехулни погледи на свекърва си, на Раца, която беше проста и кротка, покорна душица, но и тя, като раждаше толкова често, обръщаше към нея присмехулни очи. Така и чуждите отвън, така всички, които срещаше – не щадяха ни с думи, ни с поглед. Попита я еднаж и учителката, Иванка Руменова:

– Ама ти никак ли не си раждала? Мислех си да не би да ти е умряло някое детенце.

Иванка Руменова не ѝ се присмиваше, нито искаше да я бодне с дума, но защо се учуди толкова много, че Ния не бе раждала?

Ето какъв бил животът на людете и в него невинният страдаше повече от виновния, който може и да се утеши като каже: „Сторих грях и господ ме наказа.“ В такъв свят, в такъв живот не можеше с нищо да ѝ помогне свекърът ѝ със своето добродушие и съчувствие. Ния не познаваше дремещите сили в него, стихийния гняв, който можеше отеднаж да пламне в него – тя го познаваше с неговата обич към децата му, към жена му, към нея, къ Неда и може би към всеки човек – близък или по-далечен. Такова беше сърцето му и не бе излязъл той пред жена си, пуснал

бе нея пред себе си – тя да го води с цялата им челяд, а би могъл да я събере в шепата си.

Но Лазар, Лазар... За него мислеше Ния най-много, за него се бореше със сърцето си. Ненаситно на неговата обич беше сърцето ѝ, а той не я обичаше достатъчно! не я обичаше, както тя го обичаше – непрестанно и все повече. Той беше във всяка нейна мисъл и желание, беше постоянно в ума ѝ, пред погледа ѝ; това беше някаква си радост на душата ѝ, дълбок покой на цялото ѝ същество, дълбока и постоянна радост, от нищо несмушавано блаженство, ведрина на духа ѝ, широка и ясна. Но тя искаше и от него такава обич. Да бъде и неговата обич към нея такава постоянна, дълбока, жива, дейна. Да я чувствава тя непрестанно, дори и в съня си и когато той е далеко от нея, да бъде тя като топлината на тялото ѝ, която поддържа живота ѝ. Но тя не чакаше да извира неговата любов от сърцето му като извор от земята. Тя предизвикваше и поддържаше тая негова любов, като пламъка в лампата, всеки ден, във всички негови желания и нужди и в тия, които сама пораждаше и предугаждаше. Тя сядаше с любов да зашие дори скъсаното копче на ризата му; предизвикваше неговата любов и я разпалваше с милувките си с пламенните си прегръдки, в които цяла се отдаваше.

Лазар не я обичаше достатъчно – така си мислеше младата жена. Особено откакто е престанал, види се, да очаква рожба от нея. Е да, той и сега я обичаше, но беше само добър, внимателен съпруг, честен съпруг, както беше честен човек във всяко нещо. Дотам стигаше неговата обич – не повече. От майка си той не би се отделил заради нея, и мъжкото си честолюбие не би жертвувал заради нея. С леко сърце я залъга той и с новата къща. Не беше то само заради печалбите му в търговията – беше повече заради майка му, заради тая стара къща: не можеше да се отдели, не искаше да се отдели от тях заради нея. Дотам стигаше неговата обич. Загаснала бе тя. И майка му бе казала: „Лесно се отделя мъж от жена, щом нема рожба да ги държи...“

Рожба... Ами това беше самата ѝ любов, цялата ѝ любов към Лазара. И още повече: в рожбата ѝ, в копнежа ѝ за рожба беше и неговата любов към нея. Така беше и през първата, през втората година след тяхната женитба, когато Ния живееше в блажено очакване да стане и тя майка, радваше се, наслаждаваше се на своята и на неговата любов, от която трябваше да се родят децата ѝ. После Дойде съмнението и се заби като нож в сърцето ѝ. Там беше и сега – студен, остър нож през цялото ѝ сърце. Ден след ден сладостният трепет на очакването се превърна в страдание. Не стигаше безсмислието на някакво незаслужено наказание,

жестокият удар на някаква сляпа съдба, дойде и злобата, и присмехът на чуждите люде, омразата на свекърва ѝ, тоя страшен хлад от сърцето на Лазара. Нямаше вече радост в нейния живот, в нейната обич, която се бе превърнала в мъка с всичката си сила.

С такива мисли се бореше Ния непрестанно. Ходеше из къщи бледа, с хлътнали бузи, тиха, мълчалива. Позанемари и облеклото си, не се замисляше сутрин каква кърпа да върже на главата си, за да бъде по-хубава, не Дигаше на буфанто косите си, не поглеждаше празничните Рокли в дрехарника – поне молци да не проядат меката тъкан или да не се напукат шарените коприни. Не прекрачваше и прага на портата, пък и нямаше къде да отиде. Не се спираха ръцете ѝ – да избяга от мислите си, владена в работа непрестанно. Като се свършваше всекидневната работа из къщи, по двора, тя сядаше да вези, да плете кенета, да ткае в разбой. Тя взе и децата на Кочовица в ръцете си. Хранеше ги, обличаше ги, переше дрешките им. По-малкото момиче, вече поизраснало, гледаше все да се настани в скута ѝ – да го погали стринка му Ния да сплете късичките плитки, – а започна да се мушва и в леглото и да спи с нея. Кръстили го бяха Царева, на името на баба ѝ Султана, както бе го побългарил Лазар. И то, невинното дете, разклати еднаж ножа в сърцето и.

– Ти си немаш деца, стринке, аз ще ти стана дете. Защо си немаш деца, стринке?

– Нямам, Царе...

– Защо немаш, стринке? Кой ще те гледа, като остарейш? Мама казва, ти, Царе, ще ме гледаш, като оста рея, ще ми вариш чорбица. Тебе кой ще ти вари чорбица стринке? Аз ще ти варя чорбица. На мама Цонето ще вари чорбица. – Малката бърбровка се загледа в очите на Ния: – Защо плачеш, стринке?

– Нищо, Царе. Зъб ме боли.

Ния бе почувствувала с болка до сълзи своята самотност – не сега, още не, а след години, когато ще започне да съхне като дънер, опърлен от пламъци, самотна, без своя рожба и не ще има кой да ѝ поднесе пачичка с чорбица.

Султана следеше изпод вежди по-младата си снаха ѝ Ния винаги чувствуваше в гърба си нейния поглед. Старата, изглежда, се бе успокоила – не ставаше вече дума за нова къща, а Ния не се и опитваше да въвежда по някакъв ред в къщата, да поправи нещо, да поднови нещо, всичко вървеше, както искаше и нареждаше свекървата Но в сърцето на Султана тлееше постоянна подозрителност. Покорила се бе снахата, но старата не очаква нищо добро от нейното мрачно примирение. Те не

спираха вече да си поговорят за едно и друго, случваше се и по цял ден да не си продумат, но свекървата, изглежда говореше в стаята си – сама със себе си или със свекъра когато си затваряха вратата нощем. Неда, племенницата, спеше в стаята на старите и подслушваше свекървата.

Прибрана в тоя дом, Неда беше на страната на истинската господарка в него – на страната на старата – и не винаги се покоряваше на Ния, когато я караше тя да донесе вода или да седне до гергефа. Глуповатата, още недорасла мома еднаж й рече:

– Тебе ли ще те слушам? Вуйна Султана вели, ти, да мълчиш, черен дявол има в тебе. – Ния не каза нищо, стопи се, с толкова горчилка в сърце.

– Дълго време Лазар като че ли нищо не забелязваше. Това беше от мъжка небрежност към домашното всекидневие, към женските грижи и залисии. Като виждаше охлаждането между майка си и жена си, той си мислеше: „Колко и двете са мъдри и двете, и те са люде, жени са, и те са снаха и свекърва...“ И не искаше да пита да разпитва, да раздухва вражда – те и двете знаеха да спазват мярка, няма никога да се хванат за косите да съберат махалата. Но еднаж той хвана с две ръце лицето на жена си, загледа се угрижен в очите й:

– Що ти е? Болна ли си? Отслабнала си. Да идем в Битоля да те види некой лекар.

– Не съм болна.

Ех, Лазаре... Колко далеко беше той от нейната мъка! Поразмисли той, досети се донякъде, че тя страдаше поради своето безплодие. Много пъти се бе опитвал преди да я успокоява, стесни се тоя път да повтаря все едни и същи думи – каква полза? Ала Ния би искала пак да чуе тия думи, да ги чува всеки ден, макар все едни и същи. И помисли тя сега: Ето: не иска вече и съвсем да ме знае. Болна ли си – да е болна, ще легне в постелята, ще поиска лек и понуда; друга е нейната болка, но той е съспял да я види и познае...

Затопурка с миши крачки из целия град злорада мълва, от улица в улица, от двор в двор...

– На изпостница заприличала Глаушевата снаха, младата. Те, старите жени, дебелеят, а тя...

– Охтичава е.

– Свекървата я пече на ръжен. Нели я знайте Глаушица каква е люта.

Заговори й еднаж и учителката, Иванка Руменова:

– Какво става с тебе, Ния? Чувам, свекърва ти... Но ти защо

търпиш, щом те измъчва? Идете да живеете Другаде с Лазара.

Ния се опита и сама да разясни, да различи това зло вплитане в своя живот. Тя каза:

– Свекърва ми... Не! Оттам иде сичко, че немам Деца.

Започнаха да се прокрадват в ума ѝ нови мисли – плахо, отдалеко и като че ли някак отвън, като че ли бяха чужди мисли и идваха в ума ѝ някъде отвън, заслушваше се тя в тях като в далечни, чужди гласове. Това започна скоро след като я примамы Таки Брашнаров в къщата на Василица. През първите няколко дни тя само потреперваше от погнуса и страх при спомена за тази нежелана среща. По-късно, и някак против волята започна да се изяснява пред погледа ѝ образът на Брашнаров и всяка подробност при тая среща. Ния се учудваше сега на яснотата, с която си спомняше всяка подробност. Той стоеше тогава много близу до нея и сега ѝ се струваше, че дори бе почувствувала топлината на тялото му. Или това беше топлината на собственото ѝ тяло, разгоряла се сега, при тоя спомен. Погледът ѝ бързо пробягна на няколко пъти по него, по лицето му, по ръцете му, но младата жена сега виждаше ясно необикновения блясък на очите му, чистата кожа по лицето му, здравия, свеж руменец по бузите му, бялото гладко чело, устните му – въздебели, алени, твърди, засечени от черни лъскави, едва-едва разрошени мустаки. Той, изглежда, се бе бръснал същия ден, но гъстата му брада се тъмнееше, дори изглеждаше синкава, а на челото му, около ушите му се къдреха гъсти, черни коси. Хубава беше главата му, на дълъг, мускулест, силен врат, и целият беше едър и силен, но още по-ярко виждаше Ния пред себе си сега неговите едри, бели ръце. Тя усещаше дори и в спомена си тяхната сила, топлината им, както бе взел той ръката ѝ. Как бе могла тя, да задържи ръката си в неговите ръце толкова дълго!. А то бе само едина-два мига. Тя се възмущаваше от себе си, мислеше си, че не бе се държала, както трябва, разумът ѝ, волята ѝ, цялото ѝ съзнание се противеше у нея срещу друга една сила, друга една топлина, която сега идеше от тия едри, бели ръце, проникваше в нея до самото ѝ сърце, дълбоко в утробата ѝ. Оживелият спомен я преследваше навсякъде. Тя бягаше от него зализваше се в работа или излизаше да се разхожда из двора, блискаше лицето си със студена вода, но мъчителният спомен, станал още по-ярък, вървеше навсякъде с нея, беше в нея. Още по-ярък ставаше той в сънищата ѝ – разрастваше се и виждаше тя насън неща, които не бяха станали. Сънуваше, че Брашнаров посяга да я зграбчи за рамената, а тя виждаше, чувствуваше, че раменете и са голи или че дрехите ѝ сами падат от тялото ѝ. Той, вече я докосва, ръцете му горят като огън, тя стои

съвсем гола пред него и колената ѝ треперят от слабост, в същото време гърдите ѝ се разкъсваха от ярост – как бе позволила да задържи той ръката ѝ толкова дълго в ръцете си!... А той движеше устни – още по-алени – тя знаеше, че бяха топли, горещи, виждаше белите му зъби, езика му; усещаше по лицето си, по устните си сладостен гъдел от докосването на мустаките му и зашеметена, тръпнеща, но и с непоносима болка под челото, дето се биеше мисълта ѝ, с непоносима болка в гърдите ѝ, които се разкъсваха от ярост, Ния чуваше гласа му – тих, но ясен, топъл, дружелюбен, примащаш:

- Знам сичко и не ща насила... Или:
- Искам да те направя щастлива... Или:
- Искам да те направя майка!

Еднаж, все тъй насън – тя пак виждаше блясъка на очите му, устните му, които се движеха, и чу гласа му близо до ухото си, дори усети топъл дъх:

- Аз ще развържа третия ти пояс...

И посегна да я хване през кръста, а тя стоеше пак съвсем гола пред него.

Друг път, докато Брашнаров движеше устните си и черните му очи пламтяха, ръцете му лежаха на широките и гърди, ослепително бели, Ния чуваше не неговия глас, а острия шепот на Ташка Утката:

– Сега сме сами и сичко ще ти кажа... Нема я свежърва ти да ни чуе. Това се казва само насаме. Може и пред майка ти, но майка ти отдавна е умрела. Слушай, слушай... И ти като сички: искаш да родиш. Да родиш! Такава е женската хубост и мъжът затова посяга: за да я има, да я занесе в леглото си. На трендафила казва мъжка пчела. Нема да те пипам сега – ти не искаш, знам аз, но като стане нужда, и ти ще легнеш... Третия пояс може да го развърже само друг мъж, не твоят. Друг мъж... Грешката може да е в твой мъж, а не в тебе. Защо ще стоиш безплодна, да се ругаят сички с теб. ДРУГ мъж, друг мъж... Твоят нема да знай, ще го отгледа и пак ще бъде негово.

– Не искам да живея в лъжа! – викна Ния и искаше Да побегне, но краката ѝ тежаха като олово. А шепотът на Утката продължаваше все тъй настойчив, да пронизва ушите ѝ: – Тука нема лъжа, щом ще дойдат деца! Мъж мине-замине... Може и друг, може и друг. Децата се раждат от нашата утроба... Мъжът мине-замине. Може и друг, може и секи... Само да развърже пояса ти... третия пояс!

Ния се разбуди с вик. Под челото биеше чук, да разбие черепа ѝ.

Сега и тя започна неволно да мисли, че някакъв дявол се е заселил в

сърцето ѝ. Нещо се отдели от нея, стоеше чуждо в нея и тя се бореше яростно с него. То беше част от нея, отдели се, откъсна се от нея, но тя го чувствуваше като чуждо нещо в себе си. Дявол се заселил в душата ѝ. То беше някакво малко, зло дяволче, което ходеше по кръвта ѝ. Ния го чувствуваше мъничко, също, като малко черно бръмбарче, което се провираше между жилите ѝ, пълзеше, дращеше с ноктенца по мозъка ѝ, тя би го смазала между пръстите си, но не можеше, да го улови. Ния цяла потреперваше от погнуса, но то разпалваше лош, нечист огън в нея, разбъркваше мислите, довеждаше в сънищата ѝ Таки Брашнаров, Ташка Утката, шепнеше в ушите ѝ скверни думи. И беше непобедима нечистата му сила.

Започна да се мярка и Райко Вардарски в мислите ѝ, в сънищата ѝ. Все по-често. Тя си спомняше всички срещи с него, виждаше го в паметта си все по-ясно. Тя отдавна не беше го виждала, но оживя той в мислите И – чудно, той като че ли беше целият едно око, пламтящо, втречено в нея, жадно. И гласът му ечеше за нея, в мислите ѝ. Не тя, друг неин глас, вътре в нея все по-често влизаше в разговор с него.

– Аз те любя – казваше Вардарски или това бе само гласът му, само неговото единствено око, разтворено срещу нея, пламнало, жадно.

– Не влизаш ти като приятел в нашата къща отвръщаше Ния с другия глас в нея и, спомняше си това бяха думи на свежърва ѝ.

– Аз те любя и никога нема да издам тайната. Тъкмо тия негови думи останаха в паметта ѝ: „никога няма да издаде тайната си!“ После дяволчето в кръвта ѝ започна да плете своите мрежи. Тя виждаше Вардарски, окото му, чуваше гласа му да кънти и чуваше и насън и наяве в мислите ѝ, към едно се насочваха и собствените ѝ мисли: ако сгреша с Вардарски, той никога няма да издаде тайната ѝ. Случваше ѝ се да сънува едновременно и Таки Брашнаров, и Вардарски, те бяха в непрестанна борба помежду си, но в нея, в нейните мисли, в нейните сънища. И единият я измъчваше със своята мъжка хубост, а другият – със своя кънтящ глас:

– Никога нема да издам...

Дяволмъчител бе се заселил в душата ѝ. Но уморена, изтерзана в непрестанна борба с незадоволения майчински инстинкт в себе си, изтерзана, освободила ума си от всякакви самовнушения и заблуди, тя проплакваше:

– Нема... нема дяволи. Самата аз станах дявол за себе си. Запази ме, боже, запази ме да не сгреша, както греша в себе си...

И нямаше с кого, не можеше тя с никого да сподели своята грешна

мъка. Чувствувайки се грешница, тя се укроти съвсем и пред свекърва си, и пред Лазара, боеше се понякога да погледне в очите дори и Неда, племенницата. Кротка, тиха ходеше из къщи, усърдна, неуморима в домашната си работа, кротка и покорна лежеше в широкото легло нощем с мъжа си. Той виждаше, че тя страда, и беше дори прекалено предпазлив към нея. Той знаеше, че тя страда поради безплодието си – е да, той мислеше и за себе си, че може би и по негова вина да нямаха деца, – опитваше се често да я утешава, беше ласкав към нея, но и доста сдържан поради мъката ѝ. Макар да не знаеше цялата истина, Лазар беше близу до нея и беше, както винаги, внимателен към жена си, но и не искаше да я смущава, да я тревожи в нейната, както си мислеше, женска мъка. Тая сдържаност, тая предпазливост Ния приемаше като студенина, като небрежност от негова страна, като недоволство от нея – изстинало бе сърцето му! Но нека – падаше ѝ се. Така се кореше сама и лежеше тихо, кротко до него в широкото легло. Но не се сдържа Ния еднаж, хвърли се, легна на гърдите му и дълго плака, дълго рида там, на любимите гърди, разкайваща се, но и толкова невинна. Лазар галеше косите ѝ, нежно притискаше главата ѝ на гърдите си, но не знаеше как да я утеши и само това повтаряше:

– Стига, Нийо... Не плачи. Така ни е благословил бог. Ние не сме виновни...

Ния не можеше да му признае, да му изповяда докрай своята тайна и мъката оставаше неизплакана в сърцето ѝ.

VII

Тоя път Лазар Глаушев поведе и своя калфа Тръпко Велев. Младият момък докара пред портата на Глаушеви тежка, грубо сглобена двуколка с дебели железни шини на колелата и в нея беше впрегнат дребен кон с издут корем. Лазар се показа на портата и помръдна мустаки в усмивка:

– Ще ни вози ли добре тоя ат, Тръпко?

– Уха! – плесна Тръпко с длан коня по задницата. – Сила ни е кончето! Къораво е малко с едното око, но нему Кралимарковият ат му се пада вуйко.

Пристъпи Лазар, огледа се и бързо извади от пазвата си грамаден револвер с издут барабан, мушна го ловко в сламата под капака на седалката. Каквито бяха малко мижави очите на Тръпко, не можеха да се

отлепят от револвера и там останаха, върху капака на седалката. После Тръпко попита:

– Ами защо тука? По-харно е в пояса!

– Добре е и тука. – И Лазар добави: – Немам пояс да го сложа, а тежи това железно може би две оки... Ще плашим чавките с него.

– Аха, чавките! – попримижа с тесните си, тъмни очи Тръпко, присви устни: – А Хайредин Арап ага ходи с цела тайфа по селата.

– Ти откъде знайш?

– Знам.

Лазар махна с ръка.

– По-харно да не го срещаме.

На портата се показаха Султана, Ния, след тях и Неда с кожени дисаги в ръка. Тръпко взе дисагите и ги сложи в двуколката. После те двамата се качиха на колата, Лазар взе поводите и се обърна към жените:

– Сбогом, майко... Нийо...

– Със здраве! Добър път...

Като излязоха от града, Тръпко каза, без да погледне Лазара, и сякаш продължаваше прекъснат разговор:

– Ето веќе две недели ходи по селата Арап ага. Изпратили го градските бегове да пази полето, да им пази чифлиците. Да пази да не бегат селяни в града. Уплашили се людете, не смеят на пазар да дойдат в града, по нивите ги страх да излизат. – Младият човек помълча малко, все тъй загледан пред себе си, и додаде. – Сега ни един селянин не смей да бега в града. А то... по цели села биха се дигнали. Не се живеят веќе по селата.

Лазар нищо не отговори. Той подръпваше леко поводите, но конят не ускоряваше равномерния си ход. Ех, стига и толкова! Само да не спре крантата някъде наред пътя. Глухо тропотеха тежките колела по прашния път, остро шумяха и проскърцваха железните шини, когато колата пресичаше пясъчливото, пресъхнало корито на някой поток. След дълго мълчание Лазар повтори:

– По-харно да не го срещаме. – И продължи: – Е... пък ако го срещнем, ще видим какво ще правим. Нема сега заради него да се връщаме! Работа сме тръгнали да вършим.

– То се знай! Как така ще се връщаме..

Те мълкнаха. Колата леко се подрусваше, а тук-там внезапно хлътваше ту едното, ту другото й колело и двамата пътници се люшваха ту на една, ту на друга страна. Конят равномерно поклащаше едрата си глава и все тъй – ни ускоряваше, ни забавяше ход. Беше доста късно

след пладне, но слънцето пламтеше още високо над хоризонта – дълъг беше августовският ден. И беше още горещо, макар да полъхваше час по час подранил вечерник. Далечно напред и наоколо се ширеше преспанското поле, обградено от всички страни с планини, които се синееха в далечината. По цялата западна страна се издигаше планинската грамада на Железник – един неизбродим лабиринт от хребети и върхове, от впадини, котловини и бездънни долища. Лазар Глаушев мислеше да обходи цялото поле за една неделя или за десетина дни. По полето бяха пръснати доста нагъсто около седемдесет села и чифлици. Те се виждаха от двете страни на пътя, по-близу и по-далеко, малки купчинки от ниски кирпичени къщи и колиби със сламени покриви. Малки бяха селата тук, имаше и с по десетинапетнайсет къщи, но всички имаха хубави имена – звучни, пълни със смисъл или пък подсещаха за някакво далечно събитие. Повечето от тия села и голямата част от полето бяха собственост на преспански и битолски бейове и агалари. Селяните бяха все поробен християнски народ и само нататък, в подножието на железнишките планини имаше две турски села – Бегово и Раздел.

Глаушев насочи коня по пътя за Гранче – родното село на баща си. Имаше там свои люде и мислеше оттам да започне обиколката си. Слънцето бе се надвесило вече ниско над Железник, когато пътниците приближиха Гранче. Лазар се поизвърна към младия момък, изгледа го, както бе седнал до него. Тръпко бе стиснал ръце между колената си и се взираше с жадни очи в селото насреща. Пременил се бе той в градската си „алафранга“ руба от дебел кафяв шаяк. От някогашното му селско облекло бе останала само дебелата платнена кошуля, закопчана високо на гушата му с едно бяло, стъклено копче: виждаше се изпод разгърдената му жилетка и някогашният червен, вълнен пояс. Накривил бе алено фесче с пискюл, провесил бе вече доста гъсти, черни мустаки, брадата му беше гладко обръсната. Но и цялото му лице бе придобило жив, ведър израз, тъмните му очи гледаха през едва присвитите тесни клепки съсредоточено и хитро. Глаушев го побутна с лакът, посочи с глава селото:

– Ще те познаят ли сега тука?

Тръпко се усмихна сякаш първо на себе си, после обърна лице към Лазара:

– То се знай. Ще ме познаят сички. Хе! Къде ще се скриеш от них...

– Ами агите ще те познаят ли? Кехаите, полякът.

– За них не знам. Те са по-будади.

– Ами ако поискат да те задържат пак в село?

– Охо! – махна нехайно с ръка Тръпко. – Нема да ме задържат.

– Ти позасълни се, докато свърша аз работа в Гранче.

– Ами как ще ме задържат... Да не съм аз вол от обора им. Беше то, бачо Лазаре! Пък ако рече некой да ме задържи, ръката му ще прекърша...

Той погледна многозначително Лазара и току попипа пояса си. Лазар го изгледа пак – не ще се уплаши лесно това момче! Той показа с очи червения му пояс и рече, сякаш загрижен за неговата външност:

– Що си навил тоя пояс сега, посред лето! С тия Дрехи не се носи пояс.

– Е ако, бачо Лазаре... Да ми крепи кръста. – Той се усмихна хитро и току приподигна сакото си от Дире: там, на кръста му, беше затъкната голяма кама – същата, която бе взел от турците в Глаушевия Двор. Усмивката отеднаж изчезна от лицето му, черните му вежди се сключиха в гневна гънка: – Как Ще тръгна с голи ръце!... Аз, бачо Лазаре, нема веке да преклоня глава пред турчин.

Лазар мълчаливо подръпна поводите на коня, който и сега вървеше със същия равномерен ход и клатеше едрата си глава. Лазар си мислеше за Вардарски: негови бяха тия дръзки думи на младия момък. Откакто бе дошъл в града, Тръпко Велев живееше в къщата на Аце Кутрев, под един покрив с Вардарски. И Лазар виждаше плодовете от това близко съседство – учителят бе разгорил бунтовен дух в младия човек. Но и той изпита някакво чувство на гордост от тия смели думи на Тръпко – не ще чуеш често такива думи от устата на селянин, на довчерашен селянин, който още носи на гърба си селска кошуля. Като чуеш едно или друго за селянин, сърцето ти ще се присвие от жалост, свикнал си да мислиш, че те се раждат само за мъка и никой не може да им помогне. Но Тръпко няма вече да преклони глава пред турчина! В пояса му – кама... Ето пак новата страница и може тя наистина да стои разтворена пред нас, учителю...

Те минаха с колата по пътя пред бейската кула. Тук някъде преди четиридесет години Стоян Глаушев бе удушил с ръцете си хръта на Махамуд бей. Спомняше си Лазар разказа на баща си, който и сега потреперваше от страх пред отдавна умрелия тогавашен господар на Гранче и пред неговия също отдавна умрял кехая Осман. Това беше друга една, печална страница, отдавна обърната и затворена. Стоян Глаушев, старият му баща, тогава е бил на същата възраст, на която беше Тръпко Велев. Някогашният покорен и уплашен роб сега носеше кама на кръста си. Да – наистина бяха се разтворили нови страници... Лазар обърна глава към бейската кула. На широко, равно място към горния ѝ край се

виждаше оживено гумно. Препускаха там четири коня, сваляха се снопи, трупаше се на големи купи прясна слама и купища ново жито. Селяните вършееха на Рюшди бей – сегашния господар, там бяха сигурно всички селски роднини на Лазар Глаушев, но никой не се решаваше да изтича да го посрещне или поне да викне от гумното, да му се обади. Все същата е селската неволя...

– Дий... – подръпна поводите Лазар и насочи коня към разградения двор на роднините си.

Разджавкаха се две млади кучета, наскачаха откъм ниската порутена сграда, а като влезе двуколката в двора – изляя продрано и друго куче. Нататък, край оградата, играеха залисани няколко дребни деца и друг човек не се мяркаше наоколо. Насреща, към дъното на двора, се виждаше дълга, ниска постройка, измазана с кал, която бе изпопадала тук и там. Вратата ѝ зееше разтворена, тъмнееха се там две малки прозорчета с изпочупени стъкла и грубо налепени с хартия, над цялата постройка тежеше широк, разкривен, гниещ сламен покрив. Това беше старата къща на Глаушевия род, едвам се крепеше тя на кирпичените си стени. Тук бе се родил преди шестдесет години Стоян Глаушев. Не се виждаше по двора ни дръвче, ни цвете, ни тревичка, пуст и беден изглеждаше тоя дом, само към най-отдалечения ъгъл на двора бе се изгърбила хралупата на ниска, стара върба, провесила рано оголели клонки, та с нея изгледът беше още по-тъжен и неприветлив. Преди да спре двуколката пред вратата на къщата, оттам излезе млада селянка, вгледа се уплашена в двамата граждани и току нададе вик:

– Майкоо!

После се спусна бързо, наведе се, взе мълчаливо ръката на Лазара, който бе слязъл от колата, целуна я, допря я до челото си, целуна я пак и едва след това рече:

– Добре дошли!

Тя стоеше боса в праха, но беше в тежка везана селска руба – дълга кошуля от дебело домашно платно, с широки ръкави, върху нея клашник, препасан с дълъг черен пояс, и отпред – с шарена вълнена престилка. Но това облекло, по което някога са трептели ярки везби и шарки и което се шие и вези по цели години, сега беше захабено, протрито и кръпка до кръпка – първа бе го облякла бабата на младата жена, след нея бе го носила през целия си живот майка ѝ, а сега го носеше тя и може би до края на живота си. Носеше го тя и зиме, и лете, с него спеше – и сега, през август, с тоя клашник и вълнен пояс, сваляше го едва по няколко пъти в годината, да го изпере набързо, доколкото можеше да

намери време за себе си, от непрестанен черен труд над земята и в къщи; така живееше тя, така бяха живели и баба ѝ, и майка ѝ, така живееха всички селски жени, всички селски люде. Но още нейната майка бе успяла да изткае платно за нова риза – дебело, здраво като кожа, да изтрае десетки години; кой знай как бе намерила време през деня, през нощта, изткала го, избелила го на реката. Сега младата селянка си взеше нова кошуля и кой знай как намираше време през деня, през нощта. Бод след бод изникваха шарки по пазвите, по ръкавите – червени, зелени, жълти, модри, черни, една в друга, една през друга в сложна плетеница, трептят от хубост, говорят като писмена, разказват за млади очи, които са се радвали над тях, но още повече са плакали над тях. Младата жена ще взе новата кошуля може би през целия си живот, може би няма да успее да я облече до края на живота си ни един път, но тя ще я остави на щерка си или на снаха си. Сега тя дебне да открадне и един миг време, за да бодне поне един или два пъти с иглата, а зимно време, когато, намалее полската работа, тя сяда на купището, заравя нозе в топлия тор и взе новата кошуля. Очите ѝ се радват на хубавите шарки, следи как оживяват от иглата ѝ една след друга и тя забравя всичко друго. На торището са насядали и други жени, и те с нозе дълбоко в тора, взят или шият, или плетат дебели вълнени чорапи, или пък дълги до тридесет аршина пояси. Някоя от по-старите жени разказва тъжна история за безкрайни човешки мъки и върху новата риза капват сълзи; после по-младите от жените подхващат песен, но тя е жална, като плач, и в нея за човешки мъки се пее – Върху кошулята отново капват сълзи. Ала човешкото сърце ще изтрае цял живот в скръб и някоя от жените, която е с по-бодър дух, ще изрече шегга, ще разкаже за Хитър Петър или за глупавия Пейо, за попа, който ръсел с леща, и над бунището отеднаж ще екне дружен смях, над новата кошуля се привеждат засмени очи...

На вратата се показва стара селянка – и тя също в Такава руба:

– У, у... гости ни дошли...

– Позна ли ме, бабо Яно?...

Старата селянка дигна ръка над очите си:

– Аха... познах те... Стояновият... по-малкият... – Ха добре дошъл!

Тръпко взе дисагите от колата, а младата селянка я поведе край стената по-нататък, да разпргне коня под широката стряха. Старицата се разбърза на кривите си, боси, посинели нозе, изнесе на гостите две триножни столчета, сложи ги пред вратата:

– Те, людете ни, сички са на гумното... Ние, с невестата, да опечем

хлеб...

– Е, гледай си работата, бабо Яно – рече Лазар. – Ние ще поседим тука.

– Е, харно, харно, сине... Да ви сготвя нещо за вечеря.

– Нема нищо да ни готвиш, бабо Яно... Каквото вие...

– Ние... ти нас не гледай. Ние секак. Само хлеб да има.

– И ние така, бабо Яно. Нели и моят корен е от тая къща!

– Така е, ама гост си ни дошъл...

Свечеряваше се. Небето се бе извишило зеленикаво и прозрачно. Лазар запали цигара и сякаш забрави де се намираше. Тръпко застана встрани с дисагите в нозете си – не се решаваше да седне заедно с Лазара и току въртеше тъмните си очи, да погледне едно, да погледне друго наоколо: малко по-надолу беше неговата родна къща. Той улови на няколко пъти погледа на младата жена, която ту влизаше, ту излизаше от къщи по работата си, и се досети: тя бе го познала. Тихо беше из цялото село; дочуваха се гласове само откъм гумното нататък, откъм бейската кула, също и откъм долния край на селото – види се, вършееха и нататък.

Вече се бе стъмнило, когато дворът се изпълни с люде – мъже, жени, по-големички деца; докараха и две волски коли, един кон и две магарета, няколко овце. Завършили бяха вършитбата тоя ден и се прибираха за спане. Наобиколиха всички градските си гости – поздравяваха ги, радваха им се, някои се пулеха в тях в тъмнината и не можеха да им се начудят – мнозина от най-младите, особено между женската челяд, още не бяха ходили в града и се чудеха на тия градски люде, на облеклото им, на говора им. През тия четиридесет години Глаушевият род бе се роил два пъти – имаше още две Глаушеви къщи в селото и едната бе приела вече друго име. Сега тук живееха тридесет и пет души и глава на челядта беше не старият Йоан Глауш, който бе умрял скоро след бягството на Стояна, а негов братов внук, но и той с неговото име Йоан. Сегашният Йоан Глаушев беше към петдесетгодишен човек и се познаваше отдалеко, че беше много едър, пък имаше тънък, почти женски глас. Откакто бе станал житар, Лазар Глаушев бе идвал много пъти тук и си спомняше, че сегашният Йоан Глаушев, втори братовчед на баща му, го посрещаше все с едни и същи думи:

– Е, внучко... Живи бехме пак да се видиме. Ха, добре дошъл!

Запалиха борина, въведоха гостите в жилището, а то беше жилище и за добитъка при лошо време. Зимно време така беше по-сгодно, по-топло и за людете, и за добичетата, и за кокошките, които спяха

накацали по старите почернели греди. Настаниха гостите край огнището, запалила бе там огнец баба Яна и пържеше яйца в почерняло тиганче. Цялото помещение беше пълно с лютив пушък, горещо беше вътре и задушно в тая августовска нощ, та Лазар на два пъти рече:

– Да бехме останали вън... Сега е по-хубаво вън, летно време...

– Що говориш, внучко! – изви тънък гласец Йоан Глаушев. – В двора ли ще посрещаме гостите си! Какво ще рече за мене моят братучед Стоян, като му кажеш как съм те посрещнал!

Тук, при мъгната светлина на борината, всички познаха Тръпко. Първа извика една от жените:

– Ау... Тоя бил Тръпче... Тръпче Велев!

Не беше се променил Тръпко много за последните две години, макар и в тия градски дрехи, скроени алафранга, по най-последна мода. А тайно в себе си той все мислеше, че бе станал с тия дрехи съвсем гражданин...

– Е... Тръпче – каза му Йоан Глаушев. – Ти избега от Гранче, ама сега никой не може да бега. Тръгнал по селата един Арап ага – тежко и горко, ако некой наш човек рече да бега в града! Хваща той роднините му в селото – татко, майка, братя, братучеди – и душа да им знай! Беговете чифлик ще му дадат, да им варди селата, чифлиците. Ти, Тръпче, гледай да не те срещне сега, да не те познай... Куршум ще тегли по тебе.

Тръпко присви черните си вежди, бялнаха се зъбите му и само това рече:

– Знам го аз Арап ага.

Сложиха трапеза – ниска дървена синия, – но само за гостите, за Йоана и за трима-четирима още от по-старите мъже. Сложиха тиганчето с пържени яйца, успяла бе баба Яна да опече и погачка от черно брашно. А на всички други раздаде късове от царевични хлябове, жълти като злато, но напукани, ронливи и сухи, та се виждаше как прегладнелите люде преглъщаха с усилие всеки залък. Някои от тях бяха насядали наоколо и направо върху пръстения под, други стояха наблизу, да бъдат и те с гостите, по-младите майки бяха събрали около себе си децата и всички дъвчеха, преглъщаха шумно сухите залъци. Лазар Глаушев попоглеждаше наоколо и мазните пържени яйца се поспираха на гърлото му. После баба Яна сложи на трапезата голяма пръстена паница с кисело мляко, хванало едва-едва коричка, полъхна от него свеж мирис. Сега Лазар побутна паницата:

– Дай го, бабо Яно, на децата... Йоан Глаушев се придръпна:

– Внучко! – И продължи обидено с тънкия си глас: – Гости сте ми дошли... господ ми влезъл в къщата. Децата гладни нема да останат. – И току се сопна той: – Ами да дойде сега Арап ага с тайфата си? й яйца ще му изпържим, и баница ще му източим от чисто брашно, и бравчето ще му заколим, и телето, ако рече. А нас ще изпъди във да стоим, пред вратата. Вземи, внучко, от млекото, опитай. Хайде и ти, Тръпче. Немаме со що повеке да ви нагостим, ама това ни е от сърце...

Между людете се появи един голям букар с вода и тръгна от ръка на ръка, тежък, с желязно дуле за пиене, със синджирче на запушалката му, което потропваше глухо по влажния дървен съд. Водата бълбукаше сладко и се изливаше в зажадените гърла, да подкара сухите царевични зальци. Надигна го и Тръпко – сладко му беше да пийне водица от букар, макар да беше вече гражданин.

Селските люде се разпиляха след сиромашката вечеря – някои налягаха тук и там върху прогнили разпокъсани сламени рогозки край стените по широкото помещение, други излязоха да спят по двора в топлата нощ, баба Яна дигна и софрата. Край загасналото огнище останаха само Йоан Глаушев и двамата му гости. Лазар му подаде кесията си с тютюн и селянинът сви несръчно дебела цигара, подаде му Лазар и огнивото си. Дръпнаха те от цигарите си и Лазар рече:

– Ти знайш, стрико Йоане... Дошъл съм пак за жито. Какво ще ми дадеш тая година?

Разкашля се Йоан Глауш от цигарата – не беше навикнал той да пуши тютюн като ага – и като стихна кашлицата му, рече:

– Утре ще ти кажа, внучко. – После той се намръщи, обърна глава към огнището, като да се срамуваше да погледне Лазара или внезапно бе се разсърдил за нещо, и продължи: – Ти знайш... Бегът ни дава, колкото да не изпукаме от глад, и се му сме борчлии. А, ще речеш, кой му работи? Той ли, кяите му ли, поляните му?... Ние му работим, от нас е сичко. Ние сме гука, на земята, ние се бориме с нея. Той ни хвърля като на кучища по един зальк. И къде ти – не можем да изкараме ни до пролет с това, що ни дава. Е... като дойда в града да взема сол или памук, или опинци, или свеци за мъртвите... нели требат пари! Бегът не мисли: пак и ако ние не си вземем сами от това, що сме изработили – така ще си измреме гладни и голи. Разбираш ли, внучко? – обърна пак лице към Лазара Йоан Глаушев.

– Разбирам. Нели знам и аз...

– Е, утре ще ти кажа що мога да ти дам тая година. Днеска овършахме много и... Той се приведе към Лазара с тайнствено лице и уж да

му прошепне, а гласът му, още по-тъничък, затрепера: – Тая нощ ще си вземем нашето докрай. Веке сме си взели нещо, ама сега докрай.

Постлаха на гостите по-нова рогозка и черга край огнището. Изчезна някъде и Йоан Глаушев. Угасна борината, угасна и огнището в тъмнината. Лазар Глаушев лежеше на твърдата ръбеста постилка и не можеше да заспи. До него Тръпко тихо сумтеше с нос – изглежда, веднага бе заспал. Тук-там наоколо се чуваше тежко, равномерно дишане, някой по-нататък хъркаше, Фуг стенеше глухо, проплака дете и пак се умълча. Уморени бяха тия селски люде и спяха дълбоко. Някъде наблизу извърча мишка и тупна меко на пръстения под, след нея тупна още една. Лазар присви гнусливо нозете си – не беше чудно да пребяга някоя по него. Усещаше той как шетаха едри бълхи по тялото му и го дупчеха като с шило. Нещо го опари по шията, посегна той там и размаза нещо с пръсти – полхна го смрад на дървеница. Изпраща остро някоя от гредите горе, червей дълбаеше дърво някъде наблизу, друг някъде по-нататък. Изеднаж над всички тия нощни шумове се издигна сухо, равномерно пшкане. Лазар се обърна ка другата страна, но като че ли всичко друго утихна и се чуваше само това болезнено пшкане. Станало бе дума тая вечер, че една овца била болна и, види се, бяха я прибрали вътре. Болното животно пшкеше непрестанно и досъщ като човек, който гори в треска. Лазар пак се обърна. Не идваше сън...

Той бе ходил много пъти по селата да събира жито и все по това време – по вършитба или веднага след вършитба. Много пъти бе спал на такава твърда постилка, дупчили са го бълхи. И не беше само това, което прогонваше съня от очите му. Ето същата тежина притискаше гърдите му, сега още повече, като воденичен камък. Същата тъга за тия бедни селски люде – и тия тук, роднините му, и сички други по селата из цялото поле. Ами това беше народът, те бяха народът, за който говореше толкова често и той, и Райко Вардарски, и всички като тях, за който пишеха вестниците и книгите. А той, народът, живееше тук, далеко и от него, и от Вардарски, и от вестниците и книгите – тук, в тъмните си колиби из полето, далеко по планините. И какъв тъмен живот живее, какъв несретен живот... Седи там беят в кулата си, край него кехаи, пьдари като бесни кучета, селянинът пълни хамбарите му и живее по-лошо от вола, с който оре. Такъв е селският живот и собственият му баща бе забягнал от селото си, прогонен от неволя, но защо ни той, Лазар Глаушев, ни Вардарски, които говореха непрестанно за народа, защо не бяха помислили никога за тоя селски народ? А тук е народът най-напред, в тия тъмни колиби, ето тук живее семейство от тридесет-четиридесет

души! Що можеха да сторят за тоя народ и той, и Вардарски, и всички като тях? Лазар пак се обърна, а мислите му сякаш подир него: като бяха мислили и говорили те за народа, мислили бяха за целия народ. Ами – да! Те бяха мислили и за тоя народ, макар да не беше пред очите им. И което бяха правили за града, ще правят и за селския народ. Църкви, училища... да се разбуди и тоя почерпен народ от сън дълбок! Лазар пак се обърна.

Да се разбуди от сън дълбок... Но това бяха само хубави; думи като по вестниците... И все пак оживялата, тревожна мисъл не спираше. Църкви, училища и за селото, – за всяко село. Пробуждаше се и селото, щом бе тръгнало да търси спасение. Към града, към най-близкото пристанище. Но това не беше спасение – то беше само бягство. Кой ще оре нивите? Селянинът да стои в селото си, да стои при земята си! Хлябът излиза от ръката на селянина. А кой ще укроти бея, кехаите му, кой ще прогони от селата Хайредин Арап ага и тайфата му? Това няма да стане ни с църкви, ни с училища, ни с бягство. Лазар пак се обърна. Ето я и тук разтворена новата страница. Новата страница, новата страница...

Той не усети как заспа. Но не спа дълго и бързо се дигна на лактите си с тяло, пламнало от непоносим сърбеж. Насреща едвам светлееше едно от прозорчетата: вън беше тъмна нощ, месечината още не беше изгряла. Болната овца продължаваше да пъшка в тъмнината, червеите продължаваха да дълбаят усърдно, наоколо пак дишаха заспали люде, но това бяха децата там, край стената, и стори му се, че помещението сега беше празно. Посегна с ръка в тъмното – мястото до него беше също празно: Тръпко бе станал. Лазар се послуша и като че ли дочу отвън, край самите стени, глух шум от бързи стъпки. Той скочи: ами те вече работят вън! Протегна и двете си ръце, дълго търси в тъмнината, най-сетне на бара вратата и излезе.

Пред очите му се ширна звездният простор, който слизаше далеко някъде върху черната земя, и през него лъкатушеше широката светла пътека на Кумова слама. Не можеш да видиш в града такова широко небе. На изток, зад далечните невидими планини, бе се показало бледо сребристо сияние – приближаваше време да изгрее новата месечина. Лазар веднага забеляза в здрача на южната лятна нощ върволица от люде – едни изчезваха някъде зад тъгъла на къщата, а други се връщаха оттам и прекосяваха през двора към улицата. Чуваше се само тих шум м от боси нозе, някой ще пошушне бързо, ще заглуши в шепата си внезапно избухнала кашлица. Селските люде крадяха от бейското гумно овършано жито и слама и ги криеха някъде зад къщата, по дупки и скривалища.

Тръпко бе забелязал Лазара в тъмнината и се приближи.

– Помагам – рече той тихо. – Хитри люде, брей! Приспали са кеха-ите, та и кучетата. Да си вземат хлеба... Ами как иначе!...

Някъде нататък в тъмнината светна искра и се чу, изстрел. Сетне още еднаж; стреляха, види се, от прозорците на бейската кула. Чу се проточен вик. Разляяха се всички кучета по селото. Струпаха се изеднаж, сякаш израстваха от тъмнината, двайсетина мъже, жени, един до друг пред вратата, задъхани, уплашени, озъртаха се, взираха се да се видят, да се познаят:

– Ами сега! Усетиха ни...

Последен дойде Йоан Глаушев с неколцина още от мъжете и бързо изписука:

– Сички вътре, сички... Секи да легне да спи, да спи!

Навлязоха людете един през друг, влязоха и Лазар, и Тръпко, бързо утихна всичко, като нищо да не е било. Ала вън кучетата не преставаха да лаят, скоро се чуха там сърдити викове. Йоан Глауш дълго се спотайваше – заспал бе сякаш дълбоко или бе оглушал, – но най-сетне изруга и излезе в двора – развика се по кучетата. И още много време се преплита-ше тънкият му глас с други гневни гласове, изтънял бе до скъсване гласът му – кълнеше се плачливо Йоан в своята невинност, молеше се да му повярват, че бе спал с людете си през цялата нощ непробудно. Н ай-сетне той се върна в помещението, гласът му проплака и тук умолително...

– Кяите... – Но веднага закрепна звънлив и остър: – Майчичката нишна! Ще ни поотупат утре, ама нищо нема да найдат. – Сетне той изеднаж приседна край Лазара, та Лазар дори се учуди как го намери в тъмното: – Те така живейме ние, внучко... Мъчно живейме! – И се приведе към ухото му: – Ще ти дам аз до десет-дванайсет кила пшеница и две-три кила ръж. И сички от Гранче ще ти дадат по некое кило²⁵. Сички поработихме тая нощ... Те така живейме ние, внучко.

Прозорчето насреща ярко се открои – месечината бе изгряла. Някои от селските люде бяха се спотаили тук и там, да подремнат още, но се чуваше наоколо и тих, прекъсван говор. И пак се чу из цялото помеще-ние гласът на Йоан Глаушев:

– Като се дигне месечината по-високо, ще треба пак да излезем. Кя-ите искат да работиме и по месечина...

Тръпко впрегна коня в двуколката още в тъмни зори. Притича да

25. Кило – около сто оки зърно.

изпрати гостите си Йоан Глаушев:

– Ти, внучко, се не искаш да постоиш повеке у нас...

– По работа съм тръгнал, стрико Йоане. Не е сега време за гости.

И сан въздъхна. Наистина не беше време за гости. Кехаите и поляците още не бяха станали от сън, а щом станат – ще се нахвърлят върху селяните като бесни кучета: ще гонят, ще бият, ще мъчат, ще търсят откраднатото жито. Така ще бъде днес по цяло Гранче и не беше време за гости.

Лазар Глаушев развърза кесията и пусна в шепата на Йоан една златна лира:

– Това капаро за твоето жито, което ще ми донесеш. А ето тука още – и той наръси в шепата му половинки и цели лири. – Ще дадеш на сички, които ще ми донесат пшеница или ръж, или ячмен, или какво да е зърно; ще дадеш кому половина, кому по цела лира, да се знай, пък като ми донесат житото в града, секи ще си получи, колкото му се пада, по най-сгодна пазарска цена. Ама да не се бави никой повеке от две недели! Преди панаира.

– Знам, внучко. Нели ние с тебе секоя година... Е, да си жив!

На изток изгряваше зора – бледо сияние по безоблачното небе, – когато Лазар и Тръпко напуснаха Гранче. Лазар все подръпваше поводите, но конят и сега не искаше да ускори своя обикновен ход.

– Дий, кранто!

Глаушев не искаше да го заварят в селото бейовите кехаи – боеше се той да ги срещне днес. И му беше срамно, че трябваше да бяга набързо от Гранче. Той изрече мислите си гласно:

– Се в страх... Ето и ние с тебе, Тръпко, като крадци Бегаме.

– Ще бегаме, как нема да бегаме – засмя се Тръпко. – Аз и на моите роднини не можах да се обадя. Днеска в Гранче мечка ще играй. – И току додаде сърдито: – А те като слепи, селяците! Подкараха ги кяите още по месечина. Да дигнат по една тояга, па...

– Не са само кяите и поляците, Тръпко.

– Не са! Ами и бея по главата!

– Ех, Тръпко...

Тоя ден те минаха през четири села. Лазар не влизаше по бейските кули да купува жито, а търсеше селяните. Да вземат те най-напред по някоя пара. Беят ще донесе житото направо на пазара, ще доведе купувачи и при хамбарите; си, а селянинът трябва да се крие, да обикаля по странични пътища, да минава незабелязано из града с колата си. И ако го уловят Брашнаровци или други някой! от житарите в града, ще искат

да му вземат житото едва ли не без пари. Лазар Глаушев и Андрея Бенков сами ходеха по селата и селяните ги чакаха всяка година по вършитба, гледаха на тях да продадат житото си и го продаваха на добра цена, както ще се изравни цената на пазара. Глаушев и Бенков имаха по всички села из полето свои люде. Лазар и сега ходеше от село на село, раздаваше по малко пари срещу закупеното жито и продължаваше пътя си. След ден или два, след една седмица ще започнат да се измъкват по тъмно коли, натоварени с пълни врещи, закрити със слама или сено, ще скърцат плачливо с ненамазаните си колела по неутъпкани пътища и пътеки, ще ги теглят през межди и долища дребните воловци с разтуптени хълбоци. Ще влязат в града със страх, ще се спрат пред портата на Глаушевици или Бенковци и набързо ще оставят товара си, а оттам Лазар и Андрея: пренасяха в дюкяна си пшеница, ръж, ячмен, овес, царевича, колкото им беше нужно. Някои от селяните имаха и свои нивици, но и те пренасяха със страх и трепет зърното, което отделяха за пазара – да не ги срещне ага или кехая и да рече:

– Мое е. Откраднал си го!

На шестия ден Лазар и Тръпко влязоха в село Сърпец. То беше собственост на битолския бей, свършили бяха вече и тук с вършитбата. Селяните забелязаха отдалеко двуколката на Глаушев, посрещнаха го неколцина край селото и го въведоха в един близък двор. Весели бяха тоя път селяците и радостни – позакрили бяха повече жито, някои обещаха на Лазар по десет, та и до двайсет кила. А и в Сърпец имаше неколцина с по малко своя земя. Раздаде и тук Лазар по някоя пара – да се знай, че житото е купено, – сетне те с Тръпко ядоха мека селска баница с овче кисело мляко. На обед стана дума за Атанас Кривиот. Попита за него Лазар, беше му стар познайник, а не дойде той с другите селяни от Сърпец да му продава жито.

– Болен е – рече един от селяните.

– Болен – обади се друг. – Удари го Арап ага с куршум!

Стана Лазар от траpezата и отиде да види приятеля си. Атанас Кривиот лежеше по гръб на рогозка вън, пред вратата на сиромашката си къща. Казал бе да го изнесат на двора – не можеше да трае вътре, на затворено, от силен огън. Още като влезе в двора му, Лазар чу как стенеше той от мъка. Тръгнал бе с Лазара и Тръпко, също и неколцина от селяните, но Атанас като че ли не ги усети, когато се спряха край него. Лежеше той с разперени ръце, лявата му нога, която беше саката още от детските му години, люшнала се бе някак встрани, главата му – едра, ъглеста – лежеше на ниска тъкана възглавница и червеникавата му брада,

небръсната от много дни, стърчеше нагоре, виждаха се едрите кости по лицето му, изпито беше то и бледо, а очите му, извърнати, гледаха високото ведро небе. На разголените му гърди – и те с ребра като шини, – между везаните пазви на кошулята му, се виждаше груба, зацапана превръзка с потъмнели кървави петна по нея. Той дишаше тежко, с полуотворени уста и час по час дъхът му преминаваше в болезнен стон. Лазар го погледна някое време, но някак не се уплаши за приятеля си, макар Атанас да лежеше отпуснат на земята и да стенеше мъчително. Силен изглеждаше той и сега, проснат на земята с кривата си нога, с тая кървава превръзка на гърдите – силен и целият от едри, здрави кости. Лазар от сърце му рече:

– Не бой се, Атанасе... Ще ти мине.

– Вода... – раздвижи пресъхнали, напукани бели УСТНИ раненият.

– Е, потрай. Не е хубаво да пиеш сега много вода – рече пак Лазар.

Атанас изви към него очи и погледът му отеднаж се съживи, избистри се:

– Ти... пак ли си дошъл... за жито? Ех, аз...

– Не бой се, Атанасе. Аз тебе нема да те оставя.

– Виж там со жената... тя знай.

Атанасица като че ли тъкмо това бе чакала, показва се на вратата. Лазар не беше я виждал досега и спря върху нея поглед изненадан. Тя беше на възрастта на мъжа си – около тридесетгодишна – – и в селската си руба изглеждаше като преоблечена гражданка – – толкова бяло и чисто, нежно закръглено беше лицето ѝ, с големи, живи черни очи, които гледаха умно и приветливо изпод придръпнатата напред селска кърпа. Тя се приближи леко, плавно на малките си боси нозе и рече с наведени очи:

– Само вода иска. А рекоха да не му давам много.

Лазар попита младата селянка:

– Имате ли жито за продаване?

– Имаме няколко кила. Лазар ѝ подаде две лири:

– Ще го донесе некой от вашите люде и тогава ще го премерим. Е, хайде, Атанасе, сбогом. Не бой се, брате, ще мине. И аз едно време тъй, дванайсет дни се мъчих ни жив, ни умрел.

Като излязоха от двора на Атанаса, един от селяните побутна Лазара с лакът, поприведе се към него:

– Заради жена му го удари мръсният. Тука, в двора му. Атанас, нели го знайш, с ръце го изхвърли от къщата си, а той с пицола в гърдите. Не легна Атанас дори до вечерта, ама после рече: „Лошо ми е.“ А она

пес, Арап ага, пак се навърта около къщата му. Боим се да не му влезне пак некой ден. Вардиме ги ние, не ги оставяме сами, ама, знайш ли, турска сила. Ще ти влезе с оръжие.

– Кой го лекува? – попита Лазар.

– Имаме тука един старец. Ама щом оживе досега, може и да преболей.

Веднага след пладне Лазар и Тръпко тръгнаха с двуколката за други села, сега вече отгатык шосето за Битоля. Беше горещ ден и тъкмо по най-горещите часове, та Лазар извади чиста носна кърпа и я сложи на главата си под феса, да му пази сянка. Попогледна го Тръпко от страни – би искал и той да си сложи кърпа на главата, види се, така беше по градски, но нямаше носна кърпа. Мълчаливо се полюляваха те върху твърдата седалка. Лазар пак се бе размислил за селските люде, пред очите му беше все Атанас Кривиот, жена му, Хайредин Арап ага, та забравяше дори да подръпне поводите. По едно време Тръпко го сбута с лакът:

– Турци.

Лазар се сепна, подигна очи: по пътя пред тях, отгатык един завой, бяха се задали шестима турци на коне. Арап ага! – мина през ума на Лазара и бърза тръпка прониза тялото му. Той не сваляше очи от шестимата конници и чу гласа на Тръпко, като ехо на собствените си мисли:

– Арап ага е. Ето ти сега среща!

Лазар се огледа – от двете страни на пътя се издигаха невисоки брегове и къде би могъл да избяга, да се скрие човек тук, из полето, а шестимата конници не бяха ни на двеста стъпки. Срещата беше неизбежна, Лазар забеляза как бе побеляло лицето на Тръпко, но неговото изглеждаше още по-бяло под шарената му носна кърпа. И не се решаваше да заговори, за да не го издаде гласът му Най-сетне каза:

– Ще гледаме да минем така, ама... И нема да слизаш от колата, чу ли? Ще ни сгзят с конете си, ако слезем. Подигни се малко, подигни се...

Той се приподигна и сам, бръкна с ръка под капака на седалката, извади револвера и бързо, незабелязано го мушна в пазвата си.

– Това нещо в пазвата се носи – рече тихо Тръпко. – Да ти е секога подръка...

– Тежи. Пък си рекох, може и да не ни е нужен... Лазар виждаше как трепереха ръцете му. До него Тръпко седеше като вкаменен, пребледнялото му лице беше изопнато, не трепваше той и с очи Сега Лазар го побутна с лакът:

– Чуваш ли... Каквото и да става няма да слизаме. Да не земеш да

скачаш! И не бой се, може и нищо да не стане.

Тръпко не се помръдна и като че ли каза на себе си:

– Ще изпия кръвчицата барем на един, па... Само ако...

– Ама ти немой... Само ако стане нужда. Е, бог Да помага...

Турците бяха вече близу.

– Продумаха си нещо – рече тихо Тръпко. – Познаха ни.

Лазар се изкашля пресилено.

Срещата стана тъкмо на завоя. Лазар и Тръпко гледаха пред себе си, като че ли нищо не забелязваха, и от колата нема. Лазар усърдно дърпаше поводите, да отклони коня по дясната страна на пътя. Двама от конниците – Хайредин Арап ага и още един от другарите му – вече отминаваха двуколката, ала точно пред нея се изпречиха другите четирима, та конят от колата дори блъсна едрата си глава в гърдите на един от турските коне. И се чу гласът на Кючук Кадри:

– Полека бре! Ще газиш бре!

Той цял бе се изкривил на коня си, та и дребното му лице бе се събърчило в злорада усмивка, но очите му гледаха втренчени и мътни.

– Нема да те сгазя... – продума Лазар и чакаше да се дръпне турчинът от пътя му, приподигнал двете си ръце с поводите.

Тогавя се обади Хайредин Арап ага, застанал с коня си край колата:

– А бре... Ти пак ли си тръгнал да буниш селяните! – И турчинът изпусва гнусно на турски.

Лазар го погледна и чувствуваше как бие сърцето в гърлото, но вече не от страх. Гласът му изхриптя:

– По работа съм тръгнал, Хайредин ага. Недалеко оттук – нататък, където започваше завоят, – пътят хлътваше в дълбок дол. Тъкмо в тоя миг оттам се зададоха други четирима конници, които яздеха бързо, а около тях припкаха няколко ловджийски кучета. Лазар и не ги забеляза, той следеше зорко неспокойната дясна ръка на Арап ага, както беше увиснала край седлото му – малка и черна, дори синкава; с другата ръка турчинът държеше юздата на коня си, Изеднаж той дигна колебливо свободната си ръка и я сложи върху дръжката на револвера в сияхлъка си. Лазар пусна поводите и скочи в колата, след него и Тръпко.

– Що бре, що бре! – опули черните си очи Арап ага, разтегна презрително дебелите си модри бърни. – Що рипаш такъв...

Довтасаха и другите четирима конници, лавна куче. Лазар се обърна бързо – нова опасност ли бе дошла! – но видя на пътя Кемал бея, господаря на село Койнево, което се виждаше оттатък Сърпец. Беят едва що бе задържал ата си, който дълбаеше с копита в праха, и клатеше

малката си суха глава, а досам него бе застанал също на хубав кон Таки Брашнаров и току му прошепна нещо. Бяг кимна. Зад тях стояха също на коне други двама турци, види се, люде на бея, по седлата им висяха убити птици и два заека – те и четиримата носеха отпред, в скутовете си, ловджийски пушки. Лазар чу гласа на бея, който каза на турски:

– Остави, Хайредин ага, остави. Хайде с нас. Ще обядваме заедно.

И той отпусна юздата на ата си, който заситни по пътя нататък. Редом с него подкара коня си и Таки Брашнаров, дигнал горделиво глава, и нито се обърна да погледне Лазара. Отминаха те, следвани от двамата слуги на бея, изтупотиха с конете си след тях и другите шестима турци. Погледна Лазар – пътя пред него беше свободен – и току се отпусна върху седалката. Седна мълчаливо до него и Тръпко.

– Гледай ти... – продума глухо Лазар. – Може Таки Брашнаров да ни спаси...

– Аха! Той... на бега! Рече му нещо, видех. Лазар посегна с все още разтреперани ръце към поводитите:

– Ако ни е сторил такова добро – добро и него да стигне! Що, християни сме най-послед! Дий...

Конят тръгна с обикновения си ход, сякаш никога не бе и спирал. Минаха завоя и приближаваха да се спуснат в дълбокия дол, когато се чу зад тях вик и глух тропот от конски копита. Тръпко се извърна:

– Пак идат! Двама.

Погледна през рамото си и Лазар. Другите турци бяха изчезнали по посока на Сърпец, но двама от тях тичаха насам с конете си. Пак се чу вик.

– Нема да ги чакаме – рече бързо Лазар. – Не идат за добро.

Той задърпа поводитите бързо, нетърпеливо, ала конят не променяше своя равномерен ход. Завика и Тръпко, замаха с ръце:

– Дий, пусто! Дий...

Той удари с длан коня по задницата, посегна за камшика и започна да удря безмилостно. Конят само поприсвиваше задницата си, но продължаваше да тепка все тъй равномерно, да поклаща глава, сякаш глух и сляп за виковете и ударите на двамата мъже в колата.

Навлязоха в дола. Беше доста широк, обрасъл бе тук и там с храсти, с къпини и шипки от двете страни на пътя, който извиваше надолу, в дъното на дола се виждаше дървено мостче.

– Да скачаме! – рече Тръпко. – Ще се скрием някъде...

– Ще ни настигнат с конете. Къде ще се скриеш тука! Тогава се чу нов вик, сякаш над главите им:

– Стойте бре, керати! Чакайте бре!

Двамата конници бяха излезли над самия дол. Лазар не преставаше да дърпа поводите. Тежката двуколка се подрусваше и се люшкаше надолу по неравния път. Някъде подрънкваха хлопотари, но не се виждаше наоколо! никакъв друг човек.

Екна изстрел. Още същия миг над главите на двамата пътници бръмна тежък, едър куршум. Още еднаж. Поприведоха се те и двамата в колата, Лазар се поизвърна да погледне – двамата конници, след като бяха изгърмели пушките си, сега дърпаха юздите на конете си, да настигнат колата.

– Дръж! – хвърли поводите Лазар в ръцете на Тръпко и се обърна присвит върху седалката, измъкна револвера от пазвата си.

Чу се гърмеж и сякаш по цялото долище, големият тежък револвер отскочи в ръката на Лазар – той за пръв път стреляше с него. Стисна го по-здраво в ръката си и гръмна още еднаж. Турците горе сега дръпнаха още по-силно юздите на конете си, за да ги задържат по нанадолнището, и току спряха там и двамата. Колата изтропоти по дървеното мостче и скоро се скри зад един близък завой. Като излязоха на другия бряг на дола, – двамата пътници видяха как турците се връщаха с конете си по пътя за Сърпец.

Не след много време пътниците стигнаха до битолското шосе. Лазар спря колата. Междуселският път пресичаше шосето и продължаваше да криволичи отгътък. По цялото голе и отвъд шосето се виждаха разхвърляни тук и там тъмни купчини от селски къщи, белееха се край тях господарски кули. Лазар въздъхна:

– Хайредин Арап ага е сега тука цар и господар... Нема да ни изпусне, ако ни срещне още еднаж.

Той дръпна повода и конят зави по шосето за Преспа.

VIII

Тая година на панаира в Преспа пристигнаха и двама руснаци. Пред тяхната сергия се трупаше повече народ, отколкото навсякъде другаде. И колкото искаха людете да видят стоката им, много повече искаха да видят тях самите. Бяха млади – по на тридесет, тридесет и пет години. Чуваха ги людете как се наричаха помежду си, та запомниха имената им: Николай Никитич и Иля Андреевич. Някои се връщаха по два и по три пъти да ги погледат, да ги послушат. Николлай Никитич беше

тъкмо руски човек, както си мислеха преспанци и другите панаирджии: едър, с плещи четири педи широки, главата според тялото му, голяма, кръгла, с дълги тъмноруси коси; той гледаше със светлосините си очи някак втренчено, като че ли се готвеше да попита нещо; дебелите му вежди бяха едва-едва присвити и погледът му би изглеждал строг, да не беше лицето му така широко, някак по детски розово, а под дългите му, гъсти мустаки се спотайваше усмивка. Той се смееше с цяло гърло, кънтяха широките му гърди и гласът му беше гръмлив, плътен, чуваше се надалеко. Никитич изглеждаше с няколко години по-стар от Иля Андреевич. Те и двамата бяха еднакво облечени – с рубашки, с широки панталони, мушнати в юфтени ботуши, – – но Иля Андреевич някак се губеше в това руско облекло и би му приличало повече калугерско расо. Времето по тия места беше още горещо, а те и двамата носеха черни кожени калпаци и тясното бледо лице на Иля Андреевич изглеждаше още по-бледо. Той също имаше дълги коси, но почти черни и лъскави, имаше неголяма, доста рядка брада, тъмните му очи гледаха тъжно, замислено и такъв беше Андреевич – тих човек, мълчалив.

Още през първите два-три дни целият град научи две техни думи: харашо и братушка. Николай Никитич постоянно повтаряше с гръмливия си глас:

– Ну... Харашо, братушка!

Преспанци и целият панаир от него научи тия руски думи.

Руснаците Докараха на панаира две брички с шарени Дървени вагончета, по-големи и по-малки, разни други дървени вещи, работени на струг, разни кръстове – от стъкло, от липа, от абанос, – икони всякакви и от всякакви големини, печатани с ярки бои на корава хартия и на гърба им – житието и подвизите на светията, тропарът му и все на руски език; продаваха те и всякакви църковни книги с хубави подвързии и без подвързии, печатани на бяла хартия и пак на руски език. Купувачът ще посочи какво иска да вземе, а Николай Никитич ще рече с гръмливия си глас:

– Харашо, братушка!

И казва цената – малко по-иначе, но се разбира, а което не се разбира – той го показва с дългите си, дебели пръсти. На алените му устни трепти усмивка и пак ще каже на друг някой купувач: – Ну, харашо, братушка!

Откакто започна панаирът, из чаршията ходеше всеки ден чаушът Шериф ага с други двама заптии – да пазят ред. Тоя път на панаира имаше и други чужденци, дошли от далечни, чужди места – италианци,

немци, гърци от Гърция, – но чаушът Шериф ага не се спря пред никого от тях да търси тескере, а се спря тъкмо пред двамата руснаци.

– Тескере, тескере! – повтаряше той и с уста, и с очи, и с ръце, та пискюлът на феса му се размахваше на всички страни.

А Николай Никитич и на него каза:

– Харашо, братушка.

Сега бяха се събрали още повече люде пред сергията на руснаците – да видят какво ще стане – и един от тях услужливо подсказа, като посочи с глава отминалия чауш.

– Той е турчин.

– Знааю... – махна нехайно с ръка Николай Никитич.

Другият, Иля Андреевич, рядко ще пророни по някоя дума, но той като че ли по-добре разбираше езика на тукашните люде и никога не сбъркваше, когато връщаше пари или трябваше да подаде някой предмет, поискан от купувачите. Още през първите два дни той на няколко пъти остави Николая Никитича сам на сергията и тръгна да ходи насамнатам из чаршията, като се спираше често да погледа, да послуша. Беше, види се, любопитен човек и не жалеше много парите – купи някои вещи, които по тия места се смятаха за най-обикновени: едно малко кантарче с топуз, едно склопено ножче, един чифт шарени вълнени чорапи, един шарен капаклия сахан, една малка пита мазен афион, няколко вида тютюн и други някои такива неща, които сигурно му се виждаха любопитни и кой знай дали биха му влезли в работа.

Още на втория ден пред сергията на руснаците се спря и Райко Вардарски. Той разгледа книгите, които бяха наредени там, сетне поглади брадата си и попита бавно, разчленено, боеше се, изглежда, дали ще го разберат руснаците:

– Немате ли вие други руски книги?

Николай Никитич се извърна към Иля Андреевич и чакаше той да отговори. Иля Андреевич попогледа с тъжните си очи необикновения купувач и тихо попита:

– Какви други книги бихте желали вие?

– Наука. И за прочит книги.

– Нямаме – отговори Андреевич, но сетне попита: – А вие четете ли руски?

Вардарски пооправи превръзката на окото си:

– Разбирам по малко...

Андреевич не сваляше замисления си поглед от него и пак тихо рече:

– Аз ще ви дам една моя, собствена книга. Почетете от нея, докато сме тук. – Той като че ли също се боеше, че Вардарски няма да го разбере, та продължи и повтори: – Можете да я задържите три-четири дни, ние ще останем тук още три-четири дни, а може и повече. – Той посегна към една кожена чанта, порови там с бледите си, тънки ръце и извади неголямо томче, подвързано с кафява кожа. – Заповядайте.

Вардарски взе книгата, разтвори я, прочете на първата страница: „А. С. Пушкин. Полтава. Борис Годунов“. И така, с поглед в книгата, рече:

– Пушкин. Велик руски книжовник. Чел съм, чел съм...

– Да, да – повтори след него Иля Андреевич. – Велик руски поет.

Вардарски притисна книгата на гърдите си, кимна живо:

– Благодарен съм ви много!

– Ну... моля. Щом и двамата сме приятели на хубавата книга...

Вардарски отеднаж попита:

– Ами вие къде сте настанени, къде сте на квартира?

– В някакъв хан. В двора на един хан.

– В двора!

– Даа... – И Иля Андреевич едва-едва се усмихна с тънките си устни: – Има там две наши брички... в тях спим. В нашите брички.

– Така не може! – викна Вардарски, и той с гръмливия си глас, та дори и Николай Никитич го погледна с любопитство. – Аз ще ви намеря по-хубава квартира; Ще дойдете при мене, в моята квартира!

– Но ние имаме коли, коне...

– Има место и за тех.

Вечерта, по тъмно, Вардарски заведе двамата руснаци в квартирата си, заедно с колите им, със стоката им. Радостно възбуден, нетърпелив, щедър, той дигна на крак всички там – и хазайте си, които едва що бяха се прибрали от панаира, и селското семейство, което живееше също там (омъжена сестра на Тръпко Велев с мъжа си и децата си), прибра се и Тръпко, притичаха на помощ и няколко съседки. Вардарски надонесе меса, риба, тазгодишни пилета, ракия, вино и всичко, що можа да се намери за ядене и пиене, натрупа там, като да се готвеше за сватба. Надойдоха и много други люде от махалата, та дори и Ташка Утката се показа на вратника си – всички искаха да погледат, да се порадват и поначудят на двамата руснаци. После, когато сложиха трапезата на малкото чардаче, седнаха там и мнозина от съседите и не толкова от стървотия, а повече от радост – да седнат на една трапеза с руски люде. Там беше непрекъснато и Тръпко, на крак и той през цялото време – прибра двете

брички на сгодно място, поизчисти конете, напои ги, даде им сено, помогна на двамата гости да се умият на кладенеца. Като седна и той на общата трапеза, сякаш не се сещаше да сложи залък в устата си и не сваляше очи от руските люде. Като видя Николай Никитич мъничките ракиени чашки на трапезата, учуди се на тия орехови черупчици и помоли да му сипят ракия във водна чаша. Чукна се той най-напред с Вардарски, но после протегна чашата си към Тръпко:

– Ну, маладец... къде е твоята чаша?

Тръпко се чукна с него с разтуптяно сърце, а после наскачаха всички да се чукнат с веселия русин:

– Наздраве, братушка! Харашо, братушка...

Николай Никитич привличаше погледите на всички. Едър и силен, какврто беше, той също ядеше и пиеше юнашки, а смехът му, широк и звучен, се чуваше надалеко. Гледаха го людете наоколо и си мислеха със спотаен копнеж: ето истински руснак! Да размаха сабя, не ще устои ни един поганец срещу него, ни самият султан. Ех, господи, смили се над поругания християнски народ.

Тих, кротък беше и сега Иля Андреевич, но и неговите тъжни очи се развеселиха сред толкова радост и обич. До него седеше Вардарски и те дълго говориха за наука и книги, говориха и за много други неща – Иля Андреевич беше любопитен човек, за какво ли не попита и разпита Вардарски и другите люде на трапезата, пък и сам разказа едно и друго за своята далечна родина.

Николай Никитич изпи още една водна чаша с ракия и я чукна празна на ниската софра. И на това му се чудеха людете наоколо, че пиеше ракия и във време на вечерята, а по тия места ракия се пиеше само преди ядене. После той се попридръпна, ниското столче изскърца под великанското му тяло, пооглади Никитич дългите си мустаки, пое издълбоко въздух с притворени очи и запя изтихо през нос. Людете наоколо се умълчаха. Тогава Никитич дръпна едрата си глава назад, та косите му легнаха чак на гърба, и се разля нашироко мощен глас – кънтящ издълбоко, плътен, мина стремителен през сгъстилата се наоколо тишина и полетя далеко-далеко над притихналия град, може би чак до звездите горе, надвесили се ниско над земята, ярки, пламтящи във ведрата септемврийска нощ. Тоя хубав, чист глас ту се връщаше притихнал, укротен, пълен с копнеж и страст, ту се понасяше отново с голяма сила, свободен, преодоляващ всякакви прегради, нашироко и надалеко, до безкрай. Мнозина на трапезата бяха навели очи и слушаха със спотаен дъх – песента бе габнала мислите им, отлетели бяха те с нея и накъде?...

Може би далеко там, по непознатата, велика земя на дядо Иван. Когато Николай Никитич млъкна и от всички страни нахлу разлюляната тишина, чува се тук много въздишки, но повече от радост, макар неизпитана докрай.

Николай Никитич пъ още, но най-сетне разпери ръце срещу своите сътрапезници:

– Ну... попейте и вие, братя! Да чуем и някоя ваша песен.

Тогава стана Вардарски и донесе тамбурата си. Той дръпна няколко пъти с жилавата черешова коричка, разпиляха се наоколо и се стопиха бързо в настаналата тишина няколко еднообразни, меки, нежни звуци. И Вардарски като че ли забрави тамбурата в скута си. Сключиха се скръбно тъмните му вежди, а окоето му преди това още се обля във влага и той викна, та запя:

Върни се, Тане, чендо на майка, коньот ти цвили, не йе на арно...

Когато млъкна Вардарски, някои от людете там плачеха. Николай Никитич седеше загледан пред себе си и може би чакаше песента да продължи още. Обърна се Иля Андреевич към Вардарски и му рече тихо:

– Тъжна песен... – Сетне кимна с глава живо и добави: – Но хубава, много хубава!

Обади се и Николай Никитич, както беше загледан пред себе си:

– Хубава... И като че ли разказва нещо, говори. И с мелодия, и с думи... О, хубава!

И току махна той широко с ръка в буен порив, запя отново, екна гласът му пак, с още по-голяма сила.

Не заспа до късно през нощта тая тиха иначе, бедняшка махала на Преспа.

Двамата руснаци останаха в Преспа още четири дни – не дочакаха края на панаира, макар стоката им да не беше съвсем разпродадена.

– Останете още – каза им Вардарски. – Да си разпродадете поне стоката.

– Ще я разпродадем, ще я разпродадем – отвърна Николай Никитич. – Нали ще се спираме тук-там из пътя... Дълъг е нашият път.

Те бяха минали по Дунава до Свищов и оттам – през София, Ниш, Куманово, Скопие, Велес, Прилеп, Битоля, а сега трябваше да се върнат пак в Битоля и оттам – през Лерин, Воден, Енидже Вардар и през Солун – за Атон. Тръгнаха бяха по търговия из тия места в турската империя и като благочестиви, православни християни те нямаше, разбира се, да отминат светия полуостров в Македония. Те, въпреки, не казаха никому

къде бяха минали и къде щяха да минат, пък и никой в Преспа не ги попита. Само Тръпко Велев мислеше за дългия им път и беше като в треска през тия няколко дни. Ставаше рано сутрин да се погрижи за конете им – нали и той живееше там, в къщата на Аце Кутрев, със семейството на омъжената си сестра, – а вечер бързаше от дюкяна да им помогне да приберат стоката си, да се приберат в квартирата си. Щом се научи, че вече си тръгват, реши се той и каза на Николай Никитич, а гласът му едвам се процеди през стиснатото, пресъхнало гърло:

– Вземете и мене с вас...

– Що? Що каза?

– Да дойда и аз со вас, в Русия.

– О, братко мой, о, братко мой! Но какво ще търсиш в Русия!

– Там е хубаво. Там... харашо.

– Даа... Хубаво е там.

– Тука има турци... лоши турци.

– Но ти... бий лошите турци!

Тръпко наведе глава, идеше му да заплаче. Погледа го Николай Никитич, сложи ръка на рамото му. Тръпко беше пъргав, работлив момък, досетлив, грижил се бе добре за тях през тия няколко дни, а ето сега – готов беше да заплаче за Русия. Разчувствува се Николай Никитич, дожаля му за младия човек. Стисна, разтърси той рамото му, сякаш да го накара да се разбуди, да се съвземе, и рече:

– Няма по-хубаво нещо от родината, млади човече, от родната земя!

По своему разбра думите му Тръпко и отговори с бликнала надежда в гласа си:

– Аз немам никакви роднини тук, ни баща, ни майка, само сестра ми, но тя е омъжена...

Погледна го пак Никитич, разнежи се от погледа му – влажен, пълен с надежда.

– Ще поговоря с другаря си за тебе – каза той най-сетне.

Учителят Вардарски сложи богата трапеза за двамата си гости и през последната нощ. Той покани тоя път и Лазар Глаушев с Ния, и Андрея Бенков, покани и учителката Руменова. Надойдоха и тоя път съседи и може би повече, отколкото на първата гощавка – да погледат и да послушат още еднаж руските люде. Но сега никой не дойде с празни ръце – всеки донесе или баница, или топла погача от чисто брашно, или печена кокошка, или чифт шарени преспански чорапи, или везана кърпа. Трепереше и буботеше развълнуван гласът на Никитич, ще прегърне той някого, ще стисне другиму ръката.

– Добри хора! Мили хора! Братя...

Напълниха се три големи синии – човек до човек, а някои насядаха и направо на чардака, чак на стъпалата му. Ядене и пиене имаше за всички. Поканиха Ния Глаушева да седне между двамата далечни гости, а те не можеха да се нагледат на хубостта ѝ. Бледо беше лицето ѝ, косите ѝ, дигнати на буфанто, с тежък кок на тила, изглеждаха още по-черни, погледът ѝ, забулен в дългите мигли, тежеше от душевна умора и скръб, но устните ѝ се усмихваха от любезност към двамата гости, от почит към трапезата. Те двамата не знаеха как да ѝ угодят, ту единият от едната ѝ страна, ту другият от другата страна – Иля Андреевич се посьживи, посепна се, а Николай Никитич не викаше вече тъй гръмка, не ширеше ръце, не изпиваше наеднаж големи чаши ракия. Насреща им седеше Вардарски. Той не погледна нито еднаж Ния, докато седяха на трапезата – да не забележи някой между толкова люде, че я гледа, боеше се той от собствения си поглед. Но беше сита и пресита душата му, щом Ния беше толкова близу и той чуваше гласа ѝ, тихия ѝ смях.

Ала колкото бяха двамата далечни гости очаровани и възхитени от хубостта на Ния Глаушева, те още повече се зарадваха, когато дойде Иванка Руменова и заговори с тях на родния им език. Доведе я Андрея Бенков, поканиха я да седне от другата страна на Иля Андреевич. Макар да беше той по-тих, по-мълчалив и да изглеждаше по-млад от другаря си, забелязали бяха всички, че Николай Никитич се отнасяше към него по-почтително, питаше го за всичко и нищо не вършеше без негово съгласие. Е, нека седне учителката до него – той е може би по-учен, по-богат, по-важен от другаря си – и всички се раздвижиха да ѝ сторят място до Иля Андреевич. А тя изеднаж като че ли се поуплаши, позамисли се, умълча се и току поглеждаше с бързи втренчени погледи съседа си. Той се обръщаше и към нея, както към другата си съседка, дори по-често към нея, най-сетне и тя се съживи, развесели се, забрави внезапната си уплаха. Все ѝ се обаждаше и Николай Никитич, както стърчеше над всички, през главата на Ния и Андреевича, сякаш не можеше да се насити да говори с нея на руски. И това ѝ каза:

– Знаете ли... като ви чух, като че ли отеднаж се намерих в Русия... Такава радост. Ех ти, матушка Русия!...

Весело беше и тоя път на чардака на Аце Кутрев. И докато всеки беше записан със своите съседи на трапезата – да си поговори, да се посмее, – Иванка Руменова току се поприведе към Иля Андреевич и тихо го попита на руски, без да го погледне:

– Павел Сергеевич... как сте попаднали тук? Иля Андреевич

отговори по същия начин – тихо, едва чуто:

– Нямате ли грешка?

– Нямам грешка...

– Да, госпожице Руменова, светът не е много широк, щом ние с вас се срещаме пак. Но за това ще си поговорим после, насаме – и той се обърна към нея с многозначителен поглед: – Разбирате ли? Тук никой нищо не знае за мене.

Тя улови погледа му и кимна леко: – Да. Но, извинете, не мога да се сдържам... само за Таня... Как е тя?

– Добре е. Омъжи се. А вие?

– Не. Аз още не. Учителствувам.

– Вярвам, че сте щастлива. Нали за това мечтаехте: да станете учителка?

– Да. Доволна съм.

Сетне те започнаха друг разговор. Веселбата на трапезата ставаше все по-шумна, започнаха и песни. Иля Андреевич (Павел Сергеевич) не забравяше и другата си съседка – Ния, – не забравяше и другите си сътрапезници. Веселеше се заедно с всички други и Иванка Руменова, отговаряше, когато я питаха нещо, усмихваше се приветливо, поднасяше на Андрея Бенков срещу нея някое по-вкусно късче – знаеше тя, че Андрея се стеснява да си вземе сам. Но през всичкото време мисълта ѝ летеше към далечна Русия, в паметта ѝ оживяваха един след друг незабравими, пък и забравени вече спомени...

Последните си две години в Русия тя прекара не като затворена пансионерка, а живееше в отделна квартира, като свободна гражданка заедно с други две български девойки, които следваха в същата гимназия в Киев. Тяхната ученическа квартира бе станала постоянно свърталище на българските младежи, които следваха по това време в разни киевски учебни заведения. В квартирата им идваха и руски младежи и най-често от всички нейната съученичка Татяна Сергеевна. През един снежен декемврийски ден – спомняше си и сега Руменова – Таня доведе в квартирата ѝ своя по-стар брат, същия този Павел Сергеевич, доста спретнат, но меланхоличен поручик с тънки, черни мустачки, които бе пуснал някак по старчески да растат на воля. Тогава той нямаше брада, но тая рядка брадица и дългите коси не можеха да променят чистата, сякаш прозрачна бледост на тясното му лице, изразът на погледа му оставаше все тъй съсредоточен и тъжен, същото беше и широкото, гладко чело. Руменова позна веднага младия руски офицер. Още при първото си посещение в квартирата ѝ в Киев той бе казал, че иска да учи

български език. Помагаха му всички там, а Павел Сергеевич беше усърден ученик. Още тогава, види се, той се е готвил за това свое пътуване.

Малко преди полунощ станаха всички от трапезата. Време беше за почивка и сън. Двамата руски гости тръгнаха на дълъг път рано на другата сутрин. Иванка Руменова и Павел Сергеевич тръгнаха заедно през двора и поизостанаха след другите гости, които си разотиваха. Павел Сергеевич каза тихо:

– Аз съм тук по служба, госпожице Руменова.

– Не се ли боите, че ще ви открият турците?

– Немного. Ние сме пътуващи търговци с най-редовни документи. Освен това в Цариград има руски пълномощник, който влиза направо при султана и се грижи за руските поданици в Турция. Разбира се, ние се пазим да не даваме повод за подозрения, но и тук сме под покровителство на могъща Русия. Видях аз колко много се боят турците от нея.

– А видяхте ли пък ние, българите, колко я обичаме?

– Да, госпожице Руменова! Видях аз колко много любов има във вашия народ към моята родина. И ще кажа именно това най-напред, дето е нужно, и на всички там, да знаят всички затая голяма обич. Но, моля ви, тук никой да не знае, че сте ме познали, дори и най-близкият ви човек.

– Никой няма да узнае.

– А може и пак да се видим и без да става нужда да крием, че се познаваме отдавна.

– О...

Той ѝ подаде ръка. Стигнаха бяха до вратника, а на улицата вън бяха се спрели и ги чакаха съпрузите Глаушевци, Андрея Бенков, Вардарски и Николай Никитич, който разправяше нещо оживено, та цялата улица ехтеше от могъщия му глас. Павел Сергеевич каза на учителката все тъй тихо:

– След два или три месеца, когато ние с моя другар ще сме много далеко оттук, кажете на вашите най-близки люде, които заслужават доверие, че след три или четири години, така мисля аз, Русия ще воюва с Турция. Кажете им, за да се радват. Сбогом, госпожице Руменова!

– Сбогом, Павел Сергеевич... – И гласът на Руменова потрепера: – Благодаря ви, благодаря ви за голямото доверие и... за голямата радост! Поздравете Таня. Много, много! Не съм я забравила, милата...

В утихналата къща на Аце Кутрев двама души не мигнаха през цялата нощ: Вардарски и Тръпко Велев. И двамата бяха легнали вън. Вардарски бе отстъпил стаята си на руските си гости и през тия няколко

нощи спеше на чардака, а Тръпко през цялото лято спа под един навес до стаята на сестра си.

Ния Глаушева прогони съня от очите на Вардарски. Това ставаше често с него, когато се случеше да я види, да бъде близу до нея. А тая нощ той и поплака в тъмнината; плачеше и със сляпото си око, намокри се превръзката му, та я захвърли. Нямаше от кого да се бои в нощната тъмнина, че ще види грозната дупка на изваденото око, че ще види сълзите му. Той ги остави да текат, да текат – нямаше от кого да се крие в тъмнината. Той плака за себе си, плака тоя път и за Ния. Щастлив беше и блажен, докато седяха тая вечер един срещу друг, макар да се реши да я погледне едва когато станаха всички да си вървят. Но той плака и за нея тая нощ – такова беше нейното лице и много скръб тежеше в погледа ѝ. Какво ставаше с нея от някое време? Щастлива ли беше тя в живота си, или пък страдеше от някаква скрита мъка? Той няма да узнае никога, тя няма да му каже никога – далеко беше от него.

Но той плака може би защото пи много вино тая вечер... Той усети как мина Тръпко откъм другата страна на къщата и прекоси двора с тихи стъпки – отиде да види конете на руснаците. Вардарски знаеше, че младият момък заминаваше днес с двамата руснаци – предния ден те с Лазара Глаушев бяха го снабдили с тескере до Солун, а оттам нататък той оставаше под покровителството на матушка Русия. Така бяха уговорили с Иля Андреевич и Николай Никитич: от солунското пристанище нататък те щяха да го водят. Ще ги дигне руски кораб. Вардарски едвам се беше въздържал да не каже:

– Вземете и мене!

Съживила се бе в сърцето му старата съкровена мечта: Русия! Да се учи там. Ала късно беше вече, много късно беше за него...

Попридигна се на лакът Вардарски. Студени бяха станали вече нощите, едва сега усети той. Наближаваше да се раздени. Изпод самата стряха на чардака надничаше Зорницата – слязла бе ниско тя, бяла, пламтяща искра, да поведе зората иззад тъмните планини на изток. Някъде към кладенеца изникна пак сянката на Тръпко в звездния зрак на ялната нощ. Вардарски тихо подвикна:

– Тръпко...

Младият момък се приближи към оградата на чардака и прошепна:

– И ти ли не спиш, даскале...

– Днес тръгваш, а?

– Тръгвам.

– Радваш ли се?

– За кого ще жаля тука... Сестра ми... деца си има, мъж...

– Ех... Младо си още. А ще ти дожалее и за това камъче – хе, дето е под нозете ти сега, и то даже ще те тегли насам. Но върви, върви. Щастлив си ти с тия добри люде. И да ги слушаш добре. А като ти дойде време, ти пак ще се върнеш тука. Така е то.

Тръпко помръдна с едната си нога, помръдна и с другата, погледна там, долу, сякаш да види в предутринната тъмнина камъчето, което ще го доведе пак тука. Охо! Да отиде еднаж там, там... в Русия!

Той нищо не отговори на учителя.

Откъм стаята на Вардарски се дочу тихият гласна Иля Андреевич:

– Никитич... Време е вече. Никитич...

Тръпко се отдръпна бързо от оградата на чардака и изчезна пак натък, към колите на руснаците; там бяха и конете им. На изток бе изгряло бледо сияние и сякаш още по-ярко трептеше там бялата предвестница на зората. По двора се чу тропот на конски копита. Тръпко доведе конете на кладенеца, да ги напои. Сетне ги върна и ги впрегна в колите. Изведе и двете коли, една след друга към вратника. Показа се на чардака Николай Никитич. Гласът му разлюля сънната предутринна тишина:

– Маладец, Тръпко! Е, хайде... тръгваме след малко. Тръпко прогони кучето и го затвори в плевнята, да не безпокои гостите. После мина на другата страна на къщата, дето беше стаята на сестра му. Тя го чакаше вече там, под навеса, и тихо подсмръкна:

– Леле, Тръпко, братче... Дали ще се видиме пак... И му подаде торба с хлябец, усети Тръпко в ръката си прашилата й влажни от сълзите на сестра му. Той посегна бързо и извади изпод твърдата сламена възглавница на леглото си голямата кама. Нямахше какво друго да вземе Тръпко.

IX

Спомнил си бе Таки Брашнаров отеднаж за своята бедна братовчедка Василица и напоследък отиваше често през свободното си време да я види поне за малко. Махленките го виждаха как се задаваше откъм долния край на улицата, винаги напет, облечен алафранга, по най-новата мода, минаваше пред портата на женското училище – къщата на Аврам Немтур, – после пред портата на Глаушевци и влизаше у братовчедка си. Сетне, обикновено след немного време, връщаше се по същия път. Появяването му на тая улица беше цяло събитие и започна да се повтаря

много често, за голяма радост на махленките. Той беше ергенин – изтънчен, богат, – те следяха възбудени всяка негова стъпка, разглеждаха облеклото му, ахкаха по голямата му хубост.

Той започна да минава толкова често по тая улица най-напред заради Ния Глаушева. Срещата му с младата Глаушева мина и замина злополучно за него и толкова бързо, че не я забелязаха дори и най-любопитните махленки. Но Таки Брашнаров не престана да посещава братовчедка си. Като минаваше толкова често по улицата, той видя в двора на женското училище учителката Руменова и сега минаваше тъкмо заради нея. Забелязаха това и махленките. Таки започна да минава по улицата в определено време – на обед, когато учителката пускаше ученичките си на обедна почивка, или вечер, когато ги нареждаше в двора на редици и ги изпращаше по домовете им. Той забавяше стъпки пред портата на училището и все нататък кривеше дългия си, винаги чисто подстриган врат.

Една вечер Руменова излезе да изпрати най-малките си ученички чак на улицата. В същото време насреща се зададе Таки Брашнаров. Спря се той на доста голямо разстояние – знаеше, че в тоя момент го наблюдаваха най-малко двайсет чифта очи – и се поклони дълбоко на учителката. Весело ѝ беше на младата учителка с тоя шумен рояк от малки девойчета, които цвърчаха като врабци и все не можеха да се подредят в две редици въпреки големите си старания, и тя кимна на поздраву му със засмени очи. Тогава Брашнаров каза с почтителен тон, без да се помръдне от мястото си:

– Не мога да се начудя, учителке, как се справяте с толкова деца и по цял ден!

– Няма нищо чудно, господин Брашнаров – отговори му приветливо Руменова. – Аз съм учителка, това е мой дълг и после... аз обичам тия малки човечи.

– Минавам аз понекога оттук, имам роднини по-нагоре, и често виждам с какво търпение вие... да, и винаги весела...

– Децата не обичат мрачни хора и още по-малко сърдити учители.

– Да знаете само как ние едно време... Имахме един даскал тука по старогръцки, кир Пападос, ще застане пред чина – тогава и чиновете бяха нещо ново – с пръчка цел аршин дълга, удари с пръчката по чина и ти скочиш. Почвай! Песен шеста от Омира. И ти почваш на старогръцки, нозете ти треперят. – Той изричаше стиховете на старогръцки, разчленено, отсечено и еднозвучно, а сетне ги преведе със същия тържествен тон:

Тъй рече той и подаде на своята свидна невеста милото чедо и тя го притисна на пазви уханны и се през сълзи усмихна, а Хектор с ръка я погали И тъй ѝ продума и рече: „Скъпа, немой да тъгуваш...“

Присвил черните си вежди престорено-тъжно, а в същото време святкащите му зеници дяволито се усмихваха, Таки попипваше деликатно с пръсти гладко обръснатата си брада и продължи:

– Даскалът удря по чина с пръчката на сека сричка, ти подскачаш, редиш дума след дума и като сбъркаш, nekъде – фрас! – с пръчката не по чина, а по главата ти. Така учехме ние некога Омира и... хм – присви той алените си устни, – аз още го помня...

Руменова го слушаше с любопитство и се учуди на неговите неподозирани знания.

– Жалко, че са ви карали насила да изучавате тая велика поезия – рече тя, – вместо да ви разкрият нейната хубост и да я обикнете свободно.

– Моето сърце, госпожице учителке, винаги е било отворено за хубостта – наведе гъстите си, женски мигли Таки Брашнаров, но и сега се виждаше как блестят през тях зениците му. Сетне той изеднаж додаде: – Ще ми позволите ли некой ден да дойда в училището, да видя как работите с тия ангелчета?

– Заповядайте... Заповядайте, когато обичате – рече Руменова и се обърна да дочака друга редица ученички, които излизаха от училищния двор.

– Благодарен съм ви... – поклони се пак тъй отдалеко Брашнаров и отмина.

Той се възползува от гостоприемството на младата учителка още на втория ден. Тя го прие в една от класните стаи, ученичките ѝ скочиха прави да посрещнат важния гост и стояха, докато се ръкува той тържествено с учителката им, а тя му подаде, леко поруменяла, единствения стол в стаята. Учителката продължи работата си, но той нищо не слушаше, а през цялото време разглеждаше спокойно, внимателно младата жена, седнал на стола край стената. Руменова беше облечена в дълга, отпусната До земята, широчка, светлосива вълнена пола, с лека връхна дрешка от същия плат и бяла копринена блуза с висока, затворена яка. Долавяха се доста ясно пъргавите, гъвкави движения на младото ѝ тяло, лицето ѝ, обхванато под едва закръглената гушка от бялата коприна на блузата и, поруменяло от смущение, изглеждаше още по-младо със своята моминска, чиста свежест. На няколко пъти тя Докосна разсеяно с поглед госта и той като чели едва сега забеляза колко много блясък

имаше в нейните сиви очи.

Но той не стоя много в училището – едва до първото междучасие. Благодарил още един път, похвали учителката за работата ѝ с подчертана сериозност на скромен, но възторжен почитател на науката и си отиде. Руменова не го видя доста време след това, но когато се появи той наново пред портата на училището, те се срещнаха вече като стари познати. И така се случваше през следващите дни, че те се срещаха доста често. Иванка Руменова скоро се досети, че зачестилите минавания на Брашнаров по тая улица не бяха заради братовчедката му или не бяха поне само заради тая любима братовчедка. Тогава тя стана по-сдържана спрямо него, съкратяваше срещите и много пъти ги избягваше. От това Брашнаров още повече се разпалваше, започна да я търси още по-често, в срещите си с нея проявяваше истинска изобретателност, за да я задържа повече. В него се разгоря с голяма сила ловджийската му страст – лов на дивеч и лов на жени, – той се боеше, че младата учителка може всеки миг да се изплъзне от ръцете му. Тъкмо така се държеше и Руменова към него – винаги беше готова да му обърне гръб; той можеше лесно да я срещне, да я спре на улицата, да я увлече в разговор, тя беше винаги внимателна, приветлива, но винаги умееше да го държи на определено разстояние от себе си. Тя не употребяваше никакви лукавства, никакви хитри клопки, а такъв беше нравът ѝ, такова беше държането ѝ към всички: свободно, прямо, честно. Вдъхновяван от своята засилваща се страст към младата учителка, той ѝ разказваше с увлечение за своите пътувания и срещи; като позна нейната голяма обич към Русия, той сякаш съвсем искрено се отказа от своето поклонничество пред Европа и пред това, което смяташе за европейска култура, за предимства на Европа; като позна нейната голяма обич към книги, към наука, към духовен живот, той започна да чете книги нощно време, вземаше ги от читалището и ги търсеше навред, за да може да ѝ говори за книги, за наука. И той, женолобецът, който приемаше и познаваше жената само като средство за наслада, започна да прави пред учителката сладководни излияния на почит и възхищение пред жената човек. Таки Брашнаров не бе се променил, но се увлече толкова много в своята страст към учителката и в своето честолюбие на завоевател на женски сърца, че и сам започна да вярва, че обича Русия повече от Западна Европа, че обича книгите, поезията, почита жената. Това беше и в природата му, да влиза с увлечение във всякакви роли, особено когато се стремеше да покори някое нежно, доверчиво сърце. Иванка Руменова се поотдръпна от него, а той се втурна подире ѝ с такава разпалена ловджийска стръв, че тя започна да

вярва във всяка негова дума и в чувствата му, както ги проявяваше спрямо нея.

Брашнарков лесно долови, че Руменова можеше винаги да се въодушеви и от една приятелска дружба с мъж, дори тя беше по своему суетна и честолюбива по отношение връзките между мъж и жена и той, ловък и съобразителен, дълго време не спомена нищо пред нея за любов, нито дори самата дума любов. Те бяха приятели, сериозни люде, които дружат и се разбират, и тя дори се гордееше пред себе си, че бе успяла по тоя начин да обуздае един сластолюбец, за когото бе дочула да се говори. В Преспа не можеше да остане скрита тая необикновена дружба, но на всеки намек или открито подхвърлена дума Руменова пренебрежително подигаше рамена или отвърщаше също тъй открито:

– Какво си мислите вие! Аз не съм дивачка. Заговори й простодушното Траяна Костадиница, прислужницата в училището, и както разбираше тя тия връзки между мъж и жена:

– Бива си го, учителке. У, какъв е хубав и богат, богат... Ама ти, душко, гледай да го заведеш пред попа. Целият град ще ти завиди!

– Само за това ли се срещат, Костадинице, мъж и жена? Само за женитба!

– Ами за що друго, учителке... то, мъж и жена... Руменова я прекъсна нетърпеливо:

– Да се видят като всички хора, да си поприказват...

– Ех, учителке... И това, ама като сте и двамата хубави и млади, то, другото, само гори во вас и не ще можете да го спрете.

Таки Брашнарков знаеше, че не можеше да скрие играта си с учителката, и като знаеше с какъв човек водеше тая игра, той я играеше открито, пред целия град – те никога не се срещаха насаме, а винаги на улицата, в двора на училището, в двора на църквата, посред бял ден. И никога срещите им не продължаваха прекалено много, никога не заговори той с недомлъвки или тихо, интимно – разговорите им, обикновено сериозни и дори прекалено сериозни, а понякога игриво весели, можеше да чуе всеки. Позавъртяха се около тях двамата доста злоезични приказки, но скоро затихнаха и Преспа сега наблюдаваше тая необикновена дружба някак отстрани и със спотаено любопитство.

Винаги бдящ, винаги нащрек, Брашнарков забеляза по едно време, че в чистите, дълбоки зеници на младата жена започнаха да припламват някакви нови светлини, по-меки, по-топли. Виждаше се все по-ясно, макар че Руменова все още не си даваше сметка за това, че тя бързаше да го види, че се радваше открито на срещите си с него, заглеждаше се в

лицето му, в очите му, следеше движенията на устните му и понякога ставаше разсеяна. И той по-скоро разбра какво ставаше с нея. На една от следващите им срещи той и поднесе малкото стъкълце с източен парфюм, който бе купил от арабите на панаира. Тя вдъхна жадно – отеднаж си спомни за тая им среща на площада край градския часовник – сега сърцето ѝ изтръпна с още по-голяма сладост. Той рече, загледан в очите ѝ:

– Спомняш ли си, учителке, как се казваше тая бистра, благоуханна вода?

– Не. Как беше...

– „Пред вратите на рая“.

– Хубаво...

И той повлече дълбок, топъл глас:

– Не сме ли и ние с тебе пред самите врати на рая? Тя го погледна изненадана, стресната. Одетнаж се уплаши, но като че ли не от неговите недвусмислени думи, а от себе си. Тя се задъхваше от внезапно вълнение и каза остро:

– Не ми говори такива думи, Брашнаров!

Той нищо не ѝ отговори, страмежливо наведе очи. Така лицето му изглеждаше трогателно смирено и невинно. Младата жена дори се разкаля за острия си тон. Винаги е лесно да заблудиш, да измамиш едно честно сърце.

И сърцето на младата учителка загуби своето спокойствие. Тя все се боеше от нещо, все очакваше да стане нещо необикновено. В тая своя неясна уплаха отново стана по-сдържана към Брашнаров, започна дори пак да го избягва. През цялото време на тая своя дружба с Брашнаров тя споделяше всичко с най-добрата си приятелка – Ния Глаушева. Разказваше ѝ за всяка своя среща с него, преразказваше ѝ каквото бяха говорили, споделяше с нея всяко впечатление от него. Глаушева я предупреди още в самото начало:

– Ти внимавай с него.

– О, знам го аз! Но се държи много добре с мене. Ния беше във всичко предпазлива, предупредителна – не искаше да се меси в работите на своята приятелка. Руменова ѝ разказваше всичко с пълна откровеност, а сама Ния не виждаше нищо страшно в тия доста чести срещи. Но после тя долови, че младата ѝ приятелка говореше за Брашнаров с подруг тон и може би с по-голямо въодушевление. Тя каза на Руменова:

– Той е опасен човек, Ванче. Ти не знайш сичко за него. Той може зле да те измами. Не искам да ти говоря повече, но вървай ми, Ванче.

Руменова стана още по-сдържана спрямо Брашнаров, Тя бягаше от него, криеше се. А той наистина забрави играта си, забрави хитрости и уловки и при всяка от редките им срещи сега Руменова чуваше от него буйни, пламенни любовни изповеди:

– Любя те! Вервай ми! Ти ме възроди!

Думите му се вливаха като огън в сърцето ѝ. Но тя все още се боеше от него и се защищаваше отчаяно. Тя му каза еднаж:

– Ти си опасен човек! Така мислят и най-почтените хора в града. Ето, Глаушеви... Аз им вярвам.

– Глаушеви! – избухна той. – Аз спасих живота на Лазара Глаушев. Спасих го от смърт!

Ния се учуди, когато Руменова ѝ предаде думите му: Лазар нищо не бе ѝ казал. И тя попита мъжа си.

– Да – призна Лазар. – Спаси ме той от смърт. Не исках да ти казвам тогава, за да не се тревожиш.

И той разказа на Ния за срещата си с тайфата на Арап ага, за спасителната намеса на Таки Брашнаров.

Таки Брашнаров стана герой за Иванка Руменова Отвори се сърцето ѝ отеднаж и тя призна пред себе си, че люби дръзкия красавец. Първата искра на тая обич бе проникнала в сърцето ѝ още от първата ѝ среща с него. Той ловко я разгори, но още повече със своята страст към младата жена. Тя прие тая страст като чиста обич, каквато беше нейната обич. А доколкото все пак бяха останали някакви колебания в нея, някаква боязън – реши да подложи любимия си на изпитание. Тя му каза, преди да го остави да се докосне до нея:

– Аз така разбирам дружба като нашата: ние трябва да се оженим.

Тя сама бе стигнала до простата мъдрост на Траяна Костадиница, до нейното просто знание за човека и за отношенията между човеците.

Таки Брашнаров отговори:

– Да. Ще се оженим.

Тоя път той се бе увлякъл твърде много в собствената си игра. Впрочем той беше на тридесет и пет години, а винаги у него в края на краищата преодоляваше търговският му, практичен разум. Учителката Иванка Руменова беше млада, хубава. Така приеха неговото решение и старите му родители:

– Време ти беше, Таки, да се ожениш. Ех, можеше на по-харно място, ама...

Сватбата на Иванка Руменова и Таки Брашнаров дигна на нога цяла Преспа, но то беше от голямо любопитство. В новата църква, дето стана

венчавката, се събра много народ, макар че поканените бяха малцина и най-вече от по-заможните люде в града. Брашнаровци не признаваха ни приятелство, ни роднинство, а и сега бяха се повели според своята полза и по своята надменност; бяха поканили на сватбата и неколцина бейове и агалари, а не бяха поканили ни един от своите по-бедни роднини и съседни. Събрал се бе много народ в църквата да гледа младоженците, но между людето по църковния двор се дочуваха такива разговори:

– Изгоре учителката...

– Как я замота и нея, брей! Майстор.

– Хубавите круши свинете ги ядат.

– Некоя от приятелките му сега се готвела да го посрещне на църковния праг с копилето му. Да го види и младата му невеста.

– Не е чудно.

– Ще си поплачат днеска и много моми. Такъв-инакъв, ама сички зяпаха по него...

Събра се народ и в двора на Брашнаровци след венчавката. Изнесоха там табли и тепсии с колакшекер²⁶ и чаши с вино – това беше всичко. Не се чу ни песен, ни чалгия²⁷, а людето се присмиваха или ръмжаха сърдито:

– От чорбаджия хаир – от муха лой!

– Сватба ли е, или е погребение!

– Що сме се събрали тука, ха да си вървиме!

– Язык за учителката!

Горе в широката гостна стая Таки Брашнаров и баща му Марко Брашнаров водеха велемудри разговори с поканените агалари и чорбаджии и ги черпеха с благоуханна гръцка мастика; за хатъра на агаларите вино не се поднасяше. В съседната стая бяха чорбаджийките с шерките си, дошли бяха забулени и няколко беици – да видят гяурска сватба. Тук черпеше старата Брашнарица със студен шербет, размесен с гюлсюм²⁸. Тук беше и младоженката и търсеше с тъжни очи познати люде между гостенките. Не бе дошла на сватбата й нито Ния Глаушева, нито дори върнатата й Траяна Костадиница, която я изпрати от моминската й стая в женското училище потънала в сълзи; заплака тогава и Руменова, преди да тръгне с жениха си към църквата. Сега тук я поглеждаха чужди, враждебни очи. Чорбаджийските шерки й завиждаха и я мразеха, че им отне най-желания ергенин, а старите чорбаджийки кривяха устни,

26. Колакшекер – особен вид захарчета.

27. Чалгия – група от неколцина свирачи.

28. Гюлсюм – розова вода.

мръщеа се недоволни: невестата, още щом се върна от църквата – свали сватбения венец от главата си, а сега, вместо да стои права до стената там, с наведени очи, докато те пиеха шербет – седна и тя наред с гостенките. Учена, ама...

После всички си разотидоха.

Изпразни се голямата чорбаджийска къща, утихна. Останаха сами в къщата си Марко Брашнаров, жена му Поликсения, Таки, по-малкият му брат Васил и с тях – Иванка Руменова. Тъкмо се прибраха в широката всекидневна одая на долния кат, влезе там по чорапи Неда, прибраната племенница на Стояна Глаушев, и подаде на Руменова голяма тепсия, покрита с бяла, везана кърпа, подаде ѝ също една китка от градински цветя, вързана с широка, бяла копринена кордела. И рече срамежливо:

– Кака Ния ти праща това за честито... Руменова сложи тепсията на една масичка и я откри: показва се майсторски приготвена, тънкокора, многокора баклава, напоена с шербет, а тепсията лъщеше нова, едва що калайдисана и нашарена по краищата като тантела. Като подигна младоженката очи да каже на момичето няколко думи на благодарност – то бе си отишло. Тогава Таки рече надменно:

– Лазар Глаушев праща тепсията; баща му я правил. Ще праща – охо! И ръка ще ми целува даже.

– Ния Глаушева праща това... Нали каза момичето! – подигна вежди младоженката и отеднаж ѝ стана тъжно, че трябваше да му възразява тъкмо днес, в деня на тяхната сватба, в първия ден на общия им живот. И тъй, с тъга изви тя сивите си очи към него: – Защо трябва да ти целува ръка Лазар Глаушев?!

– Нели знайш... Живота съм му спасявал.

– Знам. Ти вече си ми казвал... – потисна една неволна въздишка младата жена.

В широката одая стана тихо. Някъде вън се чуваше сух, стържещ шум – прислужницата циганка метеше широката дървена стълба за горния кат. Скоро престана и тоя шум. И като че ли едва сега започна големият чорбаджийски дом своя всекидневен живот. Иванка Руменова се почувствува откъсната от целия останал свят, обградена от невидима стена заедно с тия люде, които занапред трябваше да съставят нейното семейство.

Марко Брашнаров изу с досада лачените си калеври и подви горе на миндера късите си обути в чохени чакшири дебели нозе. Събра се там, в ъгъла на широкия миндер, едно купище от тлъсти меса и кожи: късите, пухкави ръце на стария чорбаджия лежаха отпуснати върху корема му,

той гледаше разсеяно с мътни, старчески очи, ушите му, месести и червени, бяха плътно залепени сякаш върху широкия, надиплен врат, голият му череп лъщеше мътно на светлината на близкия прозорец. Седеше той мълчалив и неподвижен на мекия миндер и дишаше хрипкаво.

Леко, безшумно се движеше из стаята Поликсения Брашнарова. Тя беше още в сватбеното си облекло – цяло от тежка, черна коприна – и беше дребна, суха, та носеше облеклото си по стаята като плъжок своята къщурка. От самурената якичка на късата ѝ връхна дреха се подаваше изтеглена нагоре тънката, набръчкана шия; такова беше и лицето ѝ – тясно, с хлътнали бузи, с твърд, ръбест нос и две големи очи; малката, суха глава беше превързана с нагъната черна кърпа, светлееха край ушите ѝ сребърнобели коси. От широките ръкави на горната ѝ дрешка се подаваха малки ръце, нашарени с изпъкнали, сини жили, и бяха пъргави, неспокойни. Тя донесе на мъжа си броениците му – дълъг наниз от едри янтарни зърна, – донесе му паничка с готови цигари, които сама бе свивала и лепила с върха на езика си; донесе му и огниво, подаде му цигара – едва сама не я сложи в устата му, – цъкна му огън с огнивото, сетне отиде да донесе и голям пепелник от излъскан пиринч. Не, не – тя не спираше, лека, мъничка, само коприната шумолеше по нея, и все намираще какво да върши в подредената стая. Младата невеста я гледаше учудена и не знаеше как да ѝ помогне, като я виждаше толкова заета и усърдна, не можеше да забележи кое не беше на мястото си, кое бе се изкривило, кое беше нужно сега и кое – малко по-късно.

Иванка Руменова, все още в булченската си рокля от бяла коприна, изви уплашени, питащи очи към Таки, Той и не забелязваше тревогата ѝ – тревога на човек, попаднал в чужд дом, в чужд свят, който го обременяваше с много задължения, но той още не може да ги схване, да ги види, да ги приеме, а те го чакаха с неумолима настойчивост. Тя влезе в тоя дом и стана неин тоя дом, чакаха я тук нови задължения, а не знаеше с какво да почне, ръцете ѝ тежаха в скута в мъчително бездействие, измъчваше я чувството за неизпълнен дълг. Да беше продумала най-сетне свекърва ѝ, да ѝ каже що трябва да върши, да беше поискал свекърът чаша вода! Младата невеста молеше с поглед жениха си да ѝ помогне, а той сякаш нищо не забелязваше. Седнал до един от многобройните прозорци на одаята, Таки беше цял озарен от алените отблясъци на залазващото слънце и сияеше в своята горделива, дръзка хубост. Сега виждаше Руменова колко много приличаше той на майка си: същите очи, същият нос, същите устни, но у него същите тия черти бяха млади, пълни с топла кръв и жив блясък, бяха мъжки, той бе израсъл едър, силен мъж и бе

наследил, изглежда, тежката отпуснатост на баща си. Мина доста време и в стаята никой не продумваше; мълчеше и Таки, негли бе забравил младата си невеста, забравил бе, че днес беше сватбеният му ден. Руменова го гледаше отдалеко и си мислеше: „Какво стана с него изеднаж? Но той е може би уморен от днешния ден, може би го боли глава...“ И тя се приближи меко, тихо шумеше копринената ѝ дреха, – леко сложи малката си ръка на широкото му рамо и се усмихна приветливо, да срещне погледа му. Той сложи бавно ръка върху ръката ѝ, после дигна лице към нея и също се усмихна. В тъмния му поглед се надигна влажна мътилка, усмивката му се разля, застина угодлива и алчна. През сърцето на младоженката премина хлад. Тя се уплаши още повече и се огледа бързо. Тихо похъркваше на миндера старият Брашнаров и тракаше равномерно с броеницата си. Свекървата прекосяваше стаята кой знай за кой път. Тогава младата жена видя в най-отдалечени я ъгъл малкия Брашнаров.

Там, в ъгъла, вечерният здрач вече се съгъстяваше. Белееше се отдалеко бледото, тясно лице на момчето, с широко чело между венец от гъсти, тъмни коси. И сякаш още повече в здрача, силно лъщяха очите му, и те тъмни като очите на майка му и на по-стария му брат. Види се, в тях се отразяваха светлините на залеза, струящи през редицата прозорци, но блясъкът в живите човешки очи извира най-напред от техните дълбини, иде отвътре. С такава светлина в очите си гледаше момчето своята млада снаха. То беше едва на петнайсет години, с тесни раменца, белееха се там, в здрача, и ръцете му, още малки, нежни, детски. Ето при него отиде Иванка Руменова. Седна там на един стол с извито облегало. Тихо прошепна на малкия мъж:

– Какво правиш, Василе...

Бледият юноша не се обърна да я погледне, но веднага отговори, също тъй тихо, шепнешком:

– Нищо. Седя.

И помръдна ръцете си. Така, с тоя шепот в ъгъла, те се отделиха двамата, макар да не бяха сами между четирите стени на стаята, но се отделиха от другите трима в същата стая – той дори и от майка си, а тя – и със своя мъж. Руменова не бе изгубила напълно своята смелост в тоя дом, между тия нови люде, с които трябваше да свиква, та отеднаж грабна ръката на момчето и се приведе към ухото му, прошепна заговорнически:

– Искаш ли да излезем вън, да излезем оттук?

– Искам – отвърна ѝ то с шепот и току се обърна към нея уплашено,

но стиснало упорито бледи, също тъй още детски устни.

Тя скочи, без да пусне ръката му, и го поведе към вратата. Тогава се чу гласът на майката – тих, но твърд, студен:

– Василе... къде?

Руменова се обърна към нея и забеляза, че старата жена гледаше не нея или малкия си син, а ръцете им, как се бяха вкопчили една в друга. И младата невеста отговори високо, сякаш да разбие тая тежка, задушаваша, омразна тишина в широката стая:

– Ще излезем вън. – После добави: – Васил ще ми покаже къщата, двора.

Руменова усети върху себе си погледите на двамата мъже, но не дочака дали ще кажат нещо, не дочака и отговора на старата, а дръпна вратата, изведе вън малкия си девер.

Вън момчето изведнаж се съживи, очите му засвяткаха по-весело, макар то срамежливо да избягваше да погледне снаха си. Тя бе пустила ръката му, но закачливо го побутна:

– Къде ще ме водиш най-напред?

То не й отговори, а се запъти към изходната врата през широкия трем, постлан с бели квадратни плочи. Излязоха на доста широката площадка пред вратата, също постлана с плочи, но тъмносини, спуснаха се по пет, извити в широк полукръг, каменни стъпала. Широка пътека, също постлана с бели плочи, водеше към чешмата насреща; друга такава пътека водеше към градината отгатък, а целият двор наоколо, чак до градината, беше постлан с едър калдъръм, обрасъл с млада пролетна трева. В мраморното корито на чешмата се плискаше широка струя вода, сребристо проблясваше в светлината на гаснещия пролетен ден. Васил Брашнаров се запъти към градината с бързи, леки стъпки. Руменова го последва.

В дъното на голямата, занемарена градина, обрасла с бурени и храсталаци, момчето бе построило здрава колибка – виждаха се разкривени пирони, чукани с камък – и вътре в нея криеше два гълъба. То отвори вратичката на колибката, бръкна вътре до рамото си чак, извади единия от гълъбите – със синкавозеленикави петна по гърдите му, а главата му, с червени очи, и цялата му шия бяха бели, като да се спускаше бяло покривало и чак отпред по издутата му гушка. Момчето мушна мълчаливо гълъба в ръцете на снаха си, също приклепнала там, и бръкна за другия гълъб. Той пък беше съвсем бял. Кротки бяха птиците, свикнали бяха да стоят в ръцете му.

– Те сигурно бяха заспали вече – каза Руменова.

– Исках да ти ги покажа – чу тя за пръв път гласа на момчето, тъничък, тих, но изеднаж се пречупи, прозвуча дрезгав и остър. То продължи: – Тука ги крия, майка не ми дава да държа гълъби.

– Не е ли опасно тук за тях. Някоя котка или друго някое животно...

– Охо! Колибата е здрава. Аз я направих. Хайде да ги оставим да спят... Утре пак ще дойдем да ги видим.

То прибра гълъбите един след друг, грижливо затвори малката вратичка на колибата. Сетне се запъти към къщи, забързано, съсредоточено, като че ли вършеше важна работа.

– Почакай... – подвикна след него Руменова. – Нека постоим тук.

Малкият се обърна изненадан:

– Ти нели рече да ти покажа къщата!

– Е, хайде.

Насреща се издигаше къщата като крепост – с високи стени и редици прозорци на двата ката, предната част на горния кат беше издута в широк еркер от единия до другия ѝ край, също и над двукрилата входна врата. Те влязоха в мрачния трем. Вдясно беше затворената врата на дневната стая, дето бяха сега другите трима членове на семейството, до нея имаше друга затворена врата, насреща беше голямата готварница с широко огнище, а оттам се влизаше в зимника, на седем стъпала в земята. Тъмен и тайнствен беше зимникът, едва проникваше светлина в него през три високи прозорчета, обковани с дебели жезла. В него имаше много тъмни гъгли и потулени места, между големите бъчви, между редиците по-малки бурета, каци, делви, хамбари за брашно, ношви, и там се криеше Васил, когато по-старият му брат искаше да го бие. Но Васил друг път ще покаже на снаха си тъмния, страшен зимник с всичките му затулени гъгли и скривалища, друг път ще послушат те двамата с присвито сърце какви загадъчни звуци и шумове се чуваха тук и посред бял ден, а нощем сигурно се събираха вампири и сенища. Сега вратата вдясно може изеднаж да се отвори и може майка му да ги повика да се върнат в общата стая – и Васил изтича с тихи стъпки нагоре по стълбата, постлана с дебела, мека пътека. Горе ги пресрещна прислужницата – мършава, дребна жена, – ухили се тя раболепно срещу Руменова с почернели, гнили зъби, погали с грапавите си пръсти копринения ръкав на младата си господарка:

– Добре дошла, майчице... Аз тука работя веќе пет години...

Васил махна с ръка към нея начумерен – да не се докосва тя до снаха му:

– Върви долу в мутвака, да ти даде майка да вечеряш, па да си вървиш! – Момчето ревниво подръпна снаха си и додаде, негли да я успокои: – Тя не спи тука нощем.

Тук се отваряше широко преддверие с голи, синкави стени, постлана с поизтъркан прилепски килим, та се провиждаше и основата, но шарките му бяха все още ярки и свежи. От двете страни на преддверието се виждаха по три плътно затворени врати, нашарени на неголеми ромбове с тънки, прекарани на струг летвички; вратите не бяха боядисани, но бяха търкани със счукана керемиди и светеха от чистота, лимоненожълти. Момчето отмина бързо първата врата и се спря пред втората, натисна с палец железното мандалце и я бутна; полъхна отвътре на застоял въздух и мухъл. Преди да влязат в стаята, Руменова се озърна и попита:

– Защо не почваме от първата стая?

– Там – рече смутено Васил, – там... спи бате. Младата жена се загледа в миг в съседната врата – там беше нейната нова спалня, общата спалня, там беше брачното й легло... Рамената й потрепераха като от внезапно пронизал я студ и тя влезе бързо след момчето в отворената врата, не пожела нито да надзърне дори в новата си спалня. Стаята, в която влязоха, беше почти тъмна, четирите й прозорци – от единия до другия край на външната стена – бяха засенени с двойни завеси – бели, с везби и тантели по краищата, и върху тях тъмни, от тъмнозелено кадифе, което се спускаше на широка дървена рамка почти от тавана. Между варосаните ъгли горе се тъмнееше невисок шестоъгълен дървен таван, нашарен също с рендосани летвички, които излизаха като лъчи от един изпъкнал дървен кръг в центъра му. По стените от двете страни бяха нарисувани два гигантски пауна с разперени опашки, шарките им едва светлееха в полумрака, птиците гледаха от двете страни с ококорени, човешки очи. Под прозорците насреща се протягаше миндер с възглавници, край двете стени бяха наредени правени пак на струг тежки дървени столове, подът беше покрит от край до край с килим, а в средата на стаята беше сложена неголяма ниска маса, покрита до пода чак с тежка копринена покривка на разноцветни квадрати. Но виждаше се, в тази стая кой знай откога не бе влизал жив човек. Висяха там тежките завеси и препречваха дневната светлина, ширеше се празен мекият миндер, по дървените столове бе полепнал прах, почти невидими тлееха в мрака шарките на килима, загаснала бе лъскавината на коприната по тежката покривка върху масата – всичко тук, изоставено и безполезно, гниеше неусетно, разяждаше го прахът и застоялият въздух, само двата пауна се

пулеха от стените с човежките си очи, та мъртвилото в стаята изглеждаше още по-печално.

– Влиза ли някой тук? – попита тихо младата жена.

– Кой ще влиза... Никой! – отвърна също тъй тихо момчето.

И те побързаха да излязат. Васил натисна мандалцето на съседната врата. И тук беше същото: студен мрак, тежки завеси на прозорците, миндер, килим, копринени покривки; същото беше и в другите стаи, само в гостната – още по-богато наредена – миришеше на тютюнев дим и на дъвка, столовете бяха поразмърдани, миндерът и възглавниците по него поизмачкани, като че ли сватбарите едва що бяха си отишли. Младата жена приседна на един стол до вратата, която бяха оставили полуотворена, сякаш се бояха да останат сами в затворена стая. Момчето погледна снаха си изпод вежди. Седеше тя там в сватбената си рокля сред цял куп дипли и гънки от бяла коприна, а мислите й като че ли бяха останали отгатък, зад редицата плътно затворени врати, в богато наредените, но пусти, мрачни одаи.

– Майка е битолчанка – чу Руменова гласа на младия си другар и се сепна. Кой можеше да познае къде ще се насочат мислите на едно момче като него, но тя долови във внезапно прегракналия му глас желание да обясни нещо, да оправдае нещо. И Васил продължи след късо мълчание: – Тя има двама братя в Битоля. Те са гърци! – дигна към нея момче широко отворени очи и някак уплашени, тъжни.

– А тя... майка?

– Тя... тя е като нас. – То като че ли искаше да избегне друг подобен въпрос и продължи бързо, задъхано: – Циганката идва секи ден и майка ходи се по нея. Като дойде Великден – сичко свалят и изваждат вън, после пак го нареждат.

Как бе дошла тя в тая къща! Но... да не мисли, да не мисли за това още в първия ден! После, утре. А чувствуваше как се набираше в душата й огромна тежест. После, утре!... тя попита неочаквано високо:

– Какво правиш ти тук!

– Нищо.

– Не играеш ли, не скачаш, не викаш ли като другите момчета?

– Играя. Долу, в градината. Майка се вика по мене.

– А ходиш ли на училище?

– Да. Уча при даскал Райко. Тая година ще ми даде свидетелство.

– А после? Има и други училища, по-големи от преспанското.

– Учителят ни разказва за Русия.

Руменова бързо улови с две ръце малката му ръка:

– Да! Русия... Ти не знаеш, че аз съм учила там пет години.

Момчето срамежливо издърпа ръката си от ръцете ѝ, но после приседна доверчиво на стола до нея:

– Разкажи ми нещо за Русия...

– Ти трябва непременно да отидеш там. Аз ще кажа на бачо ти да те прати да се учиш там.

– Той нема да ме прати. И татко нема да ме прати. Татко само мълчи. Те нема да ме изпатят в Русия и бачо казва: „Хайде още тая година в училище и после Ще дойдеш да работиш в дюкяна.“

– А ти искаш ли да се учиш повече?

– Искам. Учителят ми дава книжки от читалището. Учителят вели да се уча повеќе.

– Да. Ти ще идеш в Русия.

– Разкажи...

Младата жена подпря бузата си на едната ръка и се замисли. Не беше само любопитството на това дете, което я караше сега да се връща към най-щастливите години на своя живот. И откъде бе дошла тъкмо днес, в сватбения ѝ ден, тая безнадеждна скръб, от която премаляваше сърцето ѝ!... Няма да се върнат никога вече изминалите щастливи години. Станало бе нещо непоправимо... Но какво бе станало всъщност? Тя беше само разочарована малко, мислила си бе, че тоя неин ден ще бъде по-хубав, по-светъл, по-весел ден... Тя току-що влизаше в новия си живот и сигурно беше малко уплашена...

– Разкажи... – прекъсна момчето тревожните ѝ мисли.

Тя тихо въздъхна, за да успокои, за да облекчи сърцето си. И мисълта ѝ полетя към далечната страна:

– Там хората умеят да се веселят, умеят да се радват... Да ти кажа ли: умеят и да скърбят. Всичко става от сърце, от все сърце. Ето ние днес правим сватба, а като че ли мъртвец е изнесен от къщата. Не дойде на сватбата ми и най-добрата ми приятелка тук. Защо не дойде на сватбата ми Ния Глаушева? А в Одеса, в Киев биха долетели всичките ми дружки – весели, шумни. Биха се радвали от сърце на моята радост. Такива са тамошните хора. Да ги чуеш само как пеят – всички в хор, всички сякаш в една душа. Ние сме сурови, саможиви хора. Седим долу и мълчим. А пък аз влизам днес за пръв път в тая къща. И никой, даже и бачо ти не ми каза ни една радостна дума. Само ти, миличък, ето седиш с мене...

Тя внезапно изхлипа и едва не избухна в плач, но бързо се овладя, само сивите ѝ очи потъмняха и плувнаха във влага. Момчето се въртеше

на стола си, местеше ръце, нозе, озърташе се безпомощно и току изеднаж се досети, изеднаж си спомни, дори протегна ръце към нея.

– Знайш ли – почна то задъхано, – знайш ли... Учителят Райко ни разказваше за една бабичка в Русия... как е оставила дюкянчето си, за да спаси едно момиче, а то веке замръзвало. Знайш ли – сви вежди детето, – знайш ли какъв студ хваща там! Руски студ!... И бабичката оставила дюкянчето си, за да спаси момичето. Спасила го тя, ама крадци обрали дюкянчето й.

Нищо, каза руската бабичка, аз не жаля за дюкянчето. Руменова погали косите на момчето и му се усмихна с насълзени очи:

– Да, мойто момче. Аз познавам тая бабичка. А това момиче, замръзналото, бях аз...

Момчето разтвори широко очи, протегна към нея тънкия си врат:

– Ти!

Сякаш бе чуло някаква чудна приказка, която изеднаж оживява, става действителност.

– Да – кимна младата жена. – Самата аз.

– После! По-нататък...

Долу тропна врата, чу се треперлив, изтънял глас:

– Василеее!... Детето подскочи:

– Майка.

Те и двамата се огледаха. Стаята бе се изпълнила с мрак.

– Слизай веднага! – чу се пак гласът на старата Брашнарица.

Слязоха и двамата долу, мълчаливи, тихи. В общата стая беше сложена трапеза за вечеря – кръгла маса с покривка на светли черти. Старата посочи отдалеко, през масата:

– Невесто... ти тук ще седнеш.

– Да ти помогна нещо, майко...

– Не. Днеска не.

Седнаха и петимата: двамата мъже един до друг, срещу тях двете жени и момчето – до майка си. Старата сипа на мъжа си огромно количество ядене, той се нахвърли нетърпелив, лаком, започна да работи и с двете си ръце, с неочаквана подвижност и похватност, макар ръцете му да трепереха, види се, от лакомия. Той дъвчеше и на двете си страни едновременно, върховете на челюстите му под слепите очи напиреха в дебелината кожа бързо и ритмично, помръдваха се заедно с тях червените месести уши, старият пулеше алчни, уплашени очи, да не би някой да дръпне яденето му. Руменова не искаше да го гледа, но старецът привличаше погледа й с неотразима сила. Тя чуваше с болезнена яснота

лепнещия, пухкаш шум на мляскащите му устни, чуваше как той мачкаше храната с беззъбите си челюсти, как я смучеше и гълташе... Младата жена усети как изби студена пот по челото ѝ от погнуса. Как ще седи на една трапеза с тоя стар чревоугодник!...

Старата Брашнарица посегна да сипе ядене в чинията ѝ.

– Стига... стига... Не съм гладна.

– Само толкова ли?

– Да – отвърна с беззвучен глас Руменова.

– Да не ти е лошо?

– Не.

През време на вечерята Руменова улови на няколко пъти същата угодлива, застинала усмивка на Таки. Той се хранеше чисто, сдържано и някак по женски приподигаше малкия си пръст, нагънат във всичките стави. Не яде много. И се обърна към нея, втренчил сега питащи, нетърпеливи очи: „Свърши ли вече?“ Руменова с мъка преглътна последното си зальче. Таки изви очи към братчето си.

– Сипи ми чаша вода – прозвуча гласът му сурово, заповеднически.

– Аз... – приподигна се Руменова.

– Не, не ти... – сви вежди той-.

Сега видя колко много се боеше от брат си малкият Васил. Видя тя как се разплиска чашата в неговата малка, трепереща ръка.

– Их! Какъв си схванат... – изсъска по-старият брат.

Руменова почувствува за един миг, че губи търпение. И рече бързо: Това не е негова работа и... той е още малък.

– Хм... – стисна устни Таки.

– Да се учи... да слуша по-старите – изгруктя с пълна уста отсреща старият Брашнаров.

Тая нощ Иванка Руменова не мигна ни за една минута.

Още преди това, през целия ден, тя беше в тревога и смут, а когато Таки ѝ направи знак с очи да стават вече от трапезата – тя почувствува непреодолимо отвращение; такъв беше погледът му – гнусен, също и безсрамното му нетърпение да я отведе по-скоро в спалнята. Тя тръгна – как би могла да се противи, – но изстиналите ѝ нозе натежаваха при всяка стъпка и едвам стигна до вратата на спалнята, разтреперена от внезапна треска. Той отвори с едната си ръка вратата и я побутна вътре.

Тя се спря там, до вратата, и ясно чу как той я затвори зад нея. Младата невеста почувствува с внезапен, сладостен трепет, че те двамата бяха сами тук. Чувството на гнусливост не изчезна съвсем в нея, но то като че ли остана далеко от съзнанието ѝ. По-силно от всичките ѝ чувства

сега беше бурното вълнение, което обхвана цялото ѝ същество – ето тя е сама с тоя мъж, нейния мъж, вратата е здраво затворена и тая широка, хубава стая като че ли беше кът от някаква вълшебна приказка. На една маса в средата на стаята, покрита с тежък, златист атлаз, беше сложена висока стъклена ламба с пъстър стъклен глобус и през него светлината се процеждаше пъстра, весела, топла. Тъмночервени кадифени завеси закриваха плътно прозорците, а миндерът под тях, също и възглавниците по него трептяха в богати, весели шарки. По светлосивите стени от двете страни бяха нарисувани слънце, месечина и рой звезди: цяло от ярка жълта боя, слънцето се хилеше насреща с кръглото си лице като сито бебе, разперило по стената широки жълти лъчи, а насреща, на другата стена – пълна, кръгла месечина, и тя цяла жълта, намигаща лукаво с едното си око, опулила другото си око в наивна почуда; около нея, в четирите ъгли на стената, се тълпяха бели, зелени, жълти, червени звездици, там беше дори и Сатурн с пръстена си. Под слънцето бе разтворило обятия необикновено широко, ниско легло и цяло в коприна заедно с двете хълмчета от възглавници, а двата отметнати йоргана пламтяха светлоалени. Но сърцето на младата жена се развълнува толкова буйно може би от аромата, с който беше изпълнена стаята, и сладко я замая, упои я. Това беше „Пред вратите на рай“.

После Руменова усети как я дигна той на силните си ръце и тя притисна глава доверчиво на широките му гърди. Ето Таки бе се върнал; той беше същият, когото бе обикнала, изчезнал бе някъде и сега пак беше тук, До нея, тя беше цяла в ръцете му. Но тая сладка радост продължи само няколко минути. Той я сложи грубо на леглото и започна да разкопчава нетърпеливо дрехата ѝ, опулил мътни очи. Хубавият сн отеднаж изчезна...

Той я държа дълго и тя беше като вещь в ръцете му. А после и така я остави, като мъртва вещь на леглото.

Повлече едрото си тяло, примъкна се на другата страна на широкото легло и скоро заспа. Тя се сви в най-отдалечения ъгъл и замря. Сега бе видяла истинския му образ. Той беше животно, скот. И какво косматото беше тялото му...

Тя не спа цяла нощ и непрестанно беше във вледеняващ страх, че е затворена, че е сама с диво животно, което спи там, но всеки миг може да се събуди и да протегне лапите си. Тя нямаше къде да избяга и как ще избяга, трябваше ли да избяга? Цялата тая грозотия е може би неизбежна – такава, каквата е. И може би ще се промени нещо, може би няма да бъде все така. Къде ще бяга – ето нейния мъж и тя е негова жена.

Може би ще утихне тоя бунт в сърцето ѝ, ще изчезне може би с време тая погнуса, която късаше утробата ѝ...

Най-сетне мина тая безкрайна нощ, през тесните пролуки на кади-фените завеси се провря изгрелият ден. Руменова стана тихо – все още в ужас да не би той да се събуди, – извади от сандъка в ъгъла, своя мински сандък, една от всекидневните си дрехи и безшумно се облече. Намери там и някакви обувки, обу се бързо. Тъкмо в тоя миг се чу гласът му и тя потрепери:

– Дай ми там... тютюна...

Тя побърза да му услуги с преbledняло лице. Едва след като запа-ли цигарата си, Таки попита отдалеко:

– Що си се облекла така... Къде?

– Отивам в училището. Вече е късно.

Днес едва ли би дошла в училището някоя от ученичките ѝ – в пър-вия ден след сватбата, – но тя искаше да се махне оттук поне за няколко часа. Той каза все тъй отдалеко, изтежко:

– Ти веке нема да отиваш в училището.

– Как...

– Ако им требват на преспанци даскалицы – да си намерят друга даскалица. Жената на Таки Брашнарлов нема да им слугува за неколко гроша. Това е.

– Не, Таки – отвърна Руменова примирително и дори подигна очи да го погледне. – Ти не бива да ме спираш. Аз не съм никому слугиня, аз съм учителка. Децата ще ме чакат. И сега, към края на учебната година...

– Казах аз веке. Това е.

– Ти ме унижаваш повече тъй! Какъв е тоя господарски тон? Не, ти няма да ме спреш от училището.

Той остави някъде там димящата цигара, измъкна се безсрамно из-под йоргана целият гол, нахлузи захвърлената наблизу нощница и преди да стане, взе отново цигарата. Приближи се към нея бавно, с присвити очи:

– Разбра ли що ти казах? Ти веке даскалица нема да си! Събличай това – и той дръпна грубо дрехата ѝ, която изпраща и се цепна на едно-то рамо. Сетне добави пак тъй господарски:

– Ей там имаш домашна роба.

– Ти ми скъса дрехата... – промълви тихо, с побелели устни Руме-нова и някак машинално. Ала отеднаж в гърдите ѝ бликна гореща вълна и като се задъхваше от гняв, рече: – От училището аз няма да се откажа.

Пусни ме да мина!

Той приподигна бавно лявата си ръка и тъй, с опакото на едрата си ръка, я плесна по лицето.

– Ах! – изтръгна се глух вик от гърдите на Руменова и притисна тя длани на лицето си, притворила очи от внезапна слабост. – Звяр... Долен човек... – прошепна едвам чуто, но тоя сподавен шепот идеше от дъното на гърдите ѝ.

Таки Брашнаров се обърна самодоволно с гръб към нея и бавно се отдалечи към прозорците. Сега вече никой не можеше да я спре, но той стоеше спокойно там, до прозорците, и току приподигна леко кадифената завеса. Сигурен беше, изглежда, че тя няма да се реши да избяга. Руменова пристъпи с твърди крачки към вратата, отвори я и я дръпна след себе си. Стълбата беше близу, тя се спусна бързо надолу. Някъде из двора се мярна циганката прислужница, портата беше отворена и Руменова изтича на улицата.

Руменова мина бързо през училищния двор, изтропоти по стълбата за втория кат и трасна вратата на стаята си, затвори се вътре. Още от вратата се хвърли на един стол край стената, да си откъдне, да събере мислите си, да успокои сърцето си, да събере цялата си душа. Костадиница я забеляза още докато минаваше през двора, излезе слисана подир нея, чу я как се затвори в стаята си. Какво бе станало? Сигурно си е забравила нещо учителката... Но толкова ли беше важно, та да тича така рано още в първия ден след сватбата си? Ай, господи!... Траяна не искаше да я безпокои и се върна да почака в своята стая. Учителката сама ще се обади.

Седнала на стола край стената, Руменова се чувствуваше като захвърлена тук от някакъв вихър, който за късо време бе я издигнал на шеметна височина и отеднаж бе я захвърлил като сухо клонче. Или токущо се бе върнала от някакво далечно, изнурително пътуване, върнала се бе пак в своята скромна стая като на тих, желан бряг. Но сърцето ѝ не се успокояваше, кръвта ѝ не се успокояваше, тя огледа стаята, като че ли да види дали това беше наистина нейната стая, и скочи. Нахвърли се да подрежда вещите, които бе оставила тук – тясното дървено легло, грижливо сгънатите постилки и завивки, малката масичка. Тя нареди отново леглото си – стаята да заприлича по-скоро на предишната нейна стая, – погледна с тъга голата масичка – там бяха стояли любимите и книги, които занесе в... новото свое жилище заедно със сандъка си и всички похубави свои вещи. Не можеше изеднаж да скъса всички връзки с тоя човек, който бе навлязъл в живота ѝ така подло, така дръзко и грубо. Тя

погледна празното място, дето бе стоял сандъкът ѝ, празния долап в стената, който бе забравила на тръгване полуотворен, и усети как злият вихър отново я подемаше, за да я върне, за да я отнесе наново сред страшната действителност, от която едва що се бе изтръгнала, едва бе успяла да избяга, да се скрие тук, в своята стая.

Тя се хвърли ничком върху тясното, твърдо моминско легло – беше капнала от умора след мъчителната, кошмарна нощ. Ала не идваше сън – да се унесе, да се забрави, да си отдъхне, а мисълта работеше трескаво, с болезнена яснота, повтаряше се непрестанно всичко, чуваше всичко, усещаше с тялото си. Така ще бъде сега цял живот – няма да забрави никога вече тая нощ и вчерашния ден, час по час, минута по минута, ще остане грозният спомен завинаги в паметта ѝ. Може би това, което стана, през нощта с нея, беше неизбежно, щом бе попаднала в ръцете на един развратник, може би с време би го ограничила или би го приела като тежък дълг. Може би това беше нещо от човешкия живот, което тя не бе познавала... но не, не! Това беше той, само той – Таки Брашнаров, който бе се промъкнал подло в сърцето ѝ. Жадувало бе и нейното сърце за милувки, за всички радости на любовта, но бе срещнала един развратен човек, делила бе легло с него. И това непоносимо чувство да си като вещь в ръцете му, отдръпването и сънят му на преситено животни! И тоя удар по лицето ѝ... Тя страдаше за своето поругано тяло – лепнеха и сега по нея ръцете му, – но страдаше още повече за своята потъпкана гордост, разочарована до дъното на душата си, унижена, подиграна, измамена. И не идваше нито сън, да затвори очите ѝ, не идваха сълзи, да облекчат сърцето ѝ.

Траяна Костадиница на няколко пъти се приближи до стълбата, дори се качи на едно-две стъпала, но не се реши да влезе при учителката. Виждаше се, станало бе нещо нередно – какво ще прави учителката днес толкова време сама в стаята и не се обади ни еднаж! Чудна работа, чудна работа... В двора шеткаха двете ѝ шерки – ученички на Руменова – и все току поглеждаха към чардака горе, да видят учителката си и още повече сега, след сватбата ѝ, излизаха там, в широкия двор и другите деца на Костадиница, но не дойде тоя ден нито една от другите ученички. Поизлезе от стаята и Костадин, наметнат със селския си кожух и сега, въпреки топлия пролетен ден, повъртя се и той в трема долу, покашлювайки тихо – хм, гледай ти... Какво ставаше с учителката! Най-сетне каза на жена си с глухия си глас:

– Ами иди горе да видиш...

Костадиница се качи бързо горе и влезе направо в стаята на

учителката. Руменова скочи със зачервени, но сухи очи. Траяна я гледаше уплашена и учителката сама почна:

– Избягах... Не мога да живея с тия хора! Траяна стоеше срещу нея, както си беше все още в селските дрехи, погледа я, погледа я и току рукнаха сълзи от очите ѝ.

– Уф, у-учителке – изхлипа тя, – уф, сестро!... Не знаеше що друго да направи, не знаеше как да помогне и каза глупаво:

– Да ти дам да хапнеш нещо... Сварила съм коприва...

Руменова стисна устни, поклати глава мълчаливо. Траяна се обърна да си излезе и току дигна ръка към устата си уплашена:

– Той... Иде!

Току-що беше влязъл в двора Брашнарков и се приближаваше насам с бавни стъпки. Руменова привика бързо, със сподавен глас:

– Не го пускайте тук! Не мога да го гледам... и... той ме удари!

Траяна изви очи към нея, избърса с опакото на ръката си сълзите си и се спусна бързо по чардака, по стълбите надолу.

– Костадинеее! – подвикна тя на мъжа си и отиде, та посрещна Таки на пътеката: – Учителката рече да не се качваш горе!

Погледа, погледа жена си Костадин и току отхвърли от раменете си тежкия кожух. Приближи се към нея с неочаквано бързи стъпки, като да не беше той болнавият, отпаднал Костадин. Струпаха се там, около тях двамата, и децата им. Ала Брашнарков сякаш никого не забелязваше, дигна ръка да отстрани от пътя си Траяна и гледаше някъде нататък, над главата ѝ.

– Ей! – викна иззад жена си Костадин, мина край нея и застана срещу Брашнарков настръхнал: – Нели ти се каза... учителката не иска да се качваш горе!

– Какво сте застанали на пътя ми бре! – изръмжа Брашнарков и току да разблъска и двамата, но срещна твърдия лакът на Костадин.

– Що – протегна Костадин врат, космат и разголен в широката яка на селската му риза, – що искаш ти? Нема да те пуснем бре! Каза ти се...

Таки се огледа: срещу него бе застанала цялата Костадинова челяд – вперили всички в него очи, разкривили яки, жилави ръце, пръсти. Брашнарков сви устни презрително и се обърна към Костадиница, гласът му беше пълен със закана:

– Кажй ѝ да се прибере веднага дома, че... за косите ще я отмъкна чак там!

– Бреее! – изви ръце на хълбоците си Траяна. – Такъв ли си бил ти!

За косите...

- Иди й кажи!
- Нема що да й казвам. За косите, а?
- Ще дойда със заптии!
- Ти върви си сега, пък...

Брашнаров завъртя глава заканително, обърна се и тръгна пак тъй с бавни стъпки по пътеката към портата. А Траяна – по петите му. Щом той прекрачи високия праг, тя блъсна портата след него и дръпна тежкия, дъбов лост от единия до другия ѝ край, затвори я здраво, както някога бе я затварял Аврам Немтур.

X

Тая пролет в Преспа стана допитване до народа признава ли Българската екзархия, или остава с гръцкия цариградски патриарх. Това допитване ставаше според султанския ферман за Екзархията. Най-напред се обяви за допитването от амвоните на двете градски църкви. После тръгнаха аази²⁹ от каазалийския меджлис от дюкян на дюкян, от къща на къща; така стана и по селата – от село на село. А като се бояха общинарите да не стане някоя пакост, поискаха от всеки еснаф и от всяко село да направят изложения до меджлиса, подкрепени с еснафските и селските печати. Такова изложение направи и самата община, а друго изпрати до Екзархията в Цариград. Целият християнски народ в преславската кааза обяви, че признава екзарха за свой църковен глава, та дори и повечето от власите в града се обявиха за Екзархията; останаха верни на гръцкия патриарх само няколко влашки семейства. Тихо и спокойно мина допитването за по-малко от два месеца време – нямаше кой да го смущава.

Заминаха и тая пролет търговци за далечните западни страни и не само Ицо Баболев, не само двама, трима, а цяла дружина – едни за Беч, други за Липиска и Мюнхен, двама пък бяха се запътили чак за Лион. И не само за да купуват там разни стоки, а и да продават по тамошните пазари най-вече жито, тютюн, афион, кожи, сурова коприна.

Пак тая пролет преславската църковна община реши Да прави ново мъжко училище. Събираха се вече до петстотин деца, старото училище стана тясно. А бяха се събрали и доста пари в общинската каса, нямаше да откаже и народът своята помощ за такова общополезно Дело. Реши

29. Ааза – съветник.

се също женското пък училище да се премести за следващата година в старото мъжко училище: станала бе тясна за училище и къщата на Аврам Немтур – събираха се там до сто и петдесет девойчета. Всеки от учителите – и Руменова също – си имаше помощници от по-възрастните и по-схватливите ученици, но в общината се реши да се потърсят нови трима учители, двама мъже и една жена. По тая причина някак общината даде бързо и лесно развод на Руменова – да я приласкае, та да може по-лесно да я задържи в Преспа. В своята молба за развод учителката се оплакваше, че съпругът ѝ Таки Брашна ров я бил, а това, според повечето от преспанските общинари, не можеше да бъде повод за развод. Йовче Златев, един от новите общинари, човек с весело сърце и винаги склонен към шеги, понамести се без нужда на миндера и рече:

То, ако е само за бой, ние можем да разведем барем половината Преспа.

Не му подеха шегата другите общинари, а Лазар Глаушев рече:

– Учителката може да си има и други причини, но не пожелала да пише за них в прошениято.

Йовче Златев, с пъргавия си ум, веднага се съгласи с него:

– Нам учителката ни е сто пъти по-нужна, нежели Таки Брашнаров.

Като реши общината за ново училище, обърна се към Лазара Глаушев да ѝ продаде той къщата и двора на своя тъст Аврам Немтур, дето сега беше женското училище, и на това място да издигне тя новото училище. Лазар отговори:

– Стопанин на тая къща е моята съпруга и тя ще реши. Но мене ми се чини, че ще бъде по-харно да намерим друго некое място за училище. Това място е малко, тесно е. Училището трябва да има широк двор и после – ние сега имаме петстотин ученици, а след пет или десет години ще имаме хиляда. Училище не се прави за пет или десет, или за двайсет години.

Намери се друго място за ново училище – по-сгодно, по-широко.

По това време и Лазар Глаушев науми да прави нова къща и като му се предложи от общината да бъде един от тримата общински пълномощници за строежа на новото училище, той отказа. „Не искам – мислеше си Лазар – да се говори после, че от народното училище съм си направил своя къща.“

Ния вече не беше му продумала за нова къща, от както видя, че той гледаше повече на търговията си и не искаше да излиза от бащината си къща, не искаше да наскърбява майка си. Ния вече не продума, щом той предпочиташе печалбите си и търговията, която го хвана като комар, и

се вслушваше повече в несправедливите желания на майка си. Нека бъде по тяхна воля! Но макар да се затвори тя със своите скърби и огорчения, Лазар знаеше за какво тъгува тя и не беше забравил нейните желания. Напоследък ясно личеше каква голяма мъка носеше тя в сърцето си, макар всеки, дори и той, по своему да разбираше тая нейна мъка. Младата жена се стопи, не се знаеше от що живее – не помисляше ни за храната си, ни за облеклото си, ни за всички ония радости, които крепят човешкото сърце. Започнаха людете да я гледат със страх – бояха се за нея, да не би да я яде някаква болест. Малко ли свят в Преспа чезнеше от охтика, от скрити рани, от жълтеница, от лоша треска! ѝ хубостта ѝ бе станала по-друга – не се радва сърцето ти, не трепери от желание и сладост, като я гледаш, а стоиш пред нея като пред икона. Изпито, бледо беше лицето ѝ, но много чисто, такива бяха и ръцете ѝ, трептеше от чистота всичко по нея, само очите ѝ, пламтящи и винаги влажни, гледаха все пак по човешки, гледаха с неизказана човешка мъка. Тя живееше сега само с душата си, бореше се с душата си и личеше мъката ѝ. В най-тежките часове на своя живот тя бе помислила и пожелала да сгреша с чужд мъж, за да стане майка, а така мислеше и вярваше сега, че грехът, за който човек е мислил и който е пожелал в сърцето си, е вече сторен грях.

Лазар Глаушев жалеше своята невеста и се боеше за нея. Дете можеше да им даде само бог, но той можеше да я зарадва с нова къща и може би ще се облекчи сърцето ѝ, ще се върне топлата кръв по лицето ѝ. Той ѝ каза:

– От общината искаха да купят бащината ти къща, да я съборят и да дигнат там новото училище. – Ния нищо не отвърна и той продължи: – Мястото е малко там за училище, но щом става дума за това, какво ще речеш, ако ние я съборим и си дигнем там нова къща?

– Ти решавай – рече тихо Ния, но той видя как просия топъл блясък в очите ѝ.

– Е – сви вежди той, – аз нема да влеза в нея ни кога, но ако речем да я съборим, за да дигнем там нова къща, то е друго нещо.

Посъживи се и Ния – виждаше той. – Събори я – рече тя и повтори: – Събори я, щом трябва.

– Щом Руменова разпусне децата, веднага ще почнем.

Ния погали едва-едва бузата му – това беше обещание от негова страна и тя му беше благодарна, макар да не се радваше, както би се радвала някога.

Далеко беше още краят на учебната година и те чакаха търпеливо

да мине нужното време. Лазар не бързаше да каже и на майка си за своето решение – защо да я тревожи преди време? После дойде и нещастие-то с Иванка Руменова – така нарече сама тя женитбата си с Брашнаров, – а те двамата с Ния бяха все край нея, те бяха най-близките ѝ приятели, и вече не продумваха за новата къща. Но имаше и друго нещо.

Лазар Глаушев реши да направи къща само заради Ния. За едно късо време той изтрезня и от печалбарската упойка. На работата в дюкяна гледаше някак покрай друго нещо, по-важно, по-значи тел но, както някога, на млади години, когато поведе целия народ срещу фанариотите. Все побутваше Андрея Бенков – той да свърши едно или друго, – не се заглеждаше много и в това – колко печелят и колко губят в своята работа. Дори и двамата им калфи забелязаха това негово пренебрежение към работата, забелязаха го и другите житари в чаршията, които винаги се бояха от него да не ги изпревари, да не им подбие цената, да не им пресече пътя по един или друг начин в общото надпреварване. Той не изоставяше съвсем работата си, но загуби охота към нея, изстина. Андрея Бенков забеляза пръв тая промяна в него, но не се решаваше да му каже и половин дума; за Андрея нямаше по-умен, по-редовен, по-справедлив човек от Лазара и как би се решил той да го пита и разпитва, да го съди и укорява? Андрея предусещаше с вярното си сърце, че неговият приятел се бори с някаква голяма мисъл или с някаква душевна болка, и чакаше търпеливо, със скрита загриженост, пръв той, Лазар, да заговори. А Лазар четеше всичко по лицето му – така отворено и ясно беше за него лицето на Андрея – и наистина сам заговори:

– Андрея, брате мой, ние с тебе нема защо да гоним големи кярове. Ти имаш една майка, аз имам една жена, се ще преживейме. То се знай, че работата си ние нема да оставим да се забатачи, нема да оставим да ни каже некой, че сме некадърни за работа, но аз нема веке да тичам по големи кярове. Пък ти, Андрея, знайш още по-харно за себе си, аз в нищо нема да ти преча, ами во секо нещо ще ти помагам. Е, да земеш да се ожениш, да зарадваш майка си... На мене, брате, малко ми треба.

– Не ми треба и мене много нещо – отвърна Андрея Бенков. – За женитба пък и не мисля веке.

Тоя път Глаушев не каза нищо повече и нямаше какво повече да каже на другаря си – как би говорил за работи, които и на него самия още не бяха много ясни.

Раздвижи се нещо ново в него или се съживяваше някогашната негова душевна сила, но той още не знаеше как ще се изяснят мислите му. Това брожение в душата му започна от деня, в който влезе в бащината

му къща Хайредин Арап ага с тайфата си и поиска да върне забягналите селяни по селата и чифлиците. После дойде срещата му със същия този Арап ага сред преспанското поле. Лазар Глаушев стоеше още на своята мисъл, че народът в Преспа и Преспанско още няма сили да се бори против турските злодейства и турската власт; за другите места по Македония, по България той и не мислеше много – това беше работа на други, тамошни люде. Но като стоеше на тая своя мисъл и я следваше, той все повече се виждаше обърнат срещу целия живот в Преспа, в селата наоколо, пък, както дочуваше, и по други, по-далечни места. Имаше в живота на целия народ нещо, което още не беше отминало и нямаше да отmine скоро, но редом с него, в него дори се зараждаше и нещо ново, идеше нещо ново, което търсеше своето място.

По-будните селски люде не можеха да търпят повече турското господство. Те изоставяха своите огнища и бягаха в града да търсят по-сигурен зальк, по-сигурен живот. Можеше ли да ги спре някой и трябваше ли да ги спира? Дошъл бе да ги върне Хайредин Арап ага и трябваше ли той, Лазар Глаушев, да ги предаде в ръцете му или да се спре да погледа дали те сами ще прогонят турчина? Той пръв се хвърли да ги защити, с гърдите си прегради пътя на насилника и не можеше да бъде иначе. Сега Хайредин Арап ага ходеше по цялото преспанско поле, пронизал бе с куршум Атанаса Криво, притъкми се злодеят да вземе и неговия живот и самият той, Лазар, Дигна оръжие да се защити. Тъкмо като него се надигаше и народът да се спасява, да се защитава и това беше новото, което идеше, и никой не ще го спре. Знаеше се, че бяха излезли чети по Стара планина и по други места, чу се за някаква българска войска в Белград; четите бяха разбити и прогонени, българската войска в Сърбия била измамена от сръбския княз, но ще се съберат нови чети и нова войска ще се дигне. Не можеше да се сложи предел: дотук народът ще търпи, ще чака, ще събира сили, а оттук нататък ще стане да се бори за свободата си. Лазар Глаушев не можеше да стои дълго на такъв лъжлив, опасен, ненужен предел.

Един ден той се отправи към квартирата на Райко Вардарски. Отдавна не бе виждал приятеля си. Беше хубав ден към края на март и още по-ведър, по-приветлив тук, в крайнините на града, по-близу до полето. По градините и дворовете наоколо цъфтяха дървеса и храсти, а върбите край реката вече се зеленееха. Щом влезе в двора на Аце Кутрев, дочу Лазар тихо бръмчене, сякаш идеше изпод земята; край оградата нататък се виждаха цели редици кошери, които се бяха пробудили. Лазар се спря да послуша и няколко черни точки се стрелнаха край самите му

уши. Кучето откъм дъното на двора повлече синджира си, но Лазар не влизаше за пръв път в тоя двор, та верният пазач го позна, прозина се и пак се отпусна лениво на топлата земя.

В стаята на учителя Лазар Глаушев завари и други гости, но най-много се изненада, като видя тук и Атанаса Кривою. Той бе преболял раната си още през миналата есен и Лазар бе го виждал няколко пъти по чаршията, но не очакваше да го види тук. Седеше направо на пода и пак личеше сакатата му нога, но сред всички тук се виждаше най-напред той с едрото си кокалесто тяло. До него на пода седеше и друг селянин, зад тях се бе изправил на колената си зетят на Тръпко Велев, а на стената до вратата бе се подпрял Аце Кутрев, гологлав, със запретнати ръкави и бос – дошъл бе, изглежда, набързо от градината си. Срещу тях седеше Вардарски на едно ниско столче с някаква хартия в ръцете си, която, изглежда, бе се опитал да скрие, щом бе чул стъпките на Лазара, и така го посрещна той – изненадан, уплашен: – А, ти ли си бил! – Сетне продължи ядно, гневеше се, види се, че бе издал уплахата си: – Седни. Дай столче, Аце! Ние четем нещо тук – добави той бързо, като да се боеше да не прекъсне Глаушев работата му. Лазар кимна на Кривою и рече, сядайки:

– Продължавай. Ще послушам и аз.

– Не. Ще почнем отначало. Да чуеш и ти сичко. Това е огън, а не човешко слово – святкаше с окото си Вардарски, хартията трептеше в ръцете му. Той я приближи към лицето си, пое дъх издълбоко и започна да чете с развълнуван глас, като въртеше косматата си, рошава глава подир здравото си око, което тичаше от ред на ред:

– Кажи ми, кажи, бедни народе, кой те в таз робска люлка люлее?...

Щом свърши стихотворението, Вардарски се вгледа свирепо в лицето на Лазара Глаушев и отпусна ръце между колената си заедно с хартията, сетне премести гневното си око върху тримата селяни – от човек на човек, – а тоя гняв в погледа му беше от скръб и вълнение. Той се изкашля, за да прикрие сълзите в гласа си, и рече сърдито:

– Тая песен я съчинил Христо Ботев. Така пише тук. Чувал съм аз, има от него и други песни. – Той помълча за миг, сетне продължи и, види се, тъкмо това смяташе за по-важно: – Получих и писмо с тая песен... Преди близу два месеца турците обесили в София голем юнак и пръв народен войвода Васил Левски Дяконът.

Другите петима мъже мълчаха, само зетят на Тръпко поклати глава, намръщен и той като Вардарски, за да му угоди повече. Атанас Кривою гледеше учителя, заслушан все още в думите на песента, пълни с тъга и

безнадеждност, но сетне попита със съжаление:

– Как се оставил да го уловят? Васил... Дяконът.

– Ранили са го. Ранен го уловили. Предала го черна душа. Ходил е да дига народа от град на град, от село на село, горе, по Стара планина. Не знаел що е страх...

Пак настана тишина, после Тръпковият зет попита плахо:

– Защо не дошъл и тука... при нас...

– Защо! – сопна му се Вардарски, но продължи по-кратко: – Почнал оттам, от Стара планина... стигнал До София. Дотам е стигнал животът му. Такива люде не живеят много, ама не остават сами. След тех тръгват и други и стигат, където те не са могли да стигнат. – Окото му пак заблестя гневно, той изпъчи гърди, изправи глава, размаха хартията: – А ние тука – що? Ето, за нас пише тука. Или сме глухи и слепи да разберем!

... Мълчи народа! Глухо и страшно гърмят окови, не чуй се от тех глас за свобода... Смок засмукал живот, смучат го наши и чужди гости! А бедният роб търпи, и ние без срам, без укор, броиме време, откак е в хомот нашата шия, откак окови влачи народа...

Той млъкна и се чуваше как диша шумно през носа си. Не поглеждаше сега никого и чакаше да се обади Глаушев, който седеше на ниското столче неподвижен, с наведени очи, като че ли мислите му бяха другаде. Тръпковият зет не можа да издържи настъпилото мълчание, той изгледа всички, помръдна с провисналите си, тъмноруси мустаки и като не можеше да измисли свои някакви думи, повтори стих от песента по своему:

– Смок смучи народа...

Вардарски се нахвърли пак срещу него:

– Смок ами... Смок отровен пие му кръвта! Ето тук е Атанас. Хайредин Арап ага с куршум го прониза! Сега ми разправяте, че тоя същият Арап ага убил и друг човек там некъде, по железнишкия път.

– Уби – кимна Атанас Кривиот. – А други бил, с коня си ги газил, жени имало, деца. Вие, казал, в града бегате...

– Тъй! Убил, с коня си газил жени, деца – продължи Вардарски. – Знаем ние сичко, виждаме сичко, ама търпим.

Раздвижи големите си кости Атанас Кривиот и сякаш нямаше за него достатъчно място в стаята. После рече, кривейки глава ту на една, ту на друга страна, не се решаваше да погледне никого, като да се боеше и сам от думите си:

– Търпиме... Ние не търпиме веке, ама... И защо се събираме ние

около тебе като около матица. Ето – блъсна се той в разголените си гърди, – оздраве раната ми, ама остана белег от нея, пръста си мога да пъхна и нема да се заличи никогаш. Нощем като се разбудя, се ме боли там вътре, и времето като стане по-влажно... се боли. Къде ще забравя аз що ми стори Арап ага. Не е само за раната, ами нели знайте защо ме удари той. А може пак да влезе в двора ми. Жена ми се поболе от уплах, легна, не иска ни да яде, ни да пие. Той казал, мръсният: не ми треба болна, ще я чакам да се дигне. Може ли да се търпи такова поругание! – Той млъкна за миг и рече с глух глас: – Ще го убия.

Вардарски посегна бързо, сложи ръка на рамото му, разтърси го:

– Така те искам! Най-сетне го каза: ще го убиеш. Друго за тебе не остава.

Селянинът, който седеше до Кривьо – дребен, млад човек, с тъмни, неспокойни очи, приподигна тесни рамена, като че ли да отхвърли някаква тежест, продума гъгнуво:

– Ние с Атанаса се за това мислиме, ама като сме само двоица, па си немаме и оружие... Мене жената на Атанаса ми е сестра – добави той изеднаж.

Вардарски го погледна и като че ли се учуди, че той беше тук.

– Даскале – започна сега по-смело Атанас, – ти ще ме научиш. Затова сме дошли и днеска ние при тебе, виждам те аз, народен човек си ти... Ето и ти, бачо Лазаре, си тука, научете ме що да правя. Да е сам Арап ага или да са само двоица – нема що да питам. Ама той, мръсният, петима води и как ние с моя шурей тука...

– Атанасе – прекъсна го Лазар Глаушев. – Жаля те, брате, пострада много, ама не искай от мене наука за такава работа. Ще ти кажа, по-стар съм от тебе, и да не говориш много за това нещо. Ако дочуе Арап ага, че му се заканваш, може наистина да влезе пак в двора ти.

Атанас подигна вежди, огледа се, наведе глава срамежливо. Лазар се притъкми да си върви, но Вардарски сложи ръка на коляното му:

– Стой. Нема да си отиваш. – И той продължи, като да се оправдаваше: – Идват те тука понекога, приказваме си, рекох сега да им прочета песента на Христо Ботев. Добри люде са те, селски люде, мъченици... Но ти какво сега – започна той пак да се гневи, – защо ги плашиш! Щом Атанас решил да убие своя убиец и поругател, ние нема да му попречим.

– Това си е негова работа – смръщи вежди Лазар. – Нема защо от мене да иска той совет и поука.

– Ти се боиш.

– Да. Може и да се боя. Ами ти защо си се разпалил толкова?

– Ние сички трябва така... Да горим с общата мъка. Не е, да речем, само за Атанаса: цел народ гине!

Лазар млъкна, но сега и не бързаше да си отиде. Умълчаха се и другите четирима мъже в стаята, затихна и Вардарски. Раздвижи се там, до вратата, Аце Кутрев и рече предпазливо:

– Хайде ние, Атанасе, да отидем оттатък, в моята стая... Може да си имат нещо работа бачо Лазар и даскалът.

Глаушев и Вардарски останаха сами. Пръв започна Глаушев:

– Моля те, не се люти, не викай... Да поприказваме спокойно. Аз нема да споря повече с тебе за... за новата страница. Може тя наистина да е веке обърната. Е, ще погледаме още, ще помислим още. Нема защо да бързаме, макар да е новата страница отворена пред нас. Колкото бехме буйни и нетърпеливи преди, когато се борихме с патриката, сега трябва да бъдем сто пъти по-разумни и предпазливи. Сега, брате Райко, насреща иде сам султанът, а не патриката с дългата патерица. Сега глави ще падат, кръв ще се лей.

– Ха, ти ли това! Не те ли продупчиха тъкмо тебе с куршум? Не загинаха ли в зандана през хиляда осемстотин шейсет и втора братята Миладиновци. Падаха глави и тогава. Народът и тогава беше готов и глави да даде. А сега – още повече, още повече!

– Ти не искаш и да ме слушаш, Райко. Търпение немаш. Аз казвам да не се нахвърляме безумно в една сто пъти по-тежка борба. Виж и сам: събрал си тука, в стаята си, четирима души, насърчаваш ги да вършат убийства. Тоя, шурей на Атанаса, откога го знайш, колко пъти си го виждал? Такива опасни думи говориш пред непознати люде.

– Мене ми иде вече на улицата да викна, сред чаршията да викна, а ти! Стига робско търпение и покорство!

– Ще викнеш... Бесилки неке се люлеят.

– Оо! – прогърмя гласът на Вардарски. – Не са страшни такива бесилки! Виж какви мъже висят по тех... най-достойни мъже. Ние с тебе ще се свиваме, ще умуваме.

– Не казвам да умуваме. Казвам да бъдем мъдри.

– Да, мъдри. Съгласен съм. И винаги съм готов да те послушам. Но такава е тая работа, за която ние сега мъдруваме с тебе, че преди да я почнеш, трябва да решиш да умреш. Аз съм решил за себе си. Затова говоря такива думи на Атанаса. Мене сега това решение ме води и моята мъдрост е по-смела. Ех, може да сгреша некога, може да попадна на лоши люде... Тогава – и той наду гърди, стисна зъби: – Нека и аз... като

Васил Левски!

Дълго не можа да откъсне от него очи Лазар Глаушев.

Никога не е бивал много весел и шумен Глаушевият дом. Такива бяха людетe му, особено Султана – майката. Все бяха някак загледани в себе си, все се бореха с някаква мисъл, за всяко нещо търсеха оправдание и право. Такъв беше дори и Кочо, макар иначе да беше простодушен човек; той пък все мислеше как да нареди живота си, децата си, а и Раца, жена му, по него. Султана държеше юздите на всички, не позволяваше никаква волност. Тя взе в малките си жиливи ръце и Неда, племенницата; хранеше я, обличаше я, чистеше я и пазеше съня ѝ като на свое дете, но Неда трепереше от нея, особено когато се случваше да сгреша нещо. Султана затискаше под своето коляно и Кочовите деца; не им даваше да дигат врява, да си дерат гърлата от плач, да се смеят прекалено. Те бягаха от нея, криеха се от погледа ѝ, но тя ги намираще навсякъде, следеше ги навсякъде.

Така Султана държеше всички свои люде около огнището. Но не само със своята воля и власт, а пазеше тя и топлината на това огнище, огъня в него, доколкото умееше да го пази. А то беше – да живеят людетe ѝ задружно, да не дърпа никой на своя страна, да си помагат, да живеят здрав, чист живот, да пазят името си. Такова беше нейното знание за човешкия живот. Това беше мъдрост и поука от живота на целия този народ, който живееше от векове в неволя, в немотия, в постоянен страх и несигурност. Ала животът се променяше, целият живот. Променяше се и животът около нейното огнище. Султана не виждаше новия живот, който започваше, не можеше да види и познае всяко нещо – стара беше тя и непримирима, но и ръката ѝ вече отслабваше.

Година след година Кочовите деца растяха, напълниха цялата къща. И най-напред те, децата, губеха все повече страх от Султана. По-големите – Благой и Кирил – не ѝ се даваха да ги удари и не я слушаха. Тя се опита един-два пъти да ги догони, но те бягаха далеко с младите си нозе и се присмиваха на баба си. Каквото правеха по-големите, правеха го и по-малките, дори и Царева, нейната съименница, надуваше устни срещу нея:

– У, лоша баба!

Тя не искаше да се оплаква на Кочо от децата му, да ги клевети – да смразява бащата с децата му, – но сама не можеше да се справи с тях и страдаше от своето безсилие. Още повече се огорчаваше тя от нехайството на Раца, майка им. Тя едва ще подвикне на повилнелите деца с половин уста:

– Брей! Защо сърдите баба си... ей сега ще ви набия!

И не пропускаше напоследък да се обърне и към нея, към старата:

– Деца са, майко... ти пък немой толкова с них... Държеше страната на децата си. А още чакаше от ръцете на свекърва си всяка помощ, че беше хлабав човек и все бременна – с малко дете на гърдите си.

Ния и съвсем се отскубна от ръцете на старата жена, макар Султана да не пропускаше случай да я дръпне наново към своето малко стадо. Ния не се боеше от свекърва си и не ѝ се поддаваше. Когато беше за всекидневните нужди в къщата, за всекидневната работа, тя слушаше старата жена, изпълняваше послушно наредбите ѝ, гледаше и да ги изпреварва. Ала когато свекървата се опитваше да влезе в нейния личен живот – Ния не се обръщаше и да я погледне. Никога не каза тя на свекърва си лоша, тежка дума, дори и след като се нахвърли първа старата срещу нея, но издигна около себе си стена, която Султана не можеше да премине. Те живееха под един покрив, старата беше майка, свекърва, и Ния не забрави това, но когато трябваше да се срещнат тъй, една срещу друга, за добро или зло – снахата минаваше край старата жена сдържана, спокойна, студена.

– Нема вода ни капка – ще рече Султана, без да се обръща към никого.

И ако не е там Неда или някое от по-големите деца да ги накара да изтичат на чешмата в двора, Ния веднага ще вземе гюма, сама да донесе.

Ще се върне Султана от църква в неделя сутрин: – Добрутро. На помощ да ни е света Неделя.

– Добрутро – отговаряше Ния срамно, прилично. – На помощ да ни е.

Но избягваше да нарече свекърва си „майко“.

– Пак ли в чаршията! – не пропускаше да каже Султана и все с укор. Или: – Пак ли при учителката...

Ния излизаше със спокойно лице, като да не бе чула нищо.

Не се впускаше вече в разпавии и спорове и Султана; не беше прилично, а винаги беше по-лошо да се разваля приличието в къщата. Само еднаж избухна тя, изля всичкия си яд и на няколко пъти после едвам се сдържа, но то беше от преголяма мъка. Щом не можеше да се скара като майка, когато беше нужно и редно, а можеше да очаква да ѝ се отвърне – по-харно да си мълчи. В недоволството ѝ от Ния, в гнева ѝ към нея имаше и много скръб. Би желала да бъде иначе животът ѝ с по-младата снаха, съвсем по-иначе... Раца... какъв човек беше Раца – като лицето ѝ

някак, замазано, без вежди. По-друг човек беше Ния. Ама ето... И тая скръб в гнева ѝ срещу Ния бе започнала да го разяжда, да го смекчава. Старееше все повече Глаушева.

Най-голямата нейна грижа и мъка си оставаше Лазар. Промени се той много от някое време насам, поизтъня лицето му, погледът му натежа, по двете слепоочия рано се появиха посребрени коси, сгъстиха се, та широкото, изпъкнало чело се отвори още по-широко. Едва що бе навършил тридесет и шест години, а изглеждаше по-стар. Промени се той към всички – изстина, затвори се, угълби се в себе си. Той беше от малък още премного съсредоточен в себе си, но винаги ще те срещне с приветлив поглед, ще те чуе, ще се посмее на шегата ти и сам ще се пошегува. Сега и жена си недочуваше понякога що му говори. Те, двете жени – Султана и Ния, – го обичаха всяка по своему, но и двете сега еднакво си обясняваха причината за промяната в него: не беше той щастлив в живота си, не беше доволен от живота си. Ния обвиняваше себе си за тоя му живот, също и Султана в своята майчинска ревност шушнеше и въздишаше:

– Изгоре чедото ми с тая жена...

А в мислите си Лазар беше много далеко от техните предположения, бе се отдалечил и от самите тях, макар и двете да си стояха всяка на своето си място в сърцето му, отдалечил се бе той и от другите свои люде. Като някога, преди десет и повече години, сега Лазар мислеше за... всички. Пред него и съвсем близу до него бе многоликият образ на народа, пред него беше родината; тия две върховни мисли, тия два живи образа, които той носи в своето съзнание, в кръвта си и са в него като целината на тялото му, и са жива част от душата му; родът – от първия срещнат на улицата в родното градче твой брат по общи мисли, общ език, общи копнения и стремления, до милионите твои братя като него, кои ти не си виждал, но с които си слят в една общност, жива и вечна; родината – от малкия двор, в който си израснал, от родния хоризонт, през всички ония поля и планини които не си и виждал и може би никога няма да видиш, но където живеят твоите братя и ти са мили като родно огнище. Лазар Глаушев не познаваше много люде из Преспа, не бе ходил по-далеко от Охрид, от Битоля и то за една неделя до Солун, ала неговата мисъл бродеше чак до Дунава, до Цариград. И виждаше в мечтите си само това, което бе чувал, бе чел, което бе узнал по един или друг начин за тая широка земя, за людете ѝ. Но не беше тъкмо това и само това, което го привличаше с такава сила към тая земя, към людете ѝ, а ми повече го привързваше към нея съзнанието му, чувството му, че тая

е обща родина на всички тия люде, милиони негови братя. Той беше във всичко заедно с тях, както; своите съграждани, с техните общи копнежи и стремления, с това, което беше обща воля, което беше правда за всички – великата народна правда. Това, което желяеха преспанци, към което се стремяха за общо добро, желяеха стремяха се към него и милиони други техни братя, бедата срещу фанариотите беше обща победа. Борба, в която и след това обхвана целият народ, е обща така. Ще бъде обща и борбата срещу нея, ще бъде обща и победата над нея. Лазар Глаушев чувствуваше как и сегашните му сили растяха с общите сили на милионите негови братя.

Дребни бяха домашните грижи, личните болки и несполуки. Той обичаше Ния, както винаги бе я обичал, обичаше майка си, всичките си домашни люде, както беше ги обичал, но сега той мислеше за всички, за целия народ, за неволята му, за неговата борба и домашните грижи ставаха по-малки, по-прости. Той махна ръка от големи печалби в работата си, със същата леснина реши да направи нова къща на Ния. Пак тъй, с леко сърце, пристъпи и към майка си, като стана време. Повика я той един неделен следобед в нейната стая, затвори се сами там. Лазар обхвана с ръка тесните й, отпуснати вече рамена, но не за да я прикотка и замае, а със същата негова синовна обич. Той й каза с равен, спокоен глас:

– Майчице, ние ще си поговорим с тебе сега умната. Така сме си говорили ние с тебе секогаш.

В гласа му имаше може би и малко твърдост, но то идеше пак от добра воля – да хванат място думите му, да усетя добре старата му майка тяхното значение. Тя, не отвърна и той продължи:

– Аз ще правя къща това лето. – Старата потрепера и се полюшна, но той я попритисна към себе си нежно: – Чакай, не се тревожи. Ти виждаш, тука не може да се живеят по-добра така. Теснотия, дребни деца. За сички ни ще бъде по-харно да се поосвободим. Дал ми господ некая пара и защо да се мъчим по-добра. И Кочо ще се радва.

– Тебе не ти е за Кочо – рече отеднаж Султана, но стоеше така, в ръката му, а Лазар очакваше, че тя ще избухне, ще се развика, ще се отрени от прегръдката му.

– Нема да те лъжа – отвърна той. – Не ми е само за Кочо, но като мисля за себе си, за жена си, майко, мисля и за сички вас. Кочо ще остане да живеят тук с децата си, а вие, и ти, и татко, и Неда, ще живеим в новата къща. Ще има място за сички там.

– Ти така велиш, а жена ти може и тя да рече така, има нема да е от

сърце, знам аз.

– И аз знам майчице: от сърце ще бъде. Тя още не се отдръпваше от него, но Лазар усещаше как рамената ѝ стават още по-тесни под ръката му, по-отпуснати; старата жена сякаш намаляваше, топеше се от тежестта на неговата ръка. Жално му беше за нея, но се радваше, че тя не се противи. И продължи:

Ще си наредим хубаво новата къща. Ти ще си вземеш оттук само което ти е по сърце, но повекето стари работи ще ги оставим на Кочо, че е голема челядта му. А вие с Ния като се развъртите, каквито сте и двете припярни в работата, за две-три години ще напълните новата къща. Аз нема да жаля парите. Ткайте, шийте, а сега чаршията се намират много неща за къщна уредба.

Той издърпа предпазливо ръката си. Стори му се... беше много тежка за поизгърбените плещи на старата му майка, макар да бе протегнал за милувка ръката Сега и гласът ѝ бе се променил, отслабнал. Тя рече:

– Е, синко... виждам аз, ти ще се делиш от мен, А не мога да те спра. Да мога, нема да те оставя да откъснеш от сърцето ми. Ти и като беше малък, се не можех да те ударя. Що бой е ял брат ти Кочо! Пък и другите. Е, върви, върви. Остарех аз веке, никому не съм нужна.

– Майко...

Тя не го слушаше и седеше все тъй неподвижна, свити нозе, върху колената ѝ лежаха малките, сухи ръце и те някак безпомощно неподвижни. Отслабваше все повече гласът ѝ:

– Е, върви, върви. С тебе аз нема да дойда, ние със стария, с татко ти, тука ще си останем. Ние тука ще умрем. Ама това ще ти кажа: каквото ми направи Катерина, сега и ти ми го правиш. С нож право в сърцето ми. Не ми е крива чуждата щерка, жена ти. Сега ти, заби нож, право в сърцето...

– Виж що говориш, майко. Грехота е, майчице – харно помисли. Ние сички се мъчим в тая теснотия и аз не искам да се отделя от тебе. Казах ти: ще дойдете вие с татко в новата къща.

– Това знам аз, синко: като земе да се дели челяд, тя веке се разтуря. А пък аз своето огнище да оставя. Да излеза оттука и да отида на друго ще – чужда ще бъда веке и тука, и там, на новото огнище. Тука ще седне снаха ти, а там ще седне жена ти.

– Не искаш да ме разбереш, майко. Моето огнище ще бъде и твое.

– Ти не разбираш, ако си толкова умен и учен искам да ви запазя сички заедно, както досега съм ви запазила. Ти теглиш на своя страна,

утре и брат ти ще задърпа на своя страна. Ама не мога веке да ви спра, не мога... – поклати тя глава и дълго не спря, унесена подир мислите си.

– Ти помисли, майчице, и сама ще видиш, че така ще бъде за сички ни по-харно. Аз така съм решил и нема да се откажа.

Тя нищо не отвърна, не каза нищо повече и той. Като стана да си върви и на излизане от стаята, Лазар чу как тя изхлипа и подсмъркна. Ех, нека си поплаче пък малко старата майчица...

Лазар като че ли все гледаше да избягва грижите около строежа на новата къща. Каза на жена си:

– Е, почваме, щом учителката разпусне децата. Кажй сега да видя каква къща искаш. Ти се си мислила...

Ния – и тя, виждаше се, че се радва на новата къща, но не с пълно сърце, като че ли много късно идеше тая радост, като че ли сърцето й беше преситено от всяко нещо и не можеше нищо да я съблазни, да я привлече. Тъгата й за рожба надви, потисна всички други чувства у нея. Сега тя си мислеше: „Нова къща, а ние с Лазара вътре сами като кукувици...“ Ала все пак тя се радваше – толкова дълго бе мечтала за тая къща и сегашният живот заедно с всички Глаушевци бе й дотегнал много. Щом и старата не иска да дойде в новата къща, Ния ще живее там по-свободно и нашироко, ще бъде поне сама с мъката си. И тя отговори на мъжа си:

– Мислила съм, Лазе! Нели знайш откога още ние тая къща... Виждадала съм аз в Битоля хубави къщи. Такава искам, ама – гласът й затрепера – нашата нека бъде по-малка, нели сме сами...

Той погали бледата й буза – не пропускаше случай да я утеши, да я обнадежди в нейната непрестанна скръб – и рече някак троснато:

– Защо? Нека ни бъде широко. Пък още не се знай дали ще останем се тъй сами. Ще направя аз къща на два ката, с камен и печени тухли. Ами и улицата да се разхубави най-сетне! Да остане и след нас тая къща. Кажй сега ти що искаш, ти как мислиш.

Отдавна не беше се появявала руменина по бузите на Ния, та сега като да падна по лицето й далечна светлина, като утринна алена заря.

– Искам – рече тя – широки стаи, с големи прозорци и високи тавани. Цел живот съм живеяла под ниски почернели тавани и мрачина; стрехата не пуца слънцето в стаята, стои то вън, а вътре студеной и зиме, и лете... Ама ти знайш по-харно – додаде тя бързо, негли се уплаши от своя блян за нова къща. – Пък попитай и майсторите.

Лазар отиде при най-добрия майстор в Преспа. И пак тъй – като че ли все искаше другиму да остави грижата за новата къща.

– Да ми направиш къща, майстор Дуко.

– Да ти направя, Лазаре – побутна едва-едва с опакото на ръката си майсторът редките си щръкнали мустаки.

– Аз ще ти кажа що искам, а по-нататък – твоя работа.

– Така искам и аз. Да не ми се пречка много стопанинът. Майсторът съм аз. Има някои, нищо не знаят, а душата ще ти извадят. Ти кажи, Лазаре, що искаш и остави на мене – сложи майстор Дуко на хлътналите си гърди едра ръка с дълги, възлести пръсти; иначе той беше дребен човек, превит едва ли не надве, с дълъг врат и ръбест гръклян, който играеше нагоре-надолу по жилестата гуша; лицето му беше също дребно – само нос и очи, – а челото му, под бутнатия на тила фес, широко, упорито.

– На два ката, майстор Дуко.

– На два ката. Долу – камен.

– Камен. Широки стаи, с големи прозорци, високи тавани. Слънце и топлина да влиза от сички страни. И ще я украсиш. В Битоля съм виждал аз такива къщи.

– Знам що искаш ти, Лазаре. Остави на мене. Къде ти е местото?

– Къщата на жена ми, нели знайш.

– А старата къща, Аврамовата... нея какво?

– Ще я съборим.

– Е, харно. Много харно! Сгодно место за къща. И чешма има.

– Колко ще ми чини, майстор Дуко, такава къща? Майсторът помълча малко, после рече:

– До четиристотин лири. Не повече.

Лазар извади от пазвата си малка, зелена кесия, издута и тежка.

– Тука са сто лири, майстор Дуко. Купувай каквото ти е нужно. Като ги свършиш тия пари, искай други.

Ще почнем, щом разпуснат децата. Нели е училище там.

– Драго ми е да работя с човек като тебе, Лазаре... Ама и ти нема да се оплачеш от мене.

И майсторът едва сега взе малката тежка кесия.

Лазар имаше още една грижа с новата къща. На другата сутрин, на излизане за чаршията, той се отби в двора на женското училище. Изтича да го посрещне Траяна Костадиница. Тихо беше в широкия двор, само чешмата шуртеше в каменното корито, но откъм къщата насреща, и на горния, и на долния кат, се дочуваше детска врява, която ту стихваше, ту избухваше по-шумно. Руменова работеше там с ученичките си – цялата къща беше пълна, заети бяха сега и долу две стаи, ниски и мрачни,

засенчени от широкия чардак.

– Тука ли е Костадин? – попита Лазар. – Искам да говоря с него.

Показа се в трема под чардака Костадин. Пак наметнат със селския си кожух, а след него наизскачаха от мрачината в стаята три още дребни деца, момиче и две момчета, с блеснали от любопитство големи, ясносни очи, като очите на Костадина, баща им.

– Кхекхе... – изкашля се глухо Костадин. – Повели, бачо Лазаре...

Лазар погледна Траяна, погледна Костадина и каза:

– Слушайте сега, добри люде: това лето ще правя къща тука. Нели знайте, ще се прави ново училище и веке е тесно тука за училище. Тука сичко ще се събори. Ама вие не бойте се, това дойдох да ви кажа. Без покрив нема да ви оставя, сиромаси люде сте, с дребни деца. И за учителката ще трябва поне една стая.

– Е, сполай ти, да си жив – каза Траяна все още с уплаха в очите. – Къде иначе ние с пет деца...

– Сполай ти... кхекхе... Сполай ти...

– Ами ти, Костадине, не искаш ли да поработиш с майсторите, като захванат? Ще има тука работа цело лето и добра надница. Ще кажа аз на майстор Дуко.

– Ами да поработи, защо не – отговори Траяна вместо мъжа си. – Като седи, още повеке се поболява.

– Аз не съм... кхекхе... дип добре, ама... да поработя през летото. И тука помагам аз... на жената. Не съм дип добре, мъчно се намира като за мене работа...

– Ти поработи с майсторите. По-бързо ще оздравейш. Е, то се знай, ако можеш.

– Може, може – обади се пак Костадиница. – Как да не може! Не е толкова болен.

Лазар си отиде. Като пусна Руменова ученичките си за къса почивка, Траяна се качи горе. Дворът ехтеше от детски викот, класните стаи бяха празни. Учителката се разхождаше с бавни стъпки по широкия чардак, с посърнало лице. Траяна мина край нея:

– Дойде Лазар Глаушев. – И продължи, като влизаше и излизаше по стаите да поприбере едно и друго: – Каза, че ще прави къща тука. Тая тука, училището де, ще го събори. Нели ще правят ново училище... Ама не бойте се, вели, аз нема да оставя децата ви без покрив. Харен човек. И за нас помислил. Ще трябва, вели, и за учителката да потърсиме друга стая...

Щом пусна децата навечер за вкъщи, Руменова се отправи по

улицата нагоре за Глаушевци. Ния я забеляза още в двора и излезе на чардака да я посрещне. Учителката рече:

– Да седнем тук, Ния, на чардака. Виж какъв хубав ден! Лято иде вече.

Те седнаха и двете на тесния миндер край стената, до оградата на чардака. Преди няколко години Лазар посади наблизу млада лоза, която бе пуснала сега над чардака яркозелени ластари; полюляваха се те, подухвани от вечерния ветрец, и току посягаха да се уловят ту към оградата, ту към подаде се там гредичка или дори към надвесената стряха. Руменова откъсна един млад още, нежен и лъскав лист, налага го и го съдвчи.

– Киселичко... – усмихна се тя едва-едва. Двете приятелки не бяха се виждали скоро. Загубили бяха и двете охота за срещи и разговори. Още първия ден, когато Руменова избяга от къщата на Брашнаров, Ния отиде да я види. И не седна да разпитва учителката, а само взе ръката ѝ в скута си и не я изпусна през цялото време. Защо да човърка раната ѝ. Нека учителката сама каже каквото иска да каже. И Руменова не говори много – срамуваше се да разказва по-подробно какво ѝ се бе случило, а не би ѝ олекнало от приказки.

– Страшна нощ преживях. Ужас! – побърза да привърши разказа си тя. – Не съм могла и да помисля, че може да има такива хора. Ужас...

Ния поведе друг някакъв разговор, за да отклони мислите ѝ, заслуша се и Руменова, но после отеднаж каза:

– Ти ме предупреди, Ния... но да бяхте ме спрели някак... ти, Лазар...

– Исках аз пак да ти говоря, но Лазар рече: не се меси много между мъж и жена; боя се и аз, рече Лазар, за учителката, но той, никаквикът, може да се усмири най-сетне, може да се привърже, тя е такава жена...

И само това каза още Руменова:

– Ще забравя може би всичко един ден... но унижението, на което ме подложи той, и особено удара по лицето... никога!

Те не заговориха вече за Брашнаров. Не дотягаха много на учителката и преспанки, колкото и да беше голямо любопитството им. Само ще извие по някоя глас и ще го прокълне. Жалеха те учителката си по женски, разбираха мъката ѝ – нали и тя толкова пъти бе им говорила за женските теглила, за горчивия женски дял в живота. Дадоха ѝ бързо развод и общинарите, всичко мина бързо и като че ли се забрави. Не забравяше само Руменова, лицето ѝ вече не се разведри. И колкото беше уморена, изтощена вече със своите сто и петдесет ученички в четири

отделения, нахвърли се с още по-голямо усърдие на работата си, да не мисли за себе си...

Поседяха някое време двете млади жени мълчаливо на тесния миндер. През все още редките листа на лозата се виждаше бистротото вечерно небе. Нататък, към извишилото се пролетно небе, Руменова бе извила замислен поглед и сякаш се забрави. Ния седеше тихо до нея. Откъм вътрешността на къщата се чуваше как проплаква по-малкото момиче на Раца и от време на време сърдитият глас на старата Глаушица. Ния рече:

– За мене плаче малката. Иска да дойде тука.

– Нека дойде...

– Царее, Царее... подвикна Ния.

Детето млъкна. Навътре в къщата стана съвсем тихо. Малката Царева не идваше. Ния въздъхна и рече шепнешком:

– Старата не я пуща... Откакто рече Лазар, че ще прави нова къща, тя не може веке да ме търпи.

– Боли я.

– Боли я, знам. Но Лазар ѝ каза да дойде с нас, моли я.

– Това е пак... от старост, Ния. Не ѝ се сърди.

– Не ѝ се сърдя.

Те млъкнаха пак, после Руменова изеднаж рече:

– Знаеш ли... кажи на Лазара, че аз, щом свърша учебната година, ще напусна Преспа.

– Много ми е жално, Ванче...

– Не мога да остана тук повече.

– Да. Разбирам, Ванче. След това, което ти се случи тука...

– Не, не! Не е само това... – Тя млъкна отново, замисли се. И тъй, загледана пред себе си, посегна, улови ръката на приятелката си, мълчаливо я стисна. Сетне промълви: – Има друго нещо, по-важно. И то съвсем променя... Аз... Аз съм бременна.

Ния я сграбчи с двете си ръце и я стисна:

– Блазе ти... блазе ти!

– Да, Ния. Щастлива съм.

– Господ те награждава за сичките ти мъки.

– И после... Не искам никой да знае. Само ти. Она нещастник може да ми направи нещо, може да ме спре или...

– Да, мила. А сега що мислиш? – попита Ния развълнувана, нетърпелива и едва освободи учителката от прегръдката си.

– Ще ида другаде. Викат ме в Битоля, в Прилеп, в Скопие. Получих

писма. Ще помисля. Имам още време.

– Не бой се. Сичко...

– Не се боя никак – прекъсна я Руменова. – Защо да се боя? Жена съм, да. Сама тук и ми се случи такова нещастие, но... – И тя додаде живо: – Аз държа хляба в ръцете си. Нямам нужда от никого. Детето ми...

Тя отеднаж млъкна и току притисна ръце на гърдите си. Лицето ѝ засия отеднаж, стана пак тъй младо, свежо, както преди. И рече задъхана:

– Знаеш ли... За пръв път го споменавам тъй гласно. И като че ли е вече живо и... тъй, пред очите ми!

– О, мила, о, мила... – погали я Ния. – Щастлива си ти.

– Да, Ния. Най-напред като усетих, че... ето и сега. Каква радост... за него... още недошло на тоя свят!

На вратата отсреща незабелязано бе се показала малката Царева и гледаше със заплакани очи двете млади жени. Руменова първа я видя, скочи, взе я на ръце и се върна на миндера. Ала малкото момиче не искаше да седи в скута ѝ. То се дърпаше и протягаше ръчички към стринка си, към Ния.

– Е, вземи я... – подаде ѝ я Руменова. Момиченцето се прилепи към Ния, обви ръце около шията ѝ. Ния мълчаливо заплака, сълзите сами потекоха от очите ѝ. Руменова я обхвана през рамената, полюшна я гальовно:

– Не плачи... не плачи, Ния. Ще дойде и при тебе някой ден едно малко детенце...

XI

От една неделя портата на Аврам – Немтуровата къща стоеше по цял ден отворена и с двете си поли, подпрени и двете с камъни. Цели редици коли пренасяха тук грубо нацепени гранитни камъни, пясък, вар, тухли, а селяни от железнишките села докарваха дълги, тежки греди от тамошните гори. От сутрин до вечер се чуваше гласът на майстор Дуко, който посрещаше колите и нареждаше кое къде да се разтовари по широкия двор. От два дни там чукаха каменари с тежки чукове, звънтяха в ръцете им железни длета, изскачаха от тях далеко наоколо каменни отломки и пръски, изгладеният зърнест гранит се синееше на правилни геометрични фигури. Като излизаха в двора малките ученички през време

на почивките, все там се трупаха да гледат. Край стената зад портата Костадин изкопа голяма четвъртата дупка за вар; Траяна, жена му, едвам го накара да захвърли селския си кожух, но за два дни той изкопа дупка, колкото една одая. И това каза на жена си:

– Ти гледай да не ме разлютяш еднаж...

– Знам те аз, мъжо. Тебе само мързелът ти е душманин.

Майстор Дуко позна с какъв човек има работа и го улови здраво за дебелия врат. Костадин показа сила колкото за два вола и не се чуваше да покашлюва, да стенка.

Лазар Глаушев минаваше оттук всяка сутрин на път за чаршията; ще се поспре едва-едва да погледне от портата и ще отmine. А тая сутрин не се спря и никак. Боеше се да не помисли учителката, пък и майстор Дуко, и други те люде там, че иска да покаже господарска гордост и нетърпение. Нека си гледат людетe работата спокойно... Едва що навлезе в чаршията, и забеляза отдалеко цяла тълпа пред портата на един хан. Дочуваше се възбудена врява. Улицата нататък беше пуста, всички се бяха насъбрали пред хана. Лазар ускори стъпки. И го посрещнаха отдалеко гневни гласове:

– Ела да видиш що сторил пак тоя кръвник, Арап ага, майката негова поганска...

– Ама що е това... Изпотрепаха селяните! Лазар мина по тясна пътека между людетe и влезе в двора на хана. Там бе се струпал още повече народ около една селска кола с високи ритли. Пред дребните воловце, които поклащаха опашки безучастно, стоеше с дълъг остен в ръка около дванайсетгодишно момче от полските села с бледо, изплашено лице; едрата му глава, силно сплесната отзад, сякаш едвам се държеше на тънкото, мършаво вратле, което се протягаше от широката везана яка на селската му кош уля; гъсти, сплъстени коси висяха изпод плиткото му капе по изпъкналото чело, около широко разперените бледи уши. Тъмните му сухи очи гледаха опулени, то не знаеше къде да ги спре и сякаш нищо не виждаше пред себе си. В колата, край една пълна вреща, върху някакви вълнени селски дрехи и завивки бяха търкулнати баща му и майка му, а ничком до майката лежеше три-четири р и годишно момиче в дрипава селска риза и с боси, прашни крачета. И тримата в колата бяха мъртви. Широки кървави петна се виждаха по селското им облекло. Момичето лежеше кротко до майка си, върху ръката ѝ, но на тясното му гръбче се чернееше едва накървавена дупка от куршум, опърлена наоколо от огъня на изстрела. Лазар се приближи към момчето, людетe наоколо се умълчаха.

– Кажи, дете, що е станало с вас... Това майка ти и татко ти ли са?

– Майка и татко... – чу се изгънелият гласец на момчето. Бяха го разпитвали вече мнозина и то отговаряше машинално на въпросите на Лазара. – Татко рече: да бегаме в града. Тука ще измреме. Майка плачеше, а той пак: да бегаме в града. Станахме рано. Тъмно беше. Впрегнахме и тръгнахме. Вървехме, вървехме... По едно време – по нас турци. С коне. Татко рече: Арап ага иде. Подкара силно, ама воловете... Рипнах аз от колата, татко ме накара да гоня воловете, а той с остена. Къде? Настигнаха ни. Майка пици и пази Бояна. И Бояна пици. Излезоха ни турците отпред с конете, спреха колата. Арап ага с пушката в татко: „Къде сабайле бре?“ Татко вели: „На пазар, Арап ага, в града.“ Арап ага пак: „Защо не питаш бега къде ходиш, защо си откраднал воловете и колата, защо бегаш в града бре!“ Тогава изпукаха пушки, аз побегнах. Турците се върнаха към село. Излезох аз пак на пътя. От колата капе кръв – цел вир под нея на пътя. Питам татко, а той – нищо. Умрел. Аз... по пътя, по пътя и право тука.

Селянчето млъкна. И очите му пак тъй – блуждаят, сякаш и сега е там, край окървавената кола на пътя сред полето.

– Ами това, малкото в колата – обади се някой. – Него пък защо убили!

– Те него не са и мерили, ама не са и гледали къде гърмят. Какво ще му мислят те за една християнска душица!

Зачуха се и други гласове, надигна се пак врява.

Лазар рече:

– Да вземе некой да ги откара в църквата. Нема защо да стоят тука. Там жени ще ги приготвят за погребение.

Той се загледа в селянчето. Чу се до него гласът на самарджията Нестор Чашка:

– Лазаре... аз ще го взема него... детето. Ще го прибера у мене въщи сега засега. Пък вие вижте там, в общината, какво ще решите за него, като е сега то сираче без никого.

– Харно, стрико Несторе. Добре си наумил.

– Да кажем в конака! – викна някой от тълпата.

– Ха, в конака... – обади се друг. – Много искат да знаят там! Кой го праща Арап ага да избива селяните по селата? Веке толкова клетки души затри, а конакът си трай, ни чул, ни видел.

– Ха бегайте бре! – викна Нестор Чашка по децата, които се бяха събрали от цялата чаршия и надничаха в колата с изблещени очи. Той взе повода на воловете от ръцете на селянчето: – Е хайде, дете, да

вървим към църквата...

Лазар се прибра в дюкяна си, седна мълчаливо на миндерчето там. Андрея Бенков шеташе наоколо уж много зает, но се виждаше, че умът му не беше в работата. Лазар го погледа, погледа и рече:

– Чу ли какво направил пак Арап ага?

– Чух – отговори веднага Андрея. Той се спря до Лазара с бледо лице и влажни очи: – Место не мога да си намеря! Ходи по селата като бесен вълк, убива... Нема ли кой да го спре?

Лазар нищо не отговори.

Късно следобед в дюкяна влезе Нестор Чашка. Покани го Лазар да седне, но старият самарджия отказа:

– Не съм за седане. Работа ме чака в дюкяна. И без това днеска не можах да свърша много нещо, ама рекох да дойда при тебе. Прибрах момчето къщи, бабата ще го погледа с нашите деца, докато вие там в общината решите, или може да го потърси некой от село, двоица стричковци, вели, имам, и тетка имам. Ама аз при тебе за друго, Лазаре... – И той сега пристъпи без покана, седна на крайчеца на миндерчето и се приведе към Лазара, зашепна хрипливо: – Ти нели знайш, там до мене има един сарач, Реджеб ага. Много харен човек, отидох аз при него, що е това, казвам, Реджеб ага, от вашите. Днеска, казвам, така и така... и едно детенце на три години убили с майка му. Слушай, вели той, Несторе, какво ще ти кажа, ама да не разправяш много, че и моята глава може да отиде, ако съм турчин. Те нашите бегове и агалари изпратиха Арап ага и Кючук Кадри и двама-трима други катили да им пазят чифлиците. Вашите селяни, вели Реджеб ага, бегат от селата, без люде ще останат чифлиците. Арап ага пази да не бегат, а нашите бегове и агалари са му обещали награда цел чифлик. Така да знайш, вели, Несторе. Той убил тия люде в колата, той, Арап ага. Аз му казвам: ами как тъй, Реджеб ага, нели има хюкюмат, кадия. Несторе, вели, каквото решат беговете и агаларите, това става. Ако знай много каймакаминът, устата му со злато я запушват или пък с олово ще му я запушат. Това ми рече турчинът, Лазаре, и ето аз при тебе...

– Харно си сторил, стрико Несторе. Да знайме що мислят турците, що кроят. Ама това нещо знаят го и селяните. Сам Арап ага им се заканва: ако бегате в града, ще ви избия.

– Е не знам, Лазаре... Гледайте вие там, в общината, нещо за тия несретни селяци, се те патят, а нема кой да се застъпи за них!

Самарджията си отиде.

Ако бе мислил и размислял Лазар върху тая скръбна, кървава

случка преди годинадве, би решил да събере общинарите и най-старите от тях и тия, които знаеха по-добре турски, биха отишли при каймакамина да се застъпят за селяните; или би направила общината оплакване чак до пашата в Битоля. Минаха му и сега такива мисли, но той сам ги отхвърли: каква полза? Ще ги посрещне каймакаминът и ще ги изпрати с празни приказки и обещания, няма да помръдне пръста си и пашата. Не би се решил ни единият, ни другият да излезе срещу бейовете и агаларите заради неколцина селяни. Сам султанът провъзгласяваше с фермани бейовете и агаларите за господари на раята. И сам каймакаминът знаеше какво става из полските села, но се преструваше на сляп и глух. Не, не... някой трябва да научи селяните сами да се бранят, някой трябва да насочи ръката им.

Щом започна да се свечерява, Лазар излезе от дюкяна си и се запъти към старото мъжко училище. Поразходи се из училищния двор, докато учителите пуснаха децата. Вардарски сам изтича при него още като го видя. И още отдалеко завика възбуден, гневен:

– Виде ли що става? Започнаха да избиват и жените, к децата! Срам е за нас да търпим повече...

– Чакай, чакай... Успокой се – стисна Лазар ръката му над лакътя. – Хайде да излезем да се поразходим.

Поведе той учителя и през целия път трябваше да го укротява – да не вика, да не тръби с гръмливия си глас, людете се извърсчаха да го гледат, макар да го знаеха какъв е буен и гневен. Те излязоха вън от града по пътя за Битоля и се отбиха по една височинка встрани, седнаха там на младата трева. Оттук се виждаше целият град и полето чак до железнишките планини на запад. Всичко тънеше в буйна зеленина – и градът със своите градини и дворища, и полето надалеч; реката блещукаше през купчини върбалаци, нататък, по междите на зеленчуковите градини, се точеха дълги редици тополи. Сред буйната, все още пролетна зеленина се виждаха вече и първите стъпки на лятото – побелели ечемичени ниви, изрусели пшеници, а тук-там дори и голи стърнища. Слънцето се бе спуснало ниско над Железник, планинските върхове светлееха сребристи в далечината, високо по зеленикавото небе плаваха кой знае накъде цяла редица бели, пухкави облачета. Полъхваха и миризми на разцъфтели се треви, а най-вече острият, свеж дъх на мащерка.

Умълчаха се двамата мъже, полегнаха един срещу друг върху меката трева.

– Навика ли се най-последно... – рече Лазар. Вардарски нищо не отговори. Лазар се изправи, изтърси машинално ръкава на дрехата си,

пропит от топлата влага на тревата, и се загледа в далечината към полето, дълго мълча с ръка върху овлажнелия ръкав. После отеднаж се обърна към приятеля си и като че ли продължаваше едва що прекъснат разговор, рече бавно, дума по дума:

– Арап ага и делата му тайфа трябва да бъдат избити. Друг изход нема.

И сега Вардарски сякаш не го чу; пошавнаха само мустаките му. Лазар и не чакаше отговор от него. Той се отпусна отново на тревата и продължи:

– Арап ага ходи с пет-шест души. Срещу него трябва да излезат десетина души; уплашени са нашите люде и по е страшно за них, нека бъдат повеке. Това едно. Второ: трябва да са добре въоръжени нашите, с пушки. Да имат с пушките повеке смелост и да удрят здраво.

– Трето?... – изръмжа Вардарски, без да се помръдне.

– Да, трето – повтори след него Лазар спокойно. – Има и трето: всичко да се нареди с ум и разум. Голема тайна. Ние сме по-слабата страна. Като ударим, да не ни ударят. Ами що, ние за пръв път сега искаме да дигнем ръка срещу турци, искаме да дигнем десет души с пушки. Тая работа не е лесна и трябва очите на четири за секо нешто.

– Четвърто... пето?

– Може да има и четвърто, и пето, и шесто. Ще видим. Ти немой така. Ако ни усетят турците, преди да свършим нешто, или ако я свършим калпаво, те ще избият още сто души селяни и Арап ага ще продължава да върлува по селата. Да ударим здраво и да се скрием под земята. Турците пак може да направят бели, ама и ще се уплашат. И доста ще си помислят дали да изпратят друг Арап ага по селата.

Сега и Вардарски се обърна срещу него, подпрян на лакътя си:

– Виждам, че ти е дошъл най-сетне умът, но пак тънко я предеш. Първо, второ... шесто! Ами работата е по-проста. Защо пък десет? Пет или шест пушки. За люде е по-лесно. Люде по-лесно ще се намерят.

– По-лесно, а? Мислиш, секи, който псува и вика... За такава работа са нужни здрави мъже и не е лесно да ги намериш сред тоя наплашен народ. И друга ще бъде нихната смелост, като са десетмина, като са два пъти повеке от турците.

– Те нема да излезат гърди с гърди срещу турците...

– То се знай. Ама нашите за пръв път ще вземат пушка в ръка и сичко може да се случи. Слушай сега що мисля аз – тупна той с шепа по меката трева: – Ти прати хабер на Атанаса Кривию да дойде, да си поговорим най-напред ние тримата с него. Ама никой друг да не знай,

никой. Агата му нема да го пусне, ама той ще намери начин.

Те дълго мълчаха, всеки със своите мисли. И тъй, като на себе си, Лазар продума:

– И аз съм взел къща да правя... Но нека, нека си тече животът, нека не спира. Секога е по-харно тъй, човек да живей с целата си душа.

Обади се и Вардарски:

– Утре, като погребваме убитите, мисля да държа слово.

– Харно си наумил. Ама знайш ли...

– Що? – подвижна Вардарски нетърпеливо.

– Аз не искам да те уча, но... ти помисли: гледай да не се гневиш, да не се заканваш, ще дойдат в църквата много люде и секакви люде, ще се разчуе що си говорил. А ние с тебе, като захващаме такава работа сега, трябва харно да премисляме сека своя дума. Може да кажат после: даскалът насъскваше...

– Брей! Чак накъде гледаш...

– Ами и ти трябва така да гледаш. Аз мисля, че е по-харно ти утре да предизвикаш со словото си скръб, жалост за убитите. Да се научим най-напред да милейме един за Друг, да се жалим, та да се хванем сички ръка за ръка...

Кучето на Аце Кутрев се разлая късно през нощта и се виждаше, че лае по човек. Нощем го отвързваха и сега се мяташе и лаеше яростно към вратника, види се, там стоеше чужд човек. Вардарски излезе да види що става по Двора – беше още буден по това време. Пред вратника стоеше Атанас Кривиот. Вардарски прогони кучето и въведе късния гост в стаята си. Запали ламбата. Кривиот беше потен и прашен, по лицето му бяха потекли потни браздички, мокра беше под мишките му и широката, разгърдена селска кошуля.

– Викал си ме, даскале – рече той уж по-тихо, но гласът му се чу остър и хриплив в затихналата юнска нощ.

По-тих се чу гласът на Вардарски:

– Седни, седни.

И те неусетно започнаха едва ли не да шепнат. Кривиот рече:

– Тръгнах, шом се стъмни, а още преди зори трябва да си бъда в село. Започнахме здраво жетвата, глава не можем да дигнем. Нема да ме пуснат къите – къде ти, и хайде нощем. Ама трябва още преди зори. Иначе ще ме изядат.

Вардарски се вираше в него с окото си – хала човек! Три часа път и още три часа назад за една къса юнска нощ с куцата си нога; жънал и връзвал снопи цял ден, утре пак...

– Ти полегни тук, да си починеш. Аз ще трябва да излеза.

Кривиот махна с дългата си ръка, подаде се разголена и космата от широкия везан ръкав на ризата му:

– Море остави, какво ти легане... Ами кажи сега ти що...

– Ще отида да доведе Лазара Глаушев. Да поговорим за Арап ага.

– Е хайде, даскале. Чакам.

Вардарски се попристегна набързо, подаде на госта си кутия с тютюн и излезе. Към къщата на Глаушеви той винаги тръгваше развълнуван, в някакво смъртно очакване да се случи нещо, да види Ния. Сега се породи в него, и друго чувство – виждаше му се тайнствено и опасно нощното посещение на Кривио, това излизане посред нощ и предстоящата среща. Той се промъкваше с дебнещи стъпки по затъntenите улици, да не го срещне деврие³⁰ или пазвантин³¹ – ще го питат къде ходи по това време и без фенер, а това бягство от подобни срещи засилваше вълнението му, чувството, че върши нещо опасно и тайно. Тихо почука на портата на Глаушевци. Почука още еднаж. Предпазливо скръцна входната къщна врата и се чу гласът на старата Глаушица:

– Кой е...

– Нека излезе Лазар. Искам да го питам нещо – отговори бързо, троснато Вардарски, да изпревари други въпроси.

Но Султана пак попита, макар да позна гласа му:

– Кой си ти?

– Вардарски.

– Ама що по това време... Лазар спи.

– Събуди го. Ще почакам.

Старата жена промърмори нещо ядно, входната врата пак скръцна. Като-се показва Лазар на портата в тъмнината, Вардарски му пошушна:

– Кривиот е тук. Току-що дойде и трябва веднага да се връща. Хайде!

Вардарски забеляза през рамото на Лазара силуета на старата Глаушица, която стоеше на стълбата на чардака и чакаше. Лазар почеса брадата си и едвам сподави една прозявка:

– Ами защо сега... в полунощ... Не може ли утре?

– Не може. Той избегал. Още преди зори трябва да си бъде в село.

– Влез за малко. Да се облека.

Те намериха Кривио заспал; търкулнал се бе върху леглото на

30. Деврие – нощен патрул.

31. Пазвантин – нощен пазач.

Вардарски, с ръце присвити на гърдите, с полуотворена уста, и хъркаше шумно.

– Ей, сиромашкият... – промълви Лазар. Разбудиха го. Селянинът скочи с учудени, уплашени очи. Дадоха му пак да си свие цигара. Вардарски чакаше нетърпеливо Лазар да започне най-сетне. Сви си цигара и Лазар, чука дълго с огнивото. Най-сетне попита:

– Що велиш ти, Атанасе: ще можем ли да отървем селата от Арап ага?

Кривиот изпревари приказката си с едно рязко движение:

– И как още! Нели говорихме... Ето изяде и други люде. Сичките ще ви избия, вели. Не се трай повече.

– Как мислиш ти, как ще стане тая работа...

– Да имаме три-четири пушки...

– Три-четири нема да стигнат – възрази Лазар бързо и веднага попита с рязък глас: – Ти можеш ли да си намериш дружина от десетмина здрави мъже?

– Десетмина... Защо ми са десетмина?

– Ти нема защо само от вашето село. И да бъдат, ако може, пострадали люде, Да се заловят от сърце?..

– Ще намеря, чичо Лазаре... ама защо толкова много? Арап ага ходи с по четирима-петима турци. Ще му се нахвърлим и – хайде.

– Ти слушай мене, Атанасе: по-харно ще бъде двама наши срещу един турчин: по-сигурно да е. Ако ги изтървем, ще стане още по-лошо, ще пострадате още повеше. Требва изеднаж и до корен да ги затрием. Така и другите турци ще се уплашат, да се скрие сека следа.

– Харно велиш, чичо Лазаре.

– Десетмина. Ще ги избереши, най-здрави люде, и ще ги закълнеш да ти бъдат верни другари. Ако се издадете, турците ще ви избесят, ще пострадат и домашните ви люде. Ти сега подбери си другарите и не им казвай сичко. Само ще им подхвърлиш, колкото да знайш дали ще ти станат другари. После ще им кажеш сичко. Като дойде време. Тая работа требва да се свърши здраво. Иначе полза нема да има и ще стане още по-лошо. Да се научим да се браним, Атанасе, да се браним. Иначе, нели виждаш, нема живот.

– Нема живот, бачо Лазаре...

– Ето, тичаш да се върнеш; кехаята над главата ти.

– Нема живот иначе... Ами пушки, бачо Лазаре?

– Пушки ще се намерят. Ти гледай да намериш люде. И така да бъдете – един за друг, повече от братя. Може да са и осем души най-сетне.

Ама рекохме: мъже на место.

– Люде ще намеря, бачо Лазаре. Черно ни е и пречерно веке на сички.

Глаушев го побутна по коляното:

– И никому ни дума, Атанасе: къде си бил тая нощ, с кого си се срещал, що си говорил. И на ръжен да те пекат. Така и с твоите другари: нема да ги събираш заедно, а един по един; со секиго поотделно ще говориш. Ето така, Атанасе.

– Така, бачо Лазаре. – И селянинът току изпъчи разголените си космати гърди, отвори широко очи: – Олекна ми, бачо Лазаре. Сега аз от нищо не се боя.

Лазар стана:

– Ти легни да поспиш, ако имаш време.

– Ще изпия още една цигара и тръгвам. Ще стигна тъкмо навреме в село. Да не ме усетят.

Вардарски изпрати Лазара до вратника.

Старата Глаушица чакаше сина си и побърза да му отвори още шом се спря той пред портата, за да не става нужда да чука по това късно време. Утре съседите може да попитат, а не е тяхна работа да знаят кой е влизал и кой е излизал от портата й тая нощ. Преди да се качат на чардака, тя попита тихо сина си:

– Що беше това излизане посред нощ?

– По работа, майко – отвърна късо Лазар.

Тя не попита нищо повече. Позна: Лазар няма да й каже нищо повече.

Тежки и отсечени бяха ударите на сърцето му, така прозвуча и гласът му в нощната тишина – тежък и отсечен. Развълнувано и тревожно биеше сърцето му, но той чувствуваше, като лек, сладък дъх, и немного ясна радост от нещо ново в живота си, нещо важно, съдбоносно, от едно дълбоко удовлетворение.

И тоя път краят на учебната година бе отпразнуван с тържествен акт на сам ден Петровден – 29 юни. Тържеството стана пак в широкото преддверие на старото мъжко училище – новото едва що бяха започнали да строят. Преддверието пак се напълни с люде, напълниха се и класните стаи наоколо, та бяха оставени вратите отворени, за да се чува и вътре. Поканени бяха и каймакаминът – наскоро бе дошъл нов каймакамин, – кадията, реизът и бинбашията³² – началник на преспанския гарнизон.

32. Бинбаши – хилядник.

Дойдоха те заедно с първите, гости, а тоя път реизът бе повел със себе си и тримата ходжи – учители в преспанското турско училище. Като влязоха в предверието, реизът се обърна към ходжите и рече:

– Гледайте сега какво ще става тук и поучете се.

Посрещнати бяха тия първи представители на турската власт в града от членовете на църковната община и училищните настоятели, от тримата по-стари учители, а Вардарски се позабави в църквата, за да не става нужда да се кланя пред тия ефендии³³. Насядаха те на първата редица столове, дето беше определено място за общинарите и по-първите граждани. Реизът се огледа да види що става с неговите трима ходжи и едва не викна с глас от изненада: ходжите не бяха седнали на столовете, а и тримата бяха наклеяли край стената встрани, дремеха смирено и премятаха в ръцете си броеници с дребни зърна и дълги пискюлчета. Не се сдържа реизът, гласно въздъхна и се приведе към каймакамина, рече му тихо, с нескрита болка:

– Виж ги тия нашите нищожни хора как са наклеяли край стената, сами себе си не зачитат за нищо, от тъпота и простотия!

В същото време двамата големци видяха как учителят Тодор Божинов канеше турските си колеги да седнат и те на столовете.

Скоро пузнаха и двете църкви, нови вълни от люде нахлуха в училището, изпълни се всичко в предверието и по стаите, останаха мнозина и вън, по стълбата и в училищния двор. Време беше тържеството да започне. Райко Вардарски даваше знаци, ала насъбраното множество не преставаше да шуми. Тогава Вардарски изведе на малкото, празно място на горния край на предверието училищния хор от около тридесетина момчета, подреди ги набързо, дигна двете си ръце и ги размаха в такт. Зачу се нестройно песен на два гласа, но младите певци бързо се съвзеха от смущението си, и гласовете им закрепнаха; плавно се понесе проста, но тържествена мелодия, умълчаха се заслушани всички наоколо, в насаналата тишина песента се чуваше и далеко вън, по училищния двор:

И след тиясяща годин у нас все ехтят хвалби, песни в памет за нашите святци. Всекой свое усеща и оценява. Премина цената на чуждо добро! Дуя народен духна, разпръсна тъмнина, че във България светна веч светлина!

Що не може една постоянна душа, душа пълна със любов към народа?

Всекой свое усеща и оценява, премина цената на чуждо добро!

33. Ефендия – господин.

Дух народен духна, разпръсна тъмнина, че във България светна веч светлина!

Песента затихна, свърши се, младите хористи се отдалечиха встрани, но тишината в широкото преддверие и по стайте наоколо продължаваше все тъй дълбока, сякаш събраните тук люде, смълчани и заслушани, чакаха още нещо. Избухнаха тук и там едвам сдържани кашлици. И докато траеше все още тишината, изправи се там Вардарски, пред една неголяма маса сред празното място, покрита с бяла покривка и с две големи китки от алени рози от двете ѝ страни. Негли едва сега, като се отвори там празното, място и застана учителят до масата, зад него, високо на стената, заблестя с позлатата си голяма икона на солунските братя, цяла в един огромен венец пак от рози и зеленина, та изглеждаше в светлия здрач в преддверието, като че ли те двамата се задаваха с одеждите си по някаква светла пътека, разгънали бял свитък със стройните редици на славянската азбука. Екна изеднаж гласът на Вардарски, дигна той глава с високото си чело, замахна с бялата си малка ръка:

– Измина още една дълга година с труд и усърдие в тая свята сграда, в тоя храм на нашите святици Кирила и Методия и ние не сме вече там, където бехме в нейното начало, а сме много по-напред...

Говори той дълго с голямо въодушевление, размахваше ръце, подръпваше немилостиво брадата си, вираше се сърдито с окото си, сякаш да улови кой не го слуша с нужното внимание, изричаше дълги фрази и гръмки думи, може би немного ясни и за него самия, но пълни със страстна обич към народа, към науката, към всеки напредък. Още по-неясни бяха те и за събрания тук народ от занаятчии, работници, търговци, от жени, но ги възприемаха те всички със замрели сърца и по своему разгадаваха техния смисъл – те чувстваваха силата им и не бяха ли достатъчно ясни такива думи като правда народна, любов народна, наука, напредък и светлина, за да разберат тия прости люде и цялото слово на учителя?

Сетне той разгъна шумно дълъг лист хартия и даде отчет за работата през тая година в двете училища – мъжкото и девическото.

– Но ти, народе – завърши той словото си, – не заспивай сладък сън, като виждаш какво си постигнал, не седай да почиваш от умора и трудове, а върви нагоре, да се върнеш, където си бил некога, и още по-нагоре да отидеш. Днес в Цариград имаш своя екзархия и ако не се умоляваш, ако не се жалиш в борба и тежки усилия, ще постигнеш и сичко, що си загубил. Амин!

Той се отстри от масата и се оглеждаше да изведе наново

младите певци на празното място, когато тишината в преддверието стана още по-дълбока. До масата неочаквано се изправи Иванка Руменова. И някаква женица някъде сред събрания тук народ тихо изрече:

– Ох, сладката...

Гласът ѝ се чу надалеко в тишината.

Руменова започна и не трепереше мекият ѝ глас, а се засили и се чуваше ясен, звучен по цялото преддверие:

– Високо просветеният наш учител господин Вардарски каза тук всичко, каквото беше нужно и за девическото училище, както всяка година досега. Но аз напускам вече Преспа и моля да ми се позволи да кажа няколко думи като за сбогом и за благодарение.

Зашумя цялото преддверие, раздвижиха се събралите тук люде, въртяха глави ту към единия, ту към другия си съсед, дочуваха се и отделни гласове; изненадаха се преспанци, като им каза учителката, че си отива. Но шумът бързо стихна – те искаха да чуят какво ще им каже тя.

– Тук аз прекарах ето четвърта година – продължи тя. – Но за мене е най-важно, че децата, с които отворих девическото училище в Преспа, тая година свършват това училище. Най-важно е това, което стана през тия четири години. Когато дойдох, аз трябваше да събирам ученичките си от къща на къща. Сега вие сами ги довеждате в училището. Сега сами виждате ползата. Някои мислят, че жената не е човек. Това е унижение и за тях самите, и за човека. Иде време, когато и жената ще заеме своето важно място в живота. Когато дойдох аз в Преспа, жена не смееше да отиде в чаршията. Сега много жени, в пазарни дни или през време на панаира, помагат на мъжете си. Нека всеки сам да разсъди каква е ползата от това и кога е било по-хубаво, по-разумно. Съпругата е другар в живота и ще имаш голяма помощ, когато тя е просветен човек, а не робиня. Ще кажа и това, че вече и тук, в Преспа, жената се пробужда и скоро ще заеме своето място...

Отново се понесе по цялото преддверие глуха врява, дочу се смях. Видя се отдалеко как силно почервения лицето на учителката, но тя повиши глас:

– Жените трябва да се борят за своето право! Те трябва да докажат, че заслужават своя залък. И ще бъде за общо добро, когато мъжът и жената заживеят не като господар и робиня, а като свободни хора. Има по света страни, където жената работи наравно с мъжа и там тя е вече свободен човек.

– Ашколсун³⁴ – не се стърпя най-сетне реизът и повтори полугласно: – Ашколсун!

Той не разбираше какво говори учителката, но и всички турци там, които я видяха как застана и започна да говори, сякаш не вярваха на очите си и ушите си. Гледай ти каква жена! Реизът и каймакаминът бяха виждали по Солун и Цариград европейки, които ходеха без страх по улиците, влизаха по магазините и се държаха навсякъде свободно, ала не можеха да се начудят откъде се намери такава свободна жена и в Преспа. Говореше тя като кадия. Ашколсун! А Руменова бе хванала очите на турските големци и със своята външност.

Публиката не можеше вече да се успокои – всеки имаше да каже по нещо на съседа си, а жените се разбъбриха неудържимо. В същото време други от публиката непрекъснато и сърдито подканяха към тишина – махаха с ръце, шишикаха, подвикваха гласно. Учителката побърза да приключи словото си.

– Благодарна съм на всички в Преспа – каза тя с омекнал глас. – Добре прекарах тук, между вас, четири години. Срецах добри, разбра ни хора. Такива са хората тук, че моите усилия като учителка няма да останат напразно и това ще бъде най-голямата награда за мене...

Тя се отдалечи от масата и побърза да се скрие между струпалите се там ученички и ученици, които чакаха да получат свидетелствата си. Хорът изпя още няколко песни, публиката се умълчаваше за късо време, но вече не можеше да се успокои. Пристъпи се към раздаването на свидетелствата и то стана с особена тържественост за учениците и ученичките, които свършваха училището тая година: Вардарски прочиташе гласно името на ученика, успеха му и поведението му, сетне подаваше свидетелството на каймакамина, който пък го предаваше на застаналия чинно пред него ученик. Същото стана и с ученичките, но имената им прочете Руменова, а свидетелствата им раздаде реизът.

Като станаха да си вървят четиримата управници на Преспа, общинарите ги изпратиха чак на улицата. Четиримата ефенди поеха бавно, изтежко своя път към турската махала. На няколко стъпки след тях вървяха почтително тримата ходжи. Когато се бяха отдалечили доста от училището, реизът се обърна към каймакамина и бинбашията вдясно, сетне към кадията вляво и рече:

– Далечно ще отиде тоя народ... Ето и жените, им...

Каймакаминът и бинбашията вървяха мълчаливо.

Мълчеше и кадията от другата му страна. Сега реизът се обърна към тримата ходжи, изгледа ги с презрение и така, с презрение в гласа

си, им рече:

– Виждате ли какво прави раята? А вие!... Ходжите наведоха смирено очи, а единият от тях, в смущението си, шумно подсмъркна и обърса без нужда носа си с опакото на ръката.

Иванка Руменова излезе от училищния двор, следвана от цяла тълпа жени и момичета, нейни ученички, които държаха навити в ръка току-що получените свидетелства. В облеклото на жените преобладаваха тъмни цветове въпреки горещия юнски ден. Само учителката между тях беше облечена в бяло, но и тя беше стегната във висока яка и дълги ръкави, с мантила до над колената от сивосинкава коприна. От дясната ѝ страна се клатушкаше на разкривените си нозе, скрити под дългия черен фъстан, около петдесетгодишна стрина с побелели коси, които блестяха под черната кърпа на главата ѝ; тя бе сложила смирено на корема си набръчкани съсухрени ръце – да си починат най-сетне в тоя празничен ден. В едната ръка държеше бяла кърпичка, с която избърсваше от време на време устата си с твърде пестеливо движение от прекалена сдържаност, и пак слагаше ръката си там, върху другата ръка:

– Ами харно велиш, учителке... Аз... и зиме, и лете от темно сутрин и кой знай до кое време вечер... докато сложа сички да спят. Родила съм дванайсет деца... Четири ми са живи. Дали е лесно? Да ги облечеш, да ги нахраниш. От огнището – тичай на коритото с прането; от коритото – тичай в разбоя да ткаеш. Главите да им умиеш, нозете, сека събота да им дадеш прани дрехи. Ами като дойде болест... по цяла нощ над главата му. Така, учителке. Колкото за децата, още повече за мъжа; в нищо нема да го оставиш по-назад. И пак ще ти рече: хлеба ми ядеш. И ще те напсува... Сега, като поизраснаха децата, по-друго е, ама когато бехме по-млади, той и ръка дигаше по мене. Ще те прикотка, когато му е кеф, а после – през очите...

От лявата ѝ страна вървеше друга стринка, и тя на около петдесет години, но висока и суха, кокалеста, също с черна кърпа и дълъг, черен фъстан, със салтамарка от износена синя чоха. Тя също бе сключила ръце на корема си – приличието е задължително за всички, – говореше някак троснато и едновременно с другата стринка, която вървеше от дясната страна на учителката:

– Аз, учителке, вода трети мъж, такъв ми бил пустият късмет. Ама то, знайш; от човек до човек има разлика. С първия си поживех най-харно, ама само две години. Родил ни се дете, а той сви се и умре за два дни. Не мога да го прежаля, учителке, и досега. За секо нешто ще ме пита: що велиш, Магделино, харно ли съм сторил... От сахана ще извади най-

хубавата дробенка и мене ще ми я даде. Ама не биде късмет, умре човекът. Ходих вдовица три години и, пусти късмет, попаднах на катилин. С дърво ме е бил, учителке.

С него родих четири деца. И сега са ми живи, кротки деца, а баща им... треперела съм като лист от него.

Турци го убиха. Ходих вдовица още две години. Къде сама жена с дребни деца! Ама, пусти късмет, попаднах на пияница. Каквото извади – изпива го. Търпех, търпех... че като взех един ден аз пък дървото...

Сега пък той лази пред мене на четири нозе, ама се се напива, пуст да опустей!

Две млади невести поразбутаха стринките и те вече; тръгнаха редом с учителката. И те със смирено сключени ръце, с фъстани до земята, главите им бяха стегнати в цветни шкепета, с провиснали край ушите краища.

– Моят, учителке – започна бързо-бързо едната, – като земе много да вика, да гърми в къщи, това му казвам: в търните ще спиш. Вика, псува, бутне паницата с боба, ама най-сетне пак ще се примоли. И тогава аз знам как да го редя и нареждам...

Едновременно с нея говореше и другата невеста, от другата страна на учителката, с еднозвучен плачлив глас:

– Не знам, учителке, ама така е благословено от бога: жената да е по-покорна. Мъжът се ражда со звезда на челото, той во сичко е по-силен. Мъжът е крило за жената и къде без него. Лош, харен – сама жена за нищо не я бива. Вика, може и да те удари, ама ти за него се дръж, че къде без него, без стопанин... Така ме е учила мене още майка ми, бог да я прости...

Сетне други две жени разбутаха младите невести и до портата на девическото училище спътничките на Руменова постоянно се сменяваха. Пред портата на училището жените се струпаха около нея, обградиха я от всички страни, посягаха да я докоснат:

– Защо си отиваш, учителке...

– Ти ни беше като слънчице. Ние се в тебе гледахме.

Една невеста я погали по рамото и рече:

– Ох, милата... И тя изгоре тука, между нас. И тя си нема късмет...

Тогава друга една невеста мълчаливо грабна ръката на учителката и я целуна. Руменова я притисна до гърдите си.

В двора на девическото училище Руменова завари Ния и Лазар Глашеви. Те бяха застанали сред струпаните там греди, камъни и тухли. Лазар сочеше нещо на жена си, обясняваше й нещо около строежа на

новата им къща. Щом видя учителката, Ния се запъти към нея.

– Чакаме те. Канени сме на обед у Бенкови. И ти, и ние, и Вардарски. Както първия ден, когато дойде в Преспа...

Чу се отдалеко гласът на Траяна Костадиница:

– Ама аз... нели съм й сготвила обед...

– Ех... – извърна се към нея Глаушева. – Ще го дадеш на децата.

– Ела, ела, Костадинице – подвикна Лазар. Костадиница се приближи, като бършеше смутено ръце о престилката си, а откъм къщи се зададе и Костадин, по риза и бодро дигнал глава. Лазар продължи:

– Е, така реши моята жена. Нели тя е стопанин тука? Тия две стаи долу ще ги оставим, нема да ги събаряме. Ще им стегнем отгоре покрив и ще бъдат за вас. Вие ще живеете там. – И току добави: – Да бъде весел и нашият двор с децата...

Ния притвори очи и по лицето ѝ мина едвам доловима бледност. Никой не забеляза мъчителното ѝ вълнение, което бе предизвикал неволно Лазар с тия свои думи за Костадиновите деца.

– Да си жив и здрав, бачо Лазаре! И невестата да ти е жива... – притисна ръка в ръка насреща Траяна Костадиница.

– Да си жив... – повтори след нея отдалеко Костадин.

– А Костадин – каза Руменова – мира няма с таз ваша къща. От сутрин до вечер е на крак, все реди и подрежда камъни, греди, тухли.

– Той – засмя се Лазар, – откакто захвърли кожуха, захвърли и сичките си болести...

Старата Бенкозица посрещна гостите си на чардака; там, на хлад, беше сложена трапезата. Двете млади жени се изкачиха бързо по няколкото стъпала. Бенковица пристъпи и улови Руменова за ръката:

– Ех, шерко... ти си отиваш. Не стоя много при нас...

– Такава е нашата даскалска участ, бабо Бенковице: скитници, от град на град...

– Чергари... – избуботи мрачно насреща Вардарски, който бе заел вече място на трапезата.

Двете жени, старата и младата, се гледаха една минутка и една и съща тъга тлееше в погледите им: Бенковица дълго бе мечтала да си вземе за снаха учителката, да съживи с нея своя дом, а Руменова току се замисли в тоя кратък миг за своя скитнишки, бездомен живот...

През време на обедата Руменова едва пророни няколко думи, макар разговорът да се въртеше все около нейното заминаване. Когато към края Андрей Бенков напълни още еднаж чашите с вино, тя сгъна кърпата си, сложи я на софрата и току попита:

– Спомняте ли си за двамата руснаци, които бяха дошли тука на панаира миналата година?

Всички дигнаха очи към нея, погледна я и старата Бенковица. Учителката стоя един миг загледана пред себе си, после рече:

– Тук сме все наши хора... пък и те сигурно са вече отдавна във от Турция... аз трябва да ви кажа, преди да си замина... – Тя продължи: – Единият от тях, Иля Андреевич, ми е познат още от Русия. Истинското му име е Павел Сергеевич. Той ми каза, че след три-четири години ще има война. Русия ще воюва с Турция. Аз му вярвам.

Андрея Бенков, най-сдържаният, най-свенливиият от тримата мъже, изеднаж скочи мълчаливо, бавно се прекръсти с такова изражение на лицето си, като че ли се кръстеше пред лицето на самия господ. Прекръсти се след него и майка му и промълви с набожна благодарност:

– Милостиви боже, милостиви боже!... – Сетне тя додаде: – Да беше жив сега баща ти, сине...

Вардарски дигна с разтреперана ръка чашата си, пълна догоре с вино, и я изпи жадно, притворил блажено очи. Сетне удари чашата на трапезата, без да я пусне, и рече:

– Налей още една, Андрея. Колко са такива минути в човешкия живот?!

Ния го наблюдаваше с развеселени очи, сетне изви поглед към мъжа си – да види как той посрещна тая необикновена вест. Лицето на Лазара беше зачервено, пламтяха и ушите му, но тя никога не бе виждала това лице така озарено от някаква вътрешна светлина, дори и през най-щастливите минути на задружния им живот. „Я гледай ти...“ – рече си тя ревниво, но мисълта ѝ бързо изчезна недовършена. Лазар седеше неподвижен, загледан пред себе си, но едва ли виждаше нещо. Той рече унесен:

– Три-четири години... или пет... Що са те спрямо тия близу пет-тотин години, които са минали! И ето нам ни се падна великото щастие... – Той изеднаж се огледа и продължи със закрепнал глас: – Но ние трябва да го заслужим!

– Не сме ли го заслужили?! – попита Руменова учудена и добави: – Колко страдания... тоя наш народ...

– Да... – кимна разсеяно Лазар. И сега беше в ума му все тая мисъл, обладала от някое време цялото му съзнание: борба! Борба срещу турските потисници, борба за народно освобождение. – Да! – повтори той живо и додаде: – Но нашият народ тъкмо сега не бива да чака наготово свободата си, като милостиня. Да помогне поне с нещо, да покаже, че е

достоен...

Той забеляза как в погледа на жена му премина тревожна сянка. Но сега трябва всички да се радват и той сложи ръка на коляното ѝ, засмян с цялото си лице:

– Нийо... Ще посрещнем гостите си в нова къща. – Той се обърна закачливо към Руменова: – А ти... защо си мълчала досега!?

– Трябваше да мине време, докато те...

– Да беше ни казала вчера, да беше ни казала Преди една неделя! Една неделя, един ден повече радост...

Руменова се прибра в жилището си рано следобед. Андрея Бенков обеща да ѝ наеме кочия за Битоля. Тя трябваше да прибере багажа си. Траяна Костадиница и двете ѝ по-големи щерки, които бяха получили свидетелствата си днес, вървяха след нея и не ѝ даваха нищо да пипне:

– Ти само кажи, учителке... Ние ще приберем. Ти не се уморявай, дълъг път те чака утре...

После дойде и Мия. Да помогне и тя, пък и да поседят заедно. Когато стените на стаята се разголиха, сандъкът стоеше заключен и бутнат до вратата, в ъгъла беше само тясното моминско легло, младата учителка почувствува как отеднаж сграбчи сърцето ѝ голяма, тежка скръб, която сякаш се бе спотайвала далече от нея и бе я дебнела. Тя седна на сандъка, стисна коляно между преплетените си длани. Бяха сами с Ния. Учителката промълви с глух глас:

– Тук, в Преспа, погребях най-хубавата си мечта: да срещна достоен другар. Ние жените всички носим в сърцето си такава мечта.

– Но ти – що... Остарела ли си!? Руменова и не чу приятелката си:

– Знаеш ли... Все ми се чини... съвсем не е случайно, че тъкмо с мене се случи такава страшна грешка. Втурнах се изеднаж, повярвах изеднаж...

– Било каквото било, Ванче. Ще срещнеш друг, по-достоен човек...

– Не. Никога вече няма да допусна мъж близо до себе си.

– Ето, виждаш ли? Сега пак се втурваш...

– Сега детето ми... За него ще живея. Това пък е най-голямата мечта на всяка жена. Благодарна съм на бога. То е тук, в утробата ми.

Ния нищо не продума. Тя пристъпи и седна върху сандъка до приятелката си. И те отеднаж се прегърнаха. Тласна ги едно смесено чувство – всяка го носеше в сърцето си, – чувство на горчива скръб, на съжаление към себе си, на жажда за радост и надежда. Ния въздъхна:

– Такъв е човешкият живот..

– Не, не – трепна Руменова и стисна още по-силно Ния в

прегръдките си. – Не! Човешкият живот може да бъде по-хубав, пощастлив...

Скоро след това Ния Глаушева си отиде. Вече се смрачаваше. Но за Руменова тоя неин последен ден в Преспа още не беше се свършил.

Някой неочаквано почука на вратата ѝ. Тя пристъпи да отвори. Пред вратата стоеше малкият Васил Брашнаров.

– А... Ти ли си? Заповядай, влез... Ето тук, на сандъка... седни.

Руменова затвори вратата. Момчето се озърна, сякаш да види дали бе затворила добре, и се чуваше в тишината на стаята как диша бързо и дълбоко.

– Вземи ме с тебе... – рече то изеднаж.

– Как да те взема... – загледа се в него Руменова учудена и уплашена. – Къде да те взема, Василчо?... Но седни, седни.

Момчето седна машинално на сандъка, приседна и тя до него. То дишаше с полуотворена уста, после преглътна и облиза устните си.

– Аз... Аз искам в Русия.

– В Русия?

– Да. Ето имам пари. Сто лири.

То извади от пазвата си забързано, припряно една неголяма синкава кесия, пълна, здраво завързана, тежка, показа я в малката си шепа колебливо, сетне дръпна ръката си и я отпусна в скута, стиснало кесията. Руменова проследи движенията му разсеяно, мисълта ѝ работеше трескаво. Тя попита:

– Къде си намерил тия пари?

– Взех ги от дома – побърза да отговори момчето. – Ние имаме много.

Младата жена се премести по-близу, обхвана с ръка рамената му, но дълго стоя мълчалива, умислена, сякаш се заслушваше в бързите удари на малкото му сърце, както го усещаше сега близу до гърдите си. Тя си мислеше: „Умно, храбро дете. То ще загине там, в оная къща, в бащината си къща, ще го погубят. Такива хора са те... баща му, майка му... брат му. В Русия... То ще се учи там, ще стане... Но как да го взема със себе си? И после как ще го изпратя в Русия? Още е малък... То ще бъде истинско спасение за него, да замине. Има и доста пари...“ Тя притисна рамената му и продължи гласно:

– Няма ли да тъгуваш за майка си, за Преспа...

– Не, не.

– Далечно е там, няма да можеш да се върнеш скоро.

– Ако. Искам да ида там. Ти ще ме изпратиш, ти знайш.

– Ако тръгнеш утре с мене, вашите веднага ще се сетят, ще изпратят по нас и ще те върнат.

Васил Брашнаров нищо не отговори. Мълча някое време и Руменова. Сетне пак притисна момчето към себе си и каза:

– Добре, Василе. Ти ще заминеш за Русия. Ще бъде хубаво за тебе, много хубаво. Но не утре. Ще пратят по нас и веднага ще те върнат. Ти ще останеш тук и ще чакаш писмо от мене. Аз ще проуча как можеш да заминеш и ще ти пиша. Ще ти пиша чрез твоя учител Вардарски. Иди при него след петнайсет дни и ако дотогава няма писмо от мене, отивай през два-три дни, докато се получи. Аз ще пиша без друго. И той, учителят ти, ще се погрижи да те изпрати до Битоля. Аз ще бъда там, в Битоля. Или ще ти пиша къде ще бъда.

Момчето стана:

– Харно.

Стана и Руменова:

– А ти пак помисли, Василе, дали наистина искаш да заминеш толкова далече. Можеш да почакаш още една-две години. Но аз ще ти пиша.

– Ще замина. Искам. Детето се обърна да си върви.

– Сбогом, Василе.

– Сбогом.

На другата сутрин, още в зори, пред портата на досегашното девическо училище спря кочия с два коня, които подрънкваха с цели гerdани малки пиринчени звънчета. Като че ли тъкмо това бяха чакали, по улицата се зададоха в утринния здрач Ния и Лазар Глаушеви, Андрея Бенков и, от другата страна на улицата, Райко Вардарски. Костадин вече изнасяше багажа на учителката. Там беше и тя, готова за път, с пребледняло лице. Край нея подсмърчаха Траяна Костадиница и двете ѝ по-големи щерки. В кочията имаше и други двама пътници – мъж и жена, няма да бъде учителката сама по пътя.

Руменова подръпна настрана Вардарски и му повери тайната на Васил Брашнаров.

– Е, много хубаво! – избуоти Вардарски. – Много хубаво... Способно момче. И виж ти, обръща гръб на тия фарисеи...

Сбогуваха се без много думи. Дълго се държаха в прегръдките си Ния и Руменова. Сетне учителката прегърна Траяна, щерките ѝ.

– Ай дий! – изплющя с камшика си кочияшът турчин. – Дзънгърдзънгърдзънгър... – запяха пиринчените звънчета по шиите на конете в тишината на сънното лятно утро...

Като се изкачиха на първата височинка по пътя за Битоля, Иванка Руменова се обърна да погледне още еднаж Преспа изпод чергилото на кочията. Зората грееше иззад планинските хребети на изток, но слънцето още не беше се показало. В светлия утринен здрач ясно се виждаше цяла Преспа. Но това ясно видение на града оставаше все по-далеко.

– Дзънгърдзънгърдзънгър... – пееха неуморно пиринчените звънчета в тишината и самотията на полето наоколо.

Руменова попи с малка, бяла кърпичка сълзата на едното си око, после на другото си око. И току се обърна, загледа се в пътя, който се губеше в далечината напред, по посока към Битоля.

XII

Лазар Глаушев остави всичко около новата къща в ръцете на майстор Дуко. Той се отбиваше да погледа само сутрин по няколко минути и вечер, когато се връщаше от чаршията, ако беше по-ранко. Най-напред започнаха да събарят старата къща на Аврам Немтур, за да се отвори цялото място. Майсторите свалиха покрива само за един ден, започнаха бързо да сриват и стените. Тогава Лазар рече:

– Е, хайде, побързайте да стегнете най-напред двете стаи на Костадина, да се приберат по-скоро децата му, да не скитат по чужди къщи.

Там беше и Костадин, мъкнеше някаква греда. Откакто беше все на открито, селският му врат отново се зачерви, а сега стана още по-червен, но Костадин не издаде ни с една дума радостта си. Той поглеждаше Лазар с предани очи и работеше с непозодирана сила. Ния започна да идва, когато майсторите правеха вече изкопите за основите на новата къща. Тя не можеше да познае бащиния си двор. Изглеждаше й много по-широк и чужд; старата къща бе изчезнала, нататък, в ъгъла се изправи къщурката на Костадина. Ния се не бавеше много тук, да пречи на майсторите, но когато започнаха да градят основите, тя поиска майстор Дуко да прегради зимника на три отделения – едно голямо и две по-малки. После каза:

– Ще ми направите, стрико Дуко, врата за избата и отвътре; да се влиза в избата и от двора, и отвътре со стълба от готварницата.

Щом си отиде тя, един от майсторите каза:

– Чорбаджията не ми се вижда много мераклия, ама чорбаджийката... знай що иска: да не излиза зимно време чак в двора за избата, пък и по секо време ще й е по-сгодно да слиза отвътре. Майстор Дуко каза

поучително:

– Като е за къща, жените секога повеќе разбират.

Отбиваше се често и Стоян Глаушев – колкото да погледа как се градеше къщата на сина му, толкова и да побъбри с майсторите. Отби се няколко пъти и Кочо, надзърташе и Раца, а децата им все тук се ровеха в купчините пясък. Само Султана не дойде да погледне нито еднаж. Тя отказа да дойде и когато осветяваха основите на новата къща, макар да се събра там много народ, заклаха и мъжко агне за гощавка. Поканиха я и Лазар, и Ния, а тя само това рече:

– Нема да дойда.

Не се отвори вече нито еднаж лицето ѝ, не се разведри, не омекна ни гласът ѝ, ни погледът ѝ. Не викаше, не се караше, ще проговори две-три думи само когато беше необходимо, а когато ставаше нужда да каже нещо на Ния – казваше го на Раца или на някое от децата ѝ, та да го чуе и Ния. Помръкна, помрачи се с нея и цялата къща. Ала и сега Султана не нарушаваше с нищо реда в къщата. Тя не говореше с Ния, не я поглеждаше, не споменаваше името ѝ, но се случи еднаж по-младата снаха да позакъсне за трапезата, улисана с някаква работа в стаята си, и Султана се обърна към седналите там:

– Кажете ѝ, че сме сложили.

И никому не даваше да почне, докато не седна на трапезата и Ния.

Опита се Раца, докато бяха сами, да я заприкаже, да я поразговори – такава си беше тя, дотегна ѝ това мълчание в къщи:

– Ех, майко... те ще се делят веке, Лазе и Ния, нема що, ама ти немой толкова, ще се поболиш. Където се прави нова къща, сички са весели, за радост е новата къща...

– Що! – настръхна срещу нея Султана. – Ти знам, че си весела, сички сте весели... ама мене гроба ми градят там.

И Стоян отвори уста еднаж – дано да е преминало на старата:

– Охо! Първият кат отиде веке нагоре. Майстор Дуко...

– Ха! – сопна му се Султана и така го погледна, че приказката му спря на гърлото недоизречена. Очите ѝ гледаха страшно, с почервенели клепки.

Макар да беше тя все така в огън, не се заглеждаше много сега в людете си. Само Лазара дебнеше непрестанно, с жадни, тъжни очи, търсеше го непрестанно с поглед, когато беше в къщи, и все поглеждаше към вратата, когато приближаваше време да се прибере вечер. Не можеше да му се нагледа, но се пазеше да не забележат другите тая нейна нова жажда. Лазар не ѝ заговори вече за новата си къща и тя изпитваше

мрачна радост, когато забеляза, че той не мислеше много за къщата си.

Другаде беше с мислите си Лазар Глаушев.

Райко Вардарски за всяко нещо гореше с цялата си душа, но повече беше склонен да ръкомаха, да надува гуша, да гърми с гласа си, отколкото да действа. Не липсваше смелост на учителя, не му липсваха и сили, но той като че ли все не знаеше как да почне, кога да почне. Около една неделя след заминаването си Руменова му писа, че ще помогне на малкия Брашнаров да замине за Русия; нека бъде готово момчето всеки час да замине и тя ще пише кога да замине. Вардарски дебна два дни пред къщата на Брашнарови, докато успя да предаде на малкия какво бе писала учителката. И после все го преследваше, търсеше го да му повтара поръчката на Руменова – да не забравя, да бъде готов за път всеки час. Двайсетина дни по-късно той получи второ писмо от Руменова, тоя път от Скопие. Тя му пишеше да изпрати веднага момчето и как ще я намери то в Скопие. Вардарски се смути, забърка се: за Битоля – лесно, ами сега чак в Скопие! Той не знаеше как да изпълни поръчката на Руменова. Далечно е Скопие, а Васил Брашнаров е още малък и трябва да бяга скришом от домашните си, от всички в Преспа! Вардарски изтича при Лазара, откри му тайната на малкия беглец.

– Минава ли ти през ума какво ще стане – каза Глаушев, – ако се узнай, че ние с тебе и учителката сме замесени в тая работа? Нема да е само за бегството на малкия, ами Брашнаровци ще рекат, че ние...

Ама – тръсна той глава отеднаж – добре е да замине това дете. Ние немаме ни едно наше дете в Русия, а от другите градове се заминават да се учат там, се пращат млади люде. И още по-харно, че е Брашнаровче. Брат му и татко му никога нема да го пуснат там, по-скоро в Атина ще го пратят или...

– И е способно дете – рече Вардарски.

– Пък ние с тебе – продължи Лазар – ще гледаме добре да я наредим тая работа. Ние ни сме го подмамили, ни сме го насилили, то по своя воля и желание тръгва. Ще бъде за негово добро и на народа си може да бъде полезен един ден. Да имам аз син или брат като него, веднага ще го пратя в Русия. Така мисля за него аз, като да ми е свое дете, и не мисля, че ще извършва злодеяние, като му помогна да замине. Да можеше, бих отишъл за него при баща му, при брат му, да ги убедя, ама нели знайш аз с них...

– Но и ти – изкриви към него окоото си Вардарски – като да се боиш за тая работа...

– Боя се. Дете още, на далечен път тръгва... Ама виждам, че моята

совест никога нема да ме мъчи... Поразмисли Лазар два-три дни, посвети в тайната и Андрея Бенков. На края го попита:

– Приемаш ли да помогнеш да свършим тая работа?

– Що ме питаш? Нели знайш...

– Е, харно. Ти ще заведеш Брашнарчето до Скопие.

– Ще го заведе.

– Да тръгна аз с него, може да се усъмни повеќе Таки Брашнарков.

Не, аз не бива, щом ние с Таки... Ами ще разгласим още днеска, че ти ще птуваш по работа до Скопие. След ден-два, като се поразчуе, ще наемем един кон и ще тръгнеш ношем: горешо е времето, искаш да птуваш по хлад. Брашнарчето ще чака вън от града и ще изкарате с коня до Прилеп. Оттам може да наемеш кочия, ами гледай да не ви познай некој.

Така и стана. Като се разчу, че исчезнал по-малкият син на Марко Брашнарков, дигна се голяма врява по Преспа. Сам новият каймакамин отиде в дюкјана на стариј Брашнарков да го разпитва за детето му.

– Как стана тая работа, чорбаджи?

– Не знам, каймакам ефенди. Ядохме, прибрахме се да спим и кога-то потърсихме детето на другия ден – нема го.

– Не знаеш ли кога е излезло от къщи?

– Не знам.

– Съмняваш ли се в некого, чорбаджи?

– Не се съмнявам, каймакам ефенди, но...

– Но все некој го е извел от къщи – намеси се Таки Брашнарков. – Подмамил го, отвлекъл го некъде. Как иначе? Къде ще отиде то само?

Така мислеха всички – и Брашнарковци, и каймакаминът, и целият град: отвлечено е детето за откуп. Малко ли пъти се бяха случвали такива задигания и отвличания, особено по пътищата? Каймакаминът дигна рамена и не знаеше какво да предприеме. Касасеше се, най-сетне, за едно гяурче... А самите Брашнарковци чакаха всеки ден вест за откуп и не се тревожеха толкова за живота на детето, колкото за големината на откупа. Когато се върна Андрея Бенков от Скопие и каза, че малкият Брашнарков заминал за Русия, науми тогава Лазар да изпрати някого при майката на беглеца да ѝ каже, че детето ѝ е живо и здраво.

– Немой – рече му Бенков. – Те, Брашнарковци, ще предадат човека на каймакамина и кој знај що може да стане. Малкият ще пише писмо на баща си, щом пристигне в Русия. Така му порѣча учителката.

Мина някое време и по Преспа рядко ще се спомене за Брашнарковчето:

– Бре наистина: що стана с това дете?

Поуталожиха се страховете и на домашните му. Баща му все задържаше пари – да не му поискат откупа внезапно, – а майка му търпеливо го очакваше и все ѝ се струваше, че ще се върне нощно време. Едва през последните дни на панаира се получи писмо от малкия Брашнаров и пишеше той на баща си и майка си, че е в Русия, в град Одеса. Не се узна кой донесе това писмо – оставил го в дюкяна на Брашнарови някакъв непознат човек, а не казал от кого е и се загубил в панаирската навалица. Това беше един скопиянец, пратила го бе учителката и Лазар го научи как да предаде писмото...

На втората неделя след панаира Лазар и Ния отидоха да живеят в новата си къща. Пренесли бяха преди това някои вещи и всичко, що бе донесла Ния у Глаушеви като прикия. Голяма беше новата къща, с широки, светли стаи, не можеха да я подредят със своите вещи младите стопани, не им достигаха за такава къща, и стаите кънтяха като празни. Ния бе запазила много от бащината си покъщнина, но Лазар и сега не искаше да си служи с постилките и съдовете, с каците и бъчвите на Аврам Немтур. Не искаше той и да огорчава жена си с такава, още нестихнала ненавист към баща ѝ, та каза:

– Подбери, Ния, което ти е по-свидно, а другото раздай на сиромаси. Ето Костадин нищо си нема. Каквото не ни достига и ни е нужно, ние ще си го купим ново.

Цялата къща миришеше на вар и на дялано дърво, по подовете и навред лъщяха наскоро забити пирони, по стените на стаята, която определиха за гостна, трептяха свежи, весели шарки. Но повечето от стаите стояха голи – не се събираше къща, не се пълнеше лесно и за късо време. Тогава старият Глаушев се реши и каза на жена си:

– Да им дадем нещо... некой килим, некая ямболия от по-новите. Празна им е къщата.

Султана рязко отсече:

– Едно влакно нема да извадя аз от къщата си.

Стоян често се прокрадаваше и влизаше в новата къща още преди да се настанят там Ния и Лазар, На гошавката, когато младите стопани влязоха в новата си къща, той пи много вино, пя песни, дигна се и хоро да завърти, та Лазар го задържа чак до вечерта, докато му размине от виното, На гошавката бяха дошли и Раца и Кочо с децата си, и Манда и Нона с мъжете и с децата си, събраха се и други люде, дошла бе и Бенковица. Не дойде само Султана. Отиде сам Лазар да я покани, подканиха я на тръгване и Кочо и Раца, та и Стоян се реши, но тя само това отговори на

два пъти:

– Там аз нема да стъпя.

Излязоха всички, тя остана в къщи сама. И докато Стоян се веселеше за новата къща на сина си, пееше песни и чукаше чашата си с Вардарски, Султана лежеше ничком в стаята с огнището и стенеше, виеше като вълчица. Така я завариха Кочо и Раца – прибраха се те рано следобед. Тя не попита нищо за стария, нямаше защо и да пита – знаеше и сама за песните му, за чашите, за всичките му лудости, когато има вино край него, а Лазар нищо няма да му спре.

Той се върна късно привечер и беше още развеселен, но щом видя Султана – намръщи лице престорено, а сините му очи, които никога не лъжеха, издайнически святкаха – нему още му се пиеше вино, още му се пееше, още му се искаше да тропа по новите дъски в Лазаровата къща. Султана прочете всичко по очите му, като по книга, и му рече, ала и тя вече притихнала:

– Не виждаш ли бре, не разбираш ли! Къщата ти се дели, синовете ти се делят...

– Е, що да правиме, жено... Те, младите...

– Младите! Като нема кой да държи здраво...

– Как ще държиш човека, жено! Кон ще задържиш, вол ще задържиш, колкото и да е силен, а човека не можеш да задържиш. Него друга сила го води.

– Ти сега, знам аз: като надигнеш чашата – се много знайш, на секо нещо корена и дъното търсиш. Ха върви да си легнеш! Цел смърдиш на вино и тютюн.

Подчини се Стоян, както винаги, но и волята му за още веселби и приказки отеднаж се прекърши. Лицето на старата жена, тъмно-потъмняло, пламтящото чернило на погледа ѝ, загасналият ѝ глас – това беше жива мъка. Попогледна я той и му се доплака за нея. А тя пак ще рече, ще му се скара, че от виното го избива на плач! Отиде той и си легна послушно. И веднага заспа.

Султана му подви отзад – да не му духа в гърба, че нощем започна да студене, сложи до общата възглавница бардучето с прясна вода – ще стане той през нощта, ще търси вода и още повече сега, като е пил вино. Прибраха се и Кочови в стаята си, утихна цялата къща, а старата жена ходи още дълго насам-натам и все си намираше някаква работа. Настана дълбока нощ, а тя, уж все залисана в работата си, току се заслушваше ту към входната врата, ту към малката стайчка, дето до тая сутрин бяха шумели Ния и Лазар. Тихо беше навред, не се чуваха ни стъпки, ни глас.

С новата къща Лазар Глаушев надви най-голямата си грижа за Ния. Тя беше пак в бащиния си двор, имаше нова, широка и светла къща, разкопаха и разчистиха място за градина, постлаха с плочи нова пътека към чешмата, шуртеше тя още по-засилена – Лазар поднови кюнците и не се губеше ни капка от водата. Прибраха те в новата къща и Неда – станала бе тя голяма мома, та имаше кой да помага в домашната работа, имаше с кого да си поговори Ния. Лазар подканваше жена си да си направи някоя нова дреха, да поизлезе някъде, а откакто почнаха нощите да нарастват, те често събираха гости в новата си къща.

Лазар беше, както всякога, ласкав към Ния, не беше престанал той да се възхищава от нея, от нейната хубост и от всяка нейна постъпка, макар сега не с такава пламенност, но пак с цялото си сърце. Ала Ния забеляза, че той живееше и друг някакъв живот.

Той не се радваше като нея на новата къща. Грижеше се да я нареди, да я украси, но се виждаше – пак заради нея, а не за себе си. Беше мил и ласкав, но като че ли пак само за нея – да не я натъжи, да я зарадва; такива бяха и милувките му, топли, но някак сдържани. Той беше все някъде другаде с мислите си – колко пъти тя бе го залавяла: ту няма да забележи нещо, ту няма да чуе, ту веднага ще забрави. И Ния по своему си обясняваше всичко: Лазар не я обича или поне не я обича, както преди. И нищо чудно, нищо чудно! Човек на всичко се насища, а тя не можеше да му даде нищо повече.

Колкото и да криеше Ния тая своя нова голяма скръб, на няколко пъти се издаде ту с поглед, ту с въздишка, ту с недоизречена дума. Пък и Лазар сам долавяше душевните ѝ терзания след толкова дълга дружба между тях и като знаеше какво става и в него самия. Опита се да я поуспокои, да я утеши, но някак отдалеко, предпазливо, та засили още повече всичките ѝ подозрения.

– Стар съм веке аз... – ще каже той негли на шега. – Ама наистина! Ето виж – и ще покаже белите коси около ушите си.

Тя бе ги забелязала още преди него – не бяха те от старост, като бяха излезли толкова много още на тридесет и шест години. И Ния потъваше по-дълбоко в своята нова мъка. Нахвърли се тя да реди и кити къщата, после почна да трупя чеиз за Неда – приближаваше време да задомят девойката. Но с това минаваше само времето. Човек никъде не може да избяга от себе си.

А мислите на Лазар Глаушев наистина бяха повече другаде. Той не искаше да признае това на жена си – нека стои тя по-далеко от сегашните му мисли и кроежи. Тая есен пресианските агалари дадоха на

Хайредин Арап ага обеща чифлик с триста долюма земя, направиха му и кула на два ката, с хамбари.

– Пък ти, Хайредин ага – рекоха му те, – сам ще си събереш хора да ти работят земята, изполичари и ратаи. Вземи от всяко село, ние няма да ти попречим.

Те и тук си правеха своя сметка: ще остане Арап ага постоянен пьдар на чифлиците им и ще сплаши още повече селяните да не бягат. Правеше си своя сметка и Арап ага да стане и той чифликсайбия като тях. Сега той ходеше с тайфата си по селата и принуждаваше люде да се заселват край неговата кула, да стават негови изполичари. Събра там няколко семейства, накара ги да си направят къщи, задигна от другите чифлици разни оръдия и вещи, подбра от цялото поле и добитък.

– Ето бре! – викаше на новите неволници. – Що искате повеке! Къщи ви дадох, добитък и сичко. Тука ще живеете, при мене ще живеете! Ако некой избега, главичката ще късам!

За по-малко от година време, до следващото лято, Хайредин Арап ага издигна ново чифлишко село. Където имаше около чифлика му селска нива, той си я присвои. Не се уморяваше да ходи от село на село и отвсякъде задигаше по нещо за своя чифлик. Искаше той от селяните и пари, налагаше данъци и ги събираше. По това време той уби още двама селяни.

Атанас Кривиот идваше често в града. Лазар почака доста време сам той да заговори, но най-сетне го попита:

– Що има, Атанасе?

– Лошо.

– Лошо. Това го знайме. Чуваме и тука що става по селата. Арап ага ново село събира. Ама аз за друго те питам.

– Не била лесна тая работа, бачо Лазаре. И не може тъй, набързо.

– Не ти казвам да бързаш, ама нели има и една приказка: както сърце болело, така и очи плакали.

– Говорих аз веке с неколцина. Наплашени са много людете, не се решават лесно в такова нещо.

– Наплашени – повтори след него Лазар. – Колко души е избил досега Арап ага? И жена уби, и дете. Още толкова ще избие и два пъти по толкова. Сега и с чифлик се сдоби. Докато е той там, вие бел ден нема да видите. Така им речи. Поразтresi ги, да се разбудят. Злодеят още по-малко ще ви жали, щом му се боите толкова.

Мина пак доста време, Атанас Кривиот пак влезе в дюкяна на Лазара. Мълчаливо му посочи Лазар да седне до него на миндерчето; в

дюкяна имаше неколцина купувачи и той ги дочака да си излязат.

– Атанасе – започна Лазар. – Това не е, да речем, заради тебе и заради мене, или само заради тия там, които са пострадали, ами е за целия народ. Арап ага не е само по нашата земя, целият народ страда от такива като него. Разбираш ли... Като ударим ние него, надалеко ще се чуе. И да не мислиш, че само ние... На много места веке народът се дига. А вие шо? Още ли ще търпите Арап ага да ви трие сол на главата, да ви коли като овни!

Селянинът търпеливо го изчака да се изкаже и като се обърна да даде отговор – в очите му хитро заиграха светлинки. Кривиот каза:

– Бачо Лазаре, ние сме веке петима.

– Петима? Е, харно.

– Петима. И, ще кажа аз, стига са толкова.

– Не, не. Намери поне още двама-трима. Работата да е в кърпа вързана.

– Е, щом така велиш... Ами... Що става с оружието.

Лазар нищо не отговори. В дюкяна бе влязъл друг купувач и той го чакаше да си излезе. Сетне стана и рече на двамата калфи, които нареждаха край стената насреща врещи, пълни с ячмен:

– Ще слезнем долу, да покажа овеса на Атанаса. Хайде, Атанасе...

Той дигна един дървен капак на пода и се спусна по тясна, дървена стълба в зимника под дюкяна. Атанас предпазливо го последва с кривата си нога. При здрачната светлина, която идеше през отворения капак и от две малки прозорчета към улицата – с железни решетки, цели замрежени от паяжини – Лазар поведе селянина към един хамбар в ъгъла, догоре пълен с овес. Край стените наоколо се виждаха и други такива хамбари, но бяха празни.

– Тука ние рядко насипваме и за късо време, че е влажно... – рече Лазар и бръкна с ръка дълбоко в овеса. Той търсеше нещо там и току измъкна една пушка с доста широка цев, която беше запушена с парцалче.

Атанас разтвори жадно очи, посегна да вземе пушката, но Лазар я подпря на хамбара и отново бръкна в овеса. Той извади оттам още три такива пушки една след друга. Сетне извади и четири патронташа. По тях бяха наредени един до друг по около тридесет патрона с лъскави пиринчени гилзи, във всяка от тях беше втъкната едро, синкаво оловено зърно. Атанас не можеше да задържи радостната си усмивка и току посягаше да вземе ту една, ту друга от пушките. Лазар сам му подаде една:

– Мартинки. Силно оръжие. Опитахме ги. Ама вие можете ли с пушки? Ето... Дръпни тука. Сложи сега куршум. Затвори. Сега готово.

Требвай сички да се научите да стреляте.

– Нема ли други? – попита нетърпеливо селянинът.

– Ще има още. Това е моя грижа.

– Бачо Лазаре – стисна Атанас в големите си ръце пушката, но Лазар го прекъсна, като посочи с пръст отворения капак на пода:

– По-тихо. Да не чуят калфите. Може и чужд човек да влезе.

И Атанас зашепна, но едвам сдържаше гласа си от вълнение:

– Като имаме това оружие... веке от нищо не се боя. Ще му видиме ние сметката на Арап ага... Бачо Лазаре, кога ще ми ги дадеш?

– Тука не бива да стоят дълго. Влажно е, а може некой от калфите да ги набара. Харни момчета са те, но по-харно нищо да не знаят. Ние затова насипахме тоя овес тука...

Дай сега пак да ги скрием. – Сетне той улови селянина за ръката и продължи с тих, но ясен глас дума по дума: – Тия дни ще ми донесеш тука в дюкяна четири снопа ръженица, ама да е по-дълга. Ще гледаш да бъде привечер, малко преди да се затвори чаршиЯта. А рано на другия ден, преди още да се раздени, ще дойдеш да си вземеш ръженицата. Разбираш ли?

– Разбирам – и Атанас хитро намигна.

Той донесе ръженицата след два дни, а още по тъмно на другата сутрин Лазар и Андрея му я върнаха. Във всеки сноп имаше по една пушка, а в една вреща бяха вързани четирите патронташа. Един месец по-късно той пренесе на село по същия начин още три пушки и три патронташа.

XIII

Хайредин Арап ага тая зима прекара в града. Лазар Глаушев го виждаше почти всеки ден из чаршиЯта, винаги заедно с неразделния му другар Кючук Кадри, Новият чифликсайбия бе оставил двама от тайфата си да пазят чифлика му, а той прекарваше зимата на по-топло в града. Преспанските агалари и бейове го посрещаха и изпращаха с големи почести – нямаше вече да бягат селяни от чифлиците им. Те канеха Арап ага на гощавки по селямлъците си, пиеха заедно ракия, наливаха го с кафета по кафенетата. Той приемаше почестите, които му се правеха, но си мислеше:

„Лъжете се, агалар. Пъдар аз вече няма да ви бъда.“

Той имаше сега до петстотин долюма земя, имаше си кула, дигнал

бе около кулата ново село от четири къщи с петдесетина селяци – покорна рая. Щом се запролети, накани се да замине за чифлика си: Арап ага знаеше да пази земята си по-добре от някои преспански чифликсайбии, които не знаеха дори колко земя имат. И агаларите пак около него:

– Пази добре там раята, Хайредин ага, пък и ние няма да те изоставим...

– Бъдете рахат, агалар.

Започна да го гложди мисъл, че някой ден най-верният му другар Кючук Кадри може да се изкуши и да се нарече ортак на чифлика му; те бяха винаги заедно, заедно бяха грабили и убивали. Преди още да замине за чифлика, той наброи на Кадрията тридесет лири и му рече:

– Ти, кардаш, гледай си кефа тук. Какво ще скиташ по селата! Стане ли ми нужда от верен приятел и брат като тебе – веднага ще ти пратя хабер.

Кючук Кадри вярваше на всяка негова дума, а тридесетте алтъна още повече го заслепиха. Арап ага замина с останалите свои двама голтаци, а другите двама го чакаха в чифлика му, Още му бяха нужни тия гладни хрътове – тая година кроеше да заграби още земя и добитък – къде силом, къде милком, – та да стане истински ага и чифликсайбия.

Той заповяда на орачите си да навлязат при пролетната оран тук и там – заграби нови няколко селски ниви, разора едно селско пасбище, навлезе и в земята на съседните чифлици. За селските ниви и за пасбището никой не посмея да дойде да се оплаче, но кехаите от съседните чифлици дотичаха един след Друг:

– Какво става, Хайредин ага! Тия твоите кяфири са влезли в наша земя?! Какъв джувап³⁵ ще даваме на нашите аги и бейове...

– Гледай ти, мръсни кяфири! – тюхкаше се Арап ага. – Кой ги е карал да влизат в чужда земя! Ама вие, агалар, не се тревожете: аз ще върна вашата земя. Нека мине тая година, посели са я кяфирите и щом приберем през лятото – всичко ще върна.

Той нищо не мислеше да връща и така заграби още земя. Където не можеше направо да задигне от добитъка, пращаше свои люде да искат временно волове или кон и никога не ги връщаше. Другите чифликсайбии знаеха за тия му заграбвания и завличания, но махваха с ръка:

– Гладна въшка... Ще се награби, ще миряса. Държи барем здраво раята – халал да му е каквото задигнал.

Щом се попривърши пролетната работа и времето улегна, Арап ага

35. Джувап – отговор.

тръгна с тайфата си да събира по селата данъци. Навлезе и по някои от железнишките села. Той не отминаваше никого, а от някои несретници взе по два и по три пъти. Селяните стояха пред него окъсани, та месата им се виждаха, с лица потъмнели от немотия и уплаха, а той викаше:

– Давай, давай! Ще ти изпотроша кокалите!

– Нямам, ага! Сиромаси люде сме ние...

– Един лира ще дадеш! Три меджидии ще дадеш!

– Нямам, ага!...

– Немаш... Ама ако немаш пари, дай един овца бре! Донеси в мой-то чифлик...

В село Пещани – едно от най-големите преспански села – живееше поп Петко. Той беше поп на двайсетина села наоколо и повече, за да кръщава новородените и да опява умрелите. В тия села нямаше ни една църква. Попът ходеше, както всички други селяни от полето, носеше черна ресачка и зиме, и лете, носеше и висока, черна капа от шаяк, пунал си бе брада и дълги коси, та само по капата и по брадата се познаваше, че е поп. Като се съберяха в някое село по няколко новородени – отиваше да ги кръсти, а идваха да го вземат с кон или магаре да погребее някого в друго някое село. Имаше той и малко своя земя, та често трябваше да остави ралото наред нивата или да захвърли сърпа, за да отиде да погребее някого по християнски. Бейовете и агите по селата не го закачаха за нищо, по някакво снизхождение към мръсната вяра на гяурите, но не обичаха да го срещат по пътищата с тая негова черна капа, с нечистите косми, които стърчаха на сплъстени фитили от всички страни на едрата му глава.

– Махай се, папаз! – викаха му те отдалеко. Поп Петко и сам се отбиваше от пътя им. Хайредин Арап ага влезе за втори път в неговия двор. Бе му взел най-напред две лири и една овца, а сега му искаше други пет лири.

– Немой, ага... Нямам аз толкова пари...

– Имаш ти, папаз, имаш. Богат си ти. Нашите ходжи са богати, и ти си богат. Попейш, попейш – земеш грош, земеш два гроша. И земя имаш.

Той го срещаше често по пътищата – нали и свещеникът ходеше по селата. И все това се повтаряше:

– Папаз, кога ще ми дадеш парите!

– Нямам, ага... Вервай...

– Ти ги дай с добро, папаз. Иначе аз брадата ти косъм по косъм...

Арап ага бе дочул, че жената на Атанас Кривио била болна, и вече

не влизаше в двора му. Младата жена често боледуваше от някое време и все от страх да не би Арап ага пак да дойде да я търси. Но ще полежи тя в къщи ден или два, докато събере душата си, и пак ще тръгне по работа. Така един ден Арап ага я срещна пред вратника, дигнала бе ведро, пълно с вода; оставили я бяха тоя ден от работа в полето да изпече хляб. Турчинът спря коня си тъкмо пред нея, спря се и тя – нямаше как да мине. Бузите на младата невеста бяха пламнали от тежкото ведро, а сега лицето ѝ почна да бледнее от уплаха и като че ли стана още по-хубаво.

– Болно, а, болно! Не си веке болно, аха! – разнежи се агата и дори се наведе, посегна да погали жената.

Дръпна се тя, водата се разплиска във ведрото, сетне младата жена перна коня по муцуната и се втурна във вратника.

– Брей! – викна с възхищение Арап ага и едвам задържа подплашения си кон. – Какъв серт жена!

Рано на другата сутрин, едва що бе изгряла зора, Арап ага влезе с коня си в двора на Атанас Кривия, а след него вървеше и тайфата му. Атанас и жена му тъкмо се канеха да вървят на работа в полето, дочуваше се врява и по съседните дворища. Две кучета лаеха яростно по неканените гости, нахвърляха се да захаят нозете на конете им. Излезе Атанас и се спря пред вратата.

– Спри кучетата бре! – викна Арап ага. – веднага, ще гръмна по них!

Атанас нищо не отговори, само се помръдна едва на кривата си нога. Агата скрита коня си – ще сгази селянина, ще влезе чак в къщата с коня. Атанас продължаваше да стои пред вратата. На две стъпки оттук, зад вратата, беше подпряна една пушка; той бе сложил и патрон в нея.

– Е, какъв човек си ти бре! – викна пак агата от коня си, но с омекнал глас. – Дошъл съм за твой добро. Ще ставаш субаша³⁶ на мойто чифлик. Рахат ще живееш. Хайде.

Атанас отговори:

– Ние тука сме люде на Рашид бей.

– Ти мене гледай. Ще дойдеш в мойто чифлик. Субаша. И жена ти – субашица. С твоя бей аз ще се разправам.

– Нема да дойда.

Арап ага го гледаше от коня си с присвити очи и рече през зъби:

– Един път те ударих – отърва. Ако те ударя още еднаж, няма вече да станеш. Жена ти ще вържа за опашката на коня и така ще я откарам в

36. Субаша – домакин, слуга по домакинската работа в чифлика.

мойто чифлик. Ти сам си направи есап кое е по-харно за тебе.

Атанас Кривиот го гледаше, без да мигне – тъй, край главата на коня му, – и се виждаше, че не е много уплашен. Пушката беше току зад гърба му, пълна.

– Ами ти – обърна изеднаж приказката си Арап ага – защо стоиш още? Ха да вървиш на работа! Така ли слушаш бея си бре!

– Ти не си ми ага. Ти си гледай своята работа... Погледа го една минутка Арап ага и току изръмжа нещо на турски, без да сваля поглед от селянина. Той обмисляше нещо. Сетне току смушка коня си, обърна го и се отправи към вратника, следван от четиримата си пазачи, а двете кучета лаеха току под опашките на конете им.

Атанас Кривиот излезе след турците и ги следеше отдалеко накъде ще вървят. Те минаха през селския мегдан и влязоха през голямата порта в двора на бейската кула. Кривиот се прибра в двора си. Не мина много време и през мегдана се зададе един от кехаите на бея. Кривиот скришом го наблюдаваше и турчинът се спря тъкмо пред неговия вратник. Кучетата се хвърлиха нататък.

– Ей, топал!³⁷ – викна кехаята през лая на кучетата. – Ти днеска нема да ходиш на работа, чу ли! Ще дойдеш в кулата, там има работа за тебе. Чу ли бре?

Хайде, с мене ще дойдеш.

– Чух, чух. Ти върви... ще дойда.

– Ама – ей! Да не ме караш да идвам втори път! И турчинът си отиде.

Виждаше се: Арап ага кроеше нещо, искаше да го подмами в бейската кула. Атанас куцаше насам-натам из двора си, не знаеше къде да се спре. Край оградата му минаваха селяни на групи – мъже, жени; отиваха и днес да копаят царевниците отвъд големия дол. Скоро по къщите ще останат само стари люде и деца, а в кулата беше Арап ага с пазачите си, там бяха и двамата кехаи на Рашид бей, господаря на селото. В къщата на Атанас Кривио бяха скрити седем пушки, но що можеше да стори той сам с тия пушки? Арап ата го канеше да стане субаша в чифлика му – да му заведе там жена си... Е, дошло бе време, дошло бе време!...

Атанас влезе в къщи и рече на жена си:

– И за нас веке, жено, нема живот тука. Ще бегаме в града.

– И аз отдавна си мисля, Атанасе... – Арап ага и сега ми крои нещо, викат ме в кулата. Аз нема да влеза сам в ръцете им, ама нема да седнем

37. Топал – липсва бележка

тука и да ги чакаме. Селото остава без люде, може да ни дойдат тука мръсните. Ама не бива да тръгваме сега за града, посред бел ден, ще ни видят, ще ни настигнат с конете... Гледай ти как ме сгасиха! Така е, когато оставиш злото да се качи на главата ти. – Атанас ходеше из къщи, а по широкото му лице течеше пот на вадички. Сетне каза на жена си: – Прибери едно-друго, което ти е по за в работа... не може да земем сега всичко, ще ни усетят. Ще идем да копаем и ние царевките отвъд дола. Оттам ще тръгнем за града довечера, шом се стъмни.

Атанасица прибра някои вещи в две торби, пови и детенцето си в груба вълнена пелена. Бяха им умрели две деца и това им беше третото – детенце на пет месеца. Излязоха въвн, Атанас заключи къщната врата с голям, самоделски ключ, който си бе поръчал в града, откакто започна да ги преследва Арап ага. Надяна торбите на две мотики, дигна ги на рамо:

– Хайде жено.

Атанасица тръгна след него с детето си на ръце.

Към пладне дойдоха от селото деца на царевичните ниви и казаха, че турци пак са влизали в двора на Атанас Криво. А пролетният ден сякаш нямаше край и Атанас едвам дочака да се свечери.

– Хайде, жено – пошушна той на жена си. – Дано да имаме късмет да не ни срещнат по пътя, докато се стъмни.

Той взе детето, а жена му – торбите. И тръгнаха направо от нивата. Мълчаливо ги проследиха с очи съселяните им, а те повечето бяха тук...

Атанас Кривиот и тоя път почука на вратника на Аце Кутрев по късна нощ. Атанасица влезе с детето си при Ацевите деца, а сам Кривиот влезе при Вардарски. И така започна той още от вратата:

– Срам ме е веке да те гледам, даскале. И тебе, и бачо Лазара. Сега веке допре нож до кокал.

– Ние се така – изръмжа срещу него Вардарски. – Като допре нож до кокал!

– Доведох и жената, даскале. На вашите ръце я оставям с детето. аз още тая нощ се връщам в село.

– За жена ти не бой се, за детето... Да видим ти сега каква работа ще свършиш.

– Нема, даскале, сега ни нагоре, ни надолу. Вардарски го гледаше упорито, после мълчаливо му подаде кутията си с тютюн. Атанас сви с разтреперани пръсти дебела цигара, но не я допуши. Излезе на чардака, повика жена си:

– аз ще се върна в село, жено. Ти тука си при добри люде.

– Леле, Атанасеее – проплака младата селянка. – Ще те убият турците там...

– Нема да ме убият.

Той се върна в Сърпец още преди да се раздени, но не отиде да спи в къщата си. Завря се в една купа миналогодишна слама и там спа, докато изгря зора.

От тоя ден Кривиот заживя като вълк единак, който скита из планината и не знае ни къде ще яде, ни къде ще спи. Селяните от Сърпец, от Койнево и от другите села наоколо го виждаха през всяко време ту да се прокрадва край плетищата, ту да куцука по полето – едър, ъгловат, цял разкривен. Той беше навсякъде, дето не можеше да го срещне Арап ага с тайфата си или кой да е турчин от чифлиците наоколо. Понякога влизаше и в къщата си, но никой не знаеше кога влиза и кога излиза. На два пъти влезе в двора му и Арап ага с пазачите си, уби кучетата му с пушка, разби вратата и тя хлопа на вятъра дни наред, докато се прибра Кривиот и набързо я постегна.

Кривиот имаше четирима другари, които му бяха дали дума да ударят заедно Арап ага и тайфата му. Преди те бяха по-нетърпеливи и той трябваше да ги задържа:

– Чакайте да се съберем барем седмина, колкото пушки имаме, та да бъдем повечко.

Сега Кривиот отиде при всекиго от тях по два, по три пъти и той беше, който бързаше:

– Нема да чакаме повеке. Петима сме ние, петима са и те. Не се намериха повеке мъже на место ни в Сърпец, ни в Койнево, ни в цело Преспанско.

Ала сега пък двама от другарите му почнаха да се тегавят. Дойде време да действуват и те се уплашиха, диреха начин и повод да се отрекат от думата си:

– Ти нели сам каза да се съберем повеке люде... Нема да можем ние сами... Ние за пръв път вземаме пушки в ръцете си, а те, турците...

А като почнаха да се дърпат и отказват те двамата, почнаха и другите двама да подигат рамена, да позамълчават. Само за Атанаса Кривио нямаше връщане назад. Той вече не подбираше с кого говори и що говори. Влизаше от къща в къща по Сърпец и Койнево, по другите села наоколо, спираше людете по пътищата низ полето. Слушаха го всички и клатеха глави одобрително, проблясваше надежда в уплашените им очи, но не се намери ни един мъж да каже:

– Дай пушката, Атанасе, да вървим...

Страх и трепет бе вселил в сърцата на поробените Арап ага.

През това лято Арап ага стоеше повече в своя чифлик, да го пази и наглежда, и той пръв в цялото Преспанско поле навреме ожъна, навреме прибра зърното в новите си хамбари. Едва що бяха привършили людете по другите села и чифлици с жетвата и вършитбата и Хайредин Арап ага тръгна с тайфата си да събира недосъбраните още данъци, които бе разхвърлил между раята. Ала още като влезе в първото село, в първия двор, той се стъписа изненадан: раята не искаше да плаща данъка си. Селяните отговаряха дръзко, поглеждаха го накриво. Така беше по всички села. Рядко ще изтича някой старец, както преди, и ще целуне гологлав широкото желязно стреме на седлото му, а той ще го бутне с прашната си обувка. Като да се бяха заклели селяните, отговаряха с едни и същи думи:

– Немам ага... Не се роди тая година, малко ни даде нашият бей... Ще ни почакаш, ага, още некое време.

Дочу Арап ага, че те дори насъскваха кучетата си по него.

Това идеше от Атанаса Кривио. Той не можеше да намери петима или шестима мъже, с които да удари Арап ага, но като ходеше по селата – разбуни народа, внуши му повече смелост и надежда.

Хайредин Арап ага ходи и в село Пещани, влезе два пъти и в двора на поп Петко. Отказа му попът – и той със същите думи:

– Немам ага... Ще ме почакаш още малко време.

Още там, в двора на свещеника, Арап ага срита гневно коня си с железните стремени и уплашеното животно едва що не прескочи оградата. Разлютеният ага препускаше с другарите си по селските улици и по пътищата, налиташе на людете да ги прегази, биеше ги с волска жила. Той уби с пушката си един селянин от Койнево, а една неделя по-късно срещна поп Петка сред полето, на пътя между Сърпец и Пещани.

– Стой, папаз! – викна му Арап ага и слезе от коня си.

Слязоха от конете и другарите на агата. Отведоха свещеника в един дол край пътя. Накараха го с ножове на гърлото да се съблече гол. Набиha му отзад дървен кол, напълниха попската му капа с изпражнения и я нахлупиха на главата му. Надалеко се чуваха писъците на свещеника, та дори конете на турците цвилеха тревожно, ала никой не му се притече на помош. Така го оставиха турците в дола – премалал от срам и болка. Като се качваше отново на коня си, Арап ага му викна:

– Ето тъй, който не ми плаща! Кажу, папаз, на сички гяурски свини!

Свещеникът се прибра по тъмно в селото си и плака, рида като дете

пред своите люде, криеше лицето си. А не спираше и кръвта от тялото му. Така поживя той два дни и умря в големи мъки, изгоря от срам.

Атанас Кривиот по-лесно събра сега четиримата си другари. Събра ги направо в своята къща. Повика и Богоя, шурей си, макар да нямаше голяма вяра в него. Не беше време да се мисли и премисля. Най-напред страхът от Арап ага събра тия люде пак заедно и сега ги подтикваше не юнашка смелост, а някаква мрачна решителност.

– Ще ни избие сичките тоя звер, както започна!

Я попа, сиромашкия...

– Нема ли да се намери още един... – рече Кривиот. – Седем са пушките, та да бъдем барем седмина, да не стои напразно една пушка.

Излезе мълчаливо един от другарите му и се върна заедно с по-младия си брат. Атанас Кривиот на него даде седмата пушка.

Събрали се бяха те по тъмно тук и останаха да почакаат до първи петли. От Сърпец до чифлика на Хайредин Арап ага имаше близу два часа път и така крояха те – да стигнат до чифлика по глуха доба. Докато чакаха да дойде време за тръгване, Атанас вече кой знае за кой път учеше другарите си как да си служат с оръжието.

Когато излязоха седмината мъже от къщата на Кривио, месечината се бе дигнала право насреща пълна и ярка, та звездите едвам проблясваха през нейната студена светлина далеко някъде по ведрото септемврийско небе. Поуплашиха се те и седмината от светлата ясна нощ, сбутаха се един в друг, озъртаха се и някак криеха пушките си, да не би да ги види някой отдалеко. Ала нощната тишина бързо ги успокои, самотна и безучастна грееше месечината от високото небе, селските къщи наоколо стърчаха смълчани, не се чуваше никакъв шум и глас ни близу, ни по-далеч. Атанас Кривиот поведе другарите си, вратникът на двора му остана широко разтворен след тях.

Те тръгнаха направо през полето – не се криеха от никого и нямаше от кого да се крият в тая глуха нощ. Вървяха един след друг или по двама, цевите на пушките им святкаха, едвам ще пошушне в босите им нозе засъхнала трева или кой знай откъде долетял лист и само месечината, спряла се високо горе, следеше стъпките им. Спряха се и се събраха накуп едва когато се изправи в далечината насреща кулата на Арап ага с белите си стени. Тя се издигаше на малка височинка, край която минаваше пресъхнала през лятото песъчлива рекичка с ниски брегове, нагъсто обрасли с раkitак и всякакви бурени. Край реката криволичеше пътят за кулата и седмината мъже спряха тъкмо там да пресрещнат агата, скрити в гъсталака. На другата страна на височинката бяха разхвърляни

четирите къщи на новото село и бяха доста далеко от реката и пътя край нея. Седмината селяни навлязоха още отдалеко в пресъхналата река, тихо, едвам чуто шумолеше пясъкът под нозете им. После излязоха пак на брега и отеднаж изчезнаха и седмината в ракиката край самия път. Оттук до кулата на Арап ага нямаше ни сто разтега, пътят слизаше оттам полегато и се виждаше всяко камъче по него на ясната месечина. Откога още Атанас Кривиот бе избрал за пусия това сгодно място.

Сгушиха се те, престанаха да шумолят и се чуваше по-ясно дишането им, както бяха насядали един до друг. Кривиот тихо рече:

– Ще излезат те рано още. Знам аз. Както секи ден. Ако пък не излезат, ние ще им влезем, щом отворят портата.

Той не знаеше как ще влязат те в кулата на Арап ага, но повече вярваше, че агата ще излезе на пътя с пазачите си. Месечината незабелязано бе се изместила накъм запад, все тъй тиха беше нощта, мълчаливо и пусто се ширеше далече наоколо полето в сребристия лунен здрач. Нощният хлад пропълзваше през широките яки на ризите дълбоко под грубото селско облекло и Богоя – шурейт на Кривио – цял потрепера, дори хлопна със зъби.

– Кажй сега, Атанасе – рече той, – кажй да видиме как ще бъде...

– Нели веке толкова пъти аз... – отвърна Кривиот. – Ето тука... един до друг... Пръв аз ще гръмна, като дойде време. После ще нарипаме, ако остане жив некой от них, да му смачкаме главата като на змия.

– Да имахме и по един ятаган... – рече някой в тъмното.

– Имам си аз харен ятаган – изправи се на колена шурейт и над главата му блесна на месечината остър нож. – Да ми падне Арап ага... реже това нещо като брч!

Някъде близу се чу тихо похъркване; някой от седмината селяци бе заспал. Умълчаха се и другите. Едва когато Зорницата затрептя на изток, сякаш искри отскачаха от нея, Кривиот стана и рече:

– Наближава време. Ха сега един до друг. Аз тука. Моята пушка ще чакате и никой да не смей по-рано. Като се зададат насреща, аз ще ви кажа кой в кого да мери. Да не удариме сички в един!

Върбалакът дълго шумоля и пак всичко утихна.

Започна да се усеща приближаването на деня още в тъмното. Пропя петел и в кулата на Арап ага. Гласът му се разнесе като ехо далеко из полето и дълго се повтаряше от всички страни – пееха петли и по дворовете отатък, и по близките села. Начупената линия на планинските зъбери на изток изеднаж се открии върху бледнеещото небе. Някъде в полето се чу тих, но ясен човешки глас, остро изскърца колело и започна

равномерно да се повтаря тоя звук, докато затихна някъде в далечината.

– Ами ако ни усетят, преди да... – подхвана изтихо Богоя, но някой го ритна сърдито и гласът му отеднаж пресека.

Започна бързо да се развиделява и скритите тук люде, легнали ничком върху пушките, въртяха очи на всички страни, сякаш за пръв път виждаха това поле и живота по него, който пак започваше с новия ден. Откъм новото село се зададоха две жени и се изкачиха по височинката към кулата; едната все току местеше ту в едната, ту в другата си ръка доста голямо, черно котле, види се, пълно с току-що издоено мляко. Спряха се те пред портата на кулата, чуха се гласове. Някой отвори портата отвътре и двете жени влязоха. Портата остана отворена след тях. Шуреят на Кривио току се приподигна на лакти:

– Ами що не влезем ние вътре бре! Какво ще ги чакаме тука?

Кривиот се подпря на пушката си, изправи се на колена. Огледа се наново той през гъстия храсталак. Слънцето още не беше изгряло, много рано беше още, агите няма да развалят толкова рано рахатлъка си. Те са в кулата, те още спят. Портата отвори някой от ратаите и ето още зее насреща... Кривиот пак се подпря на пушката и стана:

– Хайде... Ще влезем.

Виждаше се как закуца напред, храстите се клатушкаха над него. Надигнаха се и другите шестима селяни и тръгнаха през ракиката. На двайсетина разтега от портата рекичката завиваше встрани ведно с ракиката по двата ѝ бряга. Тук Атанас Кривиот изеднаж излезе от гъсталака и като се кривеше на всички страни, изтича към отворената порта; втурнаха се след него и другарите му. Те и седмината почти едновременно влязоха в двора на кулата. На няколко стъпки пред входната врата на кулата стоеше наметнат с някаква дреха един от тайфата на Арап ага, види се, току-що станал от сън. Щом видя въоръжените селяни, той изпсува гласно и остана с отворена уста срещу тях. Нататък, към дъното на двора, стояха двете жени и двамата от ратаите на агата; бяха се извърнали насам и също гледаха като втрещени. Атанас се насочи с пушката в ръце към турчина пред входната врата, току зад него вървяха другарите му. Турчинът посегна с едната си ръка назад – търсеше вратата зад себе си, – но Атанас го сграбчи с голямата си кокалеста ръка за разголената гуша, избута го и го притисна до стената:

– Да не си посмеял да викаш! Ей сега ще те изтърбуша!

Турчинът бързо се окопоти, но едвам успя да викне с продран глас:

– Хайредин ага!...

Нахвърлиха се върху него и другите селяни – с ръце, с пушки и

след къса борба оставиха го мъртъв край стената. После те нахълтаха в отворената врата на кулата и зашляпаха с босите си нозе по дървената стълба на горния кат. Долу бяха само хамбари, а горе имаше четири стаи. Горе, в тесния ходник между вратите на четирите стаи, се показаха други двама от пазачите на Арап ага, и те без оръжие, по долни дрехи, току-що наскачали от леглата си.

– Удри – викна Атанас и гръмна. Изтрещяха още няколко изстрела. Сгромолясах се там и двамата турци. Селяните минаха през труповете им. На една от вратите се мярна и друг турчин. – Дръжте го! – викна пак Кривиот; той напълни отново пушката си и блъсна съседната врата в ъгъла.

Отвори се широка стая с цяла редица прозорци насреща. Атанас влезе бързо вътре с насочена пушка, след него влезе и шурейт му. Откъм съседната стая се чуваше тропот и вик – водеше се там отчаяна борба. Надигна се страшен писък, сетне утихна задавено и отеднаж настана тишина. А тук, върху нисък одър край стената, седеше сам Хайредин Арап ага, току-що събудил се. Той беше с някаква нощна капа, с разкопчана, шарена риза. В ъгъла срещу леглото му бяха подпрени две пушки, на едно ниско столче там беше сложен силияхлъкът му с кама и револвер, виждаха се и редица патрони под тънката жълта кожа. Агата гледаше изпод вежди нахълталите в стаята му селяни, но и се ослушваше към другите стаи. Лицето му иначе беше спокойно, сънно, ала под мургавината на кожата му бе избила бледност, та изглеждаше като опърлен.

– Е, Арап ага... Куче бесно! – викна или може би въздъхна срещу него Атанас Кривиот.

Тогава агата пристисна презрително дебелите си – модри устни и понечи да скочи. Хлътна бързо върху кривата си нога Атанас, още еднаж и цял се стовари върху турчина с едрото си тяло. Арап ага напразно се опитваше да се измъкне. Кривиот сложи пушката си на пода, сграбчи турчина за брадата, изви главата му назад.

– Дай ножа – посегна той с другата ръка към шурейт си.

И закла агата в леглото му.

Селяните взеха само оръжието на петимата избити катили³⁸. Атанас Кривиот рече:

– Да не посмей некой да вземе нещо друго оттука! Ще кажат после, че сме ги ограбили. Ние не сме за грабеж...

Слязоха и седмината долу, в двора. Стояха там все на същото място

38. Катил – злодей, убиец.

двете жени и ратаите на Арап ага. Атанас Кривиот им махна с ръка:

– Елате... – Сетне той продължи: – Само вие тука видехте що стана и ако се разчуе за нас, ще знайме, че вие сте казали.

– Не бери грижа, Атанасе – викна един от ратаите. – От нас нема да излезе. Ние...

– Направихме го, ще знайте, за добро. Ама ако отвори некой от вас уста – ще смогна аз да му откъсна главата. Изтребихме бесни песове, де те в майка беше проплакало от них.

– Така, така, Атанасе... Живи да сте, брате!... Не берете грижа – развикаха се един през друг ратаите и двете жени.

Излязоха от двора на кулата седмината въоръжени селяни, надигали сега по две пушки, силияхлъци и всякакви други оръжия. Те още се виждаха надолу по пътя, когато една от жените в двора викна:

– Ама що стоиме ние тука!

И току се спусна тя навън, накъм новото село, припна след нея и другата, като подрънкваше с празното котле.

Малко по-късно откъм селото се зададе тълпа от петдесетина души мъже, жени, деца. Скърбуцаха между тях няколко коли, клатеха глави дребни кончета, магарета. Нахлуха всички в двора на кулата. Разбиха хамбарите, разбиха вратите и на другите складове нататък към дъното на двора. Дигнаха всичко, що се намери тук за храна, за облекло, и го пренесоха по къщите си, скриха го вдънземя, отведоха и конете на Арап ага. Нямаше какво друго да се взема – останаха само голите стени в кулата, разбитите врати и празните хамбари. Тогавя тия възбудени люде дигнаха и хвърлиха в трема долу, под стълбата между хамбарите, и убития в двора турчин. Сетне напълниха долния кат на кулата със слама и я запалиха.

Беше на шестия ден на панаира, когато докараха в двора на чаршийската джамия обгорелите трупове на Хайредин Арап ага и на четиримата му пазачи. Още предния ден се разчу за убийството на Арап ага, но само това се знаеше, че бил нападнат в кулата му от непознати люде, които са запалили и кулата. Настана голям смут из чаршията, когато минаха там, през цялата чаршия, колите с избитите турци. Същия ден заптиета и въоръжени преспански турци прекараха пак през чаршията голяма група селяни – изполиचारите на Арап ага и други някои селски люде, които заптиета бяха настигнали по пътищата тоя ден – боси, окъсани селяци, които вървяха като подплашено стадо между настръхналите въоръжени турци. Наблъскаха ги всички в градския затвор – гладни, жадни, премалели от страх. Между тях не беше ни Атанас Кривиот, ни шурейт

му, ни друг някой от другарите му.

Настаналото смущение в чаршията премина бързо тоя ден. Никога преди не се бе събирал толкова свят за панаира, никога не бяха ставали толкова много покупки и продажби, дошли бяха тоя път в Преспа и повече камилски кеврани, та изкарваха камилите на цели стада в околностите на града. Голяма беше залисията у всички – минаха през чаршията колите с убитите турци, и заминаха, минаха и задържаните селяни, замря, утихна за някое време пазарът, сетне пак всичко зашумя, завика, раздвижи се нагоре-надолу. Шумно, с викот и тропот започна и другият ден. Никой не забелязваше, че в чаршийската джамия се събираха турци. Още рано тоя ден те бяха погребали убитите и сега пак се събираха в джамията, но мнозина от тях бяха надигали оръжието си.

Най-напред всички се струпаха в самата джамия. Глух и някак далечен се чуваше в полумрака между дебелите каменни стени гласът на главния ходжа. Той не изричаше молитви, нито повтаряше изречения от корана, а с несдържана ярост призоваваше правоверните да излязат в защита на своя дъвлет и падишах, на своята мюсюлманска чест. В здрача под сводовете на джамията, над главите на събраните тук османлии, застанали един до друг мълчаливи и неподвижни, се виждаше широката бяла чалма на ходжата и мрачното му лице – мургаво, с хлътнали бузи и дълбоки бръчки, обкръжено с прошарена, кръгло подстригана брада. Той не ръкомахаше, не въртеше очи и глава и само гласът му се носеше из цялата джамия пълен с гняв:

– ... Не давайте, което ви е дадено от самия аллах, счупете ръката, която посяга да ви го вземе! Вие сте господарите на тая земя, а всички други, които живеят тук по ваша милост, са ваши роби. Така е отредил аллах и това е неговата воля. Но дали не сме предизвикали върху себе си неговия справедлив гняв? Който се отдели от него и който погази неговия закон – ще загине. Има между нас мнозина, които се отклониха от неговия път и от неговия закон. И ето вашите презрени роби дигнаха ръка срещу вас. Правоверни! Вземете отново оръжието, което ви е дадено от аллаха, за да побеждавате неговите душмани! Правоверни! Вървете срещу душманите на истинската вяра!

Сетне целият двор на джамията се изпълни с възбудени турци, които се събираха на големи групи и слушаха какво ще каже ту един, ту друг между тях. Макар да беше голяма възбудата им, никой не повишаваше глас, не махаше с ръце. Тук бяха и най-богатите преспански аги и бейове, около тях се трупаха бедни люде с изпокърпени потури и джамадани, надянали изпомачкани калеври на боси нозе. Сдържано,

изтежко подхвърляха агаларите по някоя дума на гняв и недоволство, а бедняците около тях се ежеха и ръмжаха, стискаха оръжие в ръцете си.

– На главата ни се качиха вече гяурите – рече Исмаил бей и гласът му като че ли излизаше от огромния му корем. – Цялата чаршия е тяхна, а ето дигнаха и оръжие срещу нас. Какво ще ги гледаме още? Удри свињята, да знае мястото си!...

По-нататък Рамадан ага въртеше тъмните си кръгли очи, с едната ръка току подръпваше дългите си мустаки, а другата ръка бе сложил върху силяхлъка си, който беше пълен с револвери и ножове.

– Какво – ръмжеше той. – Московецът ги учи! Московецът ги кара да се дигат против нас! Нашият най-голям душманин, а всички гяури и тия наши келеша са с него...

Край шадравана сред двора бе застанал Кючук Кадри, препасан и той със силях, с пушка в ръце, и току кривеше надменно рамена, ръце:

– Сто гяурски глави ще взема за Хайредин ага! Няма да питам ни каймаками, ни паши. Тях Ицо Бабол с алтън ще ги купи... – Той стисна кокалената дръжка на ятагана си, който беше мушнат в силяха му, и викна: – Кардашлар! Тръгвайте след мене. С ръка на кривия си ятаган, с пушка в другата ръка Кючук Кадри се заклати на късите си нозе към портата на джамията. Пред него се разтваряше широка пътека между навалищата, а зад него се струпваха все повече турци и се блъскаха, надпреварваха се кой да го настигне по-скоро. Той излезе пред широката порта на джамията, огледа се, като да се колебаеше накъде да тръгне, и току се отправи към чаршията. След него тропаха с кондурите си около стотина агалари и всички бяха въоръжени. Никой не знаеше и не питаше накъде ги води Кючук Кадри, но всички бързаха след него на гъста тъпла.

Преди тях още, като вледеняващ полъх, се разнесе слух из цялата чаршия, че идат насам разярени въоръжени турци, но панаирджийската залисия не спираше. И дори настъпи още по-голямо оживление – всеки бързаше в страха си да купи каквото бе наумил или да продаде още нещо. Само по улицата, по която се зададоха въоръжените турци, и навред, където минаваха, заглъхваше шум и глас, людете ги гледаха с уплашени очи.

Кючук Кадри влезе право в магазина на братята Баболевци. Нахълтаха в големия магазин и други от турците, сблъскаха се на двете му врати, не ги побираше да влязат всички отеднаж. Магазинът беше пълен и с купувачи, които замръзнаха от страх кой където бе застанал или се притискаха край стените да не пречат на агаларите. Кючук Кадри мина

през целия магазин, мина край Миро Баболев, който виждаше, че става нещо нередно, ала не се и опита да спре турчина, а другите турци, които се притискаха след КадриЯта, го изблъскаха чак към стената зад него. Кючук Кадри влезе направо при Ицо Баболев, зад стъклената преграда. На миндерчето там седеше и един битолски търговецевреин, който тъкмо в това време бе извадил една голяма кесия с пари и се готвеше да плаща за някакви току-що купени врешки, Ицо се приподигна на мястото си, като че ли за да посрещне турчина или може би да се защити, но Кючук Кадри бързо насочи пушката си в лицето му и гръмна. Лицето на търговеца в миг почерня, той се сви на мястото си, сетне се по-люшна и падна, рухна без глас в нозете на Кючук Кадри. Евреинът стоя един миг занемял и неподвижен, с кесията в ръката си, после скочи и се дръпна назад, блъсна с гръб стъклената стена зад себе си, изпукаха остро стъклата и се пръснаха със звън на пода. Погледна го Кючук Кадри с мътни очи и току премести пушката в другата си ръка, пресегна се и дръпна кесията от ръката му. И докато мушкеше кесията в пазвата си, прекрачи трупа на убития търговец, надвеси се над масичката, дето Баболевци събираха през деня парите си. Дръпна припряно едно чекмедже, звъннаха там купчини пари и Кючук Кадри сграбчи от тях с цяла шепа, мушна в джеба на потурите си, после пак. На пода тупнаха и се търкулнаха изпуснати монети. Нахълтаха в стъклената стаичка и други турци, струпах се и те около ниската масичка. Другите турци вън се нахвърлиха да разбиват и грабят по целия магазин. Купувачите се разбягаха един през друг, избяга вън и Сандо, по-големият син на Миро Баболев, избягаха и калфите. Само Миро стоеше там до стената, видя как Кючук Кадри уби брат му и едва когато започнаха турците да ограбват магазина, като че ли гърлото му изеднаж се отпуши, нададе той пискливи викове:

– Аман, агалар! Що правите, защо правите така, агалар! Аман...

През счупените стъкла на преградата се пулеше с пребледняло лице евреинът, но там, зад преградата, нямаше вече турци. Сега те всички тарашуваха и се блъскаха пред рафтовете по всички стени на магазина и колкото мушкаха по пазвите си, в поясите, по джебовете си, много повече тъпчеха разни стоки и вещи по прашния под. Сетне отеднаж, като по команда, грабителите се втурнаха към вратите и се изсипаха вън, на двете улици пред магазина. А оттук, от тоя кръстопът, бе започнала страшна бъркотия, която бързо обхващаше цялата чаршия. – По всички улици наоколо бягаха люде на гъсти тълпи, дюкянджиите спущаха с трясък кепенците на дюкяните си, многобройните сергиджии по улиците и пазарищата приблиаха с трескава бързина стоките си и в уплахата си често

не знаеха с кое да се заловят понапред. Чуваха се викове, вайкания, плач, викаха мъже, жени, деца:

– Бегайте бре, люде! Турци, турци! Убиват! Майчице!

Чуваха се и други викове по дюкяните, около сергиите:

– Затваряйте по-скоро! Пусни кепенците! Прибирай! Носи това, ди-гай това! Остави, остави, огън да го гори! Избиха ни!...

Турците се струпаха на улицата за към атпазар, Кючук Кадри махна с ръка и ги поведе нататък. Мнозина от тях се отбиваха ту в един, ту в друг от дюкяните, които бяха останали отворени или полуотворени, и задигаха оттам едно или друго, или пък вземаха нещо и току го захвърляха още там, в дюкяна или на улицата. Повечето от дюкяните бяха оставени отворени или пък кепенците бяха набързо спуснати и зееше отворена само вратата. По тесните тротоарчета бяха разхвърляни всякакви стоки и разни други вещи – стопаните бяха се опитали да спасяват по нещо или пък не са усетили как са изпуснали ключовете от дюкяна, тефтерите, някаква дреха, как е паднал фесът от главата. Една бакалница стоеше цялата отворена, с пълни врещи и сандъци чак на тротоара вълн – стопанинът ѝ оставил всичко и избягал, без да се обърне да погледне по-не още еднаж дюкяна си.

Бъркотията започна от тая улица, след като се чу изстрелът, с който Кючук Кадри уби Ицо Баболев, Разбягаха се най-напред купувачите в магазина на Баболев, сетне всички се втурнаха да бягат. Като гледаха пред себе си това подплашено човешко стадо, турците се спуснаха подире му с още по-голямо настървение. Чуха се изстрели, засвяткаха ятагани. Някой от бягащите изпищя отчаяно и когато тълпата отмина и се разля, изчезна по съседните улици, наред улицата останаха два трупа – единият ничком, с подвити нозе, а другият се бе проснал по-нататък по гръб, с разперени ръце и нозе. Турците минаха край тях и като че ли се бояха да не ги настъпят, да не стъпят в кървавите локви край тях. Малко по-нататък те настигнаха; един старец, съсякоха и него с ятаганите си. Целият пазар, от единия до другия му край, беше пуст. Насреща, в началото на доста широка улица, бе се струпал добитък – коне, волове, магарета, сритваха се тук-там, въртяха глави, а над цялото стадо стърчаха неподвижни щръкналите самари, кривите вратове и: плоски глави на две камили. По целия площад бяха разхвърляни стоки, виждаха се съборени сергии, а на пътеката за към чешмата се виждаше една стара преспанка, отпуснала се на колена и легнала цяла върху голям куп навити платна, надиплени ризи, чорапи и други подобни вещи. Тя лежеше там, прегърнала с двете ръце стоката си, косите ѝ, доколкото се виждаха под

черната кърпа, отдалеко се белееха. Тя беше единственият човек, който се виждаше по целия този широк площад. Останала бе да пази стоката си, легнала като квачка с разперени крила върху платната, новите ризи и чорапи. Дюкяните наоколо бяха затворени – успели бяха людете тук да затворят, затворени бяха здраво и широките порти на ханищата, дето се криеха много люде, които не бяха успели да избягат по махалите. Огледа Кючук Кадри площада с кръвясали очи, като победител напуснатото от врага бойно поле, дигна пушката и я размаха над главата си:

– Кардашлар! Да вървим към затвора! Там са убийците на Хайредин ага. Да им теглим ние сатъра, докато не са ги пунали!

След Кючук Кадри тръгнаха не повече от тридесет-четиридесет души турци – останалите бяха се пръснали из чаршията да грабят. Друга една тълпа от турци и цигани, надигнали врещи, торби, кошове, нахлуваше в същото време в чаршията откъм турската махала пак за грабеж. А когато Кючук Кадри и следващите го агалари излязоха на улицата, където беше конакът на каймакамина и градският затвор – срещу тях се зададоха две групи от по двайсетина заптиета и им преградиха пътя.

– Назад, агалар – махна с ръка срещу тях юзбашията³⁹ на заптиетата. – Какъв е тоя бузгунлък⁴⁰? Прибирайте се всички, така е заповядано!

– Кой, каймакаминът ли? – разкрачи се срещу него Кючук Кадри. – Дай ни път, юзбаши, да турим под ножа тия гяури в затвора! Те избиха Хайредин ага и другите наши османлии.

– Назад, Кючук Кадри! – махна сърдито юзбашията. – Прибирайте се, че ето с нас ще се разправяте. – После той изеднаж промени глас и израза на лицето си, пристъпи към убиеца и му рече примирително: – Не може вече, Кючук Кадри. Каквото сте направили досега, направено е. Повече не може, щом ние излизаме вече на улицата. Хайде, кардашлар, вървете си.

Поогледа се Кючук Кадри, поразкърши рамена и току надяна пушката си на шарения ѝ ремък. Юзбашията не можеше да го пусне по-нататък – към затвора, – но му даваше свободен път, да се прибере с тайфата си. И Кючук Кадри сви по една съседна улица, наежените му другари мълчаливо го последваха.

Заптиетата се пръснаха по чаршията на малки групи. Оттук-оттам, като да изникваха от земята, започнаха да се показват все още преплашени преспанци, които се бяха изпокрили по зимниците и по други

39. Юзбашия – стотник.

40. Бузгунлък – смут, безредие.

затулени места в дюкянните си, разтвориха се и портите на ханищата. Двама чауши с по неколцина заптии тръгнаха и по християнските махали. Те се спираха тук-там и подканяха:

– Излизайте, чорбаджилар. Върнете се в чаршията. Излизайте, ние сме тук, никой няма и с ръка да ви докосне...

Наизлязоха люде плахо, предпазливо, сетне се занизаха цели върволици към чаршията. Дигнаха убитите с плач и вик, който бързо затихна. По дюкянните се раздвижиха стопаните им, прибраха едно и друго, ругаеха и проклинаха, но и тук се озъртаха все още уплашени, Оживението из чаршията се засилваше, улиците пак се изпълниха с люде, които бързаха нагоре-надолу, но някак тихо, плахо, не се чуваше шумна пазарна връва и викот, а повече тропот на бързи стъпки или тук-там ще изтрака и ще отмине кола. Чуждите люде, които бяха дошли в Преспа за панаира, се разотиваха. По всички пътища наоколо бяха потеглили кервани и бързаха да се отдалечат от разтревожения град...

Рано следобед през чаршията минаха на голяма, група общинарите, първомайсторите на еснафите и други някои от по-заможните преспански граждани. Отиваха в конака да се оплачат на каймакамина за станалото тая сутрин в чаршията. Когато минаваха пред дюкяна на Лазара Глаушев и Андрея Бенков, поспря се тук председателят на общината и подвикна от улицата:

– Хайде, Лазаре, Андрея... Чакахме ви в общината, ама вие... Ще отидем да се оплачем. Що е това чудо, що се върши в Преспа от лоши люде!

Излезе Лазар на вратата на дюкяна си, а зад него застана и Андрея Бенков. Лазар рече:

– Нема да дойдем ние в конака. Нема полза. Надигна се връва сред спрелите се тук преспански първенци, наизлязоха люде и от съседните дюкяни.

– Как да нема полза... – каза председателят на общината. – Да се оставим да ни изпотрепат ли?!

– Не, не – отвърна Лазар и току повиши глас, да се чуят думите му по далеко: – Не казвам аз да се оставим... Ами кажете на целия народ да затвори чар § шията и да не отваря, докато каймакаминът не залови убийците на Ицо Баболев и на другите невинни люде. Надигна се още по-шумна връва.

– Ама как... Ние против конака ли?... – поозърна се председателят и отмина, следван от другите общинари и първенци.

Каймакаминът посрещна преспанските граждани прав сред стаята

си и започна той пръв да се оплаква:

– Бре, бре... Каква бяля стана? Какъв джувап ще дам сега на валията и чак в Стамбул ще ми искат джувап за тая работа! Кажете, чорбаджилар, кой уби Хайредин ага и неговите хора, питайте между вашите, че както са се разлютили мюсюлманите в града, може още по-голям бузгунлък да стане.

– Каймакам ефенди – започна председателят на църковната община, – днес пострадаха невинни...

– Знам, знам – прекъсна го каймакаминът. – Ицо чорбаджи беше добър човек, приятел ми беше и бъдете рахат, аз ще заловя виновните.

– Видели са там, Кючук Кадри бил... – започна пак председателят, но каймакаминът пак го прекъсна:

– Знам, знам, чорбаджилар, кой е бил и кой не бил. Знам аз по-добре... и бъдете рахат...

Така възразяваше той на всяка дума и преспанци нямаше какво повече да кажат. Спогледаха се те и току тръгнаха да си вървят. Каймакаминът подвикна след тях:

– И кажете на вашите да не предизвикват мюсюлманите, че, не дай боже, още по-голяма бяля може да стане.

Преспанските агалари и бейове скриха на сигурно място Кючук Кадри за известно време. Следователят при конака разпита един по един задържаните селяни, но никой от тях нищо не призна, нищо не издаде. Каймакаминът нареди да ги освободят и прати до валията в Битоля, доклад, в който писа: „Задържаните селяни освободих, понеже не се намериха между тях виновни за убийството на Хайредин Арап ага и хората му. Една голяма тълпа от разярени мюсюлмани нападна чаршията и уби четирима християни. Това беше заради убийтия Хайредин ага и хората му. Виновният Кючук Кадри не се намери в града. Вярвам, че не ще се намери вече християнин да дигне ръка срещу мюсюлманин и ще настъпи пак мир и тишина в поверената ми кааза...“

Не последва никакъв отговор, никакво нареждане до каймакамина. Това лято бе пламнало въстание в Босна и Херцеговина. После се чу за бунт в Стара Загора. Битолският валия намери, че размирицата в Преспа беше благоприятно приключена.

ТРЕТА ЧАСТ ДЯДО ИВАН

На Дунав сум било оре, мале, чудо сум се чудил с онаа руска войска!
Той напред що беше – много нишанджия, вов лева рака коня узда
държи, вов десна рака – кръста, ем байрака, вов Дунав се фърли – на
суво излезе, турци да победи, мале,
Бугария да ослободи!

Народна песен

По Бургаско кърф се лей, окол Плевен, София. Седнал Осман да
тагуе и во раце перо ми зел, па си пише на султано:
– Слушай, царе, помощ давай!
– Слушай, пашо, Осмая пашо, не можам помощ да даам, от
бугарските комити патот ми е сегде фатен...

Народна песен

Невесто калеш мори убива, що кротко одиш леле на вода? Дали ти
тежат стомните, или ти тежи герданот?
– Нити ми тежат леле стомните, нити ми тежи герданот, туку ми
тежи леле меракот. Меракот ми е во Битола, во тия пусти зандани, во
тие тесни долапи, со тежки пранги на нозе, со белезици на раце...

Народна песен

I

След вечерята Ния и Неда седнаха да навиват прежда. Ния въртеше в малката си ръка нарастващо кълбо, а Неда, надянала преждата на двете си ръце, поднасяше ѝ нишката с равномерни движения. В къта, откъм другата страна на високата газена ламба, седеше Лазар, разтворил получен днес цариградски вестник. По белите стени на стаята смешно се кривяха три тъмни сенки. Насреща, в светлината на ламбата тихо трептяха и сияеха ярките шарки на спуснатите завеси на прозорците. Зад тях се дочуваше глухият вой на мартенска нощна буря. Неда позабави

движенията на ръцете си, Ния спря да навива и я погледна. Девојката срещна погледа ѝ със замижали очи, сетне отеднаж ги разтвори широко, празни, уплашени. По устните на Ния премина едва доловима усмивка. Тя рече тихо:

– Ей сега ще свършим...

– Аха... – отвърна като ехо Неда. Пристъпите на ношната буря зад яките прозорци на новата къща предизвикваха в девојката страх, но и чувство на здравина и сигурност, та я унасяха в сладка дрямка. Ния започна да навива кълбото по-бързо, а Неда продължаваше да се бори все тъй безуспешно с непобедимата дрямка.

– Е, хайде, хайде – рече тихо Ния. – Върви да спиш.

– Не, аз...

– Върви, върви. Аз сама ще довърша още малко. Не ми се спи.

Лазар и Ния останаха сами. Ния протегна нозе върху меката ямболия, придръпна свенливо фъстана си и надяна останалата прежда на малките си, тесни стъпала, обути в шарени чорапи. Върху новия мутаф, там, дето почиваше дебелия ямболия, тя бе оставила чехличките си от тъмночервено кадифе, допрели едно до друго тесните си връхчета. Ръката на младата жена отново започна да върти кълбото, а другата ѝ ръка ритмично подръпваше проточилата се нишка. Лазар прошумоля с вестника и го остави встрани, загледан пред себе си. Сетне рече:

– Иде веке време...

Ния отпусна ръце в скута си и се ослуша. Той продължи:

– Херцеговците и бошняците пак започват. Спрели беха през зимата, сега пак започват. Не можа да се справи с них падишахът. Непокойно е и по сръбската, по черногорската граница. И нашите горе не стоят веке мирно; започна в Стара Загора лани, ама то ще продължи. А се вижда: страхът на турците иде от по-далеко, от московците иде. Не могат да скрият. Веке и насън им се привижда Московецът... – Той стоеше все тъй загледан пред себе си и като че ли четеше някъде това, което говореше. Поспря се за минутка, сетне бързо, живо сви нозе, прехвана ги с две ръце и продължи, а на устните му трептеше мечтателна усмивка: – Едно време, Ния... дете бех аз тогава... дойде да ношува у нас, в старата къща отатък, един рилски монах. Чуден човек беше той и словото му беше като жив огън. Верваш ли, аз още помня неговите думи, ето, кажи го, двайсет и пет години оттогава. Сега още по-ясни ми са тия думи, още по-прави. „Ние сме – така рече той, – ние сме многоброен народ со свой език. Но ние сме един залив от големото славянско море, а то хваща почти половината земя. Докъде се простира чак Русия – чак до

Великия океан, а ние сме дошли оттам преди векове. Русите са наши кръвни братя, и поляците, и чехите, и сърбите, и хърватите, ето и бошняците, херцеговците... Могъщ славянски род!“ Тогава аз почувствувах каква голяма сила сме ние и от сърцето ми излезе секакъв страх. И сега става с мене такова нещо. Да сме сички заедно... Да се дигнем сега сички срещу турчина – ето бошняци, херцеговци, черногорци, сърбите, а с нас и Русия! Сърцето ми трепери... Така си мисля сега: иде време! Нели и учителката, Руменова, нели и тя каза: след три-четири години Русия ще воюва с Туркия.

Той пак млькна, усмивката изчезна от устните му, лицето му прие израз на загриженост и тъга. Като заговори наново, гласът му беше станал по-тих, по-глух, той сякаш забрави Ния край себе си: – Да ни събере некой сички заедно, да се съберем сички заедно, братя... Ние тук засега сме само с надеждата си в Русия. Чакаме. Ама така не бива! Ние сами трябва най-напред да помислим за себе си. Дочувам аз нагоре са излезли народни люде, ходят сред народа и по планините ходят с оружие.

Той наведе глава, замисли се. Ния седеше с ръце в скута, чакаше да чуе отново гласа на мъжа си, думите му пълни със смисъл, макар той още да не беше се изказал ясно и докрай, Така заслушана, тя като че ли едва сега чу тревожния вой и тътнеж на бурята във и през сърцето й премина хлад, Но Лазар пак започна и тя наостри слух:

– Виде се що може нашият народ... ето с Арап ага. Ама тъй – нещо да го раздруса, да го заболи чак до сърцето. Като е робувал пет века... Кой ще го раздруса, пък и оружие ще бъде нужно, много оружие, за сички, и топове ще бъдат нужни. Аз съм като пред планина... извисила връх чак до небето. Нужно е да раздвижиш секо камъче, сека пещчинка, сека тревичка, да раздрусаш целата планина и тя ще тръгне, после Сама ще тръгне. А що си ти – един човек. Да са и десет, да са и сто души!

– Ама ти що мислиш, Лазе... – промълви тихо Ния и тъй, думите й сами се откъснаха от устата й.

Той се обърна бързо към нея, погледна я и нищо не отговори. После стана, изви ръце отдира и както беше по чорапи, тръгна из стаята – по ямболията, по мутафа към вратата и пак назад. Той обмисляше какво да каже на жена си, и какво да премълчи: жената и мъжът са различни люде, но не могат един без друг; не могат да бъдат във всяко нещо заедно, различни са те и по душа, и по тяло, различни са в много неща, но винаги е по-добре, когато са заедно, когато са с една мисъл. Той се спря пред нея и се загледа в прозорците насреща, в шарените завеси там:

– Ти никога в нищо не си ме спирала, не си ме спъвала, никога не съм те чувствувал като тежък товар, като камен на шията си, а някои така чувствуват и много им тежи, не са свободни. И се мъчат, и се разкайват. Аз никога... винаги ми било леко да ходя до тебе...

Ния притвори очи и тихо, едва чуто въздъхна, да облекчи сърцето си от бликналата радост, там, от самото ѝ сърце. Лазар и сега беше същият – мил, верен, най-близък човек. Тя долавяше, усещаше с какви мисли се бореше той, знаеше накъде го теглеше винаги мъжкото му сърце. Но тя и сега беше в сърцето му – каза го той. Не беше се отделил от нея с нищо. Минали бяха единайсет години, започваше дванайсета година задружен живот, човешкото сърце на всичко се насища, и на младост, и на хубост, а тя беше като безплоден корен до него и цветът ѝ скоро ще повехне, ще окапе. Мил, верен, свой единствен човек... Тя съжаляваше себе си, че не можеше да го направи щастлив или може би по-щастлив – каква е жената, която няма да даде рожба на своя мъж! Сега неволно се изтръгна от гърдите ѝ дълбока въздишка.

– Ти пак се разтъжи – погледна я той загрижен и дори сложи ръка на главата ѝ.

Тя улови ръката му, после с двете си ръце придърпа го нежно:

– Седни... Седни тук, до мене. – Той седна, а ръката му остана в двете ѝ ръце. Тя гледаше някъде край него и продължи: – Никога нема да бъда като... като къпина в нозете ти. Какъв мъж ще бъдеш ти, ако не си свободен! А ти в нищо не си длъжен към мене, можеш и съвсем да ме изоставиш, аз... те оставих без рожба.

Главата ѝ падна като отсечена на гърдите ѝ. Лазар я прегърна поривисто през приведените ѝ рамена, притисна я към себе си, а тя криеше лице, за да не види той сълзите ѝ. Той търсеше тъкмо лицето ѝ, очите, устните ѝ, притискаше жадно, пламенно своите устни навред, дето се мернеше гола частица от кожата ѝ – по крайцеца на едното ѝ ухо, по другото, по врата, по едвам показалата се буза, после по косите ѝ, найсетне и по цялото ѝ лице – мокро от сълзи, – по влажните затворени клепащи:

– Що говориш ти... Що говориш! Да те оставя... тебе! Ами как ще живея аз без тебе! Не искам деца, не искам деца! И ако ми заговориш още еднаж за това, ще те натупам... така ще те натупам, че ще събереш махалата...

Едва сега отвори тя очи и го погледна. Отвори се, озари се цялата ѝ хубост – жива, топла, зряла. Отдавна не беше заиграла такава руменина по бледите ѝ бузи, под чистата матова кожа. Той се загледа в лицето ѝ

задъхан, в очите ѝ, плувнали в сълзи, и каза: – Мене ми стига и тоя поглед, тия очи... Какви греховни думи говориш ти, Ния! Още ли не знайш колко те любя!... И друго нещо искам да ти кажа. Аз нели виждам как живеят людетe... жената гледа се в гнездото да те задържи, до себе си, а ти си като крило на рамото ми.

Той не ѝ каза нищо повече, не и загатна нищо повече тая нощ за тайната, която пазеше в сърцето си. Два дни преди това той бе образувал първия таен комитет в Преспа.

На другата вечер, едва що се прибра от чаршиЯта, Лазар каза на жена си още от вратата:

– Да вечеряме, Нийо, аз ще излеза след вечеря. Той забеляза, че в погледа ѝ пробягна тревога, но му отговори със спокоен глас:

– Добре, Лазе.

Той излезе пак на двора, да се умие на чешмата, а Неда, братовчедката му, припна след него да му занесе чиста кърпа. После седнаха да се хранят и тримата. Ния попита:

– Ще се позабавиш ли вѐн? – И сякаш се уплаши от въпроса си, бързо додаде: – Питам дали да те почакаме, да ти отворим портата, като се връщаш.

Лазар отговори късо:

– Сам ще заключа портата, сам ще я отключа.

– Ще вземеш ли ключа?

– Дадох да ми направят още един ключ. Да ми се намира, когато ми се случи да излизам. Защо да чукам нощем на портата? Вие с Неда легнете си спокойно.

Веднага след вечеря той излезе. Тихо отключи и пак заключи портата; да не го усетят и Костадиновите люде, че излиза по това време...

Събраха се в квартирата на Вардарски осмината членове на комитета. Стаята беше толкова малка, че изглеждаше чудно как се побираха в нея толкова мъже – насядали бяха всички, обръщаха се на една, на друга страна, движеха ръце, нозе. Тук бяха Лазар Глаушев, Вардарски, Андрея Бенков, Миле Рибар, Борис Мутафчия, Алекса Кочов, Атанас Кривиот, Аце Кутрев. На тая втора среща на комитета Миле Рибар дойде въоръжен с кама и револвер – виждаха се те набучени в пояса му. Вардарски се улови за него:

– Ти, Миле, какво. Да не си тръгнал да превземаш конака!

Миле Рибар поизпъчи широките си гърди, погледна изкосо учителя, който изглеждаше още по-дребен и по-сух срещу него, и рече нетърпеливо:

– Аз, даскале, така я разбирам тая работа, дето сме я почнали сега: оружието да е секога в ръката ти.

– Той нели е ловджия... – усмихна се само с устните си Алекса Кочов, който седеше до него.

Те тримата с Бориса Мутафчия бяха нови люде в тая дружина, С оружието на Мило Рибар започна и Лазар съвещанието на комитета тая вечер.

– Ние, Миле – каза той, – едва що започваме и най-напред ще ореме и ще сейме. Както се каза оная вечер, да съберем най-напред народа около себе си. То се знай, каза се и това, и за оръжие ще мислим, и оръжие ще събираме и набавяме, сега ние нема да се борим с патриката за църкви и училища, а искаме да съборим султана и царщината му. Нека сега да каже секой от нас що е свършил от това, което решихме миналия път, и да видим как да продължим по-нататък. Ние с Андрея – погледна той приятеля си – намерихме още по двама души, които мислят като нас, дори Андрея има веке трима свои люде, та ние двамата станяхме седмина. Така излиза тая работа, като да е чакал секи досега да му заговориш. Щом само отвориш дума, и се прилепва към тебе: хайде, готов съм! Дай, боже, се така да върви.

Всички слушаха мълчаливо. Гласът на Глаушев звучеше тихо, спокойно в малката стая, само шарената дървена табакера на Вардарски минаваше от ръка на ръка, свиваха си цигара и тия, които не пушеха, после палеха цигарите си един от друг. Но Миле Рибар не издържа докрай.

– И моите така – прекъсна той Лазара, но избухна в кашлица от тютюна и през кашлицата си добави: – И аз събрах трима... аха!

– Наистина – продължи Лазар, – ние сега почваме от най-близките си люде... роднини, приятели, ама нели си знайме, на сички е дошло веке до гуша от турска управия и золуми. Разтуриха панаира, а нови вергии разхвърлиха, люде убиват... Не ще да търпи народът повеке.

– Не ще да търпи! – тупна по коляното с големия си юмрук Миле, – Иде ми да влезе некой ден в некое от турските кафенета и както са заседали там агаларите... ни един да не стане веке!

Алекса Кочов го бутна с лакът – да мълчи, а самият той рече:

– Аз имам двама сега. Калфите ми. Ама са огън момчета.

Той се усмихваше все тъй – само с устните си, а сивите му очи гледаха зорко изпод вежди. Беше бояджия, цял миришеше на кисело, щипливо, ръцете му бяха винаги едва ли не до лактите в боя – ту зелена, ту червена, ту модра, а и сега се тъмнееше някакво петно на бузата му.

Сух и блед, с тясно, продълговато лице, седеше до него Борис

Мутафчия. Кръстосал в скута си дълги възлести ръце, с които двацет години прехвърляше тежката совалка на мутафчийския разбой, навиваше козина, усукваше конопени въжета и дебели ортоми, той слушаше с плътно стиснати тънки устни и сякаш никога няма да отвори уста да продума. Но дойде ред и той да се изкаже:

– Брат ми Йоан, по-малкият... Те са цела дружина, се млади люде. Сичките ще дойдат с нас.

И тоя път Борис Мутафчия не каза ни една излишна дума.

Разляяха се кучетата по цялата махала. Старото куче на Аце Кутрев влачеше из двора синджира си (той не беше го пуснал тая нощ заради гостите) и лаеше дрезгаво, продрано; звънко отекваше край него ляят на по-младото, още незаякнало куче, което Аце доведе неотдавна в двора си отнякъде. Той се ослуша за миг, стана бързо, както беше седнал до вратата, и се провря навън. Тъкмо в същия момент се раздвижи на мястото си Атанас Кривиот и рече, като поогледна Лазара, после Вардарски:

– А моята дружина, тя...

Той не довърши. В стаята се вмъкна все тъй ловко и бързо Аце Кутрев.

– Турци. Деврие – прошепна той тихо. Вардарски скочи. Изправи се и Миле Рибар с ръка върху дръжката на револвера си. По лицата на всички премина и сякаш се спря там бледа някаква светлина. Лазар махна отсечено с ръка и пошушна:

– Ще кажем... жито се уговаряме да купуваме тая година. Ортаци сме.

– Не, не! – дигна ръка Аце и всички го погледнаха, като знаеха какъв съдържан човек беше той. Вън кучетата лаеха разярено; дочуваха се оттам и човешки гласове. Аце продължи бързо: – Вървете след мене сички. Учителят нека си остане...

Той мина през тях и едва ли не ги разбута, отвори прозореца откъм градината и прекрачи вън. Струпаха се всички там и прекрачваха един след друг, прекрачи прозореца и Атанас с кривата си нога. В стаята остана само Вардарски сред облак пушък, който се залюля на широка струя и се понесе през отворения прозорец, оттам нахлу хладен, влажен нощен въздух. Докато подреди набързо столчетата край стената, пооправи леглото си, дето бяха седели Лазар и Андрея Бенков – в стаята пак се вмъкна Аце Кутрев през отворения прозорец и рече, като се обърна да го затвори:

– Преведох ги през градината. Отидоха си... Ама тия сега вън... –

обърна се той към учителя и като че ли едва сега го улови страх.

– Аз ще ида – дръпна вратата Вардарски и излезе.

Той срещна турците вече в двора – те бяха прескочили оградата. Нощта беше много тъмна, едвам проникваше насам светлинка през отворената врата на стаята на Вардарски. Турците ругаеха високо, размахваше там един пушката си срещу младото куче, което се нахвърляше с писклив лай, бухкаше по-нататък и се дърпаше на синджира си и Караман. Вардарски позна сърдития глас на Шериф чауш от конака:

– Защо не отваряте бре... не спирате кучетата. Докога ще чакам!

Вардарски отговори на своя анадошки турски език, с който винаги забъркваше местните турци, които говореха на някакво грубо, бедно турско наречие.

– Прощавай, Шериф чауш – каза той, – не съм чул да се тропа, а кучетата ляят по цяла нощ.

Тоя път Шериф чауш не се уплаши много от анадошкия му език и продължаваше да вика сърдито:

– А някой излезе и пак се скри. Що говориш ти, даскале, как тъй не си чул! Ти сам ли си тук? – попита той изеднаж. – Я да видя вътре.

– Заповядай...

Вардарски го поведе към стаята си, а други петима заптии тръгнаха след него в тъмното с подкованите си обуца. Шериф чауш надзърна предпазливо в стаята, огледа я внимателно и сякаш не искаше да повярва, че малката гола стая беше празна. В гласа му прозвучаха примамливи, угоднически звуци:

– Е, даскал ефенди, ще дойдеш сега с мене в конака. Вика те каймакаминът за малко.

– Как тъй – сонпа се Вардарски. – Сега ли, посред нощ?!

– За малко, даскал ефенди. Няма да скършиш хатъра на каймакамина.

Те и двамата стояха пред отворената врата на стаята, ламбата ги осветяваше отвътре. Чаушинът гледаше учителя нетърпеливо и злобно. Заптийетата бяха изпълнили малкия чардак и чакаха с пушки в ръце. Все пак Вардарски се опита да се противи:

– В никой закон не пише такова нещо – да дигнеш човека посред нощ от леглото. Утре аз сам ще дойда при каймакамина, сабахлен още.

– Каймакаминът чака, даскал. Ти да не си по-голям от него!

Вардарски се обърна мълчаливо, влезе в стаята да вземе горната си дреха и мина пред чаушина към двора. Чаушинът тръгна след него, а Вардарски, дигнал глава с високия си фес, не искаше и да го чака.

Тръгнаха след тях и заптиетата. Вардарски и чаушинът бяха вече в двора и срещу тях в тъмното внезапно се показа Аце Кутрев: отишъл бе да прогони кучетата и сега се връщаше.

– Кой е тоя? – попита чаушинът стреснат. – Кой си те бре?

Вардарски отговори, без да се обърне:

– Хазаинът ми.

– Хайде и той! Хайде, тръгвай и ти с нас. Сега Вардарски бързо се обърна:

– Какво искате от него пък! Сиромах човек.

– Не, не, не! Хайде бре! Върви с нас! – побутна той Ацета Кутрев.

Отдире скръцна врата и се чу гласът на Митра Кутрева:

– Що ти сторил човекът ми бре, турчине! Той знай само мотиката... децата ни гладни ли ще стоят!

Тя, изглежда, бе следила всичко от стаята си. Шериф чауш нищо не и отговори и отново побутна Ацета Кутрев. Вардарски го изгледа през рамо:

– Остави човека да си вземе поне горна дреха. Като излязоха на улицата и двамата задържани вървяха между заптиетата, Шериф чауш изви глас присмехулно:

– Ти, даскал, струва ми се, и друг път си излизал така, та се сещаш да си вземеш и дреха!

– Да, чауш. Излизал съм – отвърна късо Вардарски. После той се извърна към чаушина и едва-едва се поспря: – И един като тебе ми извади окоото с камшик. Но после, чауш – повиши той глас, – сам пашата ми отвори вратата да излезе.

– Брей, брей, брей.

– Да, чауш.

Шериф чауш отведе задържаните право в затвора, който беше в един обграден със здрава стена двор до конака. Вардарски не се и обърна да изкаже недоволството си, че чаушинът го бе излъгал. Затворът беше ниска, стара каменна сграда с тесен ходник и с по два кауша от двете му страни. На тавана на ходника беше закачен фенер с газена ламба; мижавя червеникава светлина се процеждаше през зацапаните стъкла на фенера. Тъмничарят, Фаик онбаши⁴¹, отвори първата врата вдясно и чаушинът побутна вътре Вардарски, сетне и Ацета Кутрев. В кауша беше тъмно, вонеше на застоял спарен въздух и на нечист човешки дъх. Някъде към дъното му някой се раздвижи, дочуваше се оттам как друг някой

41. Онбаши – десетник.

диша издълбоко, с отворена уста. Вратата хлопна, изтрака ключ. Аце докосна леко с ръка учителя и продума:

– Не мога да я разбера тая работа...

– Ще я разберем... – отвърна неохотно Вардарски.

– Кои сте вие бре? – чу се отгатък продран глас, повлечен, по арнаутски напевен.

– Тукашни люде – отвърна напосоки Аце в тъмнината.

– Тукашни... утре ще ви видя, Седнете там, до вратата.

– Гледай си ти работата... – рече недружелюбно Вардарски.

– Ор бре... Кой си ти бре! Аз и в тъмното ще ти извия врата!

Вардарски нищо не отговори. Той протегна ръце напред и пристъпи нетърпеливо, припряно докосна грава, влажна стена и се спря. Придвижи се след него предпазливо и Аце.

– Да седнем ли, учителю...

Аз нема да седам. Кой знай какво е тука. Стоя дълго край него и Аце, но после току седна на пода край стената.

След убийството на Арап ага и пазачите му Атанас Кривиот се покари някое време, но после се прибра с жена си в една къщурка в същата махала, дето живееше Аце Кутрев. Едва що беше влязъл в къщурката си тая нощ, след като Аце Кутрев ги изведе през градината си, нахълтаха в неговия двор трима заптии; двоят беше разграден и турците направо почукаха на вратата му. Кривиот не успя нито да помисли дори за бягство. Турците го извикаха във и го отведоха. Уплаши се Атанас Кривиот – мислеше си, че няма вече кой да го търси за убийството на Арап ага, а сега ето бяха дошли да го вземат.

Сънливият тъмничар отвори за него втория кауш на същата страна на ходника – селянин беше той, а вторият кауш беше тъкмо за такива люде. Това беше най-лошият от четирите кауша на затвора – с пръстен под, с едно малко прозорче, та и през деня едвам проникваше тук светлина. Като влизаше Кривиот и още на вратата беше, чу откъм вътрешността на кауша името си. Фаик онбаши дръпна вратата и я заключи отново, а вътре в кауша беше съвсем тъмно. Тогава Кривиот чу гласа на шурей си Богоя:

– Тука сме, Атанасе, ние сичките...

– Кои сте бре?... – попита Кривиот в тъмното, но той знаеше какъв отговор ще получи.

Зачуха се няколко гласа едновременно:

– Сички... ето... Гьоре, Никола, Кръсте, Ордан, Недан...

Това бяха людете, с които Кривиот нападна кулата на Арап ага.

– Има ли тука други люде? – попита той с пресипнал глас.

– Нема... нема... Сами сме... – чуха се пак няколко гласа и Кривиот забеляза, че шурейт му вече не се обаждаше. – Ела по-близу... Седни тука...

Кривиот пристъпи нататък предпазливо. Подът на кауша беше влажен и размекнат. Кривиот се спъна в нечии нозе, протегна ръце и найсетне се намери между другарите си, седна върху някаква дреха край стената.

– Е, Атанасе... загинахме... – въздъхна, едва ли не проплака един от селяните и току добави сърдито: – Богоя ни я нареди тая работа. Той.

– Той... Богоя... – обадиха се и други.

– Къде е той... – раздвижи се Кривиот и дори протегна ръка в тъмнината.

– Тука съм – чу се наблизу угасналият гъгвив глас на Богоя.

Кривиот изеднаж цял се преметна нататък, мина през нозете на двама от другарите си, прегази ги. И кой знай как набара в тъмнината жилестия, тъничък врат на шурей си:

– Кажи що си сторил! Нищо нема да скриеш!

– Пущи ме... пущи ме... Живота си не ща...

– Говори!

Богоя помълча малко, Кривиот усещаше как дишаше той издълбоко, пресекнало, поотпусна шията му и тоя започна:

– Беше на Благовец, събрахме се у Никола. Пихме ракия. Много пихме..

– Ти пи най-много, като улав! – чу се укорен глас.

– Е, аз най-много. Мене ме хвана. Нещо ми вели: мълчи, не говори! А езикът ми сам започна да меле. Казах как влезохме в кулата и как стана с агите. Те сички там знаеха и некой ми рече да не ломотя, ама аз... се за това ме сърбеше езикът. Сичко си казах... и казах, че, такова, че аз заклах Арап ага с ножа си, Зеха сички да ми се смеят, а мене кръвта... съвсем веке в главата. И почнах да се карам, да викам: аз го заклах бре Арапа, ей с тоя нож! И въртя ножа...

– А в това време – чу се пак същият глас – туп! Полякът Асан ага на вратата.

– А в това време Асан ага на вратата – повтори Богоя, преглътна и продължи: – Влезе, нищо не вели. Не взе и ракия. Мене отеднаж ми се събра умът, ама... После, като си отиде, започна кавга: чул е, не е чул. И още на другата нощ дойдоха заптии, дигнаха ни сички. Затвориха ни

тука...

Той млъкна. И пак се чу същият глас, сърдит и предизвикателен:

– Ха де! Разправяй по-нататък. Защо мълчиш...

– Не си ща живота веке, Атанасе, брате... – проплака Богоя. Преглътна сълзите си и продължи: – Днеска ме заведоха при един... може би забитин⁴². Кажи, вели, сичко. Ние, вели, сичко знайме, но ти си кажи. Мене сега умът ми е в главата, ама... грабнаха ме, свалиха ме долу и – бой, бой! Загубих се от мъка. И се това: кажи! Не изтърпех, Атанасе – проплака той пак. – Сичко казах. И за даскала, и за бачо Лазара, та и за Аце Кутрев, че сме били в неговата къща.

– Жив нема да те оставя веке! – затисна го цял Кривият и Богоя писна с изгънял глас:

– Аман... прости ми, Атанасе, брате!... Атанас се отдръпна от него с отвращение.

– Лайно! Изял си ни сички. Ама аз съм крив – нели те знаех що за лайно смрадливо си!

Седяха един до друг край влажната каменна стена седмината селянци и дълго никой нищо не продума. Чуваше се само дишането им – тежък беше въздухът тук, а двама от тях бяха заспали в късния нощен час...

Лазар Глаушев мина незабелязано по тъмните писти улици, тихо влезе в къщата си. Ния го чакаше будна. Някое време той все се заслушваше накъм улицата – да не би да са тръгнали турците подир него, – и едва когато си легна и духна ламбата, рече на жена си в тъмнината:

– Знайш ли... аз искам така да бъде, че с нищо да не те тревожа. Защо не спиш? Като знам, че ме чакаш будна, мъчно ми е. Ама от тебе по-веке зависи, ти трябва да намериш по-веке сили в себе си.

Ния като че ли обмисляше отговора си. После рече:

– Ти си гледай своята работа спокойно. За нищо нема да те питам, нема да ти преча в нищо. Ти не мисли за мене. Будна съм... ама не ми се спи и затова съм будна. – Тя обърна към него глава в тъмнината и гласът ѝ прозвуча по-ясно, близу до него: – Аз едно знам: каквото вършиш ти, се е добро. И е нещо важно... и за нас, и за другите люде.

– Сега ще се случва по-често да закъсневам нощем – каза той доверчиво, но на нея ѝ се стори, че той остана по-далеко, зад някаква ограда.

През сърцето и минаха студени тръпки, тя обърна глава и нечуто

42. Забитин – офицер.

въздъхна. Ослушан в нощната тишина, Лазар кой знай за кой път се питаше: как бяха ги подушили турците, как бяха узнали, че се бяха събрали тая нощ в квартирата на Вардарски? По-добре, че се измъкнаха през прозореца – и той заспа успокоен.

Едва що бе започнало да се зазорява и той чу гласа на Ния:

– Лазе... – Тя леко го побутна: – Лазе, некой тропа на портата.

Лазар и сам чу бързи, нетърпеливи удари с чукчето на портата им, скочи веднага и премина в отсрещната стая, която беше над улицата. Той видя в ранния още здрач сенките на трима заптии пред портата. Върна се бързо, скри револвера си в едно малко скривалище, което му бе направил майстор Дуко в дебелия външна стена под един прозорец, поприбра се и излезе да отвори. В двора бяха наскочили и Костадин, и Траяна.

– Кой ли е по това време... – питаха се те и Костадин вече отваряше портата.

Лазар посрещна Шериф чауш на входната врата на къщата си, а другите две заптиета останаха в двора.

– Що има, Шериф чауш... толкова рано?

– Каймакаминът те вика, чорбаджи – отвърна почтително чаушинът и направи селям⁴³ с ръка, докосна едва-едва челото си, а отзад се люлееше дългият пискюл на феса му. – Хайде, чорбаджи, чакат те...

Лазар го попогледна – не беше трудно да подхване човек чаушина – и рече:

– Заповедай, Шериф чауш, влез за малко, докато се облека.

Турчинът влезе. Лазар му подаде стол в широкото преддверие и продължи:

– Аз ей сега... Ама каква е тая работа, Шериф ага, що съм потребвал толкова на каймакамина. Заповедай една цигара.

Турчинът си мислеше: „Казаха ми да го отведа в затвора и аз ще го отведа, в ръцете ми е. Но такъв човек е той, че ако му помогна с нещо, все ще имам някакъв хаир от него.“ Като завиваше цигарата, той гласно каза на развален преспански говор:

– Чорбаджи, нема да крия от тебе... казано ми е право в хапуза да те заведа. Земи си некой по-топло дреха. Рекоха ми през нощта да дойда, ама аз не исках да ти развалям съня. – Без да бърза, той напљончи цигарената книжка с езика си и залепи цигарата, после додаде: – Некакъв хаирсзин казал лоши думи за тебе, чорбаджи. За тебе, демек⁴⁴, и за

43. Селям – поздрав.

оня, кьоравия даскал.

Лазар му поднесе огнивото – знаеше ли нещо повече турчинът? – и рече гласно:

– Човек не знай, Шериф чауш, що може да го сполети изневиделица. Ами оня, даскала, взехте ли го и него?

– Аха. Взехме го.

Лазар влезе в стаята да се облече, Ния мълчаливо му помагаше, ръцете ѝ едва-едва трепереха. Той ѝ каза:

– Некой ме наклеветил нещо. Или некакво подозрение. Вервам да ме пуснат още днеска. Дай ми за секи случай и зимното палто. „Ами ако са узнали за Арап ага?“ – мина му изеднаж през ума и той усети как истина лицето му, покри се със студена влага.

Ния погали преbledнялото му лице и тихо попита:

– Ама ти боиш ли се от нещо?

– Не, не! – сепна се Лазар. Той се показа на прага и попита чауша: – А други има ли дали сте задържали и други люде, Шериф чауш?

Сега турчинът излъга:

– Нема други, чорбаджи. – После той продължи с доброжелателски тон: – Ти, чорбаджи, ще правиш инкяр⁴⁵. Не знам, не съм чул, не съм видел. Каквото и да е. И сто души да казват, че ти си сторил, демек, това или онова, щом правиш инкяр – не бой се. Пък ние в конака – надебели глас чаушът – нели знайме какъв човек си ти. Хазър⁴⁶ ли си веке?

Лазар се върна отново в стаята и Ния мушна във вътрешния джеб на палтото му една малка кесийка, задържа там ръката си:

– Вътре са десет половинки лири. Да ти са на сгода. От баща си го знам: с тоя ключ секакви врати се отварят.

Вън едва що се бе развиделило, но по улиците вече се мяркаха люде и повечето излизаха за полето, с мотики и копачки, в това пролетно утро...

Затвориха и Лазара в кауша при Вардарски и Аце Кутрев. През двете прозорчета на кауша – с дебели железни решетки – едвам проникваше утринната светлина. Вардарски веднага се спусна към Лазара – той бе стоял през цялата нощ подпрян на стената – гнусеше се да седне на пода.

– Каква е тая работа, а?

– Наклеветил ни некой...

44. Демек – значи.

45. Инкяр – отричане.

46. Хазър – готов.

– Ами ако... – и Вардарски отеднаж млъкна. Приблужи се и Аце. Лазар усети удар в сърцето си.

И попита стреснат:

– Ами ти... защо? Има ли и други?

– Доведоха снощи некого и след нас.

– Ор бре! – чу се дрезгав сънлив глас: – Що сте се развикали, вашата майка гяурска, още е ноц вѣнка!

Вардарски рязко се обърна и току понечи да се втурне нататък, но Лазар го улови за ръката:

– Остави...

Край стената насреща бяха налягали трима дрипави арнаути и единият от тях бе се надигнал на лакът и въртеше глава заканително:

– Ще ви строша кокалите! Сус там, вашата майка.

Вардарски пак се дръпна, но Лазар го стисна по-здраво и сам се обърна към арнаутина:

– Ние сме другари сега тука. Защо псуваш? Стой си там мирно.

– Искам да спя! – тръсна глава арнаутинът.

– Е хайде, спи! – И Лазар подръпна Вардарски към другата стена: – Немаме ние работа с них. Ела да седнем тук, ето върху моята дреха.

Ставаше все по-светло, мътна дневна светлина изпълни през двете нечисти прозорчета целия кауш.

По едно време ключът на вратата изтрака, показа се там Фаик онбаши – тъмничарят.

– Хайде. Излизайте.

Наскачаха тримата арнаути, отправиха се към отворената врата и пръв между тях, разкривил бабаитски рамена, същият, който напсува новите гости на затвора. Той и сега ги изгледа изкосо, предизвикателно – да не сте посмеяли да излезете преди мене!

Станаха да излязат Лазар, Вардарски, Аце и тъкмо Лазар да прекрачи прага на вратата – по ходника пред него се полюшна Атанас. Лазар бързо го дръпна в кауша:

– Какво! – прошепна той в лицето на Криво, кой тонесе? Атанас веднага се съвзе и отговори също шепнешком:

– Моят... шурей сичко издал. Тука са и те сичките.

И Лазар видя как зад широкия гръб на Криво минаха другите селяни, и последен, с наведени очи, с отпуснати рамена – Богоя.

– Сичко ще отричат! – зашепна отново Лазар. – И на огън да ни сложат. И не се познаваме, чу ли, не се познаваме! Излизай... – И той го побутна навън.

В двора бяха излезли около двайсетина затворници. Тъмничарят стоеше до оградата, която делеше двора на две половини, а зад оградата стоеше друго заптие с пушка. До кладенеца на единия край на отсамната част на двора бяха застанали тримата арнаути – миеха се, пълнеха с вода една очукана стомна. Като се отстраниха те от кладенеца, приближиха се там да пълнят стомни и бардучета неколцина цигани. Там наблизу чакаха реда си неколцина селяни от железнишките села – окъсани, рошави, брадясали, види се отдавна бяха в затвора. Малко по-отсам стоеше Атанас Кривия и край него – шестимата му другари, но Богоя стоеше встрани от тях и пак тъй, с наведени очи, с отпуснати рамена, дори някак цял приклепнал на тънките си нозе.

Около един час по-късно тъмничарят викна на турски:

– Влизай. Влизай!

Лазар пусна в ръката му половин лира:

– Ще те моля, онбаши, поръчай шест кафета за нашия кауш.

Лицето на тъмничаря просия:

– Бъди рахат, чорбаджи. Гледай си кефа... Като влязоха отново в кауша Лазар, Вардарски и Аце Кутрев, а скоро след тях и тримата арнаути, тъмничарят затвори вратата, но не я заключи. Спря се същият арнаутин сред кауша, изви ръце на хълбоците си и рече на Лазара със своя завален, по арнаутски напевен преспански говор:

– Ор бре... Ти ли си уредил бре Хайредин ага? Чухме ние за него. Е, аферим бре, аферим бре, алал ти вера!

Той говореше с искрено възхищение. Лазар отговори смирено:

– Грешка имаш, ага... как ти беше името... Не съм уреждал аз никого.

– Ех, ех, ех... Немой така бре! От мойто уста никога нема да излезе, аз съм Джафер ага бре и аферим ти велям, ако си каурин! Ихтибар⁴⁷ ти правя, щом си такъв бабаитин, алал ти вера бре!

– Не, Джафер ага, грешка имаш.

Арнаутинт сви дебелиите си черни вежди, които сякаш подпираха силно изпъкналото му чело, махна снизходително с ръка:

– Е, харно, харно, щом си рекъл да мълчиш. – После изеднаж отвори широко очи, разкриви цялото си лице в някаква хитра усмивка, стисна в кръг палеца и показалеца си, размаха ги и продължи полугласно: – Знайш ли... Инкяр ша правиш! Сос инкяр от бесилка можеш да слезеш. Мене слушай!

47. Ихтибар – чест, почит.

Влезе заптие с тенекиен поднос и на него – шест кафени чаши и шест тенекиени джезвенца пълни с кафе. Лазар посочи тримата арнаути:

– Дай първо на агите. Буйрюнус, агалар! Вардарски гледаше мрачно някъде пред себе си, сега сърдито изръмжа през зъби:

– Чудя ти се на ума!...

Джафер ага пристъпи и седна кръстнозе на пода срещу тримата гяури; седнаха до него и другарите му. Заптието поднесе кафетата, а Лазар извади кутията си с тютюн и огнивото. Арнаутите си свиха цигари, запалиха ги, шумно сръбна от кафето си Джафер ага, след него и двамата му другари. Запалиха цигари и тримата гяури, сръбнаха и те от кафето си. Джафер ага като че ли тъкмо това бе чакал – изпъчи гърди, изправи горделиво глава:

– Е, чорбаджи... Ние не сме турци бре, ако ни е верата турска. Хвърлят вина върху нас, че сме убили двоица заптии. Не! Не сме ние. – Той сръбна пак от кафето си и едва ли не смукна половината чашка. И продължи нехайно: – Тука, в съседния кауш, има един ваш... селянин некакъв, вчера ме извикаха да го бия с дърво, да каже що знай, що не знай. Плаче кератията като жена. Не може да изтрай. Сега вънка научих, че той за вас казал, че вие сте уредили Хайредин ага, Ти, ето и тоя, и тоя... Така рекъл кодошът⁴⁸ му с кодош! Ако ми го дадат още еднаж в ръцете – жив нема да го пусна. Голем ихтибар правя аз, чорбаджи, на такива като тебе.

Той погледна Лазара и после едвам доловимо му намигна.

Стана Джафер ага, станаха след него и двамата му другари, отидоха си в своя ъгъл насреща. Дълго стоя замислен Лазар Глаушев – обмисляше той, претегляше всяка дума, която чу от арнаутина. После се обърна към Вардарски, обърна се и към Ацета Кутрев, да ги призове с поглед. Нададоха те ухо и двамата, дори Аце се приподигна, приближи се повече. Лазар тихо заговори и гледаше пред себе си, премисляше и сега всяка дума:

– Тоя тука, насреща, ясно ми каза: ако му попадне Богоя още еднаж в ръцете, може да го умъртви. И той наистина пак ще му падне в ръцете. Сега, като сме сички заедно и сички ще отричаме, ще отрече и той, Богоя, каквото е казал. Атанас ще го принуди и той да се държи по-здравно. Тогава ще го предадат пак в ръцете на арнаутина. Сега само той, Богоя, е слабото ни место. Ако дам една-две лири на она, там, насреща – жив нема да го пусне от ръцете си.

48. Кодош – предател, клеветник.

Лазар млъкна. Млъкнаха някое време и другите двама мъже от двете му страни. Раздвижи се отеднаж Аце Кутрев, изправи се на колената си и се приведе към Лазара с лице близу до лицето му. Лазар дори се потдръпна – като пламък го полъхна дъхът на Ацета. Лицето на градинаря, обрасло с червеникава четина, беше побледняло, той гледаше Лазара отблизу с остри, студени очи, нямаше в тях ни жал, ни милост. Той изрече с тих, но ясен глас:

– Нека му извие врата. Ти сам велиш: той, Богоя, ни е слабото място. Другите аз ги знам сичките – ни един нема и дума да изгърве. Богоя сичките ще ни обеси. Само той. Щом той млъкне, от нас нема веке кой да проговори.

Аце чакаше отговор и погледът му беше все тъй твърд и студен. Чу се от другата страна и гласът на Вардарски – сърдит, издрезгавял, но някак далечен:

– И аз така мисля, макар че...

Той не каза нищо повече. Лазар го погледна изкосо – Вардарски припряно оправяше превръзката на окоото си. Приподигна се Лазар, опря гръб плътно на стената и рече:

– Ами вие, да попаднете под дървото на тоя там насреща, сигурни ли сте, че нема да се разприказвате?

Още не сте опитали.

– Аз нема да кажа ни дума – отвърна бързо Аце. – На парчета да ме направят. Ни дума! Вардарски мълчеше.

– Аз пък не знам дали ще устоя – рече Лазар и като помълча малко, добави: – Как да предам тогава Богоя в ръцете на този джелатин!

Аце махна с ръка и се дръпна на мястото си.

– Загасвай огъня, където се подхванал – рече той, ядно. – Да не отиде сичко. Така знам аз. Богоя се издал – запуши му устата. Пък ако не можем да изтрай-ме и ние – каквото си надробим, това ще си сърбаме.

Лазар не отговори. Малко по-късно той стана, пристъпи към средата на кауша, извади тютюневата си кутия.

– Джафер ага – подвикна някак весело, – ела да свием по една. Веке отдавна не сме палили цигара.

Скочи арнаутинтът, приближи се. Лукава усмивка пробягна по лицето му:

– Да запали ме, чорбаджи...

Той взе кутията и като я отвори – върху тютюна светнаха две половинки лири. Арнаутинтът ловко ги прибра и започна да си свива цигара. Лазар тихо продума:

– Пък ако ти падне оня... кодоша, де – ти не го бий много. Слаб човек е той, може още повеке да се уплаши и да каже още повеке лоши приказки за нас. Ти немой, гледай по-кратко с него.

– Бъди рахат, чорбаджи.

Вардарски чу късия им разговор, въздъхна и се присви към стената, притихна.

Още щом влязоха седмината селяни в своя кауш и ключът на вратата зад тях изтрака, Атанас Кривиот пак сграбчи шурей си, разтърси го цял:

– Ще отричаш сичко, ще отричаш сичко! Биха ме, кажи, уплаших се. И тия там – бачо Лазара, даскала... не ги познаваш, не си ги виждал!

– Няма веке... нема... Каквото и да става... – тракаше с челюстите си Богоя, увиснал като дрипа в силните ръце на Кривио.

– И да си знайш: жив нема да те оставя, ако не отречеш сичко, каквото си издърдорил. Нели знайш, като кажа аз еднаж...

Той го бутна напред, но не сваляше очи от него, после отиде и седна край стената. Насядаха там и другите селяци. Бяха постлали горни дрехи, пропити вече с влага. През единственото прозорче едва се процеждаше светлинка, сива, здрачна, ъглите на кауша тънеха и сега в мрак; тук-там по влажния пръстен под проблясваше размазана рядка кал. И беше студено в тая влажна, мрачна дупка, а вън, зад тия дебели каменни стени, сияеше ведър, топъл мартенски ден.

Богоя пак се отдели от другарите си, сви се в най-тъмния ъгъл, тъкмо под прозореца, сякаш да се скрие там. Но те и шестимата го виждаха – малка купчинка там, в ъгъла. Мрачно проблясваха очите им в полумрака и каквото да продумваха – всяка тяхна дума идеше от една и съща, постоянна, обща мисъл: за Богоя, От него бе им дошло това зло, от него можеше да им дойде още по-голямо зло, да им дойде и гибел.

– Да бехме хапнали по един залък...

Те не всички бяха успели за си вземат хляб от къщи, яли бяха вече от донесената храна и сега изсипаха от няколко торби само изостанали късчета черен хляб.

– И от глад ще измреме тука... Кой ще ни погледне...

– Немаме и стомна за вода.

– Като те пуснат вън, тогава ще пиеш.

– Кога ще ни пуснат пак... Трай ли се без вода!

И пак всички попоглеждаха към Богоя, мрачно святкаха очите им. Не го покани никой да вземе и той един залък от общата храна. Селяните прибраха торбите вече празни. Умълчаха се. Що ги чакаше в тая

дупка? Глад, жажда и тоя страх, който разяжда човека отвътре като червей.

- Той, Атанас, нели му е шурей, жали го...
- Жали го Атанас, ама той сички ще ни изяде.
- Изял ни е веке.

Кривиот мълчеше. Богоя беше брат на жена му; той го жалеше нея, а не него. Ще го пита тя един ден, ще писне: „Къде е Богоя, брат ми... Ти си го убил в затвора, удушил си го с тия ръце!“ Как ще й дадеш отговор? Ами ако не устои Богоя пак!... И ако трябва да го стисне за гърлото – той трябва да го стисне, Атанас, макар да му е шурей. Той, Атанас, взе най-напред на душата си тия люде. И Атанас се смъкна долу, сви се до стената, обхвана глава с двете си ръце – да не вижда нищо, да не чува, да не мисли нищо и сякаш сам да се задържи, както бе уловил с две ръце главата си, да се задържи, да не скочи...

Другарите му не го и поглеждаха, не очакваха нищо от него – жално му беше нему за шурей, Богоя следеше от тъмния ъгъл погледите им, движенията им и да не беше толкова тъмно, те биха видели как трепереше цял, както беше събран на купчинка. Но те не поглеждаха сега и него. Те се гледаха помежду си и, очите им говореха ясно, открито. Оставаше, още да скочи някой пръв, да се хвърли пръв върху предателя...

Ключът на вратата скръцна остро и тракна два пъти. На вратата се показва тъмничарят, а зад него стояха двама заптии с пушки. Тъмничарят викна от вратата:

- Ставай ти бре, Богой... Излизай!

Богоя скочи с неподозирана сила и се втурна към вратата. Тъмничарят я дръпна, ключът отново скръцна и изтрака в ръждясалата ключалка.

– Изпуснахме го... – рече някой от селяците в кауша. Надигна се и Атанас Кривиот, огледа се. Чу се и друг глас:

– Сега веке, съвсем ще ни нареди Богойче... Недан беше най-младият между тия селски люде.

Нямаше още ни двадесет години. Той мълчеше през цялото време и току се озърташе, като че ли с пламтящия си поглед да срине тия влажни, каменни стени наоколо. Умълчаха се всички и едва сега рече той с въздишка:

– Да знаех... да знаех... щех да побегна към Железник. Немаше да се дам. Там, по планините, ходят едни люде и аз со них. Виж къде ни докараха, в това тъмнило...

Никой не му отговори. А те всички знаеха, че от някое време по

Железник ходеше една хайдушка дружина. Но сега те бяха тук, в тъмно-то, между тия каменни стени. Късно беше да въздишат за Железник...

Мина час време, минаха и два часа. Вратата пак се отвори, влезе в кауша Богоя, тъмничарят затвори отвън, а той като че ли нямаше сили да стои на нозете си, подпря се с гръб върху дървената врата. Но сега лицето му сияеше и се виждаше отдалеко как дишаше бързо-бързо, с полуотворена уста.

– Отрекох! – викна той и спря, да си поеме дъх. После продължи пак на пресекулки: – Отрекох сичко... Нищо не знам, рекох, за Арап ага... Аз вчера от страх, биха ме... Нищо не знам... Тия люде... даскала, бачо Лазар... не ги знам... тъй, в града съм ги виждал, а иначе... Те това е, братя. – Той се усмихна и дребното му лице цяло се набръчка: – И оня, арнаутинтъ, тоя път не ме би много... Вика, замахва, а като удари – не боли много...

Бледа светлинка мина по лицата, в очите на шестимата селянци насреща. Богоя мина през кауша – чуваше се как лепнеха по калта на пода босите му нозе, – отиде и приседна до Кривою.

Ния веднага изпрати Неда да съобщи на старите, че заптии бяха забрали Лазара. Дядо Стоян и Кочо току-що бяха излезли за чаршията и Неда разказа всичко на старата Глаушица, каквото бе чула и видяла девојката иззад вратата на стаята си.

– Е, защо го взеха? – попита старата жена и сама си отговори: – Ама що те питам... Откраднал ли е Лазе, или е убил некого... Душмани, това е. Ами даскала? Него пък защо... Той и в общината не се меси. Ха си върви сега, Недо. Ако научите нещо повеќе, да дойдеш да ми кажеш. Ама те може да го пуснат още днеска.

Тя отпусна ръкавите си, както бе се запретнала да мие съдове, попристегна кърпата на главата си и отиде у Бенковци насреща. Бенковица току-що бе отворила портата, за да натири кравата, която държеше заради Андрея – да има той всеки ден прясно мляко и масло. Глаушевица я намери в двора.

– Стана ли Андрея?

– Още спи, ама време му е веќе да става. – Ами тая сутрин заптии са забрали Лазара.

– Що думаш! Защо мори, сестро, що е сторил човекът?

– Дойдох и аз да питам Андрея. Знай ли той нещо...

– Влез, влез...

Андрея, сънен още, подигна рамена, стисна устни, но старата

Глаушица забеляза как побледня лицето му.

– Не знам каква е тая работа – рече той с пресъхнало гърло и си помисли: „Те и за мене ще дойдат...“

– Нямаше какво да пита повече Султана, нямаше тя време за губене сега. И каза припряно:

– Ти, Андрея, ако научиш нещо, прати некой от калфите да ми каже. И ако не си дойде Лазе до обед, прати ми единия от калфите да му занесем храна, постилки. И учителят бил с него, Вардарски.

– И Вардарски ли?... – попита Андрея и лицето му още повече побледня.

– За него пък кой ще се погрижи... постилки, храна... Нема си никого. Е, нема да го оставим така, ама дано да ги пуснат.

Тя млъкна и си мислеше: „Андрея знай нещо. На два пъти се промени лицето му, Те знаят нещо тримата: Лазе, Андрея, учителят...“ Дигна тя наново очи към Андрея, негли да познае нещо по лицето му, да проникне с поглед в мислите му, Смутен беше той и все поглеждаше майка си. Султана рече:

– Андрея, сине: кажи, ако знайш нещо. От майка нищо не се крие.

Той пак погледна майка си и като че ли тя го бе попитала, на нея отговори, нея искаше да предупреди, но и да успокои:

– Смутно време... народът се тревожи, не ще да трай повече... А и турците се боят... Знаем ли, може за това да са задържали Лазара и Вардарски, от страх. Може и мене да дойдат да ме вземат, може и други да решат, но нема нищо, нема нищо...

Погледа го Султана, погледа го и рече:

– Ти не ми казваш сичко, Андрея, и нема да ми кажеш. Ама само живи да сте и здрави. А ние, майките, то се знай нашето. Е, хайде да вървя. И не забравяй, Андрея, за калфата.

Тя се върна бързо в къщи, събуди Благоя – по-голямото Кочово момче:

– Иди кажи на стрина си Ния да приготви постилки, завивки за чичо ти. Да приготви и ядене, а пък аз ще му източа баница. Нека има повече, там са повече люде и учителят е с него, Кажи й, баба ще отиде към обед, да му ги занесе с калфата, Тичай, сине. – И тя додаде като на себе си: – Ако пък го пуснат до обед... ама кой знай дали ще го пуснат, кой знай...

И се запретна да точи баница. Като се върна Благоя, тя не го остави да си откъдне:

– Върви сега при учителя си... Нели знаеш къде живееш! – Старата

жена забеляза недоволство по лицето на внука си, тръсна брашнените си ръце и викна: – Ами нели ти е учител бре! Заптии го взели тая сутрин, в тъмница го затворили. Не ти ли е жал! Ха тичай! Кажи на тая там, Ацевица, да му приготви постилка, завивка, да ги върже, чичовият ти калфа ще отиде да ги земе към обед и ще му ги занесем в затвора. Така й кажи. Ама тичай. Грехота е учителят ти, нема си никого...

Детето беше вече на улицата. И скоро се върна:

– Тя, Ацевица, рече и нейния мъж го взели снощи с учителя. Ще дойде и тя, заедно да идете в затвора...

Глаушица се нахвърли върху току-що замесеното тесто да прогони лошите си мисли. Не ще да са току-тъй тия задържания, а може да има и други задържани люде. Що ли става? А тя да побърза; да не оставя детето си без храна, без завивка...

Не остави тя никого на мира – нито Ния, нито Андрея, нито Ацевица. Все току разпращаше Кочовите деца, изпрати и Кочовица да помогне на Ния, макар да бяха там три жени.

– Върви, върви. Да не закъсней Ния.

Тъкмо по обед време пред оградата на градския затвор се изправи старата Глаушица, а току зад нея застанаха Ацевица, с две бохчи и торба, надяната на ръката й, единият от Лазаровите калфи, натоварен с два големи вързопа постилки и завивки, двете по-големи Кочови деца – и те с разни неща в ръцете си. Спряха се там всички задъхани – Султана ги бе накарала да обиколят, за да не минат през чаршията. Тя не беше стъпвала досега в чаршията.

– Що е туй море, бабо? – спря срещу тях заптието, което пазеше пред оградата на затвора. – Вай, Вай, вай! Много нещо бре...

– Ами като сте затворили толкова люде! – сопна му се Султана.

Заптието повика тъмничаря.

– Това е за Лазара Глаушев, за учителя и за Аце Кутрев – каза на тъмничаря баба Султана. – Иди, ага, пусни ги да дойдат да си ги вземат. Храна, завивки...

– Е, бабо, е, бабо... – усмихна се в рошавите си мустаки Фаик онбашки. – Ще дойдат други люде да вземат туй нещо. Ти почакай...

– Кои други люде? – прекъсна го Султана. – Какви други люде... аз нема да ги дам на други люде. Повикай сина ми, Лазара Глаушев. Нему ще му ги дам.

– Не може, бабо...

– Как да не може бре, ага? Искам да видя сина си.

– Ела после, бабо. Сега не може. След пет саати, Ще пуснем всички

в двора, ще гледаш ти твойто син.

– Ами като съм дошла сега, така ли ще се върна бре, ага! Без да го видя! Ти немаш ли майка бре, турчине? – Не беше лесно да се откаже нещо на Султана Глаушева. Не бяха само думите, всякога изричани с голяма сила, още по-трудно беше да се устои на погледа ѝ, срещу цялата ѝ осанка, макар да се бе смалила съвсем тя, откакто Лазар и Ния напуснаха къщата ѝ. Върна се тъмничарят, изведе Лазара от кауша, наруши реда. И сякаш да се оправдае, той рече:

– Сербез⁴⁹ майка имаш, чорбаджи... Ама да не се бавиш много, да не се бавиш...

Застана Лазар до оградата, на няколко стъпки пред него стоеше майка му; не я пускаха да се приближи повече. Погледна го тя една минутка – да прочете по лицето му това, което искаше да узнае; иначе той може да я излъже или няма да каже всичко пред турците там. Бодър беше той и дори весел, а какво ли е на сърцето му? Такъв си е бил всякога Лазар: трудно ще познаеш по лицето му дали се бои, дали го мъчи нещо... Той ѝ се усмихна:

– Е, майко... Виж ти къде ни било писано да се видим!

– Такъв е човешкият живот, сине. Сичко ще види човек, и затвор.

Радостно му беше, че я виждаше сега, през тая ограда, и, все тъй безстрашна, дейна, да види тая светлина в очите ѝ, да чуе бодрия ѝ глас. Той рече:

– Нема нищо, майко. Изгървал се там един... но сега призна, че е лъгал. Ще ни подържат некое време и ще ни пуснат. Не бой се, майко.

– Ти не мисли за нас, които сме вън, сине. Тебе ти е нужна сега по-яка душа. Крепи се и не се предавай на лоши мисли.

– Аз съм като тебе, майко: юнак! – засмя се Лазар и не без известна гордост.

– Хайде, чорбаджи... – обади се зад него тъмничарят.

– Пак ще дойда, Лазе.

Тя отиваше всяка сутрин по оня час, когато пускаха затворниците в двора. Още щом излезеше на вратата на затвора, Лазар я виждаше да стои вече там, пред оградата, с някой вързоп в ръце. Идваха често с нея и дядо Стоян, и Кочо, и Ацевица, та и Атанасовица. За Ния не беше мястото тук – да я зяпат турците, безсрамни и мръсни са някои от тях, когато е за гяурка. Не спомена нищо за това ни Лазар, ни Султана, ни пък сама Ния – то се знаеше само по себе си.

49. Сербез – смел, мъжествен.

Заклепа се бе Султана да не стъпва в Лазаровата къща. И не стъпваше. Преди да тръгне сутрин за затвора, тя ще изпрати някое от Кочовите деца:

– Иди кажи на стрина ти, време е веке.

И Неда, или пък самата Ния ще донесе каквото е приготвила за Лазара. А когато се връщаше старата от затвора – пак ще прати някое от Кочовите деца или ще почака да дойде Неда или Ния:

– Лазар е добре. Много здраве праща.

Тя и преди не продумваше с Ния нищо повече от това, което беше необходимо.

А като застана дядо Стоян за пръв път пред оградата на затвора, разхлипа се и не можеше да се успокои, но Султана му се скара чак когато си тръгнаха:

– Ти мъж ли си бре! Детето ни в затвора, а ти... да нажалиш повеке сърцето му.

Научи тя за шестимата селяни в затвора – никой не идваше за тях, ни хляб да им донесе, ни дреха. Имаха и те свои люде, но агите не ги пущаха да идват в града и още повече сега, по най-работното време. Султана влезе в някои къщи, където можеше да влезе, притекоха се на помощ добри люде, ала не беше за ден или два, или за десет дни – проточи се много време. Тогава тя сама, по свой ум, отиде при поп Димитрия Тошев, който сега беше председател на църковната община; и не в общинската канцелария – нямаше работа там, където отиваха жени да се разведат с мъжете си, – отиде в дома му, та и попадията да помогне.

– Тия люде ще измрат, отче, гладни, въшки ще ги изядат.

– Те не им ли дават по нещо в затвора?...

– Дават им по два залька сух хляб, ама това са селски люде, в тъмница са, как ще живеят с два залька хлеб...

Тогава се реши в общината и се сложиха в двете църкви нови дискусии. И докато се научи народът за новите дискусии, епитропите, които продаваха свещи на пангара, току подсещаха:

– Ето тука за помощ на затворниците... Събираха се за бедните затворници всеки празник по двајсет, по петдесет гроша, пък и повече.

Навикнаха затворниците да виждат старата жена всеки ден пред оградата на затвора и си казваха:

– Майка Султана пак дошла...

Чу се по едно време, че ще пуснат задържаните за Арап ага. Дори Лазар побърза да зарадва майка си.

– Може да ни пуснат тия дни.

Бяха ги питали и препитвали по десет, по двайсет пъти. Биха пак Богоя, биха и другите селяни, та и Криво, и Ацета Кутрев. Заплашиха с бой и мъки и Лазара, и Вардарски. Не излезе вече нищо налице, никой нищо не призна. Богоя като че ли сега беше по-смел от всички. Все това повтаряше пред следователя, пред заптиите:

– Аз тогай се уплаших... Нищо не знам за Арап ага!

Дойде следовател и от Битоля, но скоро си отиде, Тогава се чу, че ще пуснат задържаните. Тъкмо по тия дни в Преспа нахлу цяла орда аскер и башибозук – турци и арнаути. Водеше я янинският паша.

Пашата разпъна шатър във от града, та каймакаминът и реизът, и всички преспански агалари отидоха чак там да му направят темане, но аскерът му и башибозукът се повлякоха по улиците. И все повече по чаршията, също и по християнските махали. Изпълниха ханицата, влизаха по дюкяните, надзъртаха по дворовете. Взимаха каквото им попадне и без да питат. Дигна се олелия по целия град. Преспанци започнаха един по един да затварят дюкяните си, но тогава аскерът се нахвърли да разбива затворените дюкяни и колкото грабеше за себе си, много повече разхвърляше и тъпчеше с нозете си по улиците. Залостиха преспанци и портите си, а турците блъскаха по тях с прикладите на пушките си, някъде бяха успели да влязат по къщите и бяха посегнали на жени.

Още като започна да се затваря чаршията и уплашени люде пребягваха по улиците, старата Глаушица не можеше да си намери място вече ни в къщи, ни по двора и току излизаше на портата да надзърне – идат ли си людетте и. А като видя да се задават те – Стоян и Кочо, – спусна се срещу тях:

– Скоро да доведете тука, у нас, Ния и оная...

Неда!

– Защо, майко... – отвърна Кочо. – Има там люде, не са сами, и портата им е яка...

– Не, не! Тука да са, со нас. И гледайте да не срещнете турци...

Не беше далеко до новата къща на Лазара, малко по-надолу по същата улица: Стоян и Кочо скоро се върнаха, а с тях – и Ния с Неда. Като се прибраха всички в къщи, Султана сама заключи портата, накара Кочо да я подпре с една дебела греда.

Не се успокои тя и сега – виждаше се: пожълтя лицето ѝ, потъмня и не се промени вече. Не казваше тя нищо на домашните си, но с друга зла, мъчителна мисъл се бореше сега: „Нема ли да влезат турците в затвора... да мъчат християнските души там... и, помилуй ни, Богородице майчице, може и по-лошо да се случи...“

Чуваше се ту по-близу, ту по-далеко как тропаха турците по портите, негде се надигнаха и писъци – влезли бяха някъде изедниците. Спряха се турци и пред портите на Глаушевци. Заудряха с пушките си. Кочо прибра жена си и децата си в своята стая, дядо Стоян се хвърли на колената пред иконата, да се моли и да се вайка, скри се негде и Неда. Ния седеше на едно столче в стаята с огнището, по лицето ѝ не беше останала ни капка кръв. Султана излезе един-два пъти на чардака, а турците не преставаха да блъскат, портата започна да пращи и да се поклаща. Султана каза на Ния:

– Прибери се и ти там, в малката стая.

Ния стана и влезе в малката стая. А Султана излезе пак във, слезе в двора и започна да вика:

– Що искате, бре, аги! Що сте тръгнали по чужди порти, срамота е, царски аскер сте! Ха си вървете по пътя!...

Турците спряха да блъскат портата, послушаха се, после някой от тях продума нещо. Чуха се стъпки. Отминаха.

Стъмни се. Стана още по-страшно. Никой не смееше да запали светлинка и градът потъна в черен мрак. Месечината късно изгряваше. Преспанци прескачаха стени, прехвърляха жените и децата си, мушкаха се през съседски вратички – събираха се в по-здравите къщи, пък и да не бъдат сами в тая страшна нощ. Събраха се съседи и в Глаушевата къща. Яка беше Глаушевата порта, пък и стената откъм улицата беше доста висока. И баба Султана беше там. Ала още щом се стъмни, улиците стихнаха. Прибраха се турците. Тръби някакви тръбяха откъм шатъра на пашата. Прибра той аскера си, но не от милост към гяурите, а още в зорна на другия ден продължи похода си към североизток.

Отмина ордата на янинския паша, но и след нея остана голям страх сред народа в Преспа. Разчу се, че нагоре, по Стара планина, целият народ се дигнал на въстание. Отвориха дюкяните си преспанци, но се спотайваха из по-затулените ъгли; тихо прекосяваха улиците, избягваха всяка среща с турчин. Запъти се старата Глаушица за затвора като всяка сутрин, и сега дори по-рано. Не я пуснаха тоя път да види сина си, Пресрещна я тъмничарят начумерен пред оградата:

– Ха си върви, бабо! Не може днеска, не може секи ден!

Върна се тя в къщи и рече:

– Нема да ги пуснат скоро, милите... Ще ги мъчат още много време.

II

Чу се, че в Цариград убили султана. Дошъл нов султан, но бил побъркан, та и него прогонили, седнал там трети султан – Абдул Хамид. После се чу, че са се дигнали на война срещу турчина Сърбия и Черна гора. В страх и трепет мина цялото лято на 1876 година. Уплашени бяха и турците, и техният страх беше по-голям. Пак се събираха агалари и безделници в двора на чаршийската джамия, в двете кафенета на чаршията. Някой ще рече:

– Нашият падишах с малкия си пръст ще смаже и тия по Коджа Балкан⁵⁰, и Сърбия, и Карадаг⁵¹ и бошняците, и херцеговците!

А друг срещу него ще отвърне в настъпилата тишина:

– А Московецът! Той е зад тях, кардашлар... Чаршията замря, затихна и скъпотия стана голяма.

Нощем преспанци се събираха по къщите – от уличка в уличка, през съседски вратички, през огради и прелези. Дойде есен, зима, дълги бяха нощите, как ще изтрае човек сам с толкова страх в сърцето си, но и с толкова надежди за спасение...

Започна да се шепне – макар да се криеха людете между четири стени и на прозорците се окачваха дебели черги, та да не прониква във никаква светлинка, страхът стискаше гърлото, задушаваше гласа:

– Турците влезли в Сърбия...

И тъкмо в най-големите страхове от турската сила тръгна по Преспа нова приказка:

– Отишъл руският консул, отишъл при султана. В сараите му влезъл. Прибери си, рекъл му, султане, аскера, че и твоята глава ще падне!

През първите дни на новата година, а нали тогава са и през ден, през два все празници, най-сладкодумните люде в Преспа разказваха от къща в къща, макар пак на тих глас, още по-нова и още по-хубава приказка:

– Събрал руският консул в Стамбул англизина, аустриец, немец, французина... Не се търпи веке, рекъл им, тая християнска мъка по Турско. Реките по-червенеха от християнска кръв. Дете в майка проплака. Не се щади ни имот, ни чест християнска. Народът християнски живей в беда и сиромашия, а го мъчат и ограбват сички, от царя до пьдаря. Нели и сички ние сме християни? Дайте си ръката да свееме врата на

50. Коджа Балкан – Стара планина.

51. Карадаг – Черна гора.

турчина, да даде той свобода на България, на Босна И Херцеговина.

Съгласили се, подали ръка и аустриецът, и немецът, и французинът, подал ръка и англизинът. Но той, англизинът, влязъл тайно при султана и го подучил:

– Ти кажи, че веке си дал свобода на България, на Босна и Херцеговина.

И когато влезли после сички консули при султана, той рекъл:

– Що искате вие от мене? Аз веке дадох свобода и в моя дьовлет сички са братя: и турци, и българи, и гърци, и арнаути, и евреи...

Приели думата на султана англизинът, немецът, аустриецът, французинът, похвалили го. Само руският консул казал:

– Ако и сега не изпълниш каквото каза, друг цар ще се смили над християнския народ в твоето царство...

През месец декември 1876 година в Цариград се бе събрала европейска конференция.

На сам ден Водици в двора на преспанския затвор влязоха каймакаминът, следователят и началникът на заптиетата. Тъмничарят изведе пред тях Лазара Глаушев, Вардарски, Ацета Кутрев, Атанаса Кривио и шестимата му другари. Времето беше студено, от устата излизаше цели валма пара, замръзналият сняг скърцаше под нозете. Струпаха се десетмината затворници пред вратата на затвора. Лазар Глаушев напред и всички други около него, а насреща стои каймакаминът с ръце в джебовете си и се крие зиморничаво в дигнатата яка на горната си дреха. От студ или може би и сам не вярваше на думите си, каймакаминът заговори бързо, неясно:

– Каквото сте сторили, сторили сте го, нашият милостив падишах ви прощава. Той иска да има мир и спокойствие в царството му. Но ако дигне някой отсега нататък ръка срещу дьовлета и верните му люде, няма да има милост за него. Чуйте и запомнете. Свободни сте всички вие да се приберете по домовете си.

– Благодарим, каймакам ефенди – рече Лазар, като видя, че турците чакаха някакъв отговор. И продължи: – Ние лежим близу година време, без да сме съдени и осъдени, но наистина, ако дойде за всички в тая държава мир, ред и закон, грехота ще бъде да ги смущава който и да е.

Посивяло от студа, лицето на каймакамина нито потрепна и гледаше той с присвити очи, някак занесено, отдалеко. Той кимна към тъмничаря:

– Освободи ги да си вървят.

Тогава се чу гласът на Вардарски – дрезгав и хриплив на студа:

– Ефендилер, да кажа и аз две думи... Каймакаминът се намръщи, но началникът на заптиите опули очи, слиса го турският език на Вардарски – такъв чист, истамбулски език. Вардарски стоеше насреща с рошава, вече силно прошарена брада, с подпухнало око, с изтънял врат, изпомачкано, похабено беше и облеклото му, но дигна той глава и продължи:

– Говори се за нов живот, за ред и закон, а се започва пак със старите грешки. Все ние ли сме виновни за всички золуми и насилия, и неправди, та пак срещу нас се отправят заплахи? Ние лежахме тук близу една година заради Арап ага, а преди това същият Арап ага, години наред убиваше, ограбваше, мъчеше невинни и нямаше кой да го спре, кой да...

– Стига! – прекъсна го сърдито каймакаминът. – Заповядано ми е да ви пусна на свобода и ето аз ви пуцам. Но мене ми се струва, че ние с вас ще се видим някой ден пак тука, в тоя двор. И тогава...

Той не довърши. Обърна се все тъй с ръце в джебове и се отдалечи, следван от следователя и полицейския началник.

Към края на месец януари Ния Глаушева получи следното писмо от Иванка Руменова, която беше все още учителка в Скопие:

„Мила Ния,

Отдавна не съм получавала писмо от тебе, а всеки ден чакам и се надявам да ми съобщиш радостна вест, че бай Лазар и Вардарски, както и другите хора с тях са вече свободни. Но ти не тъжи и не се отчайвай, ако са още там. Няма да стоят още дълго и скоро ще дойде денят на спасението. Ако мога да ти пиша всичко, което зная, и на тебе ще ти се разтупти сърцето, както мене ми тупти сега и не спира.

Вчера пак получих вест от Васила. Той, милият, не ме забравя, но и знае, че като ми пише, не е само за мене и аз знам кому да кажа. Така му писах и аз, че тук мнозина чакат добри вестии от него. Най-радостното, което ми пише сега, е това, че от Коледа бил заедно с оня мой стар познат, който бе дошъл на панаира в Преспа. Нали си спомняш за него и какво ми каза той тогава. Тая работа сега сигурно ще стане и всеки ден се чака да започне.

Васил ми пише, че там всички са готови. Моят познайник отишъл на Коледа при него в пансиона и го попитал: искаш ли да помогнеш. Васил отговорил: на драго сърце. Той го взел със себе си и Васил напуснал гимназията. Завел го някъде и заедно работят, нали Васил е тукашен и всичко знае за нас тук. Пише ми още,

че там заварил и вашия калфа Тръпко. Нали той тръгна с моя познайник, все бил при него засега, и Васил пише, че не можеш да го познаеш, и говори по тамошному. Васил пише още, че като дойде време, те и тримата ще тръгнат заедно, и то ще бъде скоро, та скоро ще се видим и всички ще се радваме. Това е, мила Ния, и ти никак да не се тревожиш за бай Лазара, ако още не си е дома. Васил също пише да предадем от него много здраве до майка му. Аз, както знаеш, не мога да се сношавам с тия хора и те моля ти да предадеш на майка му неговите поздрави, да ѝ кажеш, че той е добре, и пиши ми ти как е тя, за да отговоря на Васила. Той пише само за майка си. И тук е, както у вас. Казах на някои и хората са като замаяни от радост...“

По-нататък Руменова пишеше за своята малка щерка и както във всяко свое писмо, молеше Ния да пази тайната и – боеше се да не би Таки Брашнаров да узнае, че тя бе родила дъщеря от него.

Ния подаде писмото на мъжа си и рече: – Виж... прочети го и ти. Мене не ми е много ясно.

Лазар започна да го чете и сякаш се забрави в него; прочете го един път и още един път. Изрази се и не го изпущаше от ръцете си, а лицето му сияеше:

– Ясно е и прясно, Нийо. Те ще дойдат веке... русите, Нийо! Така ѝ писал Васил Брашнаров. Нейният познайник е она русин, който ѝ казал, че ще има война. Ето така пише: тая работа ще стане и секи ден се чака! Войната, Нийо. Нели и нашият Тръпко тръгна с него... Готвят се там и ще дойдат скоро! В Скопие били като замаяни от радост... Ами питаш ли ме?

– Дай, боже, дай боже, Лазе! Не е живот нашият живот, се в страх и трепет. Дай ми писмото. Ти кажи, комуто ще казваш, но писмото друг не бива да го чете.

В Преспа се завърна вторият син на Миро Баболев – Георги Баболев, който живееше от пет години във Виена. Когато чичо му Ицо го заведе за пръв път в големия далечен град, Георги бе плакал и бе го молил да го върне пак в Преспа, но после той, през тия пет години, не помисли ни еднаж да се върне в родния си край. Бързо навикна с тамошния живот и се привърза. И сега, още като се показва в Преспа, виждаше се, че иде от чужд, далечен свят. Младият преспанец живееше там в богата, търговска среда и с течение на времето бе се сродил с нея, придобил бе нейните нрави и схващания, та с това още повече бе се отдалечил от

своята родна среда. Но Георги Баболев беше младеж с жив ум и не пропия напразно времето си в чуждата страна, в едно от най-оживените средища на Европа.

Той пристигна от Битоля сам в една битолска кочия с яйове и с три коня. Когато спря колата пред бащината му порта, младият човек трепна от изненада. Във Виена бе живял с детските си спомени за бащиния си дом – една от най-големите къщи в Преспа, и той дори го бе сравнявал с някои от по-малките виенски дворци. Бащината му къща бе нараснала още повече във въображението му и каква беше сега тая дървена, двукрила порта, обкована с широкоглави цигански гвоздеи, с грубо желязно чукче; тая стена, която допреди малко в спомените му изглеждаше като крепостна ограда, и тая двукатна къща с широки стрехи и безброй малки прозорци, която приличаше на някаква селска къща в околностите на Виена! Погледа, погледа младият човек и току отхвърли дебелото вълнено одеяло, с което бе завил нозете си. Ами такава беше цяла Преспа, с тия къщурки и тесни криви улички – едно голямо, извехтяло, бедно село! И откъде изникнаха толкова деца, струпаха се там дрипави, мършави като децата от бедните виенски квартали! Младият Баболев и това бе забравил, че едва ли не във всяка преспанска къща имаше по цял рояк малки човеци, че и той самият бе израснал в бащината си къща между три други деца. Той скочи от колата и тупна глухо с лъскавите си полуботуши върху разкривения калдъръм, който едва що бе засъхнал от последните предпролетни дъждове, и там, по края на тясното тротоарче, лениво течеше мътна, кална вада. Децата наоколо и не поглеждаха шарената битолска кочия, а състиха кръга си около него и не можеха да откъснат очи от необикновеното му облекло, от чудноватата му капела. Той носеше тъмен полуцилиндър, доста тежка горна дреха с дигната висока яка и пелерина почти до кръста. Носеше и тънък, лъскав бастун със сребърна топка на горния край, та не можеха да се начудят децата: млад човек, пък с тояжка се подпира като старец! Кочияшът свали от колата и четири големи куфари. Най-сетне през двора се зададе Мировица. Уплаши се тя от младия човек, но веднага го позна:

– Геор... сине!

Погледна той позастарялата, доста бедничко облечена преспанка и позна майка си, но пак с голямо разочарование. Изправи се пред нея, извишил ръст две педи над главата ѝ, свали капелата си и целуна почтително майчината ръка, а майката проплака и не смееше да го прегърне.

В къщи поиска да му дадат отделна стая. Имаше стаи в Мировата къща – избра си той най-хубавата на горния кат. Младият човек се

учудваше и сепваше постоянно, едва ли не пред всяко нещо в бащиния си дом, не можеше да се освободи от своите виенски привички, но младата му памет идваше на помощ и все по-бързо си спомняше той някогашния си живот в същата родна негова къща. Като му нареждаха стаята, той попита:

– Тъй ли, на пода ли ще спя, мамо? Още ли нямате кривати в Преспа?

– Кривати?! – учуди се Мировица на новата, непозната дума. И бързо продължи, за да излезе от затруднението си: – Ами тука, сине, ще ти постелем, на ястъка, мека, вълнена постеля. Ние сички тъй, нели знайш...

И езикът му беше чуден – някак твърд, като да имаше камъче в устата, запъваше се, търсеше думите си, не можеше отеднаж да си ги спомни, говореше и някакви непознати думи. Не оставяше да подвият нозе ни майка му, ни по-малката му сестра, която се унесе по него, прилепи се и бързаше да му угоди във всичко: постлаха в стаята му нов килим, донесоха му столове от гостната и някаква масичка – нямаше по-голяма, – сложиха двойни завеси на прозорците. Сетне той, с тяхна помощ и при непрестанните ахкания и хлипания на сликаната му сестра, пререди и четирите си куфари, пълни с горни и долни дрехи, с разни чудновати дреболии, кутии, шишенца, извади оттам други три шапки и още два бастуна, те вече със златни топки на горния край. Стаята се изпълни с гъста миризма на къолнска вода и с други някакви приятни мириси; като видя младият човек неудържимото възхищение на сестра си, великодушно ѝ подари едно шишенце с благоуханна вода и едно също тъй благоуханно, червено сапунче, нашарено с изпъкнали по него цветя и букви, Той улови майка си за ръката и някак с твърде голямо съжаление каза:

– Останах без пари, преди да си тръгна, боях се дали ще ми стигнат за път и не можах да ви донеса... аа... подаръци, но аз, мамо, се ще намеря нещо за тебе в моите куфари.

– Ех, сине... ти не идваш от печалби... Учил си там.

– Учих, мамо – каза той с гордост и нареди на масичката седем-осем красиво подвързани немски книги, няколко пера и една тежка маслиница, която се затваряше с някакъв сложен механизъм.

– Цъ-цъ-цъ!... – чуваше се често-често по стаята цъкането на прехласнатата майка. После той се разположи да се бръсне. Извади бръсначи, кайши, сапуни, пудри, кремове, шише с къолнска вода. Поиска топла вода. Майка му сега съвсем се сачиса и за пръв път ѝ мина през ума, че

синчето ѝ малко нещо прекалява. Какъв е станал, същински шваба!

– Ами, сине... утре не е празник... и немаш нищо по брадата...

– Хехе... майчице... – засмя се и шеговито, и снизходително младият мъж. – Секи благороден човек трябва да се бръсне ката ден.

Обръсна се той, бързо, ловко, но възрусите, лъскави брадички от двете страни на бледото му тясно лице, чак до крайчеца на ушите останаха небръснати. Майка му посегна, но не смееше да се докосне:

– Защо ти е това... бръснат, пък с две бради...

– Това е по виенска мода, мамо.

Щом се обръсна, облече се пак, сега в други, по-нови дрехи, като че се готвеше да иде на гости.

Свечеряваше се вече, но и Миро Баболев побърза тая вечер да затвори по-рано магазина си, като научи, че синът му пристигнал от Беч. Той беше позастарял, понатежал малко, но пак личеше лекият му нрав. Нахвърли се шумно да прегръща, да целува сина си, а той, Георги, се подръпна, опъна се пред него почтително, поклони му се дълбоко, та и бащата се позабърка в своя изблик на радост. Виж го ти Георги! Цял шваба. И той като че ли едва сега забеляза колко се бе променил синът му.

По-големият Миров син – Сандо, – който работеше с баща си в магазина, гледаше виенчанина изпод вежди, подаде му съдържано ръка, но го поздрави с пълен глас:

– Добре дошъл!

Това беше от приличие, а иначе, като гледаше брат си, той изпитваше смесено чувство на страх, на ревност и на презрение. След убийството на Ицо Баболев на мястото му зад стъклената преграда седна Миро. Той не можеше да се задържи там по цял ден, като покойния си брат, и току излизаше вън да се пазари с купувачите било по навик, било от притеснение – не беше по нрава му да стои зад оградата, да се рови по тефтерите, да се чумери важно. Някога Ицо оттам командуваше целия магазин, като капитан кораба си, но Миро нямаше ни лице, ни глас за команди. Той и не помисли да ходи като брат си по Виена и Липиска, а и панаирът в Преспа вече не се събра, по-голямата търговия сега ставаше в Битоля, държаха я там евреи и гърци. Работата в големия магазин на Баболевци намаля, не беше както по време на панаирите, но и не спря съвсем, пак там се трупаша и граждани, и селяни за платове, басми, тантели, конци и всякакви подобни стоки. Стигаше му на Миро Баболев и това. Сандо, по-големият му син, все поглеждаше към мястото на баща си зад стъклената ограда, пък и свикна с мисълта, че един ден ще го

наследи, мечтаеше да стане голям търговец, като чичо си Ицо, но беше непохватен човек и не много схватлив. Той виждаше, че баща му не беше на мястото си там, зад оградата, но и бащата забелязваше, че той често бъркаше сметките или влизаше в лоши разправии с калфите, с купувачите от глупава надменност. От време на време Георги им прашаше от Виена по някой сандък със стока и като че ли само тогава си спомняше Сандо за него и никога не бе помислял, че един ден по-младият брат ще се върне в Преспа. На вечерята и след това всички следяха как се държи „швабата“ – как се храни, как ще седне и как ще стане, какво ще отговори. Дори и Миро в своята веселост и бързивост току го поглеждаше час по час или се заслушваше за миг в приказките му, а Сандо не пропускаше ни една дума, ни едно движение на по-младия си брат. Той беше техният Георги, но все пак беше толкова чужд сред тях, като временен и неочакван гост. С всяко нещо стоеше далеко от тях, всяко нещо правеше по друг някакъв начин, ала те не можеха да забележат веднага, че той още от първия миг започна полека-лека да се връща все повече към тях, към общия ред в къщата, към общите привички. Като седнаха да се хранят, той едвам се присви с тесните си панталони край ниската трапеза; въпреки голямото си богатство Миро Баболев не беше променил някогашния ред в къщата си – семейството се хранеше на ниска софра и всички сърбаха или топяха от една обща паница или общ сахан. Посегна и Георги към общия сахан, но се усмихна примирително и рече:

– Не бива така, сички от един сахан. Во Виена това и най-сиромасите не го правят.

– Е, во Виена... Други люде са там – дигна рошавите си вежди Миро и сякаш се пообиди от бележката на сина си. Но току се засмя: – Е, сине, сахани у нас колкото щеш, майка ти и не знай колко са... саани, тенджери, вагани, гюмове! – И току се обърна към жена си: – Дай му, дай му друг сахан!

– Не, не, татко – побърза да го успокои Георги. – з и така... но не само заради мене. И после, стига с тия сахани, с тоя бакър. Сега сички люде се хранят в порцелан.

Настана тишина – що е пък това чудо: порцелан! Миро се реши да попита:

– Що е то пор... пор...

– Ами ето – посочи Георги сложеното там пиято. – Ето порцелан. Но има секакви... по-големи, по-малки, дълбоки, плитки.

– Ами какво ще правят казанджиите бре, сине, ако почнем ние с

пията?

– Нихна работа – подигна рамена „швабата“. Поиска той и нож. Да-доха му ножа за рязане на хляба.

– Не, не. Инакъв нож ми трябва. Во Виена секи се храни с вилица и нож.

– Ех, во Виена, во Виена – подигна пак вежди Миро. – С вилицата мене никакъв нож не ми трябва. Добре си работя аз и без нож.

– Ето и аз – съгласи се Георги, ала по-късно той накара баща си да поръча маса за хранене, накара майка си и сестра си да слагат на трапезата повече сахани, да слагат чинии, та и ножове.

На другата сутрин той спа до късно и като стана, пак се обръсна, уми се с много вода, среса грижливо гъстите си дълги коси, бакембардите си, намаза леко с помада тънките си мустачки. Облече се с тесни сиви панталони, с кафяв сюртук, сложи още по-висока лъскава, черна капела, взе бастунче със златна дръжка. Като излезе на улицата, всички се спираха да го гледат, струпваха се по портите жени, по вратите из чаршията – мъже и никой не посмя да го заговори, макар всички да го знаеха още от малък. Най-напред отиде в магазина на баща си, седна за малко зад стъклената ограда, после обходи целия магазин, разгледа, разпита едно и друго. Сега брат му Сандо едвам се сдържаше да не го хване за шията, да го събори на земята като някога и да го мачка до премалвяване, да пухне на земята лъскавата му капела, да я стъпче с нозе. Но Сандо пак се уплаши от по-малкия си брат, когато каза той, по-малкият, някак пренебрежително:

– Отивам, татко, да направя визита на каймакамина.

Още повече се слиса Миро:

– Ще велиш... каймакамина! Защо бре, сине!

– Така е редно. Той е управител на града.

Каймакаминът се стъписа малко пред тоя млад европеец, който бе довтасал внезапно в касабата му и кой знай каква беля можеше да му докара, но като разбра, че младият „келеш“ е син на Миро Баболев, отеднаж се наежи срещу него. Георги Баболев седеше на посочения му стол в прилична поза, с ръце върху златната дръжка на бастунчето си и бе прихванал с два пръста цилиндъра си. Той не знаеше турски и попита с най-голяма предупредителност:

– Каймакам ефенди говори ли немски?

– Йок⁵².

52. йок – не.

Късият им разговор продължи на преспански. Каймакаминът това намери да му каже:

– Ти, челеби, махни тая капела. Сички поданици на падишаха носят фесове. – И кой знай по какви съображения или може би не знаеше що друго да каже, току попита: – Какво прави аустрийският цар?

– Ами... добре е – усмихна се скромно младият човек. – Царува.

Намръщеният каймакамин изпрати госта си до вратата – все пак той беше син на един от най-богатите преспанци.

Георги Баболев посети реиза, който остана поласкан от вниманието на младия челебия, разпита го за живота във Виена, за намеренията му, като се върнел в родния си град.

– Оставам тук – отговори младият човек. – В магазина на баща си.

– Много добре, много добре. Не може ли пак да се събира панаир в нашия град? Добре беше за целия град тогава. Твоят чичо некога пръв започнал.

– Да – отвърна с нужната сериозност младият Баболев. – Аз също имам големи връзки во Виена, но...

– Е, ашколсун, ашколсун...

Реизът мислеше за доброто на своя град, но все пак челебията беше още толкова млад... Георги Баболев мина пак през чаршията с цилиндъра и с тънкото си бастунче и отиде да посети стрина си Ицовица. Там остана той и да обядва. Стрина му беше все тъй болнава и вече стара жена, но се зарадва на вниманието му към нея и дълго, с голямо любопитство наблюдаваше облеклото му: тя се чувствуваше някак сродена с големия далечен град, където бе отивал толкова пъти покойният и мъж. Гледай ти какви били виенчани! Георги се държеше с нея като с някоя виенска фрау, а това харесваше на старата жена, колкото и да я учудваше в същото време. Нейният Ицо никога не бе й разказвал за Виена, а сега Георги не преставаше да й говори за големия швабски град, за людете там, за къщите, за наредбата им. Слушаше го тя и сама го питаше, съживи я, развесели я младият ѝ гост. Откакто бе умрял мъжът ѝ, тя живееше самотна в голямата си къща, прибрала бе само една своя бедна роднина, с която мълчаха по цели дни. Весел и бодър влезе при нея младият човек, беше сладкодумен и толкова внимателен, а някога Ицо, макар да беше такъв, тежък, кадърен човек, все ѝ се караше. Добро момче, добро момче. Георги забеляза, че ѝ хареса. А тя и сега беше равноправен съдружник в магазина. Всяка година, в първия неделен ден след годишнината от убийството на Ицо, при нея отиваше МирО деверът ѝ, с всички тефтери от магазина. Предаваше ѝ той сметките, както сам ги

нареждаше, и всяка година записваше по няколко стиха лири на нейно име, като неин дял от печалбите. Каквото си беше Миро, тя знаеше, че я мами, но беше доволна и на толкова. За да го насърчава в добрата му воля към нея, тя му казваше всяка година на тоя ден:

– Аз, Миро, нели знайш, свои деца немам... Георги Баболев искаше да спечели благоволенieto й, за да стъпи по-здраво в общия магазин. Като бъдещ наследник на баща си, но още по-добре, ако може, и като бъдещ единствен наследник на чичо си. Той дори успя да се пооплаче от по-стария си брат, от Сандо:

– Знайш ли, стринке... хич не се зарадва, като ме виде.

– Такъв си е той – съгласи се старата жена. – Ето и тука веке не знам от колко време не е стъпвал.

Харесаха се те двамата – племенникът и старата стрина.

На другия ден Георги Баболев посети някои от по-първите граждани между търговците в чаршията. Тоя път той носеше по-скромна шапка – сив полуцилиндър, – но беше облечен в същия сюртук и същите сиви панталони. Най-напред влезе в брашнарския дюкян на Таки Брашнаров, който го посрещна много студено и през цялото време разглеждаше с ревниви очи облеклото му; досега той, Таки Брашнаров, държеше лаврата на първенството по модно, контешко обличане в Преспа, а ето изеднаж се явяваше опасен съперник. С такова ревниво нетърпение подхвана Таки и разговора си с младия човек: прекъсна го още в самото начало и не го остави вече да продума, разказа му за своите пътувания по Солун, Атина, Цариград. Като забеляза, че младият Баболев го слушаше внимателно и все току поклаща одобрително глава, Брашнаров съвсем се въодушеви от своите попросилени, както ги разказа той, приключенията по тия места, на няколко пъти го задържа да остане още малко и на края го покани да го посещава по-често. Най-после Георги Баболев стана да си върви, поклони се, сложи с доста грациозно движение шапката на главата си и се отправи към вратата. Загледа се след него Таки Брашнаров със стиснати устни, като че ли искаше да спре думите, които напиха на езика му.

– Копиле... Сложих ли те на местото ти аз! Георги Баболев влезе и при Лазар Глаушев. Покани го Лазар да седне на миндерчето до него и гостът доста се загледа в извехтялото олизано килимче, но седна храбро там. Той помнеше Лазара Глаушев още отпреди, слушал бе още като юноша негови беседи в читалището и подхвана с него разговор не за търговия и далечни пътувания.

– Времето, бачо Лазаре, още не е за такъв дълъг път... дъждове,

бури, та и снег ме настигна, но побързах да се прибера.

– Що толкова бързана пък, Гьорче...

Поогледа се младият човек, подкани с поглед и Андрея Бенков да дойде по-близу и рече с подходящ тон:

– Война ще има, бачо Лазаре. Никой не знай докъде ще стигне. Може цела Европа като Наполеон едно време. Най-добре е сега човек да си е в родното място, макар да не се знай какво ще става и тука...

– И ние чуваме такова нещо... Що се чува там, по Виена, що пишат вестниците?

Младият Баболев почука тихо с бастунчето си по пода, пое си дъх и премерваше всяка своя дума:

– Русия е в пълна мобилизация. Готви се и Австро-Унгария. Те ще ударят – той пак се огледа и тихо продължи, – ще ударят Туркия. Едната за Цариград, другата за Солун. Тука ще дойде Австрия.

– Ха... – обади се Андрея Бенков. – Тука нема работа Австрия!

Младият човек го погледна отвисоко и рече бързо:

– Е, да... нашите люде тука чакат... дедо Ивана, но тука ще дойде Австрия и ще бъде по-харно за нас.

– По-харно, велиш? – попита Лазар.

– По-харно. Европа... Богата, силна, уредена държава. Само да видите как се живеят там...

– Австрия ни е чужда, Гьорче – загледа се в него Лазар. – Русия е наша кръв, славянска. Австрия ще дойде да ни владее и ще сменим един господар с друг. Русия ще дойде да ни освободи. Виждаш ли разликата? Австрия богата, силна... за нея си ще бъде, не за нас.

– А Русия за нас ли ще удари Туркия? За Цариград ще удари. Откога още се готви и се не е готова. Бъркотия. И се бои от Англия. Англия е с Туркия. Не се знай и Бисмарк накъде ще удари. Сички гледат да грабнат нещо от „болния човек“... така наричат сички Туркия. Австрия знай що прави. Като тръгне еднаж, ще стигне до Солун. Като тръгне Русия, сички ще се дигнат срещу нея.

– Как ще се дигнат срещу нея! – придръпна се Лазар. – Тя ще тръгне за правда. За нас сички тука, за християнския народ. А нели и те са християни... Австрия, Англия! Ти си се поуплашил нещо, Гьорче...

– Не съм се уплашил. Слушах що говорят тамошни люде. И вестниците четех. Ще ми пращат и тука вестници.

– Австрийски?

– Австрийски.

– Те се пишат каквото им е сгодно – обади се пак Андрея.

– Ами нели се вижда що е и какво е! – отговори младият Баболев.

– Русия е най-силната държава – зачерви се цял Андрея. – И си е наша.

– Наша... – повтори пренебрежително Георги Баболев. – И тя като Туркия – болен човек. Сички така я...

– Наша, славянска велика държава, Гьорче – прекъсна го Лазар с твърд глас. – Повеке от сто милиона народ. Сички треперят от нея. Ти идеш от Виена. А защо се бунтуват там чехите, хърватите, пък и унгарците през 1848-а? Не ще да е толкова добре за них в Австрия. Ама ти не знайш, не си чул, не си видел. Ще те завладей, ще иска да те понемчи. Ще иска за нея да работиш.

– И Русия ще те завладей, бачо Лазаре. Тя ще дойде тука заради Цариград. Това е руската политика.

– Каквато и да е политиката, руският народ ще си бъде с нас. За наше добро ще тръгне кръв да пролива.

– Кой ще пита народа...

– А който върви против волята на народа, ще намери гибел. Целият наш народ чака Русия, Гьорче. И ние сички с него.

– Нашият народ е още прост. Не знай що иска.

– Народът секога знай що иска. Народът секога търси правдата. Ето ти сега говориш за Австрия. Живеял си там, харно ти е било, но тя ще иска да ни прегазни, за да стигне до морето. С нея ли е правдата? Бисмарк чака другите да се изпотрепат, за да се издигне той над сички. С него ли е правдата? Англия държи за Туркия, за нашия мъчител. С нея ли е правдата? Русия вели: аз дигам оръжие, за да освободя християните в Туркия от претежка мъка и зло. Къде трябва да бъдем ние, на кого да се надеваме? Ти за това помисли, Гьорче. Сега ти си велиш: мене ще ми е добре, като дойде Австрия тук: езика й Знаем, приятели имам во Виена. Човек трябва да мисли за целия си народ.

– Мисля, бачо Лазаре. Австрийската политика е по-мудра.

– По-мудра... Нема по-велико нещо от правдата, Гьорче.

Младият човек току почукваше неспокойно с бастунчето си, по бузите му пламтеше руменина, но той не се смущаваше толкова от думите на Лазара, колкото от погледите на Андрея, който го гледаше с презрение, с едвам сдържан гняв. Уплаши се и Лазар, като забеляза размътенния блясък в сините очи на своя другар – в гнева си Андрея се забравяше и можеше да изпъди госта, можеше да го удари, макар иначе да беше кротък, свенлив човек. Лазар промени разговора:

– Сега ти, Гьорче, що мислиш... в магазина ли?

– Да. В магазина с татко.

– Е, харно, харно...

Гостът стана да си върви, поклони се към Лазара, към Андрея и току рече някак заговорнически:

– Каквото сме си говорили... между нас, нели... Лазар се усмихна:

– Бъди спокоен, Гьорче...

Младият Баболев се поклони още еднаж и си отиде.

На другата сутрин, още докато бяха всички в къщи, той каза на баща си:

– Стига съм се излежавал. Днеска постъпвам в магазина.

– Ох, ох, ох – викна весело Миро. – Още една от мена за мене!

– Сички ще работим, татко. Скоро ние тука ще завъртим такава търговия, че ще надминем десет пъти катвото беше преди. Керваните ни ще идват направо от Виена...

Той мислеше за предстоящите политически промени, но не се доизказа.

– Еха! – викна пак Миро. – Да е жив сега стрико ти Ицо.

– Сега ние да сме живи, татко, ние...

Като влязоха в магазина, Георги свали шапката си и я окачи на един пирон в стъклената стаичка, после седна да прегледа тефтерите на баща си. Обръщаше лист по лист, мръщеше лице и каза:

– Не така, татко, не така. Това не са търговски тефтери.

– Добри ми са мене тефтерите, дете.

– Ще ги направим още по-добри. Нели това съм учил аз?

Брат му Сандо го гледаше с потъмнял поглед. Но Георги излезе от стъклената стаичка и се нареди с него и с калфите да продава – гологлав (а никой в преспанската чаршия не свалеше феса си, грижливо сресан, бърз и ловък, търпелив и любезен с купувачите.

„– Шваба...“ – повтаряха дълго за него преспанци.

За Чисти понеделник тази година се случи най-хубаво време: тихо, слънчево, топло. Преспанки извадиха всичко от къщите си, от най-тъмните ъгли на избите си. Дворовете приличаха на панаирджийски сергии. Прозорците зееха с извадени рамки, стаите кънтяха празни, с голи стени, с разтворени долапи и мусандри. Във всеки двор пушеха огньове – топлеше се вода, изваряваха се блажните съдовеГ Дигаше се на цели облаци бяла пара – във всеки двор се гасеше вар. По чешмите се трупяха боси жени с котли и гюмове, бързо прекосяваха улиците. Навред се чукаше, стържеше се, търкаше се, плискаше се вода, чуваха се бодри

гласове, плачеха изоставени деца. Мъжете се спотайваха в чаршията, обядваха с купешки хляб и солчица или тахан халва, или с по-няколко маслинки; не се отиваше днес в къщи, не се стъпваше, всичко беше обърнато наопаки, нямаше дори хляб в нощвите. Само някой женски Пейо се навърташе там около жена си, да ѝ помага под нейна команда.

Отдавна, може би никога, не се е случвал в Преспа такъв оживен, шумен Чисти понеделник. Времето беше много хубаво, но не беше само времето...

– Ама, стрино Васко, ти и отвънка ли ще варосваш?!

– И отвънка. После с модро ето тука, долу, по края, и около прозорците. Да ми светне къщата и отвънка. Нели чакаме мори, шерко, мили гости!

Други съседки по-нататък са изкарали на двора и най-новия си килим.

– Що, вие... пак ли килима? Нели го газихте в за Божик?

– Ако, ако... Да светне още повече. На чисто и шарено да стъпи дедо Иван.

В друг двор още по-нататък са насядали жените и децата да обядват на слънце; сух, изостанал хлебец или току-що опечено набързо прясно кравайче и сърбат шумно с дървени лъжици разсол, със ситно нарязан крехък праз, останал още от зимата. Запретнатите, подгизнали ръце потреперват от умора, но и от глад, и от сладост в глада. Едно момченце, което всяка сутрин плаче подир батковците си, когато тръгват за училище, а то остава в къщи, побутва майка си и пита нетърпеливо с пълна уста:

– Ще дойде ли у нас дедо Иван?

– Ще дойде, мило, ще дойде и у нас.

От прозореца на горния кат се показва Маца Чучурска, оглежда се бързо, пълното ѝ лице, вече с провиснали бузи, просиява, дебелите ѝ вежди отскачат нагоре, младежки светят очите ѝ. Тя вижда по дворищата наоколо разбързали се съседки и не се сдържа:

Хайде, сестрици! Мийте, търкайте! Иде веке дедо ви Иван, иде!...

Мъжете се прибират по-късно тая вечер по къщите си. Здравч е вече и още по-тъмно става, но жените току притичват по двора, влизат, излизат – все още има какво да довършват...

– Тука, тука стъпи, Рие! Немой с прашните кондури по измитото. А сега събуй се, събуй се! Как ще влезеш тъй в къщи...

Разтворени са всички врати, отвсякъде лъха на чистота и свежест, от стените – на прясна вар, всичко трепти измито, изпрано, подновено.

По полиците блестят излъскани медните съдове, светлеят и стъклата на малките прозорци, които цяла зима не бяха отворяни.

Андрея Бенков влиза по чорапи в къщи, по изпраните черги и килими. Баба Бенковица го посреща край огнището, но не се вижда, че едвам се държи на нозете си от умора. И тук всичко трепти от чистота, стените са варосани и стаята изглежда по-широка. На оджака свети газена лампа, измито блести и нейното стъкло. В ъгъла гори кандилото – измито е и то, старата жена е сипала ново дървено масълце, сияе сребърният венец около потъмнялото скръбно лице на Богородица, Андрея се оглежда:

– Хубаво, майко. Ти като че ли господата бога ще посрещаш...

– Ами да, синко... Нели чакаме мили гости, нели чакаме тая година сам господ да влезе во сека християнска къща...

Старата жена се прекръсти с премалялата си ръка.

III

През един от последните дни на месец април, още щом се раздени, новината тръгна от врата на врата, от човек на човек:

– Русия обявила война... Русия обявила война!... Някои подранили дюкянджии се връщаха от портата, от улицата, за да съобщят в къщи:

– Русия... война!

Никой не смееше да покаже външно своята радост. Идваше краят на християнската неволя, но още не беше дошъл. Война и докато дойдат русите, ятаганът ще бъде все в ръцете на турчина. Сега в злобата си, в страха си, агарянецът ще направи още по-големи поразии. Дано да са малко вече дните на проклетата му сила...

Преспанци отвориха чаршията, както всеки ден, Още по-тихо, по-смирено. Ако някой чирак или по-млад калфа не може да се сдържа в радостта си, че ще има война и турците ще бягат – майсторът го хваща за ухото:

– Събирай си ума! Ако ни забележат агите, че се радваме, на пасърма ще ни направят.

Но самият той уж случайно се поспира край дюкяна на съседа си и пита изтихо:

– Чу ли?... Научи ли се?

– Чух... чух...

И тихо е в цялата чаршия. Не се чува тропот ни откъм папукчиите, ни откъм казанджиите. Не се работи никому, всеки се помайва, слухти,

чака, тръпне...

Още рано тая сутрин джамиите почнаха да се пълнят с турци. Сам каймакаминът – никога преди това не бяха го виждали преспанци толкова рано по улиците, – а след него и реизът и други някои от хюкюмата минаха през чаршията и влязоха в чаршийската джамия. Пълна беше голямата джамия от стена до стена. Сред гробна тишина главният ходжа четеше с глух, треперлив глас редове от корана. И такъв беше гласът му, такива бяха думите, които изричаше – неясни, тайнствени за повечето от богомолците – че час по час в тишината под високите сводове на джамията се надигаше общ, сподавен вик, неударим стон:

– Аллах... Бисмилях...

Ходжата призоваваше правоверните да се съберат под священото знаме на пророка, за да спечелят с мъжество и безстрашие най-голямата награда за всеки мюсюлманин, който излезе на бойното поле в защита на истинската вяра: вечно блаженство в задгробния живот. Той дигна ръце към небето и гласът му прозвуча пълен със закана:

– Братя по вяра и по кръв! Заклетият наш душманин, най-злият наш душманин от векове, проклетият Московец, пак извади нож срещу нас, срещу нашата държава! От четири дни той бие нашата граница в Кавказ и се приближава към Дунава от север. Аз викам към вас, братя, с всички сили: вземете оръжието! Да пресечем пътя му, да го сразим, да влезем в земята му и камък върху камък да не остане там, да не остане ни една мъжка глава на рамената си, да вземем богатствата му, жените и дъщерите му да молят за милост в нозете ни! Правоверни! Всеки от вас да намери своето място в табурите на падишаха, всеки да намери другаря си и аллах няма да изостави своя народ...

И пак се надигаше час по час общ вик и стон:

– Аллах... Бисмилях...

После се изпълни с турци дворът на джамията. Те приказваха бързо, възбудено, ала никой не изпреварваше другия. Навред се чуваше и се повтаряше едно и също име:

– Московецът... Московецът... Московецът... Каймакаминът, реизът и другите управници от хюкюмата минаха през тълпата, всеки мълчаливо се отдръпваше да им отвори път. Те минаха през целия двор и не се спряха да заприказват с никого: каза се и се обяви, което беше нужно, нека сега всеки намери своя път. Тъкмо на излизане от портата на джамията каймакаминът срещна Кючук Кадри; заместникът на султана в Преспа се престори, че не вижда убиеца, и го отмина. След убийството на Ицо Баболев Кадрията не се вестяваше вече в Преспа. Сега той

стоеше там въоръжен пак с пушка, препасан със силихлък, събрал бе около себе си и неколцина от предишните си другари: Като се отдалечи-ха от портата на джамията, реизът попита каймакамина, без да го погледне:

– Видя ли го? Кючук Кадри.

– Да.

– Няма ли да го задържиш? – Ба... Сега е време тъкмо за люде като него. Реизът тихо въздъхна.

В джамията беше и Реджеб сарачът. Той беше набожен турчин и също се боеше от Московеца. Но Реджеб беше вече застарял човек и аллах не беше му отредил такъв дял – да заслужи с оръжие вечно блаженство в рая на правоверните. Сиромах човек беше той, цял живот бе се борил с иглата и сарачкия нож, такъв ще бъде и задгробният му живот. Ех, така му е било писано...

Той излезе от джамията със сърце, натежало от тъга, от страх. Пак се разбъркваше дюнята и не за доброто на бедните люде. Той мина край своя дюкян – не беше го отворил тая сутрин – и влезе в самарджийница-та на Нестор Чашка.

– Повели, Реджеб ага... – посрещна го съседът му.

Сложиха един нов самар да седне комшията. И пак тъй бяха наредени тук – долу, на пода: Нестор, брат му, по-старият му син, седнал бе вече и вторият му син, и всички работеха, пълнеха самари с ръженица, разпорваха едни, шиеха и кърпеха други. Реджеб знаеше че от него се чакаше първата дума. Още повече днес и нали той идеше от джамията, а там бяха всички аги и бесове, там беше и каймакаминът, и реизът...

– Е, Нестор, Нестор... Лошо!

– Що има, Реджеб ага?

– Морабе⁵³, Пак морабе.

– Що думаш...

– Московецът ударил. Иде отгоре.

Старият Нестор Чашка не можеше да отговори на тия думи с лъжливи думи. Стар приятел му беше Реджеб ага, добър човек беше, ама беше турчин. Че идеше Московецът отгоре, Нестор Чашка се радваше, а Реджеб ага не можеше да се радва на такова нещо. Виж ти как са разделени людето! Но Реджеб и не чакаше отговора на тия си думи. Той повече искаше да изкаже своите мисли и мъката в сърцето си, та дано му олекне. И той продължи тъй, като на себе си:

53. Морабе – война.

– Московецът... Да дойде тука Московецът, ако не ми тегли ножа, аз пак ще си бъда сарач... с иглата, с ножа. Да му мислят Исмаил бей, Рамадан ага, да му мислят каймакаминът, валията в Битоля, те без хлеб ще останат. Ама, Нестор... пак за нас, сиромасите, идат най-много тия бели. – Той въздъхна и продължи с отпаднал глас: – Имам аз... ехе, в Анадола, имам син аскер. Ето шест години на султана служи. Шест години не съм го виждал. Сега ще го пратят да се бие с Московеца... Дали ще го видя още еднаж...

Погледна Нестор Чашка синовете си – те бяха тук, живи и здрави, дожаля му още повече за турчина:

– Бог ще ти го пази, Реджеб ага. Не бери кахър.

– Аллах... ех, аллах... Ама ето пак война иде. – Той си сви цигара, запали я и се загледа някъде: – Ходжата вели: тръгвайте сички. А той ще тръгне ли? Ама те моя син ще пратят срещу Московеца... Ходжата нема да върви, каймакаминът нема да върви, султанът нема да върви, Исмаил бей и той нема да върви, че коремът му е колкото една бъчва...

Дочу се някъде отдалеко, откъм турските махали, глухо думкане на тъпани, писклив вой на зурли. Ослуша се Реджеб, поклати глава:

– Хвана ги бесът, тия, нашите. Ще идат да бият Московеца. И повекего са голтаци като мене. Не си гледат хала ки! Пък бейовете сеир ще си правят. Ех, Нестор, Нестор... Некак наопаки върви тая джоня!...

– Белки се оправи некак, Реджеб ага...

– Цел живот чакам аз да се оправи, ама белки се оправи най-сетне. – И кой знай как дойде тая мисъл в ума му, турчинът току добави: – Ти помниш ли, като ме изгони от стария ми дюкян вашият Ицо Баболе?

Ама после пък него Кючук Кадри го уби с един куршум. Той стана.

– Що бързаш, Реджеб ага, поседи... – обади се по-старият син на Нестор Чашка.

– Ще вървя в дюкяна. Работа имам... Нели трябва да се живеят некак...

Една тълпа от около сто или сто и петдесет души турци се събра на площада при градския часовник. Това бяха редифи⁵⁴ или такива, които се готвеха да тръгват с башибозука и мнозина бяха въоръжени. Двама цигани надуваха зурли с изблещени очи, други двама до тях блъскаха тъпани. Изправен беше там зелен байрак и край него се перчеха неколцина млади бейски синове, облечени в скъпо облекло, нагиздено със сърма и гайтани, на поясите им бяха пристегнати пълни с оръжие

54. Редиф – запасен войник.

силяхлъци. Малко встрани от тях стоеше още по-наперен Кючук Кадри с мартинката си в ръце, а около него стояха група негови другари, и те с пушки и претоварени силяхлъци. И не те, бейските синове, а Кючук Кадри даде знак за тръгване. Трябваше да се покаже на гяурите турската сила, да се покаже и на ония турци, които не проявяваха достатъчно омраза към московския гяурин. Циганите размахаха зурлите, задумкаха по-бързо тъпаните, полюшна се, развя се зеленият байрак, тръгна след него Кадрията с тайфата си, но редом с него и младите бегове – да не останат по-назад. Протоочи се дълго шествие и навлезе в чаршията, от улица в улица.

Всички християни се изпокриха по дюкяните си, а някои се поизмъкнаха и към махалите. Както приближаваше бумтежът на тъпаните, улиците опустяваха една след друга, криеха се дори и малките чирачета, които и не знаеха накъде бяха тръгнали тия турци със зеления байрак. А турците вървяха мълчаливи, едва-едва поглеждаха изпод вежди – ето те са бабаитите, които Ще сразят московския гяурин, нека трепери всеки враг на исляма и падишаха!

Тъкмо шествието завиваше по улицата, дето беше рибарницата на Миле Рибар, той излезе от дюкяна си да изтърси там, във вадата край тясното тротоарче, някакво кошче; сега, като нямаше да дойде риба от Охрид или Костур и людете се заглеждаха повече в тлъстите агнета по касапниците, той продаваше спанак и пресен лук. Това изтърси той във вадата – спаначени листа, перца от лук. И се изправи с кошчето в ръка да погледа – тъпаните гърмяха току пред дюкяна му. Той и не помисли да бяга, да се крие. И рибарският му нож, с голяма дървена дръжка, стърчеше отдясно в пояса му. Забеляза го Кючук Кадри, втренчи очи в него, в ножа му. Той свали пушката си, както беше на рамото му, взе я в лявата си ръка и току мина пред байрака. Миле се почуди, като го видя пред себе си, и го гледаше отвисоко, едър човек беше той и беше застанал на тротоарчето горе; срещу него Кючук Кадри изглеждаше като недорасло момче. Турчинът замахна, подскочи дори и удари една плесница на рибаря. Шествието поспря, но зурлите и тъпаните запищяха, задумкаха още по-силно. Трепна, дръпна се Миле Рибар изненадан от удара, а Кадрията посегна да вземе ножа му. Миле стисна с едрата си шепя ръката на турчина върху дръжката на ножа, та Кючук Кадри сви лице от болка и веднага дръпна ръката си като опарен. Сега турчинът посегна към револвера в силяхлъка си, но Миле го ритна в корема, нурна се назад Кадрията и едвам го задържаха неколцина от турците там, да не

падне. Тъпаните спряха, жаловито изписука една от зурлите и също млъкна. Погледна Миле Рибар спрялата се на улицата тълна, погледна я някак учуден и с презрение, после бързо се обърна с кошчето в ръка, да си влезе, да се скрие в дюкяна. Тресна изстрел и още няколко. Миле поsegна да се улови за рамката на вратата и препречи цялата врата с широкия си гръб, полюшна се, кошчето падна от ръката му, падна и той навътре в дюкяна, само едната му нога остана да стърчи вън от вратата.

Сред турците се надигна бърза врява, чуха се сърдити викове, писна пак една от зурлите, последваха я с гръм двата тъпана. Полюшна се и зеленият байрак, размърда се цялата тълна, задните побутваха по-предните, и току се повлякоха всички надолу по улицата...

На другия ден заминаха за Битоля всички редифи и двайсетина души от башибозука. С тях замина и Кючук Кадри. Каймакаминът бе казал:

– Да се махне от града, че иначе ще бъда принуден да го затворя.

Същия ден замина за Битоля и целият преспански гарнизон.

Откакто се чу за обявяването на войната между Русия и Турция, учителят Райко Вардарски беше в непрестанна възбуда, която едновременно беше и радост, и ненавист, и борческо въодушевление. Тоя ден той влезе два пъти в дюкяна на Глаушев и Бенков, седнаше там на тясното миндерче, пушеше цигара след цигара и все с това започваше разговора си отново и отново:

– Сега ние в никой случай не бива да седим со скръстени ръце! Сега ние трябва да помагаме со сички сили. Трябва да решим нещо, нели сме комитет, да съберем повече люде около нас...

– Право е – съгласяваше се Лазар. – Русите во война влизат за нас, а ние що... сеир ли ще гледаме само? И аз се за това мисля, Райко. Ама какво ще измислиш, какво ще решиш... Немаме ние голема сила – ни люде имаме готови, ни оръжие, а сме много далеко от Дунава. Не е работа да предизвикаме само турците, та върху нашите глави да излеят сега яда си.

– Ние се умуваме. Ако бехме почнали по с време, сега и люде повече щехме да имаме, и оръжие, и повече смелост. Ама ти с твоите мудрости...

– Нема да тръскам аз дървото, преди да са узрели крушите. Нема полза, вреда има голема. Ние трябва да мислим за целия народ, като сме рекли да го водиме. И простият овчар нема да тръгне из полето со затворени очи.

Когато кажеше своята дума учителят, сините очи на Андрея Бенков

заблестяваха още по-силно и плувваха във влага; сега него все го избиваше на плач от някакво непрестанно умиление към всяко нещо. Той се улавяше за думите на учителя, готов беше да ги повтори като свои, възбуден и той като него, ала и сега не можеше да се отдели от Лазара; щом чуеше отговора му, той не намираще какво да възрази, отпущаше ръце, макар миг преди това да беше готов да посегне и към оръжие.

А имаше той вече и револвер, и пушка.

За убийството на Миле Рибар Вардарски чу в училището. Той не се откъсваше лесно от училищната си работа, търпеливо дочака обедната почивка, но после се спусна гологлав през чаршията – забравил си бе феса в учителската стая, тръгна направо от клас – и се втурна задъхан в Лазаровия дюкян:

– Виде ли що става!

– Видех и не се чудя – отвърна спокойно Лазар. Вардарски избухна:

– Ама не може тъй бре, човече! Ти пак почна като по-рано? Люде ли сме ние най-сетне, или овци търпеливи и волове безсловесни!

Лазар придръпна учителя към миндерчето:

– Седни, седни... Чакай... Не викай... Вардарски опипа черната превръзка на окото си и седна. Но веднага пак започна да буботи, макар и със сподавен глас:

– Ние образувахме комитет за борба. Ето сега, като да е нарочно, върху нас дигат най-напред ръка, върху комитета. Наш човек убиха, Милета, член на комитета убиха.

– Както узнах аз – отвърна Лазар, – убийството станало случайно. Миле така си стоял пред дюкяна, а Кадрията посегнал да му вземе ножа. Ако си стоял Миле в дюкяна, нищо немало да се случи.

– Е, що сега? Милета бог да го прости, и нищо повече! Ние трябва да отмъстим за него бре! И ние трябва да ударим сега поне двама или трима от агаларите.

– После те ще нахвърлят да изколят целата чаршия. Не може така.

– Те сега и без това може да се нахвърлят да ни колят сичките. Започват с Милета и като виждат, че сме рая покорна, още повече ще се нахвърлят.

– Не знам дали започват веке, но ако ние предизвикаме, сигурно ще започнат.

– Аз вече не знам: от голем ум ли е това, нашето, или от страх.

Лазар почака малко, като че ли да прекипи яростта на Вардарски, и рече:

– Ето що съм наумил аз, учителю: ние ще убием само Ключук

Кадри. Не знайме дали той убил Милета, ударен е сиромашът с четири куршума, но Кадрият пръв захванал. Той уби Ицо Баболов, той беше и с Арап ага. Ще го убием, за да се знай, че не сме рая покорна, както велиш, а и секи разумен турчин ще си рече: Кадрият отдавна си влачеше пояса. Нищо повече нам не ни трябва, ние нема защо да дърпаме тъкмо сега дявола за опашката.

– Това е друго нещо, макар...

Ала Кючук Кадри още на другия ден изчезна от Преспа.

Докато стоя Лазар в затвора, Андрея Бенков изостави дюкяна. По гумно той закупи малко жито и скоро го разпродаде – още през зимата. Така стояха те с Лазара сега, в началото на лятото, без работа – нямаше ни що да купуват, ни що да продават. Задържали бяха само единия от калфите си, повече поради привързаност към него – беше ведър, работлив млад човек, с пълна уста разкривени, но бели, здрави зъби и все се усмихваше. Оставиха го те в празния дюкян, да не стои без работа и без плата, женен човек беше с две деца.

Не се смуцаваха ни Лазар, ни Андрея от своето безделие – време ли беше сега да мислят за търговия и печалби? Илия, калфата им, повече се тревожеше от тях:

– Как ще седим тъй до ново жито...

И все гледаше да си намери някаква работа из дюкяна – да изчисти, да закове нещо, да размести нещо:

– Житарски дюкян, пък мишка не остана! Ще измрат от глад тука мишките, в празните хамбари.

– Потърпи, потърпи... – отвръщаше му понякога Лазар. – Нема да останем без работа. Нашата работа отсега нататък ще почне...

Откакто започна войната и макар да беше през най-гладното време на годината, когато всичко расте още и зрее по полето, пазарите в Преспа ставаха много оживени. Идваха селяни от най-далечните села, но повече да ходят по улиците, да се срещат, да ходят по дюкяните на своите приятели из чаршията. Намаля и страхът им от турците, напущаха и своите, и господарските ниви, идваха в града радостно възбудени, да се срещат тук от разни села, да питат и разпитват. В пазарни дни дюкянт на Лазара беше пълен със селски народ, макар нищо да не се купуваше, нищо да не се продаваше. Лазар и Андрея черпеха селските си приятели с цигари и кафета – това беше сега работата на Илия: да отива да поръчва кафета в близкото кафене за селските гости. А те все повече около Лазара:

– Е, сега, бачо Лазаре, що... война, а? Какво ще става? Иде ли веке

дедо Иван? Кога ще дойде, скоро ли? Хайде, не се трай повеќе! Траяхме петстотин години, сега по не можем да трайме.

Радваха се тия груби, селски люде като деца, нетърпеливи, развълнувани, и беше хубава тая радост, като сияеше по техните селски лица, опърлени от слънчевия огън, от зимните ветрове, набръчкани, брадясали, измъчени. Лазар намираше за всекиго по две-три думи:

– Потрайте още малко. Иде веќе дедо Иван. Нашият живот сега ще започне. Агите ще си отидат и вие ще си останете там, по селата. Свободни!

В дюкяна идваха всеки ден и граждани – да поразпитат за войната, да кажат и те какво бяха чули, да изкажат и радостите, и тревогите си.

– Сега какво, бачо Лазаре, като дойдат русите, хюкюматът ще бъде наш, нели? Каймакаминът, заптиите, се наши люде, а?

– Наши.

– Ще плащаме ли данъци?

– То се знай: как се крепи държава без данъци! Ама като е наша държавата, и данъците ще се събират за обща полза.

– И аскерът ще си бъде наш...

– Наш.

– Какво ще става с турците?

– Ще се откажат от агалъка си. Ще запретнат ръкави и те като нас, нема да лежат по цел ден по кафенетата.

– Некои ще избегат.

– Ще избегат. Който иска да си стои тука – нека си стои, нека си живеј свободно. Ние нема да сме за никого изедници.

– Дали ще става пак панаир в Преспа, а, Лазаре...

– Може да става. Нема кой да ти пречи, върви да работиш свободно, да живејш свободно. Нема ни Кючук Кадри, ни страх да не замръкнеш на открито. И голема ще бъде държавата ни, широка...

Така по цял ден ходеха люде по чаршията, от дюкян в дюкян, срещаха се, събираха се, всеки да чуе нешто, да каже, каквото бе чул:

– Те, русите, с хиљада топа са тръгнале, само коне имали до сто хиляди, пушките им биеле на цел час место! Нема сила да излезе срещу них, да ги спре, нема по-голема сила! Идат веќе, братя!

Така се събираха преспанци и по къщите вечерно време.

Започна да се шушука из града, че от Кръстец – планински връх на три часа път североизточно от Преспа – ношем се чуват руските топове. Селяни разправяли, дървари. Илия каза на Лазара и се смее с всичките си бели, криви зъби:

– Събират се някои, ще вървят тая вечер на Кръстец... – И той додаде заговорнически: – Да чуят топовете. Руските.

– А ти?

– Ами аз, ако речете, работа немам, така седя тука по цял ден...

Андрея изпревари Лазара:

– Върви, Илия, върви и ти да чуеш!

Веднага щом се стъмни, тръгнаха за Кръстец петдесетина души, все по-млади мъже и момчетии. Върнаха се чак на втория ден и пак по тъмно – да не забележат нещо турците, силата беше още в техни ръце, пусти да останат! Илия разправяше с нажалено лице, макар и сега да се бееха весело зъбите му:

– Лежиме и слушаме на сам ти Кръстец, по каменаците. Цела нощ. Нищо. Само ветърът: фуу! И кучета лаят далеко некъде. Само Андон Чорбев, той само току подвигне: „Чакайте, тихо! Чувам. Ето: бууу!“ Друг никой нищо не може да чуе. Скоро се раздени, колко ти е сега нощта! Привикаха някои да се връщаме в града. И яденето ни се свърши: слушаш, слушаш през нощта, па току бръкнеш в торбата. Като се наканихме да си тръгваме, се ни се чинеше, че ще оставим нещо на Кръстец, че ще забравим нещо, ще изпуснем. Ама как тъй да не чуем топовете, как ще се върнем, без да ги чуем. Ха да останем и тая нощ! Останахме. Гладни. Разшяхахме се да търсим разни треви, коренчета, ама що има по Кръстец. Голо. Камен. Позальгахме се с това-онова и повеке вода гълтахме, макар тя, колкото пиеш, повеке ти се яде от нея... Пак цела нощ. Ама пак само ветърът: фууу! Може пък тия дни да не е имало битки. Немали сме късмет. Неокои пак мислят да идат на Кръстец...

По тия дни, в началото на юли, руските войски едва що бяха преминали Дунава. Доста по-късно, вече през август, в дюкяна на Лазара влезе една сутрин Георги Баболев. Предния ден, кой знае по какви пътища, той беше получил виенски вестници. Чете ги до късни полунощи – бяха все със стара дата, но имаше в тях много вести за войната. В Преспа други вестници не идваха, рядко идваха сега дори и цариградските вестници, в които пишеше повече за лъжливи турски победи. Не се получаваха вести за войната и в хюкомата, не знаеха там и това, което се носеше от ухо на ухо между християните, та каймакаминът изпрати един ден Кемал бея да научи що се говори из чаршията. Кемал бей беше сдържан и добродушен турчин, имаше приятели между християните, влезе в много дюкяни, влезе и при Лазара Глаушев, но не научи много нещо за войната. Каквото знаеха българите, все беше за турски поражения и всички залъгваха бея. Глаушев му каза:

– Чувам, бей, че се бият някъде към Дунава. Нашият падишах голем аскер изкарал срещу московците. – И на свой ред попита: – Ти какво чуваш, бей?

– И аз това знам, Лазар ефенди: нататък към Дунава се бият. – И бейът въздъхна: – Войната е лошо нещо... Не знаеш какво ще ти дойде на главата. – И току добави унило, със скръбно лице: – Московците са голема сила, чорбаджи...

Сега Георги Баболев влезе в дюкяна на Лазара без много поклони и теманета, поздрави по преспански с добър ден, а Лазар го покани да седне до него на миндерчето. За това късо време, откакто се бе върнал, виенското лустро на младия човек доста се поотърка. Ходеше той все хубаво облечен, във виенското си облекло, с бяла яка и ярка връзка на нея, но беше малко поомачкан – види се, от работата му в магазина, – обръснал бе и бакенбардите си, захвърлил бе и швабските капели, та бе сложил, както всички преспанци, фес (сам бе разсъдил да не предизвиква турците в това тревожно време). В дюкяна на Лазара нямаше никого, не беше дори и Андрея, а калфата кърпеше врещи нататък край хамбарите. Младият Баболев веднага започна:

– Немски вестници получих, бачо Лазаре. Аз нели ти казах...

Не се зарадва много Лазар – нищо добро за Русия няма да пишат немските вестници, – но попита:

– Що има, що пишат...

Младият човек изкриви очи някъде встрани и сдържано се усмихваше, но някак не за себе си, а от снизходителна щедрост към своя събеседник, когото ей сега ще зарадва великодушно:

– Хвалят русите. Преминали Дунава. Показали голема сила. Голема храброст показали.

Лицето на Лазара се покри с руменина и засия, засмя се той, побутна феса си назад. Мълча дълго, сякаш да изпита докрай голямата си радост, но после бързо улови младия човек над лакътя, стисна го силно:

– Друго що... що пишат още?

– Ами... – бавеше се важно и хитро младият Баболев. – Това... турците навсякъде бегат, отстъпват... Русите бързат към Стара планина вече. Много се прочул некой си генерал Гурко.

– Ама немските ли вестници пишат тия работи?! – като да не вярваше на собствените си уши Лазар.

– Немските.

– Щом те пишат така, руските победи трябва да са още по-големи.

– Не, бачо Лазаре... – обърна се към него Георги Баболев едва ли

не обиден заради немските вестници. – Те пишат, както си е работата. Досега не се знай да е мината с войска такава голяма река и толкова бързо. Нашият брег отсам – висок, и на него стоят турците с топове. Русите – срещу них през водата. Турски куршуми, гюллета като дъжд, а русите – с лодки, и мост са направили, а други направо, хвърлят се во водата, плават, и с коне плават, държат се за опашките им, не се боят ни от вода, ни от куршум. Чудо, ти казвам! И вестниците така пишат: чудо! Голяма руска сила.

Лазар шумно въздъхна:

– Е, да си жив, Гьорче! Да си жив, брате... Зарадва ме ти мене много.

– Ама ти, бачо Лазаре, нemoй никому, че аз съм ти казал...

– Не бой се. Знам аз. – И отеднаж попита: – Ами тия... австрийците, що правят?

Младият Баболев пак поприсви устни хитро и каза:

– Нищо. Гледат сеир и чакат.

– Що чакат?

– Да дойде време и за них.

– Лов дебнат. Плячка.

– Ами тъй, бачо Лазаре. Такава е нихната политика.

– Ти пак ли ще кажеш, че тука, в Македония, те ще дойдат, а не русите?

– Така ще бъде, бачо Лазаре.

– Така, Гьорче, ама генерал Гурко ще им пресече пътя. Русите са минали веќе Дунава, ще минат тия дни и Стара планина, а оттам ще дойдат и тука. Нема кой да ги спре. Нека стоят австрийците, нека чакат. Те искат сухи да ловят риба, ама рибата дедо Иван ще я улови. Кой ще посмей сега да го спре? Ти сам велиш: сички се чудят на силата му.

Нямаше какво да възрази Георги Баболев, не се решаваше да възразява. Стана да си върви и рече сговорчиво:

– Като науча нещо, аз пак ще дойда да ти кажа. Каквото чу Лазар от младия Баболев, каза го на Андрея, каза го и на Вардарски и на други свои приятели. Можеше ли да се крие такава радост и нямаше защо да се крие. Но той дори и на Андрея не каза откъде бе научил радостните вести. Следващата неделя в новата преспанска църква се кръстиха четири мъжки отрочета. И четирите момчета бяха кръстени с името Гурко.

Вършитбата закъсняваше всяка година, ронеха се и гапеха снопите по нивите чак до август и все така, докато не се продаде йошурът⁵⁵ и не го прибере хюкюматът в царската хазна. Тая година снопите останаха

още по-късно по нивите. Не се решаваше ни един от градските чорбаджии, пък и от беговете и агаларите, да купи данъка – ще смогне ли да го прибере, след като го е платил предварително на държавата, която – ето вече пропадеше? И цялата чаршия се зачуди, като се узна, че Таки Брашнаров и Миро Баболев купили де, сетъка за цялата Преспанска кааза; с тях бил и Исмаил бей. Даде се най-сетне разрешение да почне вършитбата, а беше вече месец септември.

Към края на август Георги Баболев получи пак няколко вестника от Виена. Прочете ги той, но не отиде да съобщи закъснелите новини на Лазара Глаушев, а влезе при Таки Брашнаров. И като човек, който е дошъл да върши работа и не желае да губи времето си напразно, той каза на Таки:

– Говорих и с татко, искаш ли да купим йошура заедно тая година?

Таки го изгледа от глава до пети с нескрито пренебрежение:

– Ти, младо, имаш ли ум?! Влизам ли аз в такъв капан сега? Светът се е запалил, а ти?!

Дори и старият Брашнаров, който бе отстъпил на сина си всичките си права, не се съдржа:

– Не се затварят сега пари в нищо. Дръж парите си в такова време...

А младият Баболев спокойно го изслуша и рече с твърд глас:

– Войната горе се затегна. Знаем от сигурно място. Русите си удариха главата в Плевен, та свет им се зави. Не ще могат да минат те скоро Стара планина. Стъписва се и Австрия. Затега се тая работа и тъкмо сега можем да вземем ние йошура и да го приберем бързо-бързо. Ще го вземем по-евтино и ще натискаме после да го прибереме по-бързо, военното време е, нема да чакаме никого. Ще вземем за ортак и некого от бейовете – християни сме ние, а той да ни бъде арка⁵⁶.

Докато говореше младият човек, лицето на Таки Брашнаров се променяше с всяка негова дума: присвито презрително, то, дума по дума, сякаш се разтвори, разтегна се от учудване, но и от алчност. Подуши той лесна и голяма плячка. Умно говореше хлапакът! Таки само това попита.

– Ама ти насигурно ли знайш, че русите нема да дойдат скоро тука?

Притвори очи надменно младият Баболев и рече:

– Русите нема да дойдат тука никога Тука ще дойдат австрийци.

55. Йошур – десетък.

56. Арка – покровител.

Ама ще мине време.

– Откъде знайш ти толкова, джанъм?! Кажи да видиме.

Георги Баболев процеди – той знаеше цената си:

– Имам черно на бело. – Той извади, без да бърза, един от вестниците, които бе получил ден, два преди това, и го удари с другата си ръка. – Тука пише. И за Плевен, и за други руски бъркотии.

– Прочети да видиме. Ама то е по швабски...

– Ще те лъжа ли? Нели ти казвам ортаци да бъдем, заедно да бъдем...

Той прочете и преведе по няколко реда от вестника. Брашнаров рече:

– И аз четох за Плевен в гръчките вестници, ама си рекох, като ги пишат в Цариград, може да е лъжа тая работа.

Купиха те йошура за тридесет и пет хиляди лири. И още с купуването му спечелиха до пет и повече хиляди лири – така се продаваше всяка година йошурът за Преспанската кааза: най-малко за четиридесет хиляди. И само за име взеха за съдружник Исмаил бей. Така му каза Брашнаров:

– Ти, бей, в тая работа само с хюкюмата ще се разправяш. Заптии ще поискаш, да речем, ако стане нужда. За тая твоя грижа, бей, ще имаш петстотин лири чиста печалба. Пък ние ще спечелим ли, ще загубим ли, това тебе нема да те засегне. Твоите петстотин лири ти ще си ги получиш и ето ти още сега сто лири.

Взе парите Исмаил бей и сам, по своя воля, стана като заптия на Миро Баболев и Таки Брашнаров. Гледаха преспанци и се чудеха, но скоро стана всичко ясно: Миро и Таки бяха хвърлили срекме в мътна вода. То се знай, в края на краищата, парите при пари ще отидат и кой друг ще може да купи йошура за цялата кааза, но младият Баболев слиса всички: тичаше на кон от село на село, а подир него цяла сурия заптии и колджии⁵⁷, забрави той съвсем и швабските си капели, и бастунчето си...

Като започна вършитбата и по улиците на Преспа заскърцаха коли, натоварени с ново жито, Андрея пръв заговори:

– Е, хайде да тръгваме. Да посъберем нещо по селата, че хамбарите цела година веке стоят празни. – И като че ли трябваше да се оправдава, той продължи: – Не ми е мене сега толкова до работа, место не ме хваща веке от нетърпение, ама се требва да се работи, пък и повеке хлеб ще

57. Колджия – вардач.

е нужен тая година, нели чакаме гости. След като построи новата си къща и после близу една година лежа в затвора, Лазар Глаушев нямаше много пари за търговия. Той каза на Андрея:

– Повеке от триста лири аз не мога да вложа в нашата работа сега.

И мене ми стигат. Се ще изкарам от них за прехрана.

– Защо се делиш така? – попита Андрея с огорчение.

– Ами аз не мога с повеке, а ти можеш. Да се знай колко ще е моето.

– Аз никога не съм се делил от тебе и сега нема да се деля. Може да имам сега аз малко повеке от тебе, ама моите пари секога са и твои.

– Знам, знам, Андрея, ама мене не ми трябва повеке.

– Не ми трябва и мене много нещо...

Така започнаха те двамата търговията си и тая година.

През лятото и докъм средата на месец септември русите удариха Плевен три пъти, но не успяха да го вземат. Тук участвуваха и румънски войски. Застояха се русите и по Стара планина. Турците се опитваха да променят в своя полза хода на войната. Осман паша събираше сили в Плевен и се опитваше да пробие обсадата. Сюлейман паша атакуваше яростно руските и българските дружини на Шипка, за да разкъса фронта и да премине в Северна България. Напираха турците и към Черни Лом. Враговете на Русия и на цялото славянство злорадствуваха, сочеха шумно грешките на върховното руско командване, на някои руски генерали, Англия подтикваше Австро-Унгария да се намеси в помощ на Турция. Грешки имаше, имаше и неспособни руски генерали, но в руската войска имаше и генерали като Гурко, Скобелев, Драгомиров, а голяма беше храбростта на простия руски войник, на руския офицер, непреодолимо беше търпението им във всички страдания, лишения и всякакви трудности.

И тъкмо когато малцина очакваха, пред самия праг на зимата, руската войска отново показа своята мощ. Плевен бе превзет, започнало бе стремително настъпление по целия фронт, сред зимни студове и бури бе премината и Стара планина, през Пловдив и Одрин русите, бързо се насочваха към Цариград. Светът отново спотаи дъх пред подвизите на руския човек...

Спотаи дъх и Преспа – приближаваше бързо денят на спасението.

Чу се, че казашки разезди са стигнали до Вардара между Велес и Скопие. Не беше далеко оттам до Преспа. Тъкмо по тия дни пред дюкяна на Лазара мина Георги Баболев. Лазар му се усмихна отдалеко, но Андрея не се сдържа, излезе вън, на тротоарчето пред дюкяна, и му

каза:

– Отдавна не си идвал, Гьорче, да ни видиш.

Спря се младият Баболев с ръце в джебовете на горната си дреха, понамръщи лице зиморничаво – денят беше студен.

– Ама работа... – отвърна той.

Сините очи на Андрея светеха присмехулно. Той продължи:

– Идат веке, а?

– Идат – отвърна младият Баболев и отеднаж се съживи, засмя се: – Идат, наистина идат, готвим се да ги посрещнем.

– Целият град се готви, целият град...

– А ние с Таки пратихме люде в Тиквешко да закупят там вино. Колкото има, колкото намерят. Сега тичае да търсим бъчви, чакаме да ни докарат повече от сто хиляди оки. Казаците, нели знайш, обичат вино.

– Не го обичат по-малко и преспанци. А вие... пара да падне, а?

– Е, защо не... Пък и вино ще има в Преспа повечко.

– Върви, върви, Гьорче. В Преспа ще се намерят бъчви...

Няколко дни по-късно започнаха да се точат цели кервани – коли, коне, катъри, магарета – и всичко пренасяше тиквешко вино в бъчви, в бурета, в мехове. Размириха се целият град на вино. Напълниха се много изби в преспанската чаршия, пък и по махалите, с бъчви и мехове. Нахвърлиха се да купуват от тиквешкото вино всички преспанци, които нямаха лозя и не бяха си сипали свое; който не можеше да си напълни бъчва или буре, вземаше поне по десетина оки. За милите гости... Току виж, някой ден – изтропотили казаци с конете си по преспанските улици! С празни ли ръце ще ги посрещнеш, па да си и последен сиромах! Пък и преспанци доста си попейваха тия дни, от нетърпение да чакат гостите...

Минаха големите празници – Божик, Водици. Нека минават. Идеше друг, по-голям празник...

През месец януари на 1878 година руските войски превзеха Одрин и стигнаха на осемдесет километра до Цариград. Турското правителство помоли за примирие. Руските войски стигнаха до Сан Стефано, на дванайсет километра до Цариград. В същото време английска флота мина през Дарданелите и навлезе в Мраморно море.

IV

Към края на месец февруари същата година преспанският каймакамин получи следното тайно писмо от битолския валия:

„Поради нашите големи грехове тоя път аллах ни изостави и ни лиши от своята милост. На 19 т.м. в Сан Стефано при Стамбул се подписа с русите мирен договор и по силата на тоя договор повереният ми Битолски вилает влиза в границите на новата българска държава. Но аллах никога не е изоставял съвсем своя избран отомански народ и затова още не са загубени всички надежди. Нашите врагове са силни, но силни са и нашите приятели. Когато русите се приближиха до Стамбул, в Мраморно море навлезе на два пъти голяма английска флота, за да ни помогне. Руският аскер е при Стамбул, но зад гърба на Русия стоят немците, французите, италианците и са готови да хвърлят въже на шията ѝ. И тъй, да не губим надежда. Поради всичко това, заповядвам ви следното: правоверните османлии, а също и арнаутите в каазата ви от 18 до 60 години да бъдат поставени под вашите заповеди и на пълно ваше разположение, за да отхвърлят всяка чужда власт, ако бъде установена; ако има в каазата ви гърци или други християни, които признават гръцката патриаршия, вземете ги под своя пълна закрила и ги подпомагайте с всички сили и средства в техните действия срещу всяка нетурска власт, която може да бъде установена, а също и във всичките им враждебни действия срещу българския милет в поверената ви кааза; това последното важи и за всички други народности в каазата ви, които не желаят да влязат в границите на една българска държава; поставете под най-строга бдителност българския милет в поверената ви кааза, като спъвате дейно, осуетявате и унищожавате всякакъв опит от негова страна да установи каквато и да е своя власт в каазата ви или всеки опит да подпомага нова някаква власт или какъвто и да е опит да се наруши сегашното положение на нещата. Във всички нужни и необходими действия от ваша страна при изпълнението на тия наши заповеди предпазвайте се от излишен шум или каквото и да е, което би привлякло в наша вреда вниманието на външния свят. Донасяйте ни своевременно и незабавно за всичко във връзка с тия ни заповеди и тяхното изпълнение...“

По същото време бързоходец на битолската българска община донесе в Преспа и предаде лично на председателя на преспанската община следното писмо:

„До почтения Председател на българската църковна община въ

градъ Преспа и до сички нейни почтени членове.

Известяваме ве за знаше: на 19-ий день отъ месецъ фефруаря 1878 год. во Санъ Стефано ся подписа миръ между Русая и Туркия и ся призна свободно болгарско Княжество, а въ него влиза и цялата наша Македоня. Известяваме ве, защо може да не са стигнали тия вѣсти до васъ и защо сички неприятели на славяно болгарски народъ ся дигатъ да развалятъ това дѣло на нашата освободителка Русая. Тука ще сме на голъма мака най-веке отъ нѣкои гърци воглавъ со владиката имъ, тръгнали са да сбиратъ подписи и мюхюри да остане Македошя пакъ подъ Туршя, нѣма да прокопсатъ.“

Щом получи това писмо и го прочете един път и още един път, председателят на общината поп Димитрия Тошев веднага се отправи към дюкана на Лазара Глаушев. Едва що влезе в дюкяна, той дигна очи и ръце към небето, проплака:

– Нине отпущаеши раба твоего, владико... Лазар скочи да го посрещне, а поп Димитри се хвърли да го прегръща:

– Лазаре... брате... Спасение... спасение!...

Лицето му беше мокро от сълзи, но сияеше от радост. Не се учуди Лазар на това посещение и на тия сълзи – такова беше времето сега, пък и той усети как се присви гърлото му за плач. Поп Димитри поривисто мушна писмото в ръцете му.

– Ела, седни, отче...

– Чети, чети!

Още щом прочете Лазар първите редове на писмото, ръцете му започнаха да треперят, гърлото му още повече се сви и той спря да чете задъхан.

– Лазаре... брате... – проплака отново поп Димитри.

– Ама кажете що има! – пристъпи към тях Андрея Бенков и лицето му, колкото беше бледо, станало бе въззеленикаво.

Поп Димитри го погледна разсеяно, а Лазар отново бе зачел писмото със строго, съсредоточено лице и само ръцете му трепереха. После той мълчаливо подаде писмото на Андрея и се обърна към поп Димитрия с тих глас:

– Ела, отче, да седнем...

Андрея Бенков изхлипа, но не откъсваше очи от писмото.

– Какво ще правим сега, Лазаре – каза поп Димитри угрижен, щом седнаха двамата на тясното миндерче; той искаше да покаже своето съзнание за дълг като председател на църковната община, но все не можеше да задържи сълзите си и току извади голяма, шарена кърпа да бърше

мокрите си мустаки и брада.

Лазар се усмихваше на собствените си мисли и като че ли не забеляваше попа. Тих беше гласът му, пречупен от внезапна умора след толкова продължително напрежение. Тиха беше и радостта му – отеднаж премаля сърцето му от нея и той нямаше повече сили да ѝ даде по-ярък израз, само лицето му, едва-едва побледняло, беше озарено от вътрешна светлина. Той каза, но повече на себе си:

– Нели се това чакахме, а сега, като дойде, дори не ти се верва... но това е от преголема радост...

– Ха де, ха де... – клатеше глава поп Димитри със зачервени очи. После рече: – Какво ще кажеш, Лазаре... Да бием камбаните, да съберем народа...

Лазар се умълча.

– Ами да бием камбаните! Хайде! – чу се гласът на Андрея и не би го познал човек такъв възбуден, припрян, нетърпелив. – Да сберем целия народ, да известим на сички... Свободно българско княжество!...

Лазар мълчеше. Умълчаха се и те двамата, чакаха го да проговори.

– Не, не – рече той и гласът му бе закрепнал. – Не со камбани... со шум. Рано е още. Да почакаме. Ама излез на улицата сега, кажи само на двамина и за половин час ще узнай целият град. Това стига засега.

– Ще излезе! – викна Андрея. – Ей сега... и когото среща...

На вратата той едва що не се сблъска с Камбер онбаши. И както беше възбуден, припрян, той попита грубо заптието:

– Що има, турчине?

Онбашията едва го погледна, но сякаш не забеляза грубия му глас и пристъпи към Лазара:

– Чорбаджи... И ти също, попе... тамам и тебе търся... вика ви сички каймакам ефенди, ама сички, целиот опушина. Сега, веднага.

Погледна го Лазар и после рече:

– Кажи, Камбер онбаши, на каймакам ефенди, че нема да дойдем веднага. Имаме малко работа. Ще дойдем след един саат. Така му кажи.

Потрепнаха едва-едва провисналите мустаки на онбашията, някакъв бърз блясък премина в погледа му, но кротко отвърна:

– Харно, чорбаджи. Така ще река: след един саат. Той направи темане мълчаливо и си излезе.

– Илия! – подвикна Лазар на калфата си и го изпрати да съобщи на всички общинари да се съберат веднага в общината.

Когато след един час време общинарите тръгнаха от общината на път за хюкюмата, минаването им през чаршията се превърна в

тържествено шествие. Целият град знаеше вече за щастливото събитие в Сан Стефано. Щом се зададоха общинарите в чаршията, наскочаха от всички дюкяни, струпаха се по тесните тротоари та и долу, на самата улица, стари и млади, майстори, калфи, чираци, разнесе се, разля се от улица в улица радостен, несдържан викот:

– Хайде, братя! Да живей! Вървете да вземете хюкюмата, стига им на агите! Тука е веке наше царство!...

Блажено се усмихваше поп Димитрия Тошев, усмихваше се и Лазар Глаушев – не бе лъгал той никога тоя народ, бодро пристъпваха край тях и след тях останалите общинари.

Минаха те всички през двора на конака и тъкмо пред вратата на каймакамина пред тях се изпречи пазачът му Камбер онбаши:

– Каймакам ефенди рече да почакате малко, чорбаджилар...

Излезе пред него Лазар Глаушев и каза с леден глас:

– Ако каймакам ефенди не ни приеме веднага, ние си отиваме. Влез, онбаши, и кажи му това от наша страна.

Заптието влезе и скоро се върна:

– Буйрюнус, чорбаджилар...

Каймакам ефенди си бе отмъстил за тяхното закъснение, сега те можеха да влязат.

Той не беше сам в стаята си. По широките миндери край стените бяха насядали около петнайсет души бейове и агалари, седяха там и двама от преспанските власи – Миту Чука и Кости Пучура. Каймакаминът едвам се приподигна от мястото си зад една маса, покрита с червено сукно, и посочи с ръка миндерите насреща:

– Буйрюнус...

Общинарите насядаха тясно един до друг на края на единия миндер, а двама от по-младите дори останаха прави край стената – нямаше де да седнат. Агаларите насреща бяха се разположили нашироко, ала никой не се и помръдна да направи място. Каймакаминът се преструваше, че нищо не забелязва, и тъкмо се готвеше да говори, но Лазар Глаушев го изпревари:

– Прощавайте, каймакам ефенди – рече той на преспански със зачервено лице, – но тука, у вас, е доста тесно, ето прави стоят людете.

Разбърза се отеднаж каймакаминът, плесна с ръце? Камбер онбаши донесе няколко стола. Виждаше се, каймакаминът едвам сдържаше гнева си и така започна, с едвам сдържан гняв, и езикът му не беше много ясен, употребяваше непознати турски или арабски думи:

– Събрах ви първенци от мюсюлманите в Преспа, от власите и

гърците, от българите, да чуете какво ще ви кажа и което чуете, да го разгласите между своите в града. Има някои в нашия град, които забравят, че тука е турска държава и турска власт. Военно време е, властта няма да се шегува, всекиго ще тури на мястото му. Никому няма да се позволи да нарушава реда и закона, да смушава и тревожи мирните граждани... Той не каза нищо повече, а само повтори и потрети с по-други думи казаното и както беше още преди това уговорено, веднага след него заговори най-старият от събраните там агалари – Мехмед Али ага:

– Между нас, мюсюлманите в Преспа, няма кой да нарушава реда и закона, кой да смушава и тревожи. Но това ще кажа аз, да се знае, че ако други някои се опитат да смушават държавата, ние всички турци в Преспа ще излезем срещу тях. Между мюсюлманите в Преспа има още мнозина, които могат да държат оръжие. Това ще кажа да се знае и да се помни от всички.

Стана да говори и Кости Пучура. Той беше нисък човек, а иначе беше с широки рамена и дебел, зачервен врат, с голяма, някак четвъртитата глава, с много висок ален фес, сякаш да увеличи с него ръста си.

– От наша страна, каймакам ефенди, и вие, почтени агалари – започна той и все искаше да покаже колко правилно говори на турски, – от наша страна, искам да кажа, никога не е имало никакви смущения, ние гърците и патриаршистите винаги сме били мирни граждани и верни поданици на падишаха. Така е било досега, така ще бъде и занапред...

Поп Димитрия Тошев все току пооглеждаше към Лазара Глаушев и като че ли следеше как се преливаше по лицето му ту бледност, ту гъста червенина. Като млъкна Кости Пучура и седна на мястото си, Лазар погледна каймакамина:

– Изглежда, и ние ще трябва да си кажем думата... Каймаканинът разглеждаше едната си ръка през спуснатите си клепки и едва-едва кимна с глава, но Лазар още преди това бе станал прав и лицето му беше бледо.

– Аз ще говоря на български – каза той с напрегнат глас, а лицето му стана още по-бледо. – Секи тука знай български. – Той не сваляше очи от каймакамина и продължи, като произнасяше ясно, отсечено всяка дума: – Ние получихме в нашата община известие, че на 19-ий февруари во Сан Стефано е подписан договор между руския цар и султана. Войната е свършена победоносно за Русия и от тоя ден се създава свободно българско княжество, в което влиза и наша Преспа. Каймакам ефенди,

ти никакъв хабер ли нямаш за това нещо? Надигна се от всички страни глуха врява – говореха помежду си и турците, и българите, и двамата власи възбудено се караха, макар и с потиснати гласове. Каймакаминът гледаше Лазара с широко разтворени очи, но бързо се съвзе и рече:

– Не знам аз нищо за никакво българско княжество. А войната е свършена, каза се тук още преди да дойдете вие.

Лазар повиши глас, да заглуши надигналата се врява.

– Който не знай, да чуе: тука не е веке Туркия. Нема да мине много време и там – посочи той с ръка масата пред каймакамина, – там ще седне друг човек и сичко ще се промени. Нема защо да ни заплашвате, каймакам ефенди: никой от нас нема да смути реда и спокойствието в града или некъде по селата! Отсега нататък в тая земя наистина ще има ред и закон. Като ни заплашвате, че сме размирници, ето какво ще кажа аз: ние, българите, тука сега не сме сички. Нема го между нас Милета Рибар и неговото место е още празно в нашата община. Като говорите за ред и закон и ни заплашвате, аз ще попитам каймакам ефенди: що направихте вие с убийците на Милета Рибар, защо не ги заловихте? Къде е Кючук Кадри, каймакам ефенди, защо го оставихте да се скрие, а той уби на времето и Ицо Баболев... Но тия злодейства в Преспа и по цела тая земя веке нема да стават, тука е веке друго царство.

– Слушай, слушай, Глаушев... – викна срещу него Кости Пучура. – Още нищо не се знай! Русия едно вели, ама да видиме какво ще рече ингилизинът и сички други държави. Сан Стефано... а Мраморно море е пълно с ингилизки вапори. Рано е още да се радвате вие.

– Тебе аз, Кости Пучура – обърна се към него Лазар, – искам да ти кажа нещо отделно. Не знам аз какъв грък си ти, влах си, а за гърци говориш, но щом се радваме ние, не трябва ли и вие да се радвате като истински християни? Новото царство ще бъде християнско царство и Русия тръгна за доброто на всички християни в Туркия. А ти що, с твоите ингилизи? Искаш да ти стои на главата Кючук Кадри...

– Е, харно, ама не сте само вие тука, в Македония... Има и гърци, и други, а вие българско царство ще правите!

– Има гърци, Кости Пучура, и власи има, и евреи, ето и турци има, и арнаути, ама ние сме от сички повеке. Гърци, власи, турци – нека си бъдат, никой нема да им пречи. В новата държава сички ще бъдат свободни. Като патихме толкова време, цели векове, ние никого нема да потискаме. Така вели Русия: свобода за сички. За правда тръгна тя кръв да пролива...

Размърда се на миндера, изправи се разкрачен Мех, мед Али ага и

върти на всички страни тъмни, гневни очи:

– Вие що бре?! Седнали сте тука да делите нашия дъволет! Гърци, българи, англизии, руси... Ние сме тука бре, ние! Да не смеи никои да дига глава, бога ми, на парчета ще го сториме! Лазар Глауш, Туркия е тука и толкоз.

– Мехмед Али ага – отвърна Лазар. – Свали си ръката от оружието. Никого нема да уплашиш.

Отново се надигна врява откъм турците, уговаряха се, изглежда, за нещо, ръмжаха и шушукаха и каймакаминът бързо се обърна към тях разтревожен:

– Не, не... оставете! Не така, кардашлар!... – Сетне се приподигна към Лазара: – Дръж езика си, Лазар Глауш! Ти още не си станал каймакмин тука...

– Аз каймакмин нема да стана – отговори Лазар. – Друг ще седне там, на това место, по-достоен.

– А вие защо мълчите?! – обърна се каймакаминът към другите общинари. – Само той ли ще говори, Лазар Глауш?

– Ние сме сички с него – рече поп Димитри Тошев.

– Сички сме с него – рече и Борис Мутафчия.

– Станете сега да си вървите – махна с ръка каймакаминът и дигна пръст, размаха го заканително: – И добре запомнете какво ви се каза.

– Ще си вървим – изправи срещу него глава Лазар. – Ама скоро и вие ще ся вървите оттука и завинаги.

Общинарите се отправиха към вратата, а заедно с тях излезе и Миту Чука.

– Не ме е яд на турците – рече той. – Нихно царство беше досега, мъка им е, че го загубват. Ама тоя погърчен влах, Пучура – той по турчин и от турците иска да излезе, той ще крепи султана...

Всеки ден преспанци очакваха да влезе руска войска в града им. Всеки ден се слагаше да ври на огнището тенджерата с по-хубава гозба или поне каква да е чорбица – да не е къщата без топло ядене, както ставаше иначе много пъти по сиромашките къщи: човек сам в къщата си всякак може, но дойде ли ти гост – трябва да му сипеш нещо в паничката. Всеки ден преспанки бяха като пред голям празник – тревожни, припрени, със запретнати ръкави – да измият, да изступат, да преметат още еднаж новите чорги и килими, да по-нагледат подаръците, кой каквото си е приготвил за милите гости – кошули, чорапи, кърпи, всичко да е в ред и готово. Всяка минута гостите може да изпълнят улицата и тичай да разтваряш врати и порти! Всеки ден и колко пъти на ден ту един,

ту друг от къщи ще мине през двора, ще отиде да надзърне на портата – нагоре и надолу – не идат ли вече, не се ли задават най-сетне? Цели ята деца от разни махали се събираха на битолския път и там пренесоха игрите си – чакаха първи да видят русите. В чаршията всеки ден беше празник: изоставиха людете работата си, събираха се на весели разговори по дюкяните – от дюкян на дюкян, пращаха по кръчмите чирачета за вино и ракия и чуваха се песни – кога е било то песни да се пеят по дюкяните! От много радости през деня някои вечер се връщаха весели и превесели и ту към едната стена ще се гурне, ту към другата, портата си не може да познай, а кога ще видиш преди пияни люде да се кандилкат по улиците! Чаршията се пълнеше със селяни всеки ден и които имаха приятели по дюкяните – ще се отбият по два, по три пъти и все това ще питат:

– Нема ли ги още? Их... изгорехме веке да чакаме...

През пазарните дни се стичаха в града по цели села, с жените и децата, и само ходят нагоре-надолу, ходят и никого не питат, пък и в механата ще седнат. Ходиха селянци от чифлигарските села и в общината:

– Кажете ни, братя, какво ще става со чифлиците? Да си вземем ли веке земята, наша си е...

– Потрайте още малко. Земята на вас ще се даде. Така бяха решили в общината – по всяко време да има там от общинарите, че по цял ден влизаха люде да питат за какво ли не. Човешките нужди никога не се свършват и общината по тия дни бе станала градско управление за всяко нещо, към хюкюмата и конака никой не поглеждаше.

Русите още не идваха. Не се чуваше да са дошли и по другите места наоколо – ни в Битоля, ни в Охрид, ни в Прилеп, ни във Велес, макар да се чу по едно време, че казаци са стигнали до Вардара. Някои ходиха и нарочно до Битоля, отиде и Лазар Глаушев да научи нещо в това шумно средище на вилаета. Още нищо не се знаеше, нищо не се чуваше! Дните минаваха, дойде нова пролет, затопли се времето. Трудно беше, от голям копнеж, да се задържи човек по дюкяни и по ниви, та и полето взе да позакъснява. Излезе повеля от общината, пратиха люде и по най-далечните села, най-вече където имаше турска земя и чифлици:

– Да не се изоставя полето! Тая година е нужен още повеке хлеб и секаква храна било за люде, било за добитък. Може отведнаж да довтаса цела войска...

Турците се спотайваха. Събираха се тихо и мирно по селямлъците в своята махала, по двете турски кафенета, по джамиите. Каймакаминът седеше сам в стаята си, реизът също, заптиите се разтакаха по двора на

конака. Рядко ще мине турчин през чаршията, кротко, с наведени очи, а ни един от беговете и агите не отиваше да види чифлика си в полето. Дошли бяха по турските махали мухаджири⁵⁸ от горе, имаше чак от Плевенско, върнали се бяха и някои от редиците и всиччи бяха изплашени до смърт от московците:

– Аман... московгяур! Ни с пушка ще го спреш, ни с топ...

Много изби в чаршията и по махалите бяха пълни с бъчви и бурета тиквешко вино. Навреме бяха го докарали от Тиквеш Таки Брашнаров и Георги Баболев, но русите не идваха и виното остана неизпито. Всеки преспанец имаше си свое или които бяха купили от тиквешкото – купили бяха вече, не им беше нужно – и по избите останаха до сто хиляди оки непродадено вино. Като започна времето да се затопля, из чаршията, а тук-там и по махалите, взе да се усеща издалеко-издалеко, после все по-силно миризма на кисело. Нямахме в Преспа сгодни изби и съдове за такова вино, а и някои от механджиите бяха накупили повечко тая година – и те, и Таки Брашнаров със съдружника си мислеха, че русите ще го изпият за месец-два и ще напълнят кесиите им с рубли. Но русите не идваха и виното се превръщаше в оцет по топлите изби, в топлите пролетни дни. Старият Марко Брашнаров, който бе започнал да изглупява, ходеше по приятелите си из чаршията и едва ли не плачеше с глас:

– Те, руснаците, и за търговия не ги бива... За них купихме толкова вино. Ама това копице, Баболевчето, то ни подлъга. До хиляда лири ще загубим и повеќе. Да си бежа стояли в Русията...

Русите не идваха. Радостта на преспанци започна неусетно да стихва, да гасне. То не беше поради продължителното очакване – преспанци не биха се уморили да чакат и още толкова. Сега всеки знаеше за руската победа, за Сан Стефано, за пълното турско поражение. Но защо не идваха още русите? С тоя въпрос започна една обща и все по-голяма тревога. После се чу:

– Нема да дойдат!

Кой изрече пръв тия жестоки, лъжливи думи? Може би Кости Пучура... Някакъв пътник дошъл от Битоля. Писмо някакво дошло, вестник някакъв писал... Преспанци забелязаха, че и турците започнаха да се посъживяват, някои от тях пак тръгнаха с оръжие из чаршията. Както през първите дни, когато се каза, че русите вече идат, започнаха все повече люде да се отбиват в общината или в дюкяна на Лазара Глаушев.

– Що има?... Що се чува?... В очите тлееше тревога, страх.

58. Мухаджир – бежанец

– Нищо лошо нема.

– Дай, боже!

И все пак тревогата ставаше по-голяма, страхът ставаше по-голям с всеки нов ден, радостта гаснеше, в сърцата отново оживяваше старата, вековна тъга...

През първите дни на месец май в преспанската община пак се получи писмо от битолската община. Събраха се бързо преспанските общинари, като да почувствуваха всички какво съдържаше това писмо, преди още да го отворят, наведе се ниско над него секретарят Ордан Чингелов и колкото трепереше хартията в ръцете му, още повече трепереше гласът му:

„общинари отъ Пръспа и сички Пръспански граждани, дойде време да браниме нашата слобода прѣди уще да я имаме. Както що ви се извести прѣди време, врагове напи и душмани сакаѣ да посѣгнат на Сань-Стефанский мирѣ и на Болгарското Княжество, сбиратъ подписи противъ насъ и проче. Рѣши се и дойде извъсте одѣ многу мѣста низъ Македошя да се собере цѣ-лиотъ народѣ по сички градища и одѣ селата и да подай прошеше до сички чужди консули во най-гольмиотъ градъ на Македошя Солунъ, оти не сака да се дѣли одѣ другитѣ брата свои Болгари одѣ общото ново Болгарско Княжество. Сберете го сичкиотъ народѣ и да се избератъ двоица достойни люге, да се потпишатъ на прошенето и да ударатъ общинартѣ вашѣ печатъ. За сичко ще ви се извъсти на време, кога избраните отъ васъ да трѣгнатъ за Солунъ, каде ще се сбератъ сички избрани одѣ цѣла Македоня.“

Рано на другата сутрин, след като се получи в Преспа това писмо, Лазар Глаушев се качи на една хочия и замина за Битоля. Върна се на втория ден вечерта по тъмно и преди да се прибере у дома си, отиде да намери общинския слуга и клисарите на двете църкви, нареди им да съобщят на всички общинари и на всички първомайстори на еснафите да се съберат на другата сутрин в общината. Клисарят на новата църква пошавна с куцата си нога, разгледа я с нажалено лице и промънка:

– Ама ние сега цела нощ трябва да ходиме... много люде са това.

– Нема да пропуснете ни един – рече Лазар остро. – Ще кажете и на учителите, на поповете от двете църкви и те да дойдат.

Сутринта общинската стая се напълни с люде и които дойдоха малко по-късно, трябваше да стоят прави. Дойдоха и люде, които не бяха ни общинари, ни първомайстори, а бяха подтиквани от голяма ревност към народните работи, или пък от любопитство. Такова време беше сега – всеки чувствуваше, че се решава съдбата на целия народ.

Вратата на общинската стая остана отворена, пък и задушно беше вътре в топлия майски ден, струпаха се люде вън чак до стълбата. Вътре в стаята бе останало малко свободно място пред миндера, дето седеше председателят, и малко по-нататък, дето беше масичката на секретаря Ордан Чингелов. Само първомайсторите бяха тридесет и двама, колкото бяха и еснафите в Преспа. В стаята и вън, пред вратата ѝ, се чуваше само шепот или тих говор, никой не повишаваше глас, а тая обща сдържаност идеше от Лазара Глаушев. Всички знаеха, че той бе ходил в Битоля и бе ги събрал сега тук, всички поглеждаха към него, а той седеше замислен до поп Димитрия Тошев с потъмняло, затворено лице. Последни дойдоха поповете, направиха им път и те седнаха на миндера от другата страна на председателя. Лазар като че ли това бе чакал, стана и без да дава никакъв знак – в стаята и вън настана пълна тишина. И гласът на Лазара сякаш бе потъмнял като лицето му, когато заговори:

– Пет века страдания и как, с какво си спечелил тоя наш народ толкова много врагове? Кому сторил зло нашият народ, та сега, като дочака деня на своето спасение, сички са се дигнали срещу него да му попречат да свали робските синджире! – Той млъкна за минутка и отеднаж се чу гласът му плътен, силен, дори остър: – Сега веке, братя, ние трябва да покажем дали сме достойни за свобода и за свое царство! Нашата спасителка и майка Русия победи и порази Туркия, а сега християнска Европа се дига да спасява тая същата Туркия. Това е от страх, от завист и за плячка. Ние сега трябва да дигнем силен глас за своето право, да покажем на целия свет, че искаме да живейме свободни. Туркия иска да задържи Македония, не я дава, макар да се подписа в Сан Стефано. На такъв ум я учи християнска Европа, а и фанариотите ѝ помагат. Реши се да се даде едно прошение от целия народ в Македония до консулите в Солун и да каже тоя народ що иска. Нека дойдат консулите тук, и тука, в Преспа и навсекъде по Македония да видят и чуят що иска тоя народ. Такова прошение ще се подаде от името на целия македонски народ. Ще изберем ние двама достойни люде да отидат в Солун и да се подпишат на това прошение от наше име и да ударят нашия общински печат за здравина и потвърждение. Те ще отидат в Солун да подпишат и ако дойдат тука консулите, ние сички трябва да потвърдим, което те ще кажат там и подпишат. Щом изберем ние тука сега тия люде, секи еснаф още днеска или най-късно утре ще се събере и ще реши за них и ще потвърди с печата си дали е съгласен и секи има право да се изкаже и тука сега, и където и да е, за да се знай, че те ще отидат в Солун от името на целия народ. Да се разгласи също и по селата, да знай за тая наша работа и

селският народ, да дойдат консулите и него да питат. На пратениците в Солун ще се даде пълномощно и ще им се даде общинският печат, за да го ударят на общото прошение.

Лазар седна, свали феса, обърса с кърпа лицето си. Наоколо беше тихо, като че ли всички чакаха Лазар да продължи словото си, гледаха го насреща, следяха движенията му. И тъй, в тишината, се чу откъм вратата ясен глас:

– Що има да избираме: ти ще бъдеш, ти ще идеш в Солун! Ето и Андрея Бенков, ако са нужни двама.

Това беше като даден знак, зачуха се гласове от всички страни, викаха и тия пред вратата, макар да не бяха канени за това събрание, и все това се чуваше най-вече:

– Ти ще бъдеш, ти ще идеш в Солун! Ти и Андрея Бенков...

Така и записа в протоколната книга Ордан Чингелов: „... Сичкиотъ народъ пръспанский викна съ единъ гласъ: ти, Лазаре Глаушевъ, ще идешъ за Пръспа и Андрея Бенковъ съ тебе.“

Утихнаха виковете, посочи се и се избра Лазар Глаушев, но общата връва и шум не спираше. Тогава стана първомайсторът на кантарджийския еснаф – човек на около петдесет години, с мешинената си престилка, както бе дошъл от дюкяна си, с разкопчана кошуля, зацапана с чернило, и с такива думи започна той, с такъв тъжен глас, че всички замълчаха, за да го чуят:

– Лазаре... ти ще идеш в Солун и Андрея, рекохме веке. Ама ти, брате, криеш нещо от нас, не ни казваш сичко. Кажни ни сичко и нищо не крий. Каквото и да е, лошо или добро, щом е за народа, не го крий, нека го знай целият народ и така ще бъде за сички по-харно. – И току додаде кантарджията: – Имай, брате, доверие в народа, нема да те остави той никогаш.

Той се огледа срамежливо и седна там, скри се между другите люде. Пак се надигна връва и Лазар позна, и дочу, че всички тия люде чакаха отговор от него. И мнозина видяха как изеднаж лъсна лицето му от влага. Стана, поклати глава:

– Да... Нищо не трябва да се крие от народа, което е за народа. Да не бъде той в заблуда, когато се решава целият му живот. Русия, братя, победи Туркия. И тя никога нема да ни изостави. Но руси по нашите места сега засега нема да дойдат. – Лазар въздъхна и бе станало толкова тихо наоколо, че въздишката му се чу чак във, суха и мъчителна. Сега той като че ли се почувствува по-свободен, по-смел и продължи някак сърдито, повелително: – Да видим сега ние сами какво ще направим за

себе си. Сега нашият живот най-много от нас зависи, сичко е в нашите ръце и както го направим, така ще бъде. Русия сега я викат на съд, а с нея и нас ще ни съдят. Каквото покажем пред света, такава и присъда ще ни отсекат. Реши се да дадем прошение до консулите в Солун, да дойдат да видят с очите си що иска тоя народ, а утре, ако не стигне това и ако е нужно нещо повече да направим, ние трябва да го направим. Ето, братя, сичко ви казах и веке нищо не крия от вас.

Откъм ъгъла до вратата се чу гласът на Вардарски; той бе седнал там, в ъгъла, людете бяха го притиснали и като заговори, гласът му се чу като изпод земята:

– Ясно е веке сичко. Бехме сложили трапезата и чакахме да ни дойдат гости, та заедно с тех да седнем да се гощаваме. Хубаво нещо е това и весело, но ето не иде нищо наготово. Руси нема да дойдат по нашите места, ами малко ли е това, което направиха те за нас? Ние остава само да довършим. Погледнете се колко сме тука, погледнете целия град и наоколо и още по-нататък, що има да чакаме още!

– Къде бре, даскале, къде ще ни водиш?! – попита нетърпеливо йовче Златев, който беше закачлив и присмехулник, но не можеше да се познае дали се присмиваше сега на учителя.

Видя се как замахна с ръка Вардарски над главите на всички и викна с още по-силен, разтреперан глас:

– Към конака ще вървим! Още ли ще седят там тия злодейци, колцина са те, а ние сме цел град люде! Конакът е вече наш и управлението, нели това се реши и се подписа в Сан Стефано!

Надигна се пак шумна врява, заозъртах се людете, всеки се привеждаше към ухото на съседа си, ширеше очи, пръсти и току се чу отново гласът на Йовче Златев:

– Какво ще кажеш ти, Лазаре...

– Ти погледни сички и попитай какво ще кажат – отвърна Лазар, без да става от мястото си, и гледаше мрачно йовчета Златев. Сетне продължи: – Е, щом питате мене – да кажа: може и за това да дойде време, може и към конака да тръгнем. – Глъчката се засили, отеднаж заговориха всички, раздвижиха се, станаха някои от миндерите, още повече викаха и шумяха тия, които бяха се струпали пред вратата. Гласът на Лазара изеднаж заглуши дигналия се шум и викот: – Стига, стига! Каза се сичко. Да си вървим веке и нека първомайсторите изпълнят, което се реши тука...

Потече по широката стълба народът, бавно заглъхваше врявата и тропотът на толкова люде. В широката общинска стая останаха само

поп Димитри Тошев, Лазар Глаушев и там, до масичката си, секретарят Ордан Чингелов. Заслушан в отдалечаващите се гласове и стъпки, поп Димитри бавно се прекръсти и промълви:

– Ръка милостива протегни, господи, над тоя народ... – Сетне поклати глава и сякаш продължи молитвата си: – Лазаре... Накъде тръгваме ние и къде ще спрем...

– А тука ли да останем, отче, дето сме сега? В тъмнина и неизвестност... Напред ще вървим, напред! Където виждаме светлина да ни се мерка. Да излезем на път, на отворено...

Остро проскърцваше перото на Ордан Чингелов по коравата хартия на общинската протоколна книга.

Прибра се в дюкяна си и Лазар Глаушев. Навред из чаршията се забелязваше оживление, макар да не се дочуваше отникъде всекидневният шум и тропот. Всички еснафи се събираха на съвещание и всеки на своето място – в някой от по-широките дюкяни, по кафенетата или по ханищата. На тридесет и две такива места из чаршията се събираха къде двадесет, къде петдесет, къде до сто души и повече, както беше с казанджийския еснаф, който имаше над тридесет работилници, а също и с кантарджийския еснаф, който имаше също така тридесет работилници. Като се знаеше защо се събираха, първомайсторите разгласиха да отидат на събранията не само майсторите, а и мнозина от калфите – не се решаваха еснафски въпроси за цените или за продажбата, или за вергиите, а се решаваха всеобщ народен въпрос. Никъде не се пита и не се говори много – кой не познаваше в Преспа Лазара Глаушев и Андрея Бенков, – бързо се записваше в еснафския тефтер, че народът ги праща да дадат прошение до консулите в Солун, но щом се удареше там печатът на еснафа и се затваряше дебелият тефтер, някой с нажален, с тревожен глас ще попита: – Ами русите? Наистина ли нема да дойдат? Що рече Лазар?...

Ни един еснаф не отложи събранието си за другия ден, а на третия ден общинският слуга пак събра първомайсторите в общината и те подписаха, подпечатаха с еснафските печати пълномощието, което бе дадено на Лазара Глаушев и Андрея Бенков като на народни пратеници и застъпници. Докато чакаха те да получат вест, за да заминат за Солун на определен ден, в дюкяна им идваха Селяни от разни села в Преспанската околия и които от селата имаха печати – удряха и тях върху пълномощието.

На 15 май Лазар Глаушев и Андрея Бенков затвориха дюкяна си и заминаха за Солун. По същото време там се събраха представители на

почти всички македонски градове и на 20 май бе подадено до чуждите консули в тоя град (английски, австрийски, французки и италиански) следното прошение:

[# Вергия – данък.]

„Ваше Високопревосходителство! Познатм си вече на цълъ свѣтъ въковннте страдаша и мъки, на които бежа беззащитно изложени хриспяните подъ турското фанатическо господство. Познато е също, че адските изтызаша които особено претърпе въ послѣдне врѣме миролюбив български народъ отъ турското безпримермо варварство во всего пространство на бащиното му огнище в Мизия, Тракия и Македония, подигнаха общо негодуваше въ образование, и най-после извика Русо-Турската война, която недавно прѣстана по слѣдстше на сключенний въ Св. Стефано по между двете воюващи страни мирен договоръ.

Всички й българи народъ ся зарадва като видѣ, че желашята му се изпълниха и нуждите му се удовлетвориха, и ний, вснте българе въ Македоня съ силата на Св. Стефански договоръ, чекахме съ големо нетърпеше освобождешето си отъ бсьнующото още надъ насъ Турско варварство. Но на мъсто това, за голема жалъ виждаме, че местнѣте власти! отъ една страна, и грѣцкото духовенство отъ друга, съ различни срьдства изнудиха отъ неком наиш невинни братя подпись, за да ги злоупотребасть, като увърать Великуте Поручительнь Сълъ, че ужъ нѣй сме бѣвши гърци, а сме желаеле само улучшвно, а не присоединешето си съ новоучреждаемото българско княжество. Това безнаказано подиграваше съ нашѣте подписи, сирѣчь с народното ни име и чувство, дълбоко наскърби всички ни особито при предложението, че такво едно лжжливо изявление отъ страната на Македонските българе, можъ да ся е вече падало и на Ваше Високопревосходителство. Поради това по-корноподписанните представители отъ разни общини в Македожя, осмеляваме ся днесъ най-смирено да В поднесемъ настоящото прошеше, съ което като протестуваме противъ всякой злоупотребителъ на нашите подписи същевременно умоляваме Ваше Високопревосходителство въ името на правдата и човеколюбето, да благоволите да подѣйствувате предъ честното Правителство на

Негово (Оставено празно място за дописването на името на съответния държавен глава), за да се опредѣли, ако би било нужно, една комисия, която ще може най-здроаво и най-безпристрастно да испита и да се увѣри на местото, че нашите желаня и нужди са общи и неразлучни съ тия на нашите братия блългаре, които населяватъ Мазя и Траия, и съ таковъ начиий да прѣстанатъ еднажъ за всякога безсрамнь Ъ викове на

незначителни помежду ни гръцки елементъ, който непрестанува да бва-
памои човеколюбива Европа въ възвишеньпъ ѝ чувства и намърения къ-
мъ страдаю

!тб.

В твърда уверенность, че милостиво ще погледнете на тая ни смире-
на просба, зимаме чвоть съ най-длъбоко почитанье да ся наричаме на
Ваше Високопревосходителство покорьнии слуги.

Македонски българи

Представители одъ разни общини одъ Македоня Солунъ, 20-го мая
1878 г.

Печат на Велешкото църковно настоятелство, 1868 г.

Печат на Струмишката църковна община, 1870 г.

Печат на Скопското българско общество, 1870 г.

Представители Велешки Саздо Петрушевъ Шулевь Ан Георговъ

Представители Струмички Ставрушъ Тимовъ Констандинъ

Русовичъ

Представители Скопски

Тодоръ Стевковичъ Иованъ Карагеорговъ

Печат на българската община в Битоля, 1872 г.

Печат на Прилепската българска община

Печат на Неготинската българска община, 1871 г.

Представители Прилепски

Христо х. Илювь Христо Фукара

Представителм Тиквешки х. Арсо Христо Николовь

Печат на Гевгелийската българска община, 1871 г.

Печат на Кукушката българска община

Печат на Солунската българска община

Печат на Баташката община

Печат на Тетовската българска община, 1869 г.

Печат на Кумановската българска община, 1870 г.

Представители Гевгелски Георги Баялцали Ичо Догановъ

Представители Кукушки Андонъ х. Стойковъ Михайль х. Диновъ

Представители Солунски Паунчевъ Никола Наето Стояновъ

Представители (отъ) Ваташа Мише Ризовъ

Ризо Добревъ (Имената не личат ясно)

Представители Тетовски

Икономъ папа Серафимъ: Заф1ръ Нжоловь

Представителн Кумановски Попъ Божинъ:

Д1мо Ивановъ

Представители(ь) Радовиш Христофоръ Константиновъ Христо
Ико(но)мовъ

Представителн Воденскн Трпче Стояновъ Иованъ Безо

Печат на СърекувМелиичко-Драмско-Неврокопското учителско
дружество

Печат на Петричкия казалийски съвет

Печат на Неврокопската българска община

Настоятели училищни Стефанъ Шаманджиевъ Георги
Любоховскъш

Представители Петрички Стоянь Герпевъ Георги Урумовъ яп ави-
телн. Нввронваеш

Печат на Д. Хисарския казалийски евветъ

Представители Демиръ Хисаръ Попъ Дмъри Кърчевскй ванъ
Голагановъ

Печат на Щипската българска община

Кюстендилска епархия

Печат на Сърската българска църковна община

Печат на Драмската българска църковна община

Представители Щипски Мано Панаютовъ

Лазо х. Димитровъ

Представители Сърскн ИлIя Иоваловъ Касарозъ Иванъ Братановъ

Представителн Драмски

Печу х. Оглу Алекси Чановъ“

Представителите на Радовиш и Воден не бяха донесли със себе си
печатите на своите общини и сложиха само подписите си, а представи-
телите на Битоля и Неврокоп удариха само печатите на общините си.

Когато се завърнаха в Преспа Лазар Глаушев и Андрея Бенков, це-
лият град знаеше къде бяха ходили и що бяха вършили. Узна и каймака-
минът, узнаха и мнозина от преспанските турци. Лазар и Андрея не бяха
се крили много ни в Преспа, ни в Битоля, ни в Солун. Турците в Преспа
кротуваха и изчакваха. Чу се за турски бунтове и размирици само някъ-
де по Родопите.

На 13 юни 1878 година се откри Берлинският конгрес Англия, Гер-
мания и Австрия разкъсаха Санстефанска България на три части: от Се-
верна България се създаде не напълно свободно княжество; така нарече-
ната Източна Румелия с главен град Пловдив бе превърната в автономна
турска област, а Македония оставаше и занаяпред под пълна турска
власт. Без да пролее ни капка кръв, Австрия успя да си присвои Босна и
Херцеговина, а като награда за своето приятелство към Турция Англия

получи остров Кипър.

[# Един екземпляр от това прошение се пази в Пловдивската на родна библиотека и музей.]

Щом се разчу по Преспа за берлинското злодеяние, мнозина преспанци изпаднаха в смут и страх. Те не бяха крили радостта си от руската победа и сега се бояха от турско отмъщение, ала още по-голям беше страхът им и смущението им пред бъдещето, след като бяха повярвали, че няма да бъдат повече турски роби. И които бяха по-предприемчиви, взеха да бягат от Преспа; продаваха набързо каквото имаха от имот и покъщнина или пък изоставяха и дом, и всякакъв имот и бягаха на север, към свободната българска земя. Бягаха отделни люде от по-младите, но бягаха и цели домочадия.

– Да побързаме, докато турците не са затворили пътищата и новите граници!

За едно късо време, докато започнаха първите студове, само от Преспа избягаха над две хиляди души, а имаше бежанци и от селата. Бежанци имаше и от цяла Македония.

И Ния Глаушева тогава отвори дума пред Лазара за бягство.

– Тежък ще бъде животът ни, нели знайме що е под турско – каза тя. – Ето мнозина тръгнаха. За нас ще бъде по-лесно, като сме... сами. Как да е, гладни нема да останем там...

– По-лесно е да го каже човек – отговори Лазар. – Не ми се бега мене от Преспа, сърце не ми дава. Знам сичко какво ще бъде сега, турците ще са още по-зли към нас, но има нещо, държи ме тука и не мога да го скъсам, не мога Нийо... Пък и още не се знай какво ще бъде с Македония, макар тия юди в Берлин... Русия нема да ни остави така нас, а и ние може да си помогнем некак...

Така подхвърли Лазар Глаушев на жена си, но той носеше по-ясна мисъл в себе си: Македония може да си помогне, трябва да си помогне, сега, докато е още време! Руските войски бяха още тук – на границата на Македония и в самата Македония – в Кюстендил, Дупница, Горна Джумая. Турците бяха още в смущение и безредие, в Преспа и в много други градове нямаше ни един турски войник. Лазар ходи на няколко пъти в Битоля. Там се събираха люде от целия вилает, идваха и от други, по-далечни места. Още през месец юли, като се разчу за Берлинския договор, по цяла Македония започна едно общо брожение сред българите. Сега се знаеше, че по Струма, от двете и страни, селата са се дигнали да прогонят турците. В началото на октомври въстават най-

напред селата Кресна, Влахи и Ощава, а след тях и много други села навътре в Мелнишко. Въстанието бързо се разширява и към Паланечно, обхваща много села в Разложко, превзет е град Банско с прохода Предел, въстават и селата в серски Демирхисар, оттатък Рупел. На 10 ноември същата 1878 година ръководството на въстанието издава в Пирин от името на „Привременно Българско управление в Македония“ възвание, което завършва с две пламенни думи:

– Свобода или смърт!

В този призив се вслушваше цяла Македония, а най-вече ония, които имаха по-горещи сърца, защото много по-големи бяха надеждите, отколкото действителните изгледи за успех. За първи път откакто се знаеха и помнеха, сега Андрея Бенков беше против Лазара. Колко пъти вече бе повтарял Андрея:

– Времето минава, а ние чакаме турците да съберат сила. Чакаме да си отидат русите. Чакаме Македония да опустей от люде. Ето, нели се чу: по Пирин планина веќе се бият!... Да мога да дигна този народ... Ама аз не мога, ти можеш и с една дума.

– Не може с голи ръце, Андрея. И после, само ние ли тука, в Преспа? Пирин – е, харно. Ама нека и другаде да се захване; да се дигне цяла Македония. Това чакам аз. Дедо Иван е още тука, не бой се. Ти сега гледай да съберем повеќе пушки.

Райко Вардарски и не говореше вече с Лазара. Избягваше да минава дори пред дюкяна му. Той събираше в малката си стая едва ли не всяка вечер Атанаса Криво, хазаина си Аце Кутрев, покрай тях идваха и някои селяни, идваха и други по-разпалени млади люде, слушаха гневните му словесни избухвания, но погледите им бяха насочени към Лазара – чакаха да чуят той какво ще каже, той какво ще направи. А той, когато влизаха в дюкяна му, се това повтаряше, както и на Андрея:

– Дедо Иван е още тука, не бойте се. Ще почакаме още некое време. Вие гледайте пушки да съберем повеќе, пушки ни трябва...

Тая година зимата беше люта и продължителна. Затвори се сякаш, заключи се целият живот, особено то тия най-отдалечени краища на Македония. Но после отеднаж избухна всичко, що бе тлеяло под студената зимна кора и мраз...

След великденската седмица Лазар пак отиде в Битоля. Не се бави там ни два дни. И каза на Андрея веднага щом се върна:

– Тая пролет трябва да се дигнем. Немаме много пушки, немаме, кажи-речи, нищо в ръцете си, ама иначе още по-лошо ще бъде. Трябва, докато русите са още тука. Нагоре на много места са станали битки. В

Мариово са се дигнали към петстотин души. Ех, повеке со тояги и секири, ама се са живи люде. По Костурско са се дигнали още повеке, също по Бабуна, между Прилеп и Велес. Става нещо и по Албания, ври нещо и там. Но и турците се съвземат. Пратили много войска към Струма. Да можеше некак сички заедно, цела Македония, отеднаж, па да се дигне и Албания... Ама нема веке време за губене. Ако сега изпуснем – свършено е с нас кой знай за колко години. Като се започне еднаж тук и там – ето по Струма, в Паланечко, Малашевията също, ето в Мариово, в Костурско, по Бабуна... сичко ще се запали. Ще дойдат и руси, то се знай. Казаха в Битоля, готови били за Македония седемдесет души руски офицери. Ще дойде и руска конница за секи град. А тия в Европа, щом видят, че целият народ тука...

Още същата вечер Лазар Глаушев събра Андрея Бенков, Вардарски, Борис Мутафчия, Алекса Кочов, Атанас Кривио и Аце Кутрев. Събраха се те в стаичката на Вардарски.

– Е, Аце, Атанасе – най-напред към тях двамата се обърна Лазар. – Кажете да видим сега колко пушки сме събрали, колко куршуми, какво друго оръжие имаме.

Той и сам знаеше какво оръжие беше събрано, ала сега трябваше всичко да се прави на ясно. Пушките бяха само осемдесет и две с хиляда седемстотин и двадесет патрона.

– Имам и пищови, има и от тия с по пет куршума. – побърза да каже Атанас Кривиот и като че ли се боеше да не би Лазар пак да отложи цялата работа. Аце Кутрев, който беше винаги по-спокоен и по-самоуверен, рече с равен глас и дори не подигна очи да погледне Лазара:

– Знаем аз... в града ще се намерят и други люде, които имат оръжие. Кой пушка, кой пищов или нож.

Лазар нищо не отговори, а седеше с ръце отпуснати на колената. Сетне попита:

– А людете? Колко люде, мислите, ще излезат, ако речем да станем...

– Колко... – повтори Кривиот колебливо.

– Колко – повтори и Аце, но веднага добави: – Колкото пушки, толкова и люде. На когото дадеш пушка в ръцете, той ще тръгне с тебе. Люде колкото искаш... целият град.

Както бе седнал Глаушев – неподвижен, с мрачно лице, – Вардарски на няколко пъти го попогледна и окоето му святкаше присмехулно. Сега той стана, рови дълго под постелката си върху тясното дървено легло и пак се върна на мястото си. Разтвори голям, жълтеникав лист

хартия и гласът му отеднаж изпълни малката стая:

– Четиридесет и осем души са записани тук. Сички доброволно и клетва са дали да мрат.

Лазар го погледна изненадан:

– Ти ли? Ти ли ги закле сичките?

– И ние тука седмина – продължи Вардарски, – това прави петдесет и петима, които са се обrekli и клетва са дали.

Съживи се и Атанас Кривиот.

– Да има пушки – рече той, – аз ще дигна сичките села.

Едвам забележимо, но все повече бледнееше лицето на Лазара Глаушев; той се приведе напред и каза:

– В града има трийсет и шестима заптии и ще излезат срещу нас не по-малко от двеста души други въоружени турци. Но пък ние... ние ще гледаме да ги изненадаме и тъй... отеднаж да ги затиснем. – Той се изправи, поприглади нервно с opakото на ръката мустаките си и продължи с изяснен глас, сърдито, сякаш спореше с някого: – Е, това е! Като трябва – трябва!

– Е, най-после – не се съдържа Вардарски и погледна изкосо Лазара.

Бавно обърна към него Лазар бледо, строго лице и повтори:

– Най-после. Да! Не знам как е с тебе, с вас тука, но мене тая работа ми тежи като цела планина на рамената.

– Да не е от... страх – рече Вардарски и прошумоля смутено с хартията в ръцете си.

– Ами да – отговори просто Лазар. – Наистина се боя... за тебе, за себе си, за целия град. – Той посегна и взе от ръцете му списъка на заклелите се въстаници и току рече: – А ето започваме. – Погледна Вардарски в лицето, сякаш да види какво впечатление направиха на учителя тия две думи, сетне погледна той и останалите си другари, разгъна хартията, прочете целия списък докрай. И тъй, загледан в списъка, продължи: – Като се връщам от Битоля, видех з друга кочия Кючук Кадри. Връщаше се и той в Преспа с други двама турци. Ще го убием още тия дни, ама наред чаршията. Сам ли ще бъде, с двама ли, с трима ли – сичките ще паднат. Аз ще я нареда тая работа. – Той се загледа още за минута в списъка, после го сгъна, скри го във вътрешния джоб на дрехата си. – Нели така бехме решили... Това ще бъде първият знак. И да поуплашим агаларите. На другата сутрин, два часа преди да се раздени, ще вземем и конака. Райко Вардарски отеднаж скочи, бързо се изправи срещу него и Лазар. Учителят се хвърли и буйно го прегърна:

– Лазаре, брате!...

Наскачаха и другите, Андрея Бенков проплака с глас.

От два дни по няколкото улици, които водеха от турската махала към чаршията, се навъртаха някакви младежи – калфи ту от железарите, ту от обушарите, ту от другите еснафи. – стояха там, зяпаха по цели часозе, та почнаха някои от близките дюкяни да ги закачат:

– Що бре, изпъдил ли те майсторът ти?

– Ела бре, ела да ми напълниш бардучето с пресна вода... Щом стоиш тъй, без работа.

Младите люде подхващаха шегите или пък мръдваха по-нагоре или по-надолу и пак се връщаха. Като си отиваха едни, идваха други. Людете наоколо вече не ги закачаха, но все повече се заглеждаха в тях: каква ли е тая работа?! На втория ден, доста късно следобед, откъм турската махала се зададе Кючук Кадри с двама свои другари, но като минаваха през площада при градския часовник, единият от тях се отдели и влезе в чаршийската джамия. Кючук Кадри продължи към чаршията, а половин стъпка по-назад от него вървеше другарят му; и двамата бяха с тежки силихлъци, носеха и пушки в ръцете си, като да бяха тръгнали по лов из полето. Двамата калфи, които тъкмо по това време стояха наблизу, отеднаж изчезнаха.

Турците навлязоха в чаршията и все ръмжаха навъсени, мятаха на всички страни предизвикателни погледи, та людете избягваха да им се изпречват на пътя. Внезапно, на един кръстопът към касапската чаршия, върху двамата турци се нахвърлиха четирима младежи с револвери в ръце и започнаха да стрелят по тях. Кючук Кадри веднага падна, пушката му остана под него. Другарят му изпусна пушката и приподигна ръце, негли да се защити, отвори уста да викне, но не се чу ни вик, ни глас, види се, поради изстрелите. Падна и той там, до тротоара пред един дюкян. Двама от младежите веднага побягнаха по посока към българските махали, но другите двама сякаш и не мислеха да бягат, дигнаха пушките на убитите, бръкнаха и в силихлъците им, извадиха револвери и ножове, а единият гръмна още един път в главата на Кючук Кадри със собствения му револвер. Едва след това те и двамата също побягнаха по посока на християнските махали.

Когато се чуха изстрелите, Андрея Бенков беше някъде навътре в дюкяна с калфата и току се приближи с бързи стъпки към Лазара, който седеше на миндерчето.

– Те са... – пошушна Андрея.

Лазар кимна мълчаливо с глава.

Тихо беше из цялата чаршия. Ала изеднаж откъм горния край на

улицата се зададе голяма група люде, които бързаха, някои и тичаха към махалите. Веднага след тях и около тях започнаха да се затварят дюкяни, групата на бягащите се увеличаваше и бързо се приближаваше на сам, по посока на махалите. Лазар скочи, излезе на улицата, след него и Андрея. Те пресрещнаха бягащите и Лазар викна:

– Къде... къде сте тръгнали! Що не си стоите по дюкяните?

– Турци убиха там... Кючук Кадри убиха...

– Е, та що! Вие ли сте ги убили, та бегате? Връщайте се сички по дюкяните си... – Между тия изплашени люде имаше и от заклелите се въстаници, които на другата сутрин трябваше да превземат с оръжие конака. Лазар извика някои от тях по име: – Иоско... Петре Нунков... Здраве... и вие ли! Връщайте се сички по дюкяните си бре, люде!...

Някои започнаха да се връщат, след тях и други. Които бяха затворили дюкяните си наоколо, започнаха пак да ги отварят. Все пак някои отминаха към махалите, но повечето се върнаха и улицата бързо се разчисти. Върнаха се в дюкяна си и Лазар с Андрея.

– Да беше се позакрил поне ти – рече колебливо Андрея.

– Ха!... – махна с ръка Лазар. – Хубава работа. Излезехме да спираме людете, пък сега ние да побегнем, а?

Из чаршията отново стана тихо. Всеки се спотайваше в дюкяна си, рядко ще прекоси някой улицата. Не мина много време, по чаршийните улици излязоха заптии, по двама, по трима, с пушки в ръце.

– Виждаш ли – усмихна се Лазар. – Ще ни пазят.

Малко по-късно по улицата насреща се зададе Шериф чауш с други двама заптии, също и те тримата с пушките си. Като наближиха на десетина стъпки, те изеднаж се насочиха право към дюкяна на Лазар а.

– Скоро бегай! – изшушука Андрея бързо.

– Късно е веке... – отвърна Лазар. – Ще видим що е...

Шериф чауш влезе в дюкяна, след него и другите двама заптии.

– Хайде с мене, чорбаджи – рече чаушинът на Лазара. – Вика те за малко каймакам ефенди.

Лазар се усмихна горчиво, само с устни:

– Пак ли ме вика... или – пак в затвора, а? – Без да чака отговор, той стана от миндерчето и се обърна към Андрея, но много повече говореха очите му: – Изпратете утре рано житото... Може и без мене. Андрея кимна – разбрал бе той, на другата сутрин нападението върху конака трябваше да стане, макар и без Лазара. Но в същото време към него се обърна и Шериф чауш:

– И ти ще дойдеш с нас, чорбаджи.

Тясното лице на Андрея побеля, останаха там само сините му очи и в миг потъмняха, размътиха се. Той облиза бързо пресъхналите си устни, посегна под жилетката си и викна пресипнало:

– Бегай, Лазаре!... Аз ще избия тия кучета!

В бледата му ръка блесна револвер и веднага се чу изстрел. Шериф чауш притисна пушката към гърдите си, а с другата ръка се улови за рамото. Андрея успя да гръмне върху другото заптие, но третото от заптиетата го изпревари с пушката и го уби с един куршум. После и тримата турци насочиха пушките си към Лазара, развикаха се на турски:

– Излизай! Излизай! Тръгвай!

Той пристъпи, приведе се към убития си другар, погали изстиващата му ръка, челото му:

– Андрея... брате мой...

– Хайди! Хайди! – дръпна го Шериф чауш.

– Не ме пипай, чауш! – изправи се срещу него Лазар. Сетне погледна още еднаж мъртвия и излезе от дюкяна, следван от тримата заптии.

В дюкяна остана само калфата и дълго не се решаваше да се приближи до мъртвия. После дюкянът се напълни с люде.

Затвориха Лазара в същия вътрешен кауш на тъмницата, в който преди време бяха затворили Атанаса Кривио и другите селяни. Сега каушът беше празен, студената мътна светлина в единственото прозорче сякаш и не можеше да премине през решетката от дебели, ръждясали жезла. Лазар отиде и се подпря с рамо на влажната стена, по-близу до прозорчето, загледа се там – не можеше да се откъсне от света, от който идеше тая светлина, живия свят, дето бяха останали всички други люде, и Ния там, и майка му, и Вардарски... и мъртвият вече Андрей. Сега Лазар мислеше най-вече за него, за Андрея, и някъде по-нататък, в здрач някакъв, бяха другите му мисли, мярваше се по-ясно там преbledнялото, скръбно лице на Ния, зорките очи на майка му, загледани в него, рошавата глава на Вардарски, черната превръзка на окоето му, която разсичаше надве лицето му, и той говореше нещо, викаше сърдито... Но по-близу там, пред него, в застиналата светлина на малкия прозорец беше Андрея. Макар че всичко бе станало толкова бързо и неочаквано, Лазар не се учудваше, не беше изненадан от постъпката на другаря си, от внезапната му смърт. Андрея винаги бе готов да се хвърли пръв във всяко нещо, да се хвърли пръв и в огън. Той бе живял с мисълта, че ще умре скоро, млад още, че смъртта го е набелязала и върви по стъпките му, той бе свикнал много с тая мисъл и може би не се боеше вече от смъртта, не бе тя много страшна за него, може би не бе и помислил той за нея,

когато изтегли оръжието си. Сега Лазар мислеше и за преголямата, ревнива обич на Андрея към него. Но не беше само това, не беше само неговата голяма разпаленост, безстрашието му пред смъртта, голямата му обич към него – Андрея сигурно бе помислил, че като задържат него – Лазара, – ще пропадне въстанието, което бе решено за другата сутрин; като задържаха и него – Андрея, той не можеше да предаде на другарите си поръчките на Лазара – да дигнат бунт и без него... Андрея Бенков бе легнал на пода в дюкяна с отметната назад глава, фесът му се бе дръпнал и челото му стоеше открито, мраморнобяло и гладко; побеляло бе и цялото му лице, но не беше изчезнала и сега от него тъжната, морна сянка, едва-едва бяха отворени устните му и някак горчиво присвити. Очите му, в които винаги бе горял чист огън и смелост, и жажда за живот, сега бяха плътно затворени, върху лицето му бе останала само скръбната сянка на смъртта.

– Андрея... брате мой... – повтори Лазар тихо и отново се разделяше с другаря си, но чувствуваше, че тая скръб не беше всичката му скръб по него, тая болка не беше цялата му болка, и едва не продума гласно: – Ами майка му сега!... Как ще го прежали...

Лазар се дръпна от прозорчето, сякаш да се отдалечи от мъртвия си приятел, от прескръбната му майка, от Ния, от собствената си майка – не беше сега време за скърби... Той се отдалечи към отсрещния тъмен ъгъл, сетне пак се върна и пак назад. Друго беше по-важно сега: „Не започнахме ли с грешка?... Убийството на Кючук Кадри...“ И Лазар се оправдаваше пред себе си: убийството на Кадрията беше решено и поради смъртта на Миле Рибар; така влезе и остана тая мисъл в главите на всички. И така трябваше да бъде заради Милета! Но Кючук Кадри беше и много опасен турчин, той би повел утре всички турци, щом се дигне въстанието. Така турците могат да се уплашат, да се стъписат... Не са вече гяурите рая покорна, а бият с оръжие!...

Е, каквото и да е, каквото и да е... Което станало, вече е станало. И мислите на Лазара преляха в друг, близък улей: какво ще стане тая нощ, рано утре, преди да се съмне? Ще се дигнат ли преспанци и кой ще ги поведе – Вардарски, Атанас Кривиот, Аце?... Ще излязат ли всички, които са се клеели, и всички, които имат оръжие... Това е сега най-важно. Ния, Андрея, сиротата му майчица, неговата собствена майчица... това после, всичко това после, после... И Лазар ходи кой знае колко време от ъгъл до ъгъл, прозорчето неусетно бе започнало да тъмнее.

Вън се чуваха гласове, стъпки, звъннаха ключове, проскърцаха врати. Мина доста време и всички тия шумове и гласове отново се

повториха. Пуснали бяха другите затворници на следобедна разходка из двора – Лазар си спомняше предишното си престояване в тоя мрачен зандан. Тогава с него бяха и Вардарски, и Аце Кутрев...

Но няма да стои дълго тук Лазар! Тая нощ и преди още да се разделят, ще дойдат Вардарски, Кривиот... ще разбият вратата или разтрепераният тъмничар ще раздрънка ключовете и сам ще я отвори. Докато още светлееше в кауша, Лазар избра най-сухото кътче край една от стените и се спря там, после отеднаж седна направо върху пръстения под. Сивото петно на прозорчето бързо чезнеше и Лазар неволно започна да се ослушва навън – няма ли да екнат изстрели наблизу...

Така мина цялата нощ. Гърмежи не се чува тая нощ. Лазар видя как на същото място срещу него се показва четвъртитото петно на прозорчето и ставаше все по-светло, докато застина в същата мътна, студена светлина.

Преди още да пуснат затворниците на утринна разходка в двора, тъмничарят отвори вратата на неговия кауш и мълчаливо хвърли вътре един голям вързоп с постилки и завивки; сетне се върна и донесе торба, един голям сахан с похлупак, сложи ги на пода до вратата и затвори кауша. Лазар дълго гледа вързопа сред кауша, лъскавия похлупак на сахана до вратата и само това си помисли:

„Требва да е дошел некой от нашите... Сигурно майка...“

Друга мисъл бе обладала цялото му съзнание:

„Нема въстание в Преспа.“

Като се дочу вън шум и тропот – вече пущаха затворниците в двора, – Лазар се съживи:

„Дано да ме пуснат и мене... Ще видя, ще попитам що става...“

Изведоха го, след като прибраха другите затворници. Пред оградата на затвора стоеше само заптието часовой. Същото стана и за следобедната разходка, същото стана и на другия ден. Сега Лазар се бореше с друга мисъл: дали турците не бяха подушили бунта?... Тъмничарят мълчеше навъсен, а Лазар нямаше ни един грош в джеба си, за да го накара да проговори. Едва на четвъртия ден го изведоха заедно с другите затворници. И още отдалеко видя майка си пред оградата на затвора, близу до нея стоеше и калфата му. Те носеха пак храна и друга някаква завивка. Подаде му часовоят всичко това през оградата, а Султана в същото време се караше:

– Що е това! Толкова дни веке не можем да те видим! Аз и при каймакамина ходих... да не убил некого мойт син!...

– Нищо, майко – прекъсна я Лазар, – и това ще мине... ами... Що

има, що нема там... как сте в къщи сички...

Тя се загледа в него и той по очите ѝ позна, че бе го разбрала. Кимна ѝ мълчаливо, за да я насърчи, и тя каза:

– Нищо нема. Сички сме си в къщи. Само Андрея, синко... – потрепера гласът ѝ. – Отиде си момчето, погребяхме го завчера, учителят му каза слово и сички плакаха...

– А стрина Бенковица...

– За нея де – побърза Султана. – За нея и аз искам да ти кажа. Изгоре веке. Почерне. Топи се като восък на огън секи ден.

– Учителят ли му каза слово?

– Учителят Вардарски.

– Имаше ли много народ?

– Многоо, много!

В скръбта си за Андрея, за старата му майка, Лазар си помисли: „Преспа нема да встане. С това ще се свърши сичко...“ Той чу пак гласа на майка си:

– Оня, едноокият де... като улав. Ама той се кога си е бил... От къща на къща, от човек на човек и знайш ли що дърдори? Косите ти да се дигнат...

Тя забеляза как просия лицето на Лазара и млъкна. Лазар си мислеше: „Ами той е там... Вардарски. Той ще запали огъня...“ Преди да си отиде, Султана му предаде пак чрез заптието една малка кесийка. Лазар напипа едри монети – меджидии.

– Донесе я Ния в къщи – рече майка му и току се сопна: – Ама тебе нещо ти е много весело тука!...

Лазар наистина се усмихна, та се бялнаха зъбите му отдалеко, но забави отговора си. После каза:

– Ами скоро ще излеза отука, майко. И кажи на едноокия да си стои на думата, на думата да си стои, така му кажи. Още днеска, майко.

Пак се загледа в него Султана и му кимна с очи.

– Ще му кажа.

Тая вечер Вардарски започна:

– Днес Лазар поръчал на майка си да ми каже, че трябва да устоя на думата си. Разбирате ли що значи това? Друга дума аз не съм му давал, освен за въстание. На тая дума иска Лазар да устоя.

Аце Кутрев каза мрачно:

– Ние стоиме на думата си, ама другите не стоят.

– Другите, другите... – повтори като ехо след него Атанас Кривиот.

Те тримата се събираха всяка вечер в стаята на Вардарски.

Както бе уговорено, на другата сутрин след убийството на Кючук Кадри, два часа преди да се съмне, на три определени места недалече от конака трябваше да се явят заклелите се преспанци с пушките си. Те бяха четиридесет и осем души, а се явиха в уговорения час само двадесет и двама заедно с останалите членове на комитета. И те, като видяха, че никой друг не идва, бързо се разотидоха. След убийството на Андрея Бенков и след задържането на Лазара Глаушев всички се бяха уплашили. И тия също, които все пак излязоха на уговорените места. В словото си при погребението на Андрея учителят открито говори за бунт, за борба, за смелост, за позори и я страх на отрелките се от клетвата си, после той ходи от къща в къща, от човек на човек да увещава заклелите се мъже да тръгна г срещу конака, да им внушава храброст. Тридесети на души пак дадоха дума да излязат с пушките си, но никой друг не се решаваше да тръгне след него. А когато съставяха плана за въстанието, те всички – и Лазар, и Андрея – бяха уверени, че щом превземат конака, щом обезвредят заптиите и ударят камбаните на двете църкви, ще се дигнат с оръжие поне още стотина мъже, ще се дигнат на крак всички преспанци. Такъв дух владееше над целия християнски народ в Преспа, та и по селата също. А сега? Какво бе станало, кой вдъхна отново страх и трепет в сърцата на преспанци?

Вардарски, Аце Кутрев и Атанас Кривиот се събираха всяка вечер в тясната стаичка на учителя да се вайкат, да ругаят, да кроят безплодни планове. Тая вечер Вардарски каза и това:

– Лазар иска да устоя на думата си и аз ще устоя! Макар и сам да остана.

– Що говориш, даскале... – рече унило Кутрев. – Не е там работата, да се хвърлим с главата надолу. Работа трябва да се свърши. А как ще бъде то без люде?...

– Вие нема ли да дойдете с мене? – пулеше учителят в тях пламналото си око. – Да гръмнем поне по един куршум в конака... А ще дойдат и други, ще излезат...

От тая махала, край реката, бяха излезли дванайсет души по уговорените места; в една къща наблизу се криеха четиримата убийци на Кючук Кадри. Ще излязат и те – друг път нямаше за тях. Атанас Кривиот въздъхна:

– Ех... ще излезат пак двайсетина души, ама... Тъкмо в тоя миг някой тихо почука на прозореца откъм градината. Вардарски скочи и го отвори: там бе застанал зетят на Тръпко Велев, който все още живееше в съседната стаичка със семейството си, но отдавна се бе облякъл в

граждански дрехи.

– Даскале – продума той тихо. – Идат ти гости. Отвори отатък.

По чардака във се чува няколко тихи стъпки. Скочи да отвори Аце Кутрев и дръпна вратата широко, чак до стената, от някакво смесено чувство на изненада и тревожно любопитство, пък и на страх. Показаха се там, осветени от бледата червеникава светлина на ламбата, трима въоръжени мъже, и тримата з непозната униформа, вече доста износена, пропита с прах, само на рамената им бодро се червенееха широки паго-ни. Руси! И тримата носеха високи калпаци, а по тях искряха някакви знаци, разярени лъвчета, дигнали се на задните си нозе, жълтеникави искри проблясваха и по копчетата им на гърдите. Руси!! Препасани бяха с ремъци, отпред с по две кожени сумки, през рамената им висяха навити шинели, торби. И тримата бяха обути в прашни ботуши, бяха се спрели пред вратата, подпрени на пушките си, по които стърчаха дълги, ост-ровърхи щикове. Вардарски се вираше отдалеко в тях, привел малко встрани глава, после се втурна и бутна с лакът Ацета Кутрев, да им стори по-широк път:

– Моля... влезете! Заповедайте. – И току извика развълнуван, но и с нотка на разочарование в гласа си: – Васил Брашнаров... Тръпко... вие ли сте?

Той протегна ръка да се ръкува с нощните си гости и ги въвеждаше един по един в стаята си. Те бяха Васил Брашнаров, Тръпко Велев и още един около тридесетгодишен, непознат мъж, и тримата в опълченска униформа. Не бяха руси, но все пак...

Десетина минути по-късно тримата неочаквани гости седяха един до друг върху тясното легло на Вардарски, а в ъгъла срещу тях бяха пушките им с щикове едва ли не до тавана, поясоците им с по две сумки, шинелите им, раниците. Насядали бяха там и Вардарски, Аце Кутрев, Кривиот, зетят на Тръпко Велев и не можеха да откъснат очи от тримата опълченци. Тръпко не беше се променил, а тънките мустачки и едва що подкаралата брадичка на Васил Брашнаров не можеше да скрие неговото все още почти детско лице, само в погледа му се долавяше някаква строгост и съсредоточеност. Третият опълченец беше непознат.

– А вие откъде сте, ваша милост? – попита Вардарски.

Мургавото лице на непознатия опълченец просия и той показа едри бели зъби, усмихваха се и очите му хитро, загадъчно:

– Ами аз... и аз съм преспанец.

И тримата мъже насреща се вираха в него, мъчеха се да го познаят, а той продължи:

– Наум Овчаров ме викат. Не ме познавате, отдавна съм напуснал аз Преспа, немам никого тук. Забегнахме преди петнайсет години с баща ми чак в Кишинев. Знаете ли де е? Оттатък Влашко, в Бесарабия. Там се записах опълченец, воювахме ние и тримата тук, а сега, ето, пак в родния край...

Вардарски веднага се улови за тримата опълченци:

– Тъкмо навреме идвате.

– Чакай, даскале – побутна го Аце Кутрев. – Не сме ги попитали още дали не са гладни.

– Гладни сме – рече Тръпко Велев. – Много сме гладни. – И той се обърна към зет си. – Нема ли нещо, Стойко, там у вас... да похапнем...

Скочи Аце Кутрев, след него и Стойко. Сложиха на гостите да вечерят.

Най-напред започна Наум Овчаров:

– ...Минахме в Плоещ, в Романия, и там се събраха към пет хиляди българи от всички краища, имаше и оттук, от нашите места мнозина. Събраха ни в шест дружини и сички под руска команда с генерал Столетов. После се събрахме докъм осем хиляди, имаше между нас секакви люде: и учени, и прости, и дюкянджии, и градинари, и секакви работници, народ, секакъв. Идваха и други да се записват, много още, но дойде команда: стига са тия българи, руският цар има войска! Преминахме Дунава след руската войска, а идеше много войска и след нас. После ние минахме под командата на генерал Гурко. И никъде турците не можаха да устоят срещу руската сила, а и ние вървехме насакъде с русите. Минахме през много места. Превзехме Велико Търново – старата българска престолнина. Минахме през Стара планина. Познахме що е глад и жажда през ония юлски дни. А се случваше да останем и без патрони, само со щиковете си срещу турчина. Не знам дали се боят от нещо тия руски люде – не се плашеха те ни от глад, ни от жажда, ни от куршум. И ние с тех, и ние...

После той разказа и за битката при Стара Загора: – Ние търсихме да се срещнем со Сюлейман паша. Взехме Стара Загора и минахме в полето надолу – ехее, широко, широко поле! – а срещу нас безбройна турска войска. Не даваха и те лесно царството си, а беха седем пъти повеке от нас! Те се дигнат срещу нас, с нозе да ни прегазят, скачаме и ние: – На щики!... С пушките, со щиковете, с ножове и саби, с нокти и зъби... И пак се дръпнем повалени и двете страни, а между нас остават натръшками из полето стотици мъртви – и техни, и наши. Кой знай колко пъти се дигнахме така. Не мислиш дали ще умреш, или ще останеш жив.

Искаш само да убиваш, все повеке, искаш само да надвиеш. Там, между нас, беше подполковник Калитин. Руски офицер. Два пъти го раниха и той не излезе от боя. Знаменосецът падна. Към знамето посегат турци. Хвърли се към него подполковник Калитин, дигна го: – Вперед, ребята! – Ние сички след него. Как ще се жалиш! Убиха го там, загина там Калитин. Четири часа се бихме в самия град. Не можеш да ги спреш: убие един – трима се хвърлят върху тебе. Даде се команда за отстъпление. С нас се дигна целият град – жени, деца... бегат. Гореше и градът. Турците ще помнят тоя бой. И ние ще го помним, останаха там много наши другари. За нас генерал Гурко каза: „Вие се показахте такива герои, че целата руска армия може да се гордей с вас. Вие сте ядро на бъдещата българска армия. Ще минат години и тая бъдеща българска армия ще каже с гордост: «Ние сме потомци на славните защитници на Стара Загора.»“ Това запомних аз дума по дума...

Овчаров млъкна и стоя тъй, сякаш още се вслушваше в думите на руския генерал. Аце Кутрев му подаде кутията си с тютюн. Вардарски се обърна към Васил Брашнаров:

– Разкажи и ти нещо. Къде си бил... Ние тука не можахме да ви видим, не можахме да ви посрещнем. Разказвайте, поне да чуем...

Младият опълченец взе кутията да си свие и той цигара. Някогашният му учител се навъси:

– И ти ли пушиш...

Васил дигна към него хубавите си млади очи:

– Знаеш ли, учителю... Дълго време там, в Русия, при много случаи като че ли се още чувах гласа ти. Ти ме поучаваше и там кое е добро и кое е зло, Вервай, през целото време там се не се решавах да запуша с другарите си, се чувах твоя глас: „Тютюнът е отрова!“ Но... войната променя човека. – Той смукна от цигарата си два пъти едно след друго и продължи: – Аз се записах опълченец в Киев. После нашата дружина мина под командата на генерал Радецки, а ни водеше пак генерал Столетов. Минахме през цела Мизия и се спрехме на Шипка – голем проход по средата на Стара планина. Оттам, стръмно надолу, се слиза в Средногорието и още по-нататък, в Тракия. Не бехме ние много войска на Шипка, руси и българи. А беха ни сложили на такова место... Дочу се по едно време, че срещу нас иде голема турска войска. Беше през първите дни на август. Ще изгорим по нагорещените камънаци. Виждаше се, приближаваше към нас голема сила. Позасилихме ние позициите си, чакане да ни дойде помощ. Започнаха да се изкачват нагоре към нас най-напред бежанци от тракийските села и градове, хиляди уплашени люде

с добитък и покъщнина, кой каквото е успел да дигне. Надолу по полето се дигнаха стълбове дим, гореха нашите села, а по пътищата се дигаха облаци прах – движеше се насам многобройна турска войска. Към нас се приближаваше Сюлейман паша, да пробие тук нашите линии, да мине планината, да се съедини с Осман паша в Плевен и с друга една голяма турска армия на река Черни Лом. На такова място бехме ние, а никаква помощ не ни идваше и останахме сами да посрещнем армията на Сюлейман паша. Не беше много сгодна и позицията ни – от двете ни страни се издигаха големи височини, каменисто беше и не можехме да се окопаем по-добре. Но под нас беше много стръмно и ние се готвехме да отблъснем турците. Надолу всичко се виждаше. На 7 август, привечер, долу почерне от аскер. Едва сега видехме колко малко сме ние горе. Турците беха пет пъти повече от нас...

Той млъкна. В стаята беше тихо. В градината вън шумолеше нощен ветрец, тихо шушнеха младите листа по дървесата. Вардарски не се сдържа:

– После?

Васил Брашнаров продължи и сякаш не бе спирал:

– Турците започнаха да нападнат сутринта на 8 август. И право срещу нас, в центъра. Лазеха нагоре по цели тълпи. Ние ги посрещнахме с огън, с пушки и топове, и колкото гърмят пушките и топовете, планината ги засилва и ги повтаря още повече. Приближават се, приближават се турците, почервене сичко пред нас от фесове, лазят нагоре, но изеднаж некаква сила ги блъсва назад – не могат да преминат през нашия огън. И пак отново започват. Те се дигнаха срещу нас шест пъти едно след друго. Пушките ни се нагорещиха, не можем да ги държим вече в ръцете си. Тогава започнахме да търкаляме надолу камъни, по-големи, по-малки, пък и цели канари. Камъни, дървета. Убивахме, мачкахме, а турците като да извират. Те вече стигнаха позициите ни, ще влезат в окопите и тогава ние се хвърляхме на щик и гуша за гуша. Така цел ден. И на другия ден. Паднаха мнозина и от нас. На третия ден ние се видехме вече обградени, оставаше само да измрем. Не ни оставаха вече и много патрони за пушките, свършваха се и камъните и дърветата наоколо. Тогава започнахме да хвърляме срещу турците и телата на убитите наши другари. Сюлейман паша не биваше да мине през Шипка... Най-сетне, тъкмо в най-тежкия час, дойде ни помощ. Колкото имаше казаци с коне, спуснаха се към другата страна на прохода да посрещнат нашата войска и качваха на конете си отзад по един пехотинец, за да стигнат по-скоро до нас. Още скачайки от конете – хвърляха се и новите в боя. Турците

напираха още три дни. Напразно. Стръмнината надолу почерне от турски трупове. Сюлейман паша не можа да мине през Шипка. Но боевете за Шипка още не беха свършили...

Васил Бръшнаров отново посегна за цигара. Всички наоколо чакаха нетърпеливо да я запали и да продължи разказа си. И пак Вардарски не се сдържа:

– После, после, Василе...

– Да, после... – подзе младият опълченец. – После дойде най-страшното. Турците не предприеха нови нападения срещу нас, но беха ни обградили от три страни, и постоянно ни обстрелваха. Бързо мина летото горе, в планината, и още през месец септември започна да ни мъчи студът. Не беше толкова страшно да се биеш с врага с пушка в ръка, да го срещнеш гърди с гърди; по-страшно стана, като започна зимата. Задуха ветър, дни наред не можехме да се покажем от окопа; ще те отнесе. После започнаха и снежните бури. Немахме ни топли дрехи, ни здрави обувки. Хранехме се повече със сухари, не хапвахме топъл заляк. Не можехме да палим и огньовете. Дрехите ни замръзваха върху нас. Не можем да се движим и който падне в снега, не може да стане без чужда помощ. Полите на шинелите ни не се свиваха, а се чупеха. Събирахме се на купчини и се мъчехме да се стоплим взаимно. Немаше къде да се скрием от студа. Колко пъти намирахме в снега замръзнали часовои... Големи беха страданията ни от студа, но още по-големо беше търпението на руските войници и на нашите – да, и на нашите люде. Учителю – протегна младият човек ръка към Вардарски, – там ние издържахме с търпението си. И вервай: по-трудно е да покажеш търпение, когато е нужно, отколкото да излезеш и срещу самата смърт с щик в ръка... – Той въздъхна издълбоко и негли беше пак там, на Шипка, в страшната зимна буря. Бързо привърши разказа си: – Долу срещу нас сега беше Вessel паша, настанил се бе при село Шейново, в подножието на прохода. Руси и наши минаха планината влево и вдесно от Шипка и генерал Скобелев удари турците в лагера им. Ние се спуснахме отгоре. Вessel паша се предаде с 22 хиляди аскер и 93 оръдия. Планината бе премината пак посред зима и от генерал Гурко. Турците не можаха да се спрат вече никъде. Ние ги преследвахме по петите им чак до Сан Стефано при Цариград.

Сега Вардарски, Аце, Атанас, Стойко обърнаха жадни очи към Тръпко Велев. Нека разкаже и той за войната. Остана тя далеко, отмина. Да чуят те поне заглъхващия й тътнеж...

– Като е за студ и зима – започна Тръпко, но изеднаж промени

приказката си: – Ти, даскале, и ти, Аце... вие помните двамата ония руснаци, които беха дошли тука за панаира и нели аз заминах с них. Заведоха ме те чак в Русия и аз веке не се отделих от Павел Сергеевич... помните ли го оня, по-слабичкия. Той беше офицер. Нареди ме там да работя, баща му имаше голема градина край Киев. А щом се обяви войната, аз пак с него. Искаше да ме вземе като вестовой, но аз казах, че искам да вървя с пушка. Ну, харашо! Ще воюваме за освобождението на България, чак в Преспа ще идем. Убиха го него при Плевен. До мене падна. Подигнах го – мъртъв. Предаде се Осман паша, взехме Плевен. Нашият полк мина под командата на генерал Гурко. Още не бехме се съвзели от битката при Плевен, даде се команда за два дни да минем Стара планина. Тръгнахме. Войска, топове, коне. Ние – се нагоре. Студ – камен и дърво се пука. Газихме снег до пояс. Такъв студ, а от тебе тече пот. Войници хвърляха дрехите си, торбите со сухари. Започна буря и сичкият снег се дигна от земята, завърте се, в очите влиза, в носа, не можеш да дишаш. Изкачихме се по една стръмнина и вървим един зад друг – тесна е пътечката и плъзгава. Току до нозете ни зей пропаст, не се вижда докъде е надолу. Чуваш, писне некой, преметне се и изчезне в пропастта, Тесно, плъзгаво, а ветърът те блъска право в пропастта. Страхът те лови за нозете, лази до сърцето ти чак. Некои от войниците се уловиха за опашките на конете, за стремената, и ха нагоре. А с топове каква мъка! Генералът казал: „със зъби макар, ще ги изтеглие нагоре!“ Теглихме ги, дърпахме с възета и ги пазехме повеке от людете. Къде без них, без топове! Плъзна се един надолу, премаза двама, а други двама държат, не искат да изпуснат възето, повлече ги топът в пропастта... Па мъгла, току врълети, не можеш нищо да видиш на две крачки. А как ношувахме там, в планината, без огън, без подслон... И сега ми става студено, като си спомням – засмя се Тръпко и бързо добави: – Но минахме, минахме планината. Превзехме София. Ударихме после към Цариград...

Тръпко млъкна и Вардарски повтори след него:

– Към Цариград... – После учителят се раздвижи върху ниското столче и попита нетърпеливо: – А ние тук?... Македония...

Поизкашля се Васил Брашнаров и рече:

– Македония сега трябва сама да си помогне.

– Да, сама – улови се припряно за думите му Вардарски и продължи: – Но русите... нема ли те да ни помогнат?

– Ще ни помогнат. И свободните вече българи ще ни помогнат. Но ние трябва първо да покажем пред света, че Македония не ще да бъде

повече турска робиня. Затова дойдохме и пиетук...

Вардарски размаха юмрук:

– Ще покажем! Цела Европа ще чуе и ще види.

На другата сутрин, рано още. Вардарски тръгна из града, горделиво дигнал глава, тревожен, дързък. Той влизаше по къщи и дюкяни, търсеше мъжете, които бяха се заклели да се дигнат с оръжие срещу турската тирания. Които бяха по-смели, сами излизаха да го посрещнат, но някои се опитваха да го избягнат или се криеха от него. Той се връщаше по няколко пъти да ги търси, дебнеше ги пред вратите им. И буботеше немного предпазливо:

– Клетва сме дали... Тая нощ ще излезем. – После добавяше тайнствено, с изблещено око: – С нас ще има руски войници. Наши люде, но са руски войници...

Из града тръгна радостна, вълнуваща мътва: – Руски войници... Идат руски войници в Преспа...

Изеднаж се съживиха всички надежди, отново пламна прегорялата радост на преспанци. Настана голямо оживение из чаршията, по махалиите, срещаша се людете, търсеха се, питаха:

– Къде са русите? Кога ще дойдат... Разнесе се тогава и нова мътва:

– Щом чуете камбаните, излизайте! Всеки да дигне каквото оръжие има, ще гоним турците...

Градът замръкна в смут и тревожна радост...

Още рано след полунощ, ту по-близу, ту по-далеч из града се чуваха да скръцва порта, предпазливо се затваряше и тихи стъпки заглъхваха някъде в тъмнината. От разни страни, от разни улички наоколо се промъкваха бързи сенки и хлътнаха в двора на новата църква. Тук бяха тримата опълченци, Вардарски, Атанас Кривиот, Аце Кутрев, Алекса Кочов, Борис Мутафчия; бързо се насъбра около тях голяма група мъже, които се обаждаха, питаха се помежду си с шепот. Всички се трупаха, блъскаха се да видят опълченците, доколкото можеха в тъмнината.

– Те ли са?

– Нема ли други?

– Ще дойдат и други... сигурно ще дойдат.

Беше тъмна, безлунна нощ; между невидими по небето, разкъсани облаци трептяха редки звезди. В тъмния звезден здрач, в ръцете на тия люде се мяркаха пушки или стърчаха високо над главите им дългите цеви; мътно проблясваха железата по тях или излъсканият пиринч на гилзите по патронташите, препасали на кръста или през рамо.

Уреченият час приближаваше. Примъкнаха се още неколцина

преспанци и вече никой не дойде в църковния двор.

– Разделете се на три – чу се далеко по двора сподавеният глас на Вардарски.

Разбъркаха се людете, чуха се непредпазливи гласове, подрънкване на оръжие, разделиха се край стената на църквата три неголеми групи. Излезли бяха тая нощ с пушките си тридесет и девет души преспанци. Присъединиха се към всяка група Вардарски с Наум Овчаров, Аце Кутрев с Васил Брашнаров и Атанас Кривиот с Тръпчо Велев. Поведоха най-напред дружинката си Вардарски и Овчаров, с тях бяха и другите двама членове на комитета – Алекса Кочов и Борис Мутафчия. Отправиха се към чаршията. Веднага след тях излязоха една след друга и другите две дружинки. През стихналия църковен двор преминаха други две семки и изчезнаха в малката вратичка на камбанарията.

Трите дружинки се насочиха към конака. Там, з същия двор, беше и помещението на заптиетата – ниска тухлена сграда с дълги редици прозорчета и към двете улици, които минаваха от двете страни на конака. Въстаниците трябваше да ударят най-напред тая малка казарма – така бе уговорено. Едната дружинка, която беше предвождала от Вардарски и Овчаров, трябваше да нахлуе в двора на конака, а другите две – да бият в прозорците на помещението на заптиетата. По улиците не срещнаха те ни жива душа, само някакво бездомно куче лавна и избяга подплашено в тъмнината. Когато приближаваха вече конака, един от въстаниците поизостана и току се скри под сянката на една широка стряха. И щом заглъхнаха стъпките на другарите му нататък, той хукна да бяга назад, към дома си. Като не излизаше никой да попречи, и трите дружинки ускоряваха стъпки, колкото повече се приближаваха към конака. Дружината на Вардарски вече мина край помещението на заптиетата и се насочи към широката порта на конака. На двайсетина стъпки след нея вървеше дружината на Аце Кутрев, а по другата улица отгатък се движеше дружината на Атанас Кривио. Тогава се чу откъм двора на конака силен, уплашен глас.

– Ким сънъз сиз бре?! Дурунус орда бре!⁵⁹ Зачуха се отгатък и други тревожни гласове, изтупотиха стъпки, тропна врата, някаква светлина угасна. Вардарски носеше два револвера в ръцете си – той не можеше да стреля с пушка поради сляпото си око – дигна високо револверите и викна:

– Напред, братя! Долу Туркия!...

59. Кои сте вие бре? Стойте там бре!

Чу се силно блъсване наблизу – турците затваряха тежката порта на конака. Когато Вардарски и Овчарски изтичаха нататък, портата беше вече здраво затворена и се чуваше отвъд бърз, припрян говор на турски:

– Излизайте! Хващайте стените. Дръжте прозорците!...

– Отворете! – викна Вардарски също на турски и ритна портата.

До голямата порта имаше друга, по-малка порта. Овчаров я натисна с рамо, блъсна я с приклада на пушката си – не се помръдваше и тя.

Струпа се там цялата дружинка. В тъмнината нататък се мяркаха и други люде.

– Да прескочим – рече Вардарски.

– Къде, даскале – обади се Алекс а Кочов. – Високо е. Тука не може без стълба.

Стената беше наистина висока, с доста широчка стряха над улицата.

– Да има сега един фугас – рече Овчаров, но никой не се обади: въстаниците за пръв път чуваха такава военна дума.

– Секири... няколко секири трябва! – рече пак Алекса Кочов.

– За нищо не сме помислили ние – каза вразумително пак някой от въстаниците. – Така ли ще ни посрещнат агите, с отворени порти!

– Тя, портата, се си стои отворена, ама сега... – промърмори друг.

Отгатък, откъм другата страна на конашкия двор, изпукаха пушки, закипя и се проточи бърза стрелба. Засвяткаха изстрели и надолу по улицата – стрелбата се пренесе и отсам.

– Залегайте! – викна Овчаров. – Стреляйте по прозорците.

Той се втурна към отсрещната страна на улицата, въстаниците се разбъркаха, но после и те се спуснаха нататък, по един, по двама; пред конашката порта остана само Вардарски с двата револвера в ръцете си, като че ли чакаше някой да му отвори. В тъмнината по цялата улица надолу святкаха и трещяха изстрели, святкаше се и по прозорците на помещението на заптиетата, през мигновените затишия се чуваше остър звън на счупени стъкла.

Изеднаж, през разбърканата стрелба и сякаш някъде високо, се зачу бърз камбанен звън:

– Бимбимбам! Бимбимбам!

Стрелбата се засили от всички страни около помещението на заптиите. Зачуха се по улицата надолу и гласове, провиквания. Камбаните продължаваха да бият и по едно време, някъде още по-далеко, се зачуха и други, по-тихи звуци на камбана, но и те сякаш надвиваха трясъка наоколо, чуваха се ясни и чисти. Сега биеха камбаните на двете църкви:

– Бимбимбам! Бимбимбам!.. И после по-далеко:

– Дандандан! Дандандан!...

Вардарски дигна револверите си, гръмна два пъти едно след друго нагоре към звездите и викна с нечовешки глас:

– Напред, братя! Да живеи! Удряйте... Протегнал напред двата си револвера, той тръгна край високата конашка стена да атакува направо прозорците на малката казарма.

– Даскале! – викна подире му Овчаров. – Къде си тръгнал! Връщай се! Ще те ударим, връщай се назад!

Вардарски пристъпи към най-близкия прозорец, подпря се там, на стената. Оттук не се стреляше. Вардарски предпазливо се приведе напред, надзърна в тъмния прозорец. Нямаше там никого, прозорецът зееше с изпочупени стъкла, но беше обкован с Яка желязна мрежа. Вардарски стисна гневно зъби, дръпна се назад и току се ослуша: стрелбата зад него бе стихнала; бързо затихваше и надолу по улицата, а от прозорците на казармата трещяха все по-чести изстрели. Той чу наблизу гласове, позна гласа на Овчаров:

– Бегай насам! Бегай насам! Турци идат, обграждат ни!

Едвам сега дочу Вардарски, че откъм другата страна на конака бе кипнала нова, още по-честа стрелба. Насреща, малко по-надолу, дето започваше една тясна, пряка уличка, се мяркаха бързи сенки – другарите му бягаха. Стрелбата оттатък се засили още повече за няколко мига, състи се, но после се разкъса, разпила се и започна да се отдалечава. Само камбаните не преставаха да бият, сега още по-ясно, по-бойко в тревожната нощ:

– Бимбимбам! Бимбимбам!...

– Дандандаи! Дандандан!...

Стрелбата около конака престана. Само някъде към българските махали се чуваха редки, глухи изстрели.

Вардарски чу зад себе си сърдити гласове, сетне вик:

– Дур! Ким сън сен бре? Дур!⁶⁰

Той бързо се обърна. Покрай стената на конака тичаха насам голяма група турци – чуваше се ясно сърдитата им врява. Вардарски насочи към тях револверите си и започна да стреля напосоки, докато замлъкнаха и двата револвера в ръцете му. Той захвърли единия, после другия. Обърна се да избяга, но зад него се чува изстрели. Вардарски усети някакъв твърд удар: по главата си, писнаха в миг двете му уши и той

60. Стой! Кой си ти бре! Стой!

загуби съзнание.

Замлъкнаха скоро и камбаните на двете църкви – най-напред на едната, а после и на другата...

Лазар Глаушев се събуди още при първите изстрели. В кауша беше тъмно, само прозорчето насреща едва-едва се мержелееше. Изстрелите въвн се засилваха и като че ли се ронеха глухо някъде зад стените на затвора. Лазар скочи от постелката си, пристъпи към вратата в мрака, сетне отиде и се прилепи на стената до прозорчето. Затворът беше зад конака, изстрелите тук се чуваха като изпод земята, но ясно, сякаш падаха едри дъждовни капки по сухата, твърда земя. Ето и камбаните на новата църква, после заби и камбаната на старата църква, някъде по-далеко, по-глухо, Лазар усети как бързо изсъхна гърлото му, той дишаше с мъка и чуваше в ушите си как лудо, отсечено биеше сърцето му, сякаш ехтеше цялото му тяло. Нямаше съмнение – другарите му нападаха конака. Той пак пристъпи опипом в черния мрак към вратата – те сега ще дойдат да разбият тая врата... Стрелбата позатихна, после се засили още повече. Кипна, сгъсти се някъде наблизу и друга стрелба. В затвора не се чуваше никакъв шум, никакъв глас. Лазар пак се приближи до прозореца. Стрелбата започна бързо да затихва и да се отдалечава, разреци се на отделни изстрели, чуха се по-наблизу още няколко гърмежа и всичко утихна. Престанаха да бият и камбаните най-напред на новата църква, после замлъкна и малката камбана на старата църква. Какво ставаше въвн? В затвора беше все тъй тихо. Лазар отново мина от прозореца към вратата и пак се върна към прозореца. Не знаеше вече колко време беше минало в тъмнината и в тая оживяла тишина...

Изтрака ключът на външната врата на затвора. Идат ли вече! Вратата се блъсна в стената, чу се врява, тропот на стъпки, които се преплитат. Сърцето на Лазар замря – той чу пред вратата на кауша разбъркан говор и шумно, хрипливо дишане. Ето и ключа. Не, това не бяха неговите другари! Вратата широко се разтвори и в тъмния кауш нахлу треперлива, червеникава светлина. Лазар видя там, в ходника, тъмничаря със запален фенер в ръка, а други две заптиета и неколцина преспански турци държаха в ръцете си тялото на някакъв човек, тъкмо до прага на вратата висяха отпуснатите му нозе. В следващия миг Лазар позна Вардарски – може би само по нозете му, по обувките му, лицето на учителя не се виждаше. Турците ругаеха гневно, нахълтаха в кауша и оставиха тялото на учителя направо върху влажния пръстен под. Лазар зърна за миг, че лицето на учителя беше окървавено. Турците излязоха пак въвн, тъмничарят, както беше с фенера в едната си ръка, пресегна се с другата

да затвори вратата. Лазар бързо пристъпи към него:

Фаик онбаши... остави ми фенера... фенера!!...

Турчинът го изгледа ивкосо и дръпна вратата, заключи я отвън. Стана още по-тъмно. Стъпка по стъпка, Лазар се приближи към Вардарски, напипа го. Когато го подигна да го повлече към леглото си, учителят тихо простена. Жив беше... турците и не биха го донесли тук, ако беше мъртъв. Лазар го настани в леглото си, доколкото беше възможно в тъмнината, и сам приседна там, до него. Друго сега той не можеше да стори за учителя.

Нямаше съмнение: нападението на конака беше несполучливо. Ето Вардарски... Какво ли е станало по-нататък! Лазар пак чуваше отсечените, твърди удари на сърцето си. Вардарски простена. Тихо въздъхна след него и Лазар. Нямаше ли да се раздени най-после! Той предпазливо напипа ръката на ранения. Студена, отпусната лежеше тя край тялото му. Лазар я взе в двете си ръце, негли да я стопли. Не можеше да му помогне, не можеше да му помогне, а той може би умираше... И Лазар тихо, колебливо извика:

– Райко... брате...

Той усети, че Вардарски помръдна, раздвижи се там на възглавницата главата му и внезапно се чу гласът му, пресипнал, угаснал:

– Къде съм...

Лазар бързо се приподигна:

– Тука си, Райко, при мене! Аз съм, Лазар Глаушев...

– Ах! – въздъхна шумно Вардарски. – Хванали са ме...

– Къде си ранен... къде усещаш?...

– Не знам. В главата усетих... като да ме удари чук. Имаш ли вода? – И Вардарски се раздвижи, опита се да стане.

– Имам вода, но да не си ударен негде в корема или в гърдите...

– Само главата ме боли. Бучи. Другаде не ме боли. Лазар му даде вода. Той пи жадно, два пъти едно след друго.

– Що стана, що стана? – попита Лазар сега нетърпеливо.

– Що стана... Побегнаха сички! Знам ли що стана... Хванахме конака от три страни. Портата затворена. Усетиха ни и затвориха. Стрелят. На прозорците – железа. Стрелят те, стреляме ние. По едно време ми викат: бегай, турци, обграждат ни! И сички бегат. Гледам зад мене – турци. Обърнах се и – до последния куршум. Немаше що, требваше и аз да бегам. Стреляха по мене и... ето тука. Аз не се помня.

– Дотичали са турци от махалата. Нели е наблизу. Ами нашите? Колцина излезоха?

– Тридесет и девет души. Ни един повече. И ние с тех...

– А портата на конака затворена...

– Затвориха я.

Лазар помълча малко и рече:

– Не я премислихме ние харно тая работа. Ех... – подзе той след късо мълчание: – Се пак Преспа се опита да се дигне. Немаме оръжие, как-во ще направиш с голи ръце. Пострада ли и друг некой от нашите?

– Не знам. Може да е пострадал. Голема стрелба беше. А знаеш ли – съживи се Вардарски. – Дойдоха с нас и трима опълченци... на война били заедно с русите: Тръпко, спомняш ли си... Васил Брашнаров и още един преспанец – Наум Овчаров. С оръжието си дойдоха и облечени като войници. Право за Преспа тръгнаха. Сега, казват, сами трябва да си помогнем. Затова са дошли в Преспа.

– Само те ли са... тримата.

– Тримата. Мнозина били нашите во войната. Чудесии разправят... голема руска сила.

– Ех, майчице Не стигна тя до нас...

– Стигна тя, но зли душмани попречиха. Европа Замълчаха и двамата. Прозорчето насреща сякаш помръдна и започна да светлее по-ясно. Съмваше се. Щом стана по-светло, Лазар проми раната на Вардарски, разкъса една своя прана риза и го превърза.

– Не е страшно. Ще мине. Куршумът разцепил кожата. Замалял си се от удара.

– Колкото да ме хванат. Сега оттука – право на бесилката. – И Вардарски току попита: – Не си ли видел моя фес.

Лазар се огледа:

– Нема тука друг фес, не виждам. Моят само...

– Задигнали ми го гаджалите. Нов беше още. Ама... нема да ми е нужен повече – и той грижливо оправил превръзката на сляпото си око.

Лазар помълча малко и рече:

– Ти що... нема да мислиш за най-страшното. Бесилка и не знам що. Нищо се не знай. Нели знайш що са казали старите елини: докато съм жив – жив съм, щом умра – нищо нема да усещам.

Вардарски се вгледа строго в него:

– А ти що мислиш... Че се плаша ли? От нищо не се плаша. И от бесилка не се плаша. Още по-добре ще бъде да умра. Да беха ни избили сички там, при конака. Да се знае, че сме се дигнали да умрем!

Учителят рязко извърна глава към прозорчето. По бялата превръзка на главата му бе избило неголямо кърваво петно. Лазар почувствува как

се надигна топла вълна в гърдите му от умиление към този човек, но нищо не рече и нито го докосна с ръка.

Вън се чу тропот и врява. Дали бе дошло време да ги пушат в двора? Скоро пак сичко затихна. Но малко по-късно пак се чу да влизат люде в затвора. След това – пак тропот и врява.

– Знайш ли що е това? – рече Лазар и не дочака отговор: – Чини ми се, нови затворници водят тука.

Докъм обед вратата на тъмницата се отвори още много пъти. Заптитетата довеждаха преспанци на цели групи и ги затваряха по каушите. Напълни се с нови затворници и каушът на Лазара, напълни се и тремът вън – чуваше се през вратата глуха врява на много люде. Сега стана всичко шумно – новите затворници разговаряха един през друг:

– Тая сутрин някои нападнали конака. Имало и руски войници с тях! Наши люде, ама руски войници. Камбаните биели да се дига целият град, ама що – людете немаат оръжие! Дипнали се сичги турци от махалата, да бранят конака. Нашите побетнали. Паднали там двама, убили ги турците. Сега в затвора има до двеста души. Турците от къща на къща. Прибират. Чаршията вън е затворена... Що ли ще става!?

– Двеста души – повтори ядно Вардарски. – Да беха излезли тия двеста души тая сутрин, щеше да вземем конака! Ама овцата... защо я колят...

В кауша стана тихо. После някой хитро, предпазливо попита:

– Ти... даскале... там ли беше?

– Бех – отговори бързо Вардарски и добави: – Там ме хванаха турците.

– Аха – отвърна сговорчиво същият глас: – Така рекоха и в града.

– Оставете това – рече остро Лазар и повиши глас: – Сега, братя, като сме тука, кой каквото чул, видел, за себе си да го знай. Ще ни питат, ще ни разпитват, може и да ударят некого, ама нема и що да ни правят, като са ни сбразили толкова люде. Ако вземем да приказваме много, може и да пострада некой от нас.

Между затворниците той бе познал и неколцина от тия, които се бяха клеели да излязат с оръжие.

Няколко дни по-късно в затвора бяха докарани и селяни. После заптитетата почнаха да извеждат по двама, по трима от затворниците и ги водеха на разпит в конака. Затворът взе да се изпразва. Повечето от затворниците след разпита биваха освобождавани. След около два месеца време, доста късно следобед един ден, в двора на тъмницата бяха изведени Лазар Глаушев, Вардарски, Аце Кутрев, Атанас Кривиот и още

двайсетина други преспанци, но между тях двайсетима мъже нямаше нито един от участвувалите в нападението срещу конака. Двама цигани ковачи оковаха в тежки вериги двайсет и четиримата затворници, по четирима ръка за ръка, в шест редици. На първата редица бяха Лазар, Аце Кутрев, Атанас Кривиот и Вардарски. Учителят бе дигнал високо рошавата си глава, раната му беше вече оздравяла, но един нов белег личеше към края на широкото му чело, над сляпото око. Тъмничарят Фаик онбаши бе им пошушнал:

– Ще ви водят в Битоля. Пеша.

Никой от затворниците не се обърна към заптиетата наоколо да се оплаче, да поиска нещо. Битоля – е, харно, нека бъде в Битоля!

– Не искам, как ще доуцам аз, бачо Лазаре... – рече Кривиот.

Лазар се приведе напред да го види:

– Не бой се, Атанасе. Яка кост си ти. И полека ще вървим ние, полека.

Беше към края на месец юни. Дългият летен ден нямаше край. Накараха затворниците, както бяха във веригите, да насядат край стената на затвора. И едва като се стъмни добре, петнайсетмина въоръжени заптии на коне ги подкараха край конака, през чаршията, на път за Битоля.

VI

Старият битолски зандан беше пълен със затворници от целия вилает. Преспанците бяха освободени от веригите и едвам успяха да се настанят в един широк кауш, и той пълен – човек до човек. Имаше тук люде от Охрид, Струга, Дебър, Кичево, Ресен, Прилеп, Лерин, от костурските села и от други села по целия вилает, от самия град Битоля.

Лазар Глаушев и Вардарски лежаха един до друг и толкова беше мястото им край стената – колкото да лежат на едната си страна. В претъркания чауш не можеше да се диша от задуха и смрад. Срещу вратата на кауша светлееха две прозорчета с железни решетки със зацапани стъкла и бяха плътно затворени. По телата на неволниците и по пода, по стените, по тавана пълзеше безбройна гад – дървеници, въшки, бълхи, паяци, стоножки, мокрици... Нощем тъмничарят запалваше мъничка газена ламба с опушено стъкло, близу до вратата беше сложена ръждясала, воняща тенекия, в целия кауш имаше само една стомна и щом я донесеха пълна с вода, веднага тръгваше от ръка на ръка, а после стоеше цяла нощ празна там, до вонящата тенекия. Всяка сутрин на

затворниците се раздаваше по половин войнишки хляб.

На втория или на третия ден Вардарски рече тихо на Лазара:

– Не ми е за пръв път, но такава неща не съм виждал... Василчо Брашнаров разправяше за търпението на руските войници. Посред зима горе, на Стара планина. Без огън, без дрехи, без храна. Дрехите замръзвали по тех. Да видим сега ние тук. Ние пък от горещина ще измрем, без въздух. Но...

И той скочи, присвил глава между рамената си, сякаш дебнеше да се хвърли върху някого. Някои от налягалите наоколо затворници се загледаха в него с любопитство – очакваха да видят какво ще направи: толкова еднообразен беше животът тук, че дори и едно по-рязко движение привличаше вниманието им. Вардарски тръгна стремително, напърно през налягалите на пода, стъпи върху ръката на един, прескочи с нога друг, който бе седнал да се пощи, дигнаха се след него викове и гневни думи. Протегнал напред тънкия си врат, Вардарски се улови за железата на едното от прозорчетата, изкриви лакът и в следващия миг се чу трясък и звън на счупено стъкло. В кауша настана тишина, като да изтреща внезапно гръмотевица. Някой тихо рече:

– Ами сега?

В гласа му се долавяше страх, но и доволство. Друг по-нататък викна:

– Що направи бре, човече! Сега сичките ще ни накажат. Не дават да се отварят прозорците.

Вардарски стоеше до прозореца и жадно вдишваше нахлуващия пресен въздух, а край едната страна на лицето му полъхваше друга – топла, воняща струя, откъм вътрешността на кауша. Раздвижилият се въздух дигаше по главата му дълги, сплъстени кичури коса. Вардарски се обърна и огледа целия кауш, това купище от ръце, нозе, глави, обърнатите към него нечисти лица, втрещените погледи.

– Дишайте сега – рече той глухо и се върна на мястото си.

Лазар го погледна изкосо и нищо не каза. Тъмничарят вече тропаше с ключа в ключалката на вратата и се втурна вътре настръхнал, с къс, дебел бич в ръката си; седналите до вратата бързо прибраха нозете си.

– Кой счупи джама бре! Кажете ми!

– Аз – отговори Вардарски от мястото си, без да се помръдне.

– Ти ли, а! Ти ли... – спусна се към него турчинът и дигна бича.

Лазар бързо се изправи на колена между него и Вардарски:

– Ето, чауш (тъмничарят беше обикновено заптие), ето... плаща!

Той си плаща джама, не искаше да го счупи.

Тъмничарят зърна едрата бяла меджидия в ръката на Лазара, после изкриви поглед към Вардарски, но ловко прибра метгджидията:

– Да не смейш друг път... кокалите ти ще изпотроша!

Лазар плащаше стъклото двайсет пъти по-скъпо и тъмничарят побърза да си излезе. Като се дръпна Глаушев отново на мястото си, тихо продума:

– Ти немой друг път, че скъпо излезе... Имаме само две меджидии още.

– Защо му даде толкова пари...

– Да го оставя да те удари ли?

Вардарски мълчаливо го погледна, в окото му просия мека, топла светлина. После рече:

– Какъв си... здрав, умен, чист човек... спокоен...

Лазар стеснително побърза да го прекъсне:

– На секо нещо трябва да се гледа ясно... ама то, човек не може да не сгреша.

– Аз... винаги съм грешил много – въздъхна Вардарски, но някак пренебрежително и дори присмехулно. И току добави строго: – Ама винаги съм вървел право, по правия път... Кой знай пък дали и това е верно.

Той млъкна. Мълчеше до него и Лазар. Всеки се понесе подир мислите си.

Откакто го заловиха турците с ранена глава край стените на конака, Вардарски често се връщаше в мислите си към своя изминал живот. Той вече не виждаше свое бъдеще – каквото оставаше пред него, смяташе го за бързо, неизбежно и някакво общо заключение на живота му. Дотук бе стигнал той, по-нататък нямаше да отиде, оставаше още да свърши добре, оставаше само краят...

Кой редеше и нареждаше човешкия живот? Бог или... Не бе наредил добре неговия живот. В целия негов живот – мислеше си той – винаги бе липсвало по нещо много важно. И острата му, жива, буйна мисъл се стремеше да разбули загадката на собствения му живот: в неговия живот никога не бе имало радост, чиста, здрава радост. Не идеше ли всяко зло от сиромашията, в която се бе родил, и от лошия, разбъркан, нещастен живот на всички люде около него? В какъв мрак преминаха детските му години, а толкова ясно слънце грееше до него – майка му; тяхната бедност помрачаваше целия им живот, и неговия, и нейния. После той се сблъска с господарската злина на турците, също и с робската несрета на своите, с покорството им, с робския им страх, с робската

жажда за живот и страха за жалкия им живот. Там беше и сиромашията им, Оттам идеше злото в неговия живот, в техния живот, оттам идеше тая неизлечима тъга в сърцето му, която помрачаваше, отравяше всяка радост. Какво бе постигнал той в живота си, докъде бе стигнал? Едва бе направил няколко стъпки и чувствуваше, знаеше, че тъкмо оттам натаък започваше истинският живот, отваряха се необятни простори в светлина и невиджана хубост. Докъде бе стигнал той в науката? Едва бе вкусил от нея, колкото да знае каква е нейната сладост, и цял живот да жадува, да копнее за нея, едва бе надзърнал в страниците на книгите, едва бе стигнал до няколкото прости струни на тамбурата си... Да беше успял да отиде в Русия, или във Виена, или в Липиска, или... Той бе стигнал до село Ерекьой край Бруса, в Анадола и бе ходил толкова години по света с едно око.

А Ния... От тринайсет години беше тя в живота му. Друго едно слънце, като майка му някога, като майка му и сега, в неговите спомени. Още по-хубаво слънце, изгряло високо на неговото небе, високо горе, недостижимо високо и той не може да му се радва свободно, с цяло сърце. Гледа хубостта му, чувствава топлината му скришом, като крадец. Ния беше чужда жена, беше жена на тоя човек до него, най-близкия му другар, ето и сега рамото му, коляното му се допираше до него, братски – в общата неволя. Той не мразеше Лазара, не му завиждаше – достоен беше Лазар за нейната обич и по-достоен от него, само понякога неволно се надигаше в сърцето му горчилка и подло желание да го засегне някак, да го нарани. Това ставаше против волята му и също помрачаваше чистата му радост от Ния, от нейната хубост. Щом не можеше да я обича открито, да очаква взаимност, защо не можеше да запази скритата си обич чиста от всякакъв грях, от всяко греховно пожелание? Имаше мигове на греховна сладост, когато против волята си я пожелаваше, потрепваше ръката му в неукротимо желание да я докосне, замечтаваше се той за близост с нея. Щом беше непостижимо далечна за него и толкова хубава и чиста, защо не бяха и мислите му за нея винаги чисти, та да се радва с чисто сърце на своята скрита обич? За любовта си към Ния той не търсеше ни бога, ни друг някой разпоредител с човешкия живот, а проклинаше само своето алчно сърце, алчното човешко сърце, и се боеше от своята тайна, пазеше я от чужди поглед, от чужда помисъл зорко и с голям страх. Тук никой не бе разбъркал живота му, а сам бе се заплел и се ненавиждаше за своята греховна страст. Но сякаш скришом и от себе си той се радваше на своята обич, когато му се случваше да види Ния, да чуе гласа ѝ, да се унесе в мечти по нея.

Той стисна очи, негли да се скрие от Лазара – стори му се, че Лазар можеше да прочете мислите му и с поглед. И тихо промълви с горчивина и съжаление към себе си:

– Да, да... И това не е верно, че аз се по правия път...

Още на петия ден след като ги бяха довели в Битоля, извикаха Лазар през време на следобедната разходка да види майка си. Струпали се бяха много затворници на оградата на двора и Лазар едвам си проправи път да застане и той там, до оградата. На три-четири аршина от оградата беше опнато въже и зад него се бе струпал народ от всички краища на вилаета – мъже, жени, деца, дошли да видят своите близки между затворниците. Заптийета с пушки непрекъснато сновяха между оградата и въжето, час по час прибягваше по някое дете, мушнало се изпод опнатото въже.

Дигаше се шумна врява от двете страни – всеки искаше да каже по нещо на милия си човек тук, или затворникът – на близките си, които бяха дошли от родния край. Всеки искаше да каже по нещо особено важно, за което бе мислил преди това и бе се заричал да не го забрави, а сега за какво ли не се говореше, но това, най-важното, бе изчезнало от паметта. Въщност казано бе всичко и повторено, а това, което изглеждаше недоизказано, забравено, беше мъката, копнежът в тая неволя. И все това се повтаряше най-често от двете страни:

– Ти не се тревожи за нас, добре сме ние, за тебе, мислим, че си тука.

– Вие не се тревожете за мене, добре съм, казват, че скоро ще ни пуснат.

В тия взаимни успокоявания и уверения имаше много скрита скръб и много обич. Гостите на затворниците най-напред предаваха отгътък въжето разните вещи, които бяха донесли от родния дом – храна, дрехи, – та в първите минути не успяваха, не се и сещаха да избършат бликналите сълзи. Плачеха и мнозина от затворниците, но и мнозина се смееха през сълзите си от радост, че виждаха своите близки. Заптийетата важно пренасяха от едната на другата страна пълни торби, кошници, вързопи, лакомо ги опипваха и криеха в разкопчаните си пазви това, което се даваше и на тях като на омразни натрапници.

Султана Глаушева не беше сама – с нея беше и Ния, а с тях стоеше и някакъв битолчанец, роднина на Ния по майка. Имаше там и други преспанки и преспанци, дошли и те за своите люде. Лазар дълго гледа Ния, вече отдавна не беше я виждал, а тя му се усмихваше насреща, но не можеше да се съдържи и очите й плуваха в сълзи. Той се опита да

надвие някак, да провере гласа си през шумната глъчка наоколо:

– Добре си сторила, Ния, че си дошла и ти. Чинеше ми се кой знай откога съм в затвора... от сто години.

Той я виждаше ясно, блестяха влажните ѝ очи, а милият глас едвам се чуваше сред общата глъчка, сякаш идеше от много далеко и всеки миг да се скъса, да заглъхне:

– Така решихме с майка, заедно да дойдем. Добре ли си ти, здрав ли си...

Старата Глаушица не криеше мъката си, нито гнева си, че бяха затворили сина ѝ, нито своето безстрашие и всичко личеше в погледа ѝ, изпод ниско придръпнатата черна кърпа. Най-напред се погрижи тя да предаде на сина си каквото му бяха донесли. Лазар викаше отсреща:

– Не ми давай много завивки, майко, само една-две черги, колкото да си постелем с Вардарски. Много е горещо вътре и няма място за по-веке дрехи.

– А това на Аце Кутрев... това пък на оня, Кривио – предаваше Султана торби, веленца, едно кожухче. – Не могат жените им, сиромашките, да дойдат чак тука...

Като предаде тя всичко, видя как прибраха всичко и застаналите зад него Кутрев и Кривиот, погледа, погледа сина си, па току обърса с края на кърпата едното си око, после другото. И тук най-напред беше грижата за несретното дете, а след това идваше мъката и по него.

Говориха те дълго за едно и друго, после Ния рече:

– Ами що не излезе Вардарски да го видим. Добре ли е той...

– Не го оставяй, Лазаре – подвикна и старата жена. – Нема си никого той...

– Ей сега ще го доведе – дръпна се Лазар от оградата.

Намери учителя в най-отдалечения край на двора.

– И Ния е дошла... Ела, ела. Искат да те видят.

Вардарски бързо, смутено попипа превръзката на окото си и понечи да тръгне, но веднага се дръпна:

– Не, не... Върви ти...

– Ама аз оттам идвам... Тебе искат да те видят. Ще ги пита некой в Преспа как си, що си...

– Не, не... Виж на какво приличам. Плашило. Кажим им много здраве.

Не беше само това, че той наистина приличаше на плашило с изпомачкани, нечисти дрехи, с рошава сплъстена брада и дълги, отдавна несстригани коси. Той не искаше, не можеше да приеме тъкмо от Лазара тая

милост на съдбата – да види Ния в тия свои най-черни часове. А сърцето му примираше от болка. Лазар погледна разсеяно посивялото му лице и го остави.

Всеки ден и по цял ден извеждаха затворници от каушите и ги водеха на разпит. Някои изчезваха по цели дни и после ги довеждаха премазани от бой, с посинели нокти на ръцете и краката, изпогорени под мишниците с горещи яйца или надупчени с горещо желязо. Между затворниците, от кауш на кауш, от човек на човек се носеха приказки, ту пълни със страхотии, ту пълни с надежда:

– Ще дигнат бесилки. Ще ни пратят на заточение. Ще ни изколят сички тука некая нощ...

– Некой може и да пострада, но не сички, не сички. Консулите нема да позволят. Руският консул казал: „Никому косъм да не падне от глава-та, че ние пак ще прегазим Дунава...“

Дойде ред и на преспанци. Най-напред изведоха Лазара Глаушев. Двама заптии го заведоха в една ниска сградата близу до затвора. Минаха през един мрачен ходник с разкривени, скърцащи дъски на пода, побутнаха го да влезе в малка стая с единствен, тесен прозорец срещу вратата и целият обкован с гъста, желязна мрежа. Заптийетата останаха вън, до вратата. Край стената насреща седеше следователят – дребен, сух турчин в чиновнически, тъмносин сюртук, закопчан чак до гърлото му. Пред него беше сложена ниска маса, покрита с избеляло зелено сукно, зацапано на няколко места с мораво мастило. Сложени бяха там широки листа хартия, стъклена мастилница, зацапана с цели пластове засъхнало мастило, а до нея, направо върху сукното, лежаха снопче турски, тръстикови пера. Следователят се загледа продължително в Лазара с натежали клепки и някак отдалеко, а тежкият пискюл на феса му, увиснал над лявото ухо, безспирно се поклащаше. Без да се помръдне и едвам отлепил тънките си устни в сянката на редки, провиснали мустаки, следователят рече на турски:

– Лазар Стоян Глауш... преспанец.

– Евет, ефенди.⁶¹

Следователят продължи все тъй безучастно на своя книжовен турски език:

– Позната ми е цялата ти история. Безполезно е да криеш каквото и да е. Ти си главатар на Преспа от много години. По тебе са стреляли да те убият. И това си има своето значение.

61. Да, господине.

Лазар не се съдържа:

– И това ли е моя вина, ефенди?

– Да. И това е твоя вина. Ти не си откраднал нищо, не си убил никого, а стрелят по тебе да те убият. Някои са били против тебе и ти си бил против тях. Немирнен човек. Тартор на всички бунтовници в Преспа. От малък още. Да ти припомня ли някои неща, ако твоята памет е отслабнала? Ти си дигнал преспанци някога да правят нова църква без позволение, а още си нямал ни два косъма под носа. Това е от начало до край. И ти сам го знаеш. Ами какво ще кажеш за убийството на Хайредин Арапага от Преспа? Или – мина-замина, а? Не е минало, не е заминало.

Еднозвучният тих глас на следователя изеднаж утихна, сякаш го отрязва някой с ножица, като нишка, която се точеше равномерно от устата му. Но турчинът пак отлепи тънките си устни:

– Ти не си глупав човек и да не си губим времето ние с тебе... Да ти припомня, може твоята памет да е отслабнала. Повикал те преспанският каймакамин, и тебе, и всички от вашата община, а ти си казал: „Каймакаминът да почака!“ После си казал: „Да стане каймакаминът да ме посрещне на вратата.“ Тогава московците бяха близу до Стамбул. Силен си бил ти. Не си се боял от каймакамина. И това си казал тогава: „Тук, в Преспа, е вече българско царство. Тук не е вече Турция.“ Така си казал ти пред всички първенци в Преспа и това стига. Стига и това, Лазар Стоян Глауш, но ти си казал и си направил нещо повече: казал си за Кючук Кадри и после си пратил хора да го убият. Ние и това знаем. Нападението на конака в Преспа е също твоя работа. Не може да стане такова нещо в Преспа, а ти да не знаещ. – Турчинът пак млькна, обърна се към прозореца и рече: – Говори, Глауш, да те чуя.

Като се обърна следователят към прозореца, искаше да покаже своето пренебрежение към Лазара, към това, което можеше да каже той. Тъкмо оттам почна Лазар и макар да усещаше бързите, отсечени удари на сърцето си, напрягаше всички сили да защити живота си. Той чувствуваше лека парлива болка дълбоко в гърлото, някакво леко стържение по врата си – с ловки, жилави пръсти следователят слагаше въже около шията му. Колкото напрягаше Лазар ума си да подбира всяка дума, толкова се напрягаше той да поддържа гласа си спокоен и твърд, да запази спокоен израз на лицето си. Той каза също на турски:

– Лошо са те осведомили, следовател ефенди. Не е вярно това, което са ти казали против мене. Всичко е наредено така, че да ме погуби, а не както е според истината и правдата.

Следователят се обърна към него с едва-едва учудено лице:

- Отричаш ли?
- Отричам, следовател ефенди.
- Свидетели за всичките ти думи и деяния са всички първенци в

Преспа.

– Извинявам се, следовател ефенди, но ако има свидетели срещу мене, това ще са хора от другите народности в Преспа. Няма да се наме-ри нито един мой сънародник в Преспа, който ще потвърди техните об-винения срещу мене.

Следователят изеднаж отвори очи изненадан и сега изглеждаше чудно, че имаше такива големи, опулени очи. Бързо се съвзе и каза:

– То се знае, твоите ще бъдат с тебе!

– Може да е така, но също така се знае, че чуждите ще бъдат против мене.

Следователят подскочи, загуби власт над себе си.

– Ние не можем – викна той кресливо, – не можем да не вярваме нашите първи хора в Преспа!

– Тогава, следовател ефенди, господ да ми е на помощ.

– Признай всичко и съдът ще бъде снизходителен към тебе.

Лазар усети как изчезна парливата болка в гърлото му: следовате-лят не беше вече толкова самоуверен.

– Няма какво да признавам, следовател ефенди, Работил съм за християнския народ в моя роден край, за църкви, за училища, но всичко е било по закон. Какво е станало с преспанския конак, аз не знам. Чух гърмежи една нощ, но бях в затвора, затвориха ме много време преди това.

Загледа се в него следователят със зли, враждебни очи. Дигна едно от перата пред себе си, показа го на Лазара, завъртя го между розовите си, пухкави пръсти:

– Аз ще говоря вместо тебе... – и без да дочака отговора на Лазара, плесна по масата: – Чауш! – На вратата се показаха и двамата заптии: – Отведете го!

Около един час по-късно пред следователя се изправи Вардарски. Ефендията току-що бе написал две големи страници и в заключение ги сочеше като безспорен следствен материал срещу Лазар Глаушев. Беше доволен от работата си и бе възстановил отново своето самочувствие на ловък, изкусен следовател. Но той не можа да скрие учудването си, като видя насреща учителя. Едрата глава на Вардарски беше едно валмо от разбъркани, нечисти косми, бледото му лице беше прерязано от черната превръзка на сляпото око, а здравото му око пламтеше още по-силно и в

цялата му външност личеше нападателна стремителност, по измачканата му дреха се виждаха засъхнали кървави петна. Той не дочака следователя и заговори пръв, а турчинът още повече се учуди на анадолияския му турски език. Вардарски рече:

– С мене вие, следовател ефенди, нямате никаква работа, нито пък аз с вас.

– Как тъй... – и следователят още по-плътнo стисна тънките си устни.

– Аз отивам направо пред съда и там ще кажа, което имам да кажа.

– В съда мога да те пратя само аз. Без мене ти не можеш да се явиш пред съда.

– Прати ме тогава. Искам да се явя там. Но ти и без това, нали?

– Чуден човек! Ти ли разпитваш мене или аз тебе...

– Както се случи.

– Я мълчи там! И не забравяй къде се намираш!

– Хе, следовател ефенди, как ще забравя къде се намирам!...

Следователят нервно премести по масата едно от перата си, после пак го върна на мястото му.

– Ти взе ли участие в нападението на конака в Преспа?

– Да. Взех участие.

– Там ли, на самото място те заловиха и с оръжие в ръка, нали?

– Там. На самото място. С оръжие в ръка.

– Имаше ли други хора с тебе? – продължаваше да разпитва следователят с нарастващо въодушевление и в гласа му взеха да прозвучават сладникави нотки.

Втренчи в него Вардарски окото си и рече:

– Нищо повече няма да чуеш от мене. Няма полза. Кажете да ме върнат в кауша.

– Ако се държиш така и пред съда, няма да отминеш бесилката. – Вардарски нищо не отговори, а обърна рошавата си глава към прозореца. Гласът на следователя стана по-твърд: – Заловили са те на местопребыванието. С оръжие в ръка... – Вардарски мълчеше. – Ти и сам признаваш. – Следователят почака един миг и гласът му отеднаж се пречупи, омекна: – Ами защити се по някакъв начин бре, човече! Говори. Кажете, че са те подмамили, че си бил пиан или... Кажете кой те подмами, ти не ми изглеждаш лош човек, учител си бил. Защо искаш сам да сложиш въже на шията си...

– Остави, следователю, не си губи времето. Ще ти повярвам ли, че ме жалиш? Тия, като вас, никого не жаят. Ти искаш да изтръгнеш

повече приказки от мене. Да се похвалиш, че добра работа си свършил. Аз пред съда ще кажа повече. Заповядай там, да послушаш. Следователят се опита още няколко пъти да предизвика Вардарски към по-голяма словоохотливост, но напразно. Най-после повика заптиите да върнат даскала в затвора. Стигаше и това, което призна и сам даскалът. И Вардарски още не беше излязъл от стаята, когато тръстиковото перо на следователя заскърца остро и пискливо по твърдата хартия, меката му пухкава ръка се залюшка с къси, равномерни движения отдясно наляво по хартията.

Тоя ден бяха изведени на разпит и останалите преспанци; Никой от тях не призна, мямаше против тях и никакви улики, но което не достигаше, за да се образува дело, следователят го набавяше по свой ум и през целия този ден тръстиковото му перо усърдно скърцаше и писукаше в малката стая. Срещу Аце Кутрев и Атанас Криво то той използва нашироко предишното им задържане. Още като му се възложи следствието по това дело, казано му бе, че в Преспа трябва да се издигне бесилка.

Ни един от задържаните не излезе от затвора през цялото лято. Довеждаха все нови затворници от всички краища на битолската област. Разкрити бяха на много места съзаклятия за бунт и се узна, че някои македонски градове бяха изпратили тайно свои представители на Учредителното народно събрание във Велико Търново. Знаеше се и за прошения до чуждите консули в Солун. Турската власт искаше да задуши и с най-сурови мерки революционното брожение в Македония. Ала руските представители в Турция бяха; те подтикваша и другите чужди представители, подканяха ги да изпълняват своя дълг и като пратеници на своите крале и императори, и като християни спрямо потиснатото християнско население в държавата на султана. И турската власт действуваше в две посоки: изпращаше и покровителствуваше из цяла Македония турски разбойнически банди, които избиваха и ограбваха християнското население, а, от друга страна, устройваше процеси привидно по всички правила на съдебната законност и даваше вид, че е в законна самоотбрана срещу размирните елементи в държавата...

Рано една сутрин през втората половина на септември във вътрешния двор на затвора бяха изведени всички преспанци. Беше ясно, свежо утро. Дворът беше още пуст, тънеха в сънна тишина и ниските, мрачни сгради на затвора. Поискаха преспанци да се поразходят из празния двор, да се поумият свободно на бунарите, докато бяха още сами тук. Обградени ги бяха въоръжени заптиета и не им даваха да отидат никъде. Ала дойде някакъв полицейски юзбашия и викна на чаушина, който

командуваше заповиетата:

– Накарайте ги да се умият! Да се поприберат... – После той добави по-тихо: – В съда може да ги видят, консулите.

Лазар Глаушев и Вардарски се спогледаха:

– Ще ни съдят.

– И консули ще има в съда – опули окото си Вардарски и пръв се втурна към бунара; той винаги се измъчваше и се гневеше, че поради навалицата в затвора не можеше да се умие добре. Сега дълго се плиска с твърдата стипчива вода, разтърсваше мократа си глава и пръхтеше от удоволствие.

Турците доведоха и двама бръснари, също затворници. Вардарски не позволи да се докоснат до него.

– На какво приличаш с това брадище бре! – викна юзбашията.

– Брадата ми е още от рождение, юзбаши – отвърна учителят на своя гърлен анадолски език.

– Ще уплашиш хората в съда... – провеси дебелиите си устни юзбашията, но не каза нищо повече.

Сградата на вилаетския съд беше наблизу, на другия бряг на Драгоар. Въведоха двайсет и четиримата преспанци в една неголяма зала с нисък, почернял таван; разхлабените, пропити с прах дъски на пода глухо скърцаха под стъпките им. Прибраха ги край една от стените, обградиха ги от всички страни, заповиетата потупваха с пушките си по неравния протъркан под. Дълго стояха затворниците така и тихо приказваха помежду си. Чаушинът им позволи да изпушат по една-две цигари. Септемврийското слънце вече приличаше през тесните прозорци, в струите слънчева светлина се мотаеха пращинки и валма тютюнев дим. По ходника вън често се чуваха скърцащи стъпки, но в залата никой не влизаше. Към горния край на залата беше сложена и сякаш закована там широка маса, покрита със зелено сукно, виждаха се през нея високите гърбове на три стола. Две масички със столове бяха сложени от двете ѝ страни, а край стената бяха наредени пет ниски кресла, подплатени с протъркан червен плюш, с проскубани висулки по краищата.

В дъното, зад голямата маса, се виждаше друга врата. Най-сетне тя се отвори. Влезе председателят на съда – приведен, дребен, около петдесетгодишен човек в черен сюртук и с ярко ален фес, с подстригана, доста побеляла брада, с напрегнат поглед, сякаш недочуваше ѝ все се ослушваше. След него се проточи целият състав на съда и всеки зае мястото си, последен от всички кятипинът с дебел сноп книжа под мишницата, сграбчил в едната си ръка стъклена мастилница и цяло снопче

тръстикови пера. Той сложи на масичката си книгата, мастилницата, подострените пера и сам седна там, чинно, на крайчеца на дървен, разклатен стол.

Председателят на съда вече на два пъти извади изпод сюртука си, между последното и предпоследното му копче, едър джебен часовник с издути капаци, с мъничко ключенце, което се люшкеше насам-натам. И на два пъти прибра търпеливо часовника си, закопча предпоследното копче на сюртука си. Най-сетне взе да се оглежда – готвеше се да отвори заседанието на съда, но в същия миг вратата насреща скръцна и в залата влезе висок, млад мъж, с полуцилиндър в ръка. Той се поклони към съда още от вратата, после мина бавно през цялата зала и седна удобно на едно от креслата край стената, поглади едва-едва тъмнорусите си мустаки. Това беше руският консул. Минута след него в залата влезе друг един мъж в европейско облекло, нисък, тантурест, с къс врат и ниско остригана глава. Той също се поклони, мина през залата и седна до руския консул. Това беше австрийският консул. Малко след него влезе италианският консул – сух, дребен мъж, с матово лице и гъсти, рошави черни мустаки. Мина и той през залата с бързи, пъргави стъпки и седна до австрийския консул. Мина още някое време. Председателят за трети път извади големия си часовник, натисна капака му, който бързо отскочи, чу се после как цъкна в шепата му. Вратата насреща пак се отвори. Влезе невисок, също млад мъж с бръснато, румено лице, в ездашки костюм, с мъничък камшик в ръката си и едва сега свали ездашкия си каскет. Той кимна към съда навъсен, мина бавно през залата, изгледа колегите си сякаш ядосан, че ги вижда там, и седна не на следващото, а на крайното кресло. Това беше английският консул.

Председателят бе поканил четиримата консули за това дело и трябваше да ги чака, сега изеднаж се чу гласът му – тих и еднозвучен. Разглеждането на делото започна. Пръв бе извикан пред съда Лазар Глаушев.

Той отхвърли всички обвинения против него, едно след друго, със спокоен глас, на доста правилен турски език, и на края дори се оплака, че лежи в затвора вече пет месеца.

– Ето, сами виждате – рече той. – Как може да бъда обвиняван за някакво си нападение на конака в Преспа, когато в същото време и дни преди това аз бях в затвора?!

Председателят не го и погледна, а направи знак с лениво движение на разсилния при вратата. В залата влязоха петима преспански бейове и агалари, след тях и Кости Пучура. Те излизаха един след друг пред съда

и повтаряха едни и същи обвинения срещу Лазара:

– Водач на бунтовниците в Преспа. Убиец на Хайредин Арап ага, на Кючук Кадри и другарите им...

Влахътгъркоманин Кости Пучура се опита да бъде по-убедителен:

– Да, ще повтора и аз същото, което казаха тук тия почтени аги. И сега, откакто Лазар Глаушев е в затвора, в Преспа е мирно и тихо. Няма го вече там размирника и хората спокойно си гледат работата.

Председателят погледна четиримата консули, съдържан и скромен в своето тържество, леко приподигна рамена: какво искате повече? Ала чу се отново гласът на Лазара, спокоен и ясен:

– Защо почитаемият съд не е намерил ни един мой сънародник в Преспа, който да излезе тук и да каже, че аз съм там най-големият размирник и убиец? Ако наистина е било смутно в Преспа с мене и сега там е спокойно без мене, все ще се намери и някой мой сънародник да потвърди това. А ти, Кости Пучура, можеш ли да се прекръстиш тук и да се закълнеш в името на нашия християнски бог...

– Стига, стига, стига... – прекъсна го нетърпеливо председателят.

Английският консул плесна с камшик по ботуша си.

Свидетелите се отдръпнаха към насрещната стена, до вратата. Лазар се върна между подсъдимите. Повикаха пред съда Вардарски. Докато пристъпи и застана там учителят, между свидетелите насреща се забеляза раздвижване; поразместиха се, загледаха се с любопитство в него и консулите. Дигнал високо рошавата си глава, той изгледа едните, сетне другите и току впи остър поглед върху председателя. Гледаха го учудени или с присмехулно присвити устни и съдиите, и свидетелите им, та и консулите, но те всички останаха изненадани, когато от тесните гърди на тоя слаб, изтощен човек прогърмя силен, твърд глас:

– За бунта в Преспа, за всички размирия там и за убийствата виновен съм само аз! Не, не съм виновен, а именно аз съм човекът, който дигна бунта в Преспа, който преди това нареди да бъдат убити Хайредин Арап, Кючук Кадри и другарите им. Съдете мене, аз ще отговарям тук и никой друг – посочи той с ръка зад себе си, без да се обръща, – никой друг от тия хора не е виновен, напразно ги държите в затвора и ги мъчиде.

Председателят му направи знак да млъкне и попита изтихо:

– Къде си научил турски?

– В Анадола.

– Как си попаднал там?

– Бях изпратен на заточение!

– Защо?

– За непокорство – дигна още по-високо глава учителят.

– Тъй... тъй. Стар размирник. Ти и сега признаваш само това, което не можеш да отречеш. Заловен си на местопрестъплението с оръжие в ръка.

– Да, с оръжие в ръка...

– Но... но... – направи му пак знак с ръка председателят – ти, разбира се, не си бил сам в своите злодеяния. Не си убил сам толкова хора, не си нападнал сам конака в Преспа, с тебе...

– Не бях сам, разбира се – прекъсна го на свой ред Вардарски и дигна ръка, замахна: – С мене беше целият народ!

– Как тъй, как тъй целият народ! Не бил целият народ, ами ти кажи кои бяха с тебе, точно, име по име.

– Аха... име по име. Предател ли искате да стана? Казах: целият народ. Дигна се целият народ да се бори за свободата си. Не може да търпи повече насилия, неправди и злодейства. Преди да ни изправите нас тук на съд...

– Ти ли ще говориш за насилия и злодейства – прекъсна го председателят, – ти ли, който сам призна, че си вършил убийства?!

– Преди да ни изправите нас тук – продължи Вардарски, – трябваше да попитате кой беше Хайредин Арап ага, кой беше Кючук Кадри, защо дигна срещу тях ръка народът и ги уби. Цялото Преспанско поле проплака от Арапа, а Кючук Кадри уби и ограби сред преспанската чаршия...

– Чауш! – приподигна се от мястото си председателят и махна с ръка: – Отстранете тоя дързък човек!

Спусна се чаушът и двама от заптиите, издърпаха Вардарски, но той и сам се върна при своите. В залата се надигна шум – дочуваше се шушукане, покашлюване, скърцане на столове и разхлабени дъски по пода, стържене на повлечени нозе. Англичанинът пошушна нещо на австриеца и стана; стана след него и австриецът. Поклониха се съдържано на съда и напуснаха залата. Лазар стискаше развълнуван ръката на Вардарски и промълви с голяма скръб:

– Какво направи ти... какво направи... Повикаха пред съда и Аце Кутрев. После и Атанас Кривио. След тях един по един и всички останаха преспанци. Отговорите на всички бяха едни и същи:

– Не знам. Не съм бил...

Председателят приключи разпита на обвиняемите някак набързо, сетне стана и обяви, че за следващото заседание на съда ще се съобщи

своевременно. Той искаше да отстрани от съда двамата неудобни сега свидетели, които преди това сам бе поканил – руския и италианския консули: англичанинът и австриецът сами си бяха отишли, за да се чувствуват съдиите с развързани ръце. Съдът напусна залата в целия си състав: отидоха си и двамата консули; отидоха си и преспанските турци, повлече се след тях и Кости Пучура. Чаушът махна с досада ръка към подсъдимите:

– Тука ще чакате вие... Така ми е наредено. Лазар се хвърли върху Вардарски, прегърна го, опипваше го с ръце, стисна пак ръцете му:

– Ама защо... защо им се даде!... Защо им призна, защо и сам се обвини! Ти се погуби...

Вардарски пооправи превръзката на окоото си – беше и сам смутен, развълнуван от постъпката си пред съда.

– Ние с тебе нема да избегнем въжето... – рече той глухо.

– И така да е, ние пак ще се борим докрай! Нема да им се дадем и не се знай какво ще бъде в края на краищата.

– Най-сетне мене ми е се едно... – продължи пренебрежително Вардарски, но изеднаж се вгледа в Лазара и рече с остър глас: – Нема да им дам аз главата си мърцина. Казах им сичко, тук беха и консулите: народът се бори за свободата си! Нека сега ме обесят. Народът ще ме помни.

– Ами ние ще продължаваме да се борим за него, шом сме живи...

– Лазаре – стисна Вардарски на свой ред ръката му: – Исус Христос умре на кръста, за да стане истина и живо дело сека негова дума. Да живеем и да се борим... но като умра, народът ще поверва в мене. – Той наведе глава и рече: – И... от се сърце ще се радвам, ако моята смърт ги задоволи и нема да посегнат върху тебе, върху другарите ни тук...

В тоя миг той мислеше пак за Ния.

Стояха там, около тях, и слушаха и другите преспанци. Аце Кутрев, хазаинът на Вардарски, шумно се изсекна, за да скрие вълнението си и сълзите си.

Съдът отвори второто си заседание още същия ден следобед. За голяма изненада на председателя, пък и на всички там, в залата пак се яви руският консул и седна на старото си място. Присъдата по това дело бе прочетена след неколкократно отлагания и пак, за голямо огорчение на председателя, в присъствието на руския консул. Вардарски бе осъден на смърт, Лазар Глаушев на сто и една година затвор, Аце Кутрев и Атанас Кривиот – по на десет години, други двама преспанци – по на пет години, а останалите бяха оправдани. Веднага след прочитането на присъдата Вардарски бе отделен от другарите си. Два дена по-късно се получи

от Цариград телеграфно потвърждение на присъдата му и още на другия ден го върнаха в преспанския затвор.

Беше последният ден на септември. Рано, още в зори, наред атпазар в Преспа цигани и заптиета дигнаха бесилка от три дебели греди, като разтворена селска порта. Опитваха я циганите дали е здрава, по-бутваха я с рамо:

– Охо! Нема да я събори къравият даскал. Колко тежи той...

Изгря ведър, слънчев ден. Но градът беше буден още по тъмно – разбудили го бяха негли ударите на циганските чукове и тесли, които ковяха бесилката. Ходеха люде по дворовете, събираха се пред портите говореха тихо, шепнеха уплашени, жени бършеха насълзени очи с престилките си. Как се бе разчуло из целия град, че тая сутрин ще бесят учителя Вардарски? Никой не бързаше да отиде в чаршията, никой не се решаваше да отвори дюкяна си.

От беледието⁶² излезе рано още телялинът⁶³ Юсуф, мина през чаршията, по пустите още улици, между затворените дюкяни, бавно се движеше той, спираше се тук и там, както винаги, озърташе се, но нямаше кой да го чуе. И веднага щом навлезе в българските махали, спря се на първия кръстопът и проточи през носа си дрезгав глас, сякаш се оплакваше от нещо:

– Хей, люде, сбирайте се сички на атпазар, ще бесят къравия даскал, пръв душманин на царщината! Хюкюматът така заповедваа... – Той винаги добавяше и нещо свое, добави и сега: – Секи да си тури обича на ухотоооо...

Людете наоколо го слушаха мълчаливо, някаква жена прокле гласно и глашатая, и султана, и царщината му, после всички влязоха в портите си. Повлече се турчинът нататък, спря се на следващия кръстопът. Дълго се чуваше проточеният му глас из стихналите махали.

После той премина в турската махала. Скоро след това по улиците, които водеха от турската махала към чаршията и атпазар, затропотиха с калеврите си, зашляпаха с чехли турци и цигани, по двама, по трима, на цели групи: циганите огласяха улиците с шумна глъчка. Зададоха се на големи групи и забулени кадъни, въртяха край тях пъстрите си шалварки и деца. Струпаха се те всички на атпазар – мъжете, цяла тълпа, край бесилката, а по-далеко зад тях – кадъните и децата. Рано беше още, търпеливо чакаха агите, над главите им се издигаха струи синкав дим от

62. Беледие – общинско управление.

63. Телялин – глашатай.

цигари и чибуди. Някое от турчетата вироглаво се откъсваше от ръката на майка си и се спускаше да види бесилката по-отблизу, прогонваше го оттам с дрезгав вик башата.

Пръв откъм християнската махала се зададе Кости Пучура, извил ръце отзад. Спря се той срамежливо и по-далечко, откъм другата страна на бесилката, срещу търпеливата турска тълпа, претърси без нужда всичките джебове на салтамарката си, на дългата си антерия и току извади кесията си с тютюн. Като претърсваше всичките си джебове, макар да напипа два и три пъти тютюневата си кесия, и като свиваше после цигара, току попоглеждаше през рамо дали няма да дойде и друг някой християнин на губилището. Не идваше никой; пусти бяха улиците натаък, към чаршията и към християнските махали. Слънцето още не беше изгряло, но над града, над цялата околност сияеше ясно небе студено-синкаво, безучастно.

Веднага щом мина глашатаят и заглъхна зловещият му глас, улиците по християнските махали пак се оживиха.

– Ще отидем ли да гледаме...

– Грехота е да се събираме там на сеир!

– Грехота е и срамота! Учителят ще ни види. Какво ще си помисли за нас, милият...

– Да бехме отворили барем чаршията...

Тогава излязоха някои по-млади мъже, от улица в улица:

– Хайде сички на атпазар! Как ще оставим учителя! Излезли са там сички турци... и кадъните им, а ние тука... Сам ще умре между них. Ще се ругаят те с него и как ще го оставим самичък в последния му час! Хайде сички.

Потекоха цели потоци народ към атпазар. Мълчаливо бързаха навъсени мъже, а много от жените, и по-млади между тях, бяха се привързали с черни кърпи; ходеха и нареждаха някои от тях, плачеха на глас:

– Леле, учителе, изядоха те душмани... Знай ли те сега пустата ти майчица...

Струпа се на широкия площад цяло море народ, а над главите на всички стърчи бесилката, отдалеко се вижда.

Вардарски беше затворен сам в кауша с пръстения под, в дъното на затвора. Не бе спал и тая нощ – бореше се той в голяма мъка със смъртта. Колко пъти вече мина през мислите му целият му живот. Събираше в ума си всичката мъдрост и в сърцето – всичката си душевна сила. Струваше му се, че носи на плещите си огромен, смазващ товар и нозете му вече трепереха от немощ, трепереше цялото му тяло и самото му сърце

от някаква болезнена студенина. Но той бе дал дума... пред народа си, пред целия народ и това беше тоя огромен товар, той трябваше да го изнесе до самия връх. Далече ли беше още върхът? Защо беше толкова трудно за човека да се отдели от живота? Той нямаше какво да жали в своя несретен живот и не затова страдаше сега, но ето, не можеше да притъпи, да заглуши тая болка в сърцето си, да премахне тая резлива студенина в самото сърце. Понякога, и цели часове наред, струваше му се, че всичко това – и пътуването му до Битоля, и съдът, и връщането му оттам, и тоя кауш с малкото мижаво прозорче, и тоя влажен, лепкав здрач – всичко това е тежък, мъчителен сън и той ей сега ще се събуди в малката си стаичка и ще види насреща niskия, отворен към градината прозорец, тамбурата на стената до него... Само в тия минути се облекчаваше сърцето му, но ето помръдваше ръка или нога и се чуваше тихият глух звън на веригите, дръпваше го, сякаш да го събуди, студената, смазваща тежест на ръждивите жезла, които бяха захапали ръцете и нозете му. Като слаб и отдалечен глас звучаха в ушите му, в самата му памет, смелите думи, които каза пред съда и пред чуждите консули, всички безстрашни думи, които бе казал на Лазара Глаушев и сам на себе си за своето решение да умре и да не се плаши от смъртта. Защо угасна – едвам гори и тлее силата, която бе чувствувал в сърцето си през целия си живот и която бе го водила и тласкала във всичките му дела?... Това е страхът от гроба – тая немощ на сърцето, тая тъга, макар и за живот като неговия. Но нямаше връщане назад, нямаше пробуждане от тоя мъчителен сън. Той бе дал дума в себе си, но и пред целия народ, обрекъл се бе да умре храбро и се ловеше за тая си мисъл като за твърда опора, подпираше се с цялото си тяло и с огромния товар на плещите си като о някаква яка стена. Имаше той още една опора, докато трепереше от слабост тялото му – Ния. Чуждата, далечна жена... Няма да я види вече никога! Как ще я види сега, в тъмницата или по късия път до бесилката?... Но той я любеше, знаеше я, бе я виждал толкова пъти, гласът ѝ звучеше и сега в ушите му, той се бе докосвал до ръката ѝ – малка, мека и топла.. Всичко това сега беше в сърцето му, като някаква сладостна мъка и топлина, която се бореше да стопи леда на смъртния ужас...

Малко преди зори Вардарски заспа дълбоко, без сънища. Тъмничарят и петимата заптии, които влязоха в кауша, с големи усилия разбудиха заспалия неволник. Той се стресна и бързо се приподигна на лакът. Разбра всичко, още в първия миг: дошъл бе последният му час. Сърцето му се сви в бърза, остра болезнена тръпка и отеднаж утихна, умири се. Той се изправи – глухо, ръждиво звънтяха веригите му – и спокойно

попита:

– Къде е бесилката?

Никой не му отговори, а чаушът на заптиите посегна да го поведе навън. Вардарски се дръпна и отново, настойчиво попита:

– Кажете къде е бесилката бре, турци?!

– На атпазар – рече тихо Фаик онбаши, тъмничарят.

Вардарски въздъхна:

– Близу е...

Скоро всичко ще се свърши... Близу е до върха. Той приподигна веригите и сам се отправи към вратата.

Излязоха на двора. Светлината на септемврийското утро го удари с болка в здравето му око, той отвори уста и пое издълбоко свежия утринен въздух. В двора беше полицейският юзбашия – намръщен, но с бледо, уплашено лице. Приближиха се към затворника двама цигани ковачи – същите, които оковаха преславските затворници, преди да потеглят за Битоля, – свалиха с няколко удара на чуковете си оковите му. Отново въздъхна Вардарски с облекчение, огледа се, опипа превръзката на окото си.

– Фаик – се обърна той към тъмничаря и гласът му прозвуча дори весело, – моля те, дай да си свия една цигара.

Извади турчинът тютюневата си кесия и му я подаде с разтреперана ръка. Вардарски си сви цигара с привична ловкост. Турците наоколо наблюдаваха търпеливо движенията му и чаушът вече цъкаше на огнивото си, подаде му да запали. Жадно смукна тютюневия дим Вардарски, един път и още един път. Като че ли тъкмо това бе чакал, към него се приближи едно заптие с въже в ръцете си. Вардарски се обърна към юзбашията насреща и рече с развълнуван глас:

– Юзбаши ефенди... Имам една молба: не ме връзвайте. Нема да ви направя никакви неприятности. Поколеба се юзбашията един миг, после махна с ръка:

– Добре. Не го връзвайте. И хайде.

Учителят шумно въздъхна, виждаше се как се вълнуват гърдите му изпод зацапаната риза. Цигарата димеше в ръката му – той като че ли бе я забравил. Не се подигаха нозете му от земята, оловно тежки. Огледа се той, като да се срамуваше от някого за изпомачканото си облекло, за нечистата си риза. После, все тъй задъхан, дигна цигарата му към устата си, засмука я жадно едно след друго. Цигарата опари устните му, той не усети острата болка, но някак се забърза, напрегна се с голяма сила да повлече нозете си и рече с дълбок, хриплив глас:

– Хайде, господи, помагай...

Едва направи няколко стъпки и походката му отеднаж олекна, стъпваше той здраво и пъргаво върху прашната земя, та заптиетата около него трябваше да поизбързат. Когато излязоха на широкия площад, срещу тях се надигна глух, многоглас, неясен вик:

– Ааа...

Вардарски захвърли цигарата с рязко движение, изправи глава. Натък се белееха гредите на бесилката. Широка пътека през площада, между две живи стени, водеше право към нея. Учителят вървеше натък От двете страни на пътеката надзъртаха през тесните цепки на булата си кадъни. Някоя от тях изсъска:

– Хаирсъз⁶⁴... душман...

Десетгодишно турче с бяло, везано фесче бързо се наведе да вземе камък, но не се реши да го хвърли по осъдения.

Вардарски и обкръжилите го заптиета минаха през тълпата турци, които мълчаливо го наблюдаваха. Сетне се отвори широко място около самата бесилка. Там наблизу стоеше каймакаминът и цяла група люде от хюкюмата. Насреща, широко по площада, се бе струпало в гъста, смълчана тълпа едва ли не цялото християнско население на Преспа. Вардарски се спря и приподигна ръце, да ги протегне нататък, но пак ги отпусна.

Едва сега забеляза той колко тихо беше наоколо, при толкова люде. Въведоха го под самата бесилка и заптиетата се отдръпнаха. Изправи се срещу него и пристъпи по-близу един от градските свещеници, дигнал в ръката си неголям, посребрен кръст. Вардарски бавно се прекръсти, приведе се и целуна кръста, който трепереше близу до лицето му ведно с ръката на свещеника.

– Учителю... учителю... – чу Вардарски глух, негли далечен шепот, – пред тебе е разтворена самата врата на рая... Ти, мъченик и праведник...

После край осъдения останаха само двама цигани, опулили очи, с отпуснати, провиснали устни, и чу той как дишаха бързо, задавено. До нозете му бе сложен сандък, дигна той поглед, щръкна нагоре разрешената му брада: над главата му едва-едва се полюляваше дебело въже, обилно намазано със сапун. За последен път усети Вардарски мъчителната, болезнена тръпка през тялото си, сви се тя и замря в гърдите му.

Двамата цигани посегнаха от двете му страни, но той бързо се

64. Хаирсъз – негодник.

дръпна стъпка назад:

– Оставете ме... Аз сам...

И се качи на сандъка; въжето висеше край главата му. Той беше с гръб към турската тълпа, а навред пред него, по целия площад вляво и вдясно, чак до отсрещните сгради се притискаха сякаш все познати люде, там бяха и учениците му от тринайсет години и тия, които трябваше да посрещне тая година в широките класни стаи на новото училище...

– Народе... братя... деца мои! – се изтръгна вик от гърдите му, силен, треперлив. Той дигна ръка, замахна: – За свободата загивам аз и не жаля! Сбогом, братя...

Той млъкна, огледа се пак; високо над главите на занемелите там люде светлееше ясното утринно небе. Вардарски и сега попипа с върха на пръстите черната превръзка на окото си, после изеднаж посегна; и сам надяна въжето на шията си.

Двамата цигани се нахвърлиха хищно, издърпаха сандъка изпод нозете му.

– Аааа... – надигна се вик, понесе над целия площад многоглас стон, сетне изеднаж го проряза остър женски писък.

IV ЧАСТ

СМЪРТТА НА ХАДЖИ СЕРАФИМОВАТА ВНУКА

Дали знаеш, Яновице, кога беше плен по земи, плен по земи, огон в гора?...

Народна песен

Що ѝе щама на горна долия земя? Ели ми ѝе мътна вода носит? Ели ми ѝе силен огон горит? Ели ми ѝе силен паша бнет?...

Народна песен

I

Лазар Глаушев пролежа в затвора близу три години. Чу се скоро след като ги осъдиха, че петимата преспанци ще ги пращат на заточение в остров Родос. Така пращаха турските власти мнозина затворници, които биваха осъждани на повече години – по Родос, по Мала Азия, по Северна Африка, където имаше турски владения. Настана зима, а преспанците с Лазара Глаушев продължаваха да лежат в битолския зандан. Отложило се бе еднаж пращането им на заточение и вече ги забравиха. Близките на затворниците се радваха, че бяха останали те близу, та да могат да им пращат по нещо и да ги виждат от време на време. Едва покъсно се узна как било отложено пращането им на заточение.

В казанджииницата на Глаушеви влезе един ден Георги Баболев. Не знаеха де да то поканят да седне дядо Стоян и Кочо – навред из дюкяна им беше нечисто, покрито с въглищен прах и сажди, а неочакваният гост беше облечен от глава до пети в хубави, чисти дрехи. Кочо подсмърчаше край него от смущение, а дядо Стоян махаше и с глава, и с ръка на калфите да не чукат и тропат по наковалните. Гостът сам си намери място де да седне, издуха там и постла носната си кърпа.

– Как е работата, дедо Стояне?...

Дълго кима дядо Стоян Глаушев, преди да отговори:

– Слабо, Георги, слабо върви, синко. – Той подаде на госта тютюневата си кесия и продължи: – Осиромаша народът повеке. Затвори се некак, сърцето си затвори. Никой не ще да купува... защо ми е, вели, и така ще минем, со старото. А като купят едно от мене, и аз ще отида да купя. Ти помниш ли как беше по време на панаира тука?

– Помня, дедо Стояне.

– Нема веќе во народа воља за ништо.... Георги запали цигарата си и попита:

– Имате ли известие от бачо Лазара?

Стоян Глаушев тѣкмо бе започнал сѣщо да си свива цигара и отеднаж спря, втренчи во младия човек сините си, вече старчески очи, пълни со тревожно любопитство: не бе дошъл току-така той во дюкјана му, никогаш не бе стѣпвал тук преди.

– Имаме.. Майка му ходи миналата недела – отговори старецът, но чакаше той да чуе госта си и продѣлжи, негли да го предизвика: – Лежи там, мѣчи се...

Георги Баболев се поогледа – няма ли да ги подслушва някој, – а дядо Стоян досетливо се приближи и нададе ухо кѣм него. Младият човек рече тихо:

– Не сте ли помислили да го извадите некак оттам... Цел живот ли ше гние во затвора... такѣв човек...

– Мислиме ние – подигна рамене Кочо, – мислиме, ама как...

– Се може да се намери некакѣв начин.

Стоян Глаушев ловеше думите му со трепетно нетѣрпение. Гостът продѣлжи предпазливо:

– Как е той, бачо Лазар... остави ли некоја пара во кѣщи?

– Не му знајме ние сметките – рече Кочо и разтѣрка со цјала длан гѣсто прошарената си вече брада, небрѣсната от една седмица. – И да е оставил нешто, не ше да е многу. Той от години веќе глава не може да дигне... по затвори, по...

Дядо Стоян побутна леко, со вѣрха на прѣстите си младия човек:

– Ха идете вие со Кочо при Ния Лазаровица. Тя сичко ше ти каже, тя е разбран човек.

Ния посрещна двамата мѣже и со ништо не издаде изненадата си, но и уплахата си – зашто идваха те, не ѝ ли носеха лоши вести за Лазара? Георги Баболев ја виждаше за прѣв пѣт, откакто се бе вѣрнал от Виена, и отдавна вече не беше чувствувал такова силно желание да покаже своето европејско възпитание и блясък како сега. Той се поклони по стар, позабравен навик, пристѣпи леко и почака да му подаде тя рѣка, поклони се отново. Хубостта на Ния беше още во својата зряла сила, којто сякаш немаше да премине никогаш, но ја очарова и дори уплаши младия човек повеќе со усмивката си. Тая лека, приветлива усмивка не може да скрие сдѣржаната скрѣб по бледото ѝ, доста изгѣняло лице, но цјало го озари со чуден блясък. Ния покани гостите да седнат, ала Георги Баболев

не се реши Да седне преди нея, макар да не беше това по обичаите в Преспа, дето гостите са винаги на по-голяма почит.

– Не знам дали сте се научили – започна бързо-бързо младият човек (той почувствува непреодолимо желание да зарадва Ния), – но за да останат нашите преспанци в Битоля, вместо да отидат чак в Родос, както отидоха други нашенци, много помогна австрийският консул. Аз се познавам со секретаря му, другари сме още от Виена. Ама сега... затова съм дошъл аз, да видим дали не можем да извадим бачо Лазар и съвсем от затвора.

Бледността по лицето на Ния отеднаж се засили и пропъзля дори някъде зад крайчетата на ушите ѝ, очите ѝ потъмняха още повече и не мигваха. Георги Баболев продължи, но като че ли все избягваше нещо важно, обикаляше предпазливо около него:

– В Туркия сичко е възможно... Аз се върнах вчера от Битоля, моят приятел, секретарят на консула, сам ми заговори за нашите затворници Той може да накара консула пак да помогне. В Туркия сичко може – повтори той и най-сетне се реши да каже най-важното: – Ама пари трябва, пари.

– Пари – рече тихо Ния. – Много ли пари са нужни?

– Ами... до триста лири. Те, моят приятел и консултът, не искат нищо за себе си... къде ще ги подкупиш нх...европейци, ама за пашата ли са нужни тия пари, за председателя на съда ли... не знам, моят приятел не ми каза. Само това ми каза: „С около триста лири моят шеф – така нарича той консула – може би ще успей да извади от затвора Лазара Глаушев.“ Ния погледна с тъга девера си Кочо, който седеше търпеливо на стола срещу нея. После тя въздъхна:

– Къде ли ще намеря толкова пари, не са малко триста лири.

Георги Баболев седеше неподвижен на стола си, смирено бе навел очи с тъжно присвити вежди и по тясното му лице беше изписана неговата мисъл: „Дойдох да ви помогна от все сърце, да! Лазар Глаушев е народен вожд, страда за нашето общо отечество, пък аз също съм добър патриот. Но парите... това си е ваша работа.“ Ния не го и погледна и заговори направо на Кочо:

– Да видим за къщата... Да я продадем. Защо ми е къща, шом Лазар е в затвора.

Двамата мъже продължаваха да мълчат. Ния попипа леко челото си, поприглади машинално косите си над ухото:

– Да помисля, да помисля ден-два...

Георги Баболев стана и пак се поклони:

– Аз съм на разположение. Щом се намерят парите, веднага ще ги занеса на моя приятел в Битоля.

Вечерта, на връщане от чаршията, отбиха се при Ния дядо Стоян и Кочо.

– До петдесет лири ние с Кочо ще дадем за Лазе – рече старият Глаушев.

Същата вечер, като се прибраха мъжете и стана дума за Лазара, старата Глаушица излезе мълчаливо, прекоси улицата и влезе у Бенковци. Тъмнееше вече, но Бенковица не беше запалила ламба; Султана я завари да седи на тъмно в предната стая и да плаче. По това време Андрея Бенков се бе прибирал в къщи, старата му майка чакаше и сега умрелия...

– Смири сърцето си, Бенковице, сестро – проплака и сама Султана. При здрачната светлина, която идеше откъм прозорците, тя пристъпи и седна до разтъжената майка. Бенковица промълви:

– Изгори ме преголем огън мене, сестро... Ама ето, душа не излиза, само за мъки живея...

Стана тя да запали ламбата и Султана рече:

– За моя Лазе дойдох при тебе.

– Кажу, кажу що има, Султано...

– Искат ни триста лири, за да го пуснат. Ние немаме толкова пари, а Ния искала къщата да продава. Чакай, рекох, да те питам, ако имаш некое пара.

Бенковица запали мълчаливо ламбата, едвам се виждаше лицето ѝ, забулено в диплите на черната ѝ кърпа. Тя сложи ламбата върху стряхата на огнището, подпря ръка там:

– За Лазара аз, нели знайш... Той ми е сега и мене син – потрепера отпадналият ѝ глас. – Ще дам, колкото е нужно. До двеста или триста лири мога. Пари имам аз, ама къде ми са людете...

– Господ утеха да ти даде, сестро. Знаех си, че нема да ми откажеш.

– Как ще ти откажа! За Лазе. Мене нищо не ми трябва...

Замина Георги Баболев за Битоля с триста лири, но Лазар Глаушев лежа още доста време в затвора. Пуснаха го късно през есента на 1881 година. Излязоха с него и другите преспанци. Така успя да нареди работата Георги Баболев със своя приятел в Битоля.

Не беше лесно за Лазар Глаушев да подхване отново работата си, отново да подреди целия си живот. Когато се завърна от Битоля, през къщата му се източи едва ли не цяла Преспа; всеки бързаше да го види, след толкова време, да го поздрави. В същото време той седна с Ния и Неда на трапезата си с черен, клисав хляб и чорбица едва ли не от гола

вода и сол. В дюкяна му сега работеха други люде. Дойде да го види и калфата му – Илия. Като стана да си върви, почеса се по врата и току рече:

– Бачо Лазаре... ти знайш... имам да вземам от платата си една лира... ако можеш да ми я дадеш, че...

Смути се Лазар, позачерви се дори, като да беше откраднал тия пари. И каза с мъка:

– Ще ме почакаш малко, Илия.

Бенковица дойде да го види още същия час, когато се върна. Прегърна я Лазар, просълзи се и той с нея за другаря си, за Андрея. После ѝ каза:

– Ти ме спаси, майчице, тоя път Ти ми си втора майка.

Няколко дни след това той пък отиде да я види. На излизане ѝ каза:

– Пари аз сега немам, но от мене, майко Бенковице, нема да ти се загубят.

– Що говориш! Мене пари не ми требват. Нищо не ми треба. За хлеб нема да умра... нивици, лозе, пък и некая пара имам още. Да знайш, сине: като умра, сичко на училището ще остане. За душите на Климента и Андрея.

Лазар ѝ дължеше двеста и петдесет лири – толкова бе дала тя за освобождението му, – но сега виждаше че ги дължи не толкова на нея, колкото на училището, на паметта на Климента и Андрея Бенкови.

Зимата чукаше на вратата, а животът в Преспа беше така нареден, че всеки, и най-бедният преспанец гледаше да я посрещне поне с петдесет оки брашно, с един товар дърва, с едно каче туршия. И за Неда си мислеше Лазар: станала, бе мома за омъжване, времето ѝ минаваше. Поразпита тук-там дали не би купил някой къщата му. Никой сега в Преспа не искаше, никой не можеше да купува такава къща. Чаршията глъхнеше в безделие, пътищата пустееха, дошли бяха тежки дни за цялата страна и кой каквото бе успял да запази в ръцете си, връзваше го в три възела. А Георги Баболев му рече:

– Никой сега, бачо Лазаре, нема да затвори пари за такава къща, да му я дадеш и на половината ѝ цена. Война беше, знайш, нови граници, забърка се животът, държавата пропада.

Бедните трепереха за залька си, а неколцината по-богати люде в Преспа стискаха здраво кесиите си.

Лазар криеше големите си грижи, а людете, които се досещаха за положението му, се преструваха, че нищо не забелязват. Всеки беше уплашен за себе си и не искаше дори да мисли за другия. И открай време,

като бе живял тоя народ все в сиромашия и всякакви нужди, парата и всеки имот ценеше повече от живота си, от живота на другия, ценеше я повече от голямата душевна радост да помогнеш на другия. Лазар влезе пак в общината, навред го посрещаха с още по-голяма почит, но грижите му си оставаха негови грижи.

Само те двамата с Ния се надпреварваха да си вдъхват сила и всякакви надежди.

– Ами къде бех аз, Нийо! В самия пъкъл, на бесилка можех да увисна, по далечни места можех да загина. Сега съм свободен и тука съм си, в къщи.

– Само здрави да сме, Лазе. Господ нема да ни погуби.

– Да изкараме еднаж зимата.

– Ще изкараме криво-лево.

Не ги забравяше и Султана, майка им. Нямаше сега голямо изобилие и в нейната къща, но все ще изпрати едно-друго по някое от Кочовите деца, по Неда: брашно – да опитали от това брашно, месо и мас – заклали си прасето за Божик, фасул ще им прати – бързо се сварявал тоя фасул, и така за всяко нещо ще намери и някакво, макар привидно оправдание. Но тя и сега не стъпваше в къщата им.

За Лазар беше по-трудно да си намери каквато и да е работа. Нямаше да отиде той да се глави калфа някъде, а в Преспа и всеки гледаше със своите си ръце да върти работата си, за да прибере за себе си облагата ѝ; така беше нареден целият живот и още повече сега – скромен, сиромашки, затворен най-вече във всекидневните човешки нужди. По-лесно си намери работа Ния. Тя беше изкусна да тъче тънки платна, да плете кенета и тантели, да вези на гергеф. Ала колко можеше да извади една жена с такава работа – да събираш нишка по нишка, бримка по бримка, бод по бод, а времето тече и бърза, не усещаш кога се мръква, кога се съмва. И що е наглед – в шепата си ще събереш работата си за цяла неделя, свидно им е на преспанки за такова малко нещо да покажат по-голяма щедрост. Ния впрегна в работа и Неда. Тя криеше най-напред, че взема да работи чуждо – тя, щерката на Аврама Немтур, който мереше с кантара парите си. Преспанки цъкаха, клатеха глави, като че ли не знаеха те всички що е нужда. Криеше се Ния, свенеше се от безсмислени съжаления и прашаше ту Неда, ту Костадиница да вземе някоя нова работа, да занесе каквото беше готово. Опита се да крие тя и от Лазара – щадеше неговата гордост. Сядаше да работи, щом той излезеше от къщи, а като седне нощем край ламбата и Лазар ще се загледа в ръцете ѝ, тя все намираще да каже:

– За Неда е... Да помогна малко на Раца... на Манда... на Нона.

Но като се разчу, че работи и как работи, започнаха жени да я търсят чак в къщи и вече нямаше как да се крие ни от тях, ни от мъжа си.

– Срамота ли е да се бориш за хлеба си, Лазе?

– Не е срамота. Но хлебът в къщата ми е моя грижа, пък ти... Сърцето ме боли, като те гледам. Аз ходя из чаршията като... С ръце в джебове.

– Хайде, хайде... Нема да бъде се така. Нема да останеш без работа.

Сега Ния беше по-весела, по-разговорлива, макар вечер очите ѝ да тежаха от умора. Радваше се на работата си – като започне нещо и сърцето ѝ трепти от нетърпение да го види по-скоро как расте и се оформява, как оживяват в ръцете ѝ шарките му, трепти сърцето ѝ, като свърши нещо, и тя чувствава сладката радост на сполуката. Така сред грижите, в умората духът ѝ се разведри, закрепна. Тя посрещаше приветливо жените, които ѝ донасяха работа, изпращаше ги весело, смееше се добродушно на тяхното нетърпение, на скъперничеството им или когато не знаеха що искат. Вечер споделяше всичко с Лазара, ставаше дори бърлива и не го оставяше, докато не се поразведри и неговото лице. Идваха за тях и по-весели минути.

Колкото и да бяха големи грижите му и огорчението му от людете, които не можеха да преминат някои граници на себелюбието, да надвият в себе си робското малодушие и дребнавост, да очистят душите си от нездравата чернилка и мрак на робския живот, Лазар се радваше на жена си както през първите години на техния общ живот. Бодрият ѝ дух озаряваше хубостта ѝ, сякаш я подновяваше, и той я обичаше с нова сила, с нова любовна радост. Когато се завърна от затвора, тя му изглеждаше като сянка на предишната Ния, но бързо придоби своята жива плът и здрава кръв, която пак заливаше страните ѝ, шията ѝ, алена и гореща. Само в очите ѝ продължаваше да тлее незагаснала скръб, неутолен копнеж и Ния често скриваше погледа си.

По едно време Лазар долови нова промяна в жена си. Беше след Божик, а това продължи през целия Голям Сечко и докъм средата на Малък Сечко. Не повехна, не се разтъжи отново, дори беше все тъй разговорлива, но като че ли се затвори в себе си, като да се ослушваше в себе си и по лицето ѝ дори падна едвам доловима, загадъчна сянка. Тя се криеше ловко, но и когато се смееше весело, очите ѝ като че ли бяха обърнати другаде с погледа си. Лазар всичко забелязваше, още по-ясно забеляза той, когато тая странна сянка по лицето ѝ започна бързо да изчезва, погледът ѝ се съсредоточаваше и пламтеше с нов блясък. Не

можеше да крие дълго тя от него своята радостна тайна. От преголям страх – да не би да се лъже, да не излъже и него, тя почака вече с неудържимо нетърпение да навлезе във втор свой месец и му призна, че е бременна.

Чу я Лазар и виждаше лицето ѝ – пламнало от сваян, от радост. Отиде той и се изправи пред иконата като баща си:

– Благодаря ти, господи... за тая милост велика в тия мои горчиви дни...

Не беше го виждала Ния такъв набожник и каго се обърна той на ново към нея, срещна хитро засмените ѝ очи:

– Ти що тъй... – започна тя

– Ами как иначе, Нийо! Аз това само на господата мога да го кажа най-напред, тая радост моя сега...

II

Ния имаше още от баща си един наниз от стари златни пари и два пръстена с едри скъпоценни камъни – купувал ги някога Аврам Немтур за майка ѝ. Колкото бяха хубави и скъпи, толкова и мили бяха на Ния тия накити – носила ги бе покойната ѝ майка. Колко пъти през последните години бяха изпадали в нужда те с Лазар, но тя не посегна към тях, за нея те не бяха злато и елмази, а по-скъпо нещо – мил и драг спомен от родната ѝ майка. Когато стана нужда да се търсят пари за освобождението на Лазара, тя помисли и реши за накитите, а после много се радваше, че не излязоха тогава от ръцете ѝ.

Щом се запролети, Ния забеляза, че Лазар ставаше все по-неспокоен, макар да криеше от нея тревогите си. През тая дълга и гладна зима белите косми на главата му станаха още повече, позавехна и лицето му, сега тя често го улавяше, че не я слуша, а стои унесен в мислите си, погледът му блуждае.

– Сега аз – рече той еднаж – трябва да си запретна ръкавите. Стига лежах цела зима, сичко живо тръгнало веке да работи.

– Що мислиш, Лазе... каква работа?

– Най-добре старата си работа да започна. Ама пари са нужни, малко поне, пусти да останат... И що да е, най-сетне – така ли ще живея аз!...

Нямаше що да мисли Ния и да премисля – Лазар трябваше да се залови за работа. Тя извади една сутрин накитите, както бяха в кутийките

си и вързани в една везана кърпа, и ги сложи пред него. Знаеше ги той, позна везаната кърпа, но не посегна да ги вземе. Аврам Немтур ги купувал: негови бяха те. Как ще ги вземе Лазар Глаушев, за да отваря дюкян! Да се преклони унижен позна пред сянката на стария чорбаджия... Ния като че ли усети що ставаше с него и рече:

– От мама ми са спомен... но сега ние трябва да мислим не само за себе си.

Да, те трябваше да мислят сега и за детето си. Още като видя Лазар наakitите, почувствува, че упорството му срещу умрелия не беше вече така силно. Може би защото бяха минали толкова години и ненавистта към стария чорбаджия, изгнил вече в гроба, не беше така силна, а може би и душевната сила на Лазара беше намалала. Като чу той сега Ния да споменава, макар и отдалеко за детето им – то беше вече въз всичките му мисли, – почувствува как изеднаж нещо се размекна в душата му, разпадна се, а това беше някогашната горда упоритост дори и срещу името на Немтур. Ами Немтур беше баща на Ния... да! В жилите на детето му ще тече и негова кръв... Как се променя човек! В гърдите на Лазара – и в мислите му също – остана да тежи нещо, остана нещо тъмно и забъркано, но той посегна и взе кърпата с наakitите. Задържа ги в ръцете си... Заради детето. Ами дългът му към старата Бенковица! И той мушна бързо наakitите във вътрешния джеб на дрехата си.

Занесе ги на Георги Баболев. Младият Баболев сега държеше в ръцете си цялата търговия на баща си, а баща му и брат му Сандо ходеха във всичко по него като негови помощници. Той посрещна Лазара в стъклената стаичка в магазина и разгледа с любопитство хубавите наакити.

– Кажы, бачо Лазаре.

– Нужни ми са пари. За работа. Ти направи сметка за тия неща и лихвата за една година. Виж колко ще ми дадеш и ще оставя тия неща у тебе за една година. Ако не ти върна парите за една година... наakitите остават твои.

Георги Баболев пак разгледа наakitите и с още по-голямо любопитство преброи златните пари по наниза, после прибра пръстените в кутийките им, върза ги заедно с наниза в кърпата, но в същото време правеше сметката си. Най-сетне рече:

– Мене, бачо Лазаре, тия неща сега не ми са нужни. Още не съм намил да се женя, макар да ми чукнаха веке дваисет и пет. Ех, за твой хатър, ще ти дам за них петдесет лири. И ще те чакам една година. Лихва аз от тебе нема да взема. Ама слушай сега и аз какво ще ти кажа, пък ти

помисли и реши кое ще бъде за тебе по-харно. Търговията ни от некое време не върви: осиромаша народът, не купува такива стоки, като нашите. Ама без хлеб никой не може да живей и натам съм хвърлил аз око. Аз и Таки Брашнаров. Решихме ние с него да посъживим работата си. Решихме да дигнем тука, в Преспа, голема парна мелница. Аз съм виждал такива в Австрия и оттам ще купим машините. С такава мелница, бачо Лазаре, ще съберем ние работата, кажи-речи, на сички воденици около Преспа. А може и другаде да изнасяме брашно, по други места наоколо. Който дойде да меле жито за хлеб, ще си смеле, който пък иска и направо брашно, ще си купи от нас. А ние ще събираме зърното от целата Преспанска кааза. Голема ще бъде мелницата ни, с петдесет аршина комин. Още това лето ще я дигнем. След Великден аз тръгвам за Виена. Ще купя машините и ще ги докарам. Какво ще кажеш ти, бачо Лазаре?..

– Големо нещо сте наумили.

– Големо. А ти що мислиш сега, старата ли работа?...

– Старата работа. Жито ще събирам, ще продавам. Друго аз и не знам.

– Затова и те питам. И слушай сега какво ще ти река аз от моя страна: знам те аз кой си и що си, опитен човек си в тая работа, но с тия петдесет лири, които ще ти дам, пък и още толкова да имаш, далеко нема да отидеш. Колко жито ще събереш и колко ще спечелиш от него... Ами ела ти да работиш с нас. За мене най-веке Да ми бъдеш опора в новата работа. Аз тая мааза нема да я затворя, а между нас да си остане, боя се от Таки Брашнаров, той си е малко нещо въртоверец. Ти ще бъдеш до мене като свой човек. Ще бъде добре с тебе и за целата ни работа.

– Не мога да влеза с вас, Георги, в такава голема работа. Немам аз толкова пари, нели виждаш. Ето – посочи той накитите, – това ми е сичко. А и не е само това.

– Не става дума за пари. Аз ще внеса пари и за тебе, пък ще делим... по сметка, разбира се. Да бех се сетил по-рано, можехме и сами да започнем. Пари имам.

– Не, не. С Таки Брашнаров не влизам в обща работа.

– Ама защо, бачо Лазаре! За твое добро...

– Не. С Таки Брашнаров никога. Ако ще и райски порти да отвори пред мене.

– Какво ще правиш ти сам и с толкова пари... Ние с него ще вземем сичко в ръцете си по цела Преспа.

– Ще отворя дюкяна и се ще изкарвам по нещо. Мене много и не ми

трябва.

– Ти помисли пак. Не бегай от късмета си.

– Ясно ми е сичко. Нема що да мисля. С жито работя отдавна. Ама за мене това... с Таки Брашнаров не е никакъв късмет. Човек не бива на сека цена...

– Ти знайш, бачо Лазаре, аз нема да седна да те уча, ама човек трябва со сметка да живеј и с ясен разум.

– Разумът ни, Ѓорче не е само за нашите сметки. В нашите сметки повеќе дяволът се меси и ни учи.

Младият човек прибра накитите в касата си, върна кърпата на Лазара и му наброи петдесет лири. Тъкмо толкова бе преценил и Лазар наниза и двата пръстена – младият търговец не се полакоми да го изнуди, но не се излъга ни с един грош повече.

Лазар нае един по-малък дюкян близу до житни пазар. Имаше той време сега – цяло лято, и сам се зае да стегне дюкяна си за житарница. Сглоби и скова хамбари край стените, направи си и миндерче. През цялото време, откакто влезе в тоя дюкян, все си мислеше за Андрея, с голяма тъга. Дори като постла миндерчето с една вехта черга и седна там, неволно се огледа, сякаш търсеше с очи другаря си. И друга тревога смущаваше мислите му, тревога и страх – поуплаши се той от съдружieto на Таки Брашнаров и Георги Баболев. Не ще бъде лесно да се бори с тях на един и същ мегдан, да изтръгва от ръцете им по нешто за себе си. Но и не беше преголям страхът му – ще се бори мъжки той с тях, почивка няма да знае. Все натам го отвещдаше мисълта му: „Преклоних се аз пред Аврама Немтур, но нема да се преклоня никога пред Таки Брашнаров.“

Нова сила гореше сега в него, нови крила имаше на рамената си: детето! Като мислеше за още нероденото дете, той пак мислеше само за Ния, но сега тя беше някак нова и като че ли имаше някакво двойно име в мислите му. Тя беше във всяка негова мисъл, ала вече не беше самичка – там до нея, с нея имаше и друг някакъв, неясен образ, друго някакво същество, непознато още, но също тъй мило.

В къщи присъствието на очакваното дете се чувствуваше по-определено. Стройното тяло на Ния още не беше се променило видимо, пък и тя все гледаше да облече някоя връхна дрешка, не беше се променило много и лицето ѝ, но погледът ѝ беше по-друг. И най-напред по погледа познаха някои жени, че е бременна, та се разчу из целия град. Омекна силният блясък на тъмните ѝ очи, погледът им стана по-дълбок през разширените зеници, превърна се в някакво постоянно сияние, топло и

милващо. Това беше поглед на две щастливи очи. Не беше това много ясно за Лазара, но когато го милваше тя с топлия блясък на очите си, той все мислеше за нероденото дете. То беше там, в нея, в утробата ѝ, а също и в тоя поглед. Тя прекара доста леко първите месеци на своята бременност, но все ѝ се случиха няколко пъти неприятни, болезнени смущения и Лазар си мислеше: „Ето, почва то да мъчи майка си...“ Целият им живот в къщи постепенно взе да се променя и да влиза в друг ред, да се приспособява пак към него – очакваното дете Ния изпитваше непреодолимо отвращение към някои яденета и такива яденета вече не се готвеха у тях. Това нямаше никакво значение за Лазара, той не беше лакомец, но го забеляза.

– Отдавна не сме яли леща, Нийо...

Тя отеднаж побледня, очите ѝ се разтвориха уплашени.

– Аха – досети се Лазар. – То не иска леща.

– Лошо ми стана само като я спомена.

– Немой, тогава, немой. И аз не искам.

– Искаш ли за утре спанак. Има пресен. И мене ми се прияло.

– Искам, искам. Щом то иска спанак, и аз. Ние с него се разбираме.

Ния продължаваше да взема чужда работа и нощем оставаше до покъсно, задържаше и Неда. Сега тя трябваше да приготвя едно-друго и за детето си – ризки, пеленки, чорапки, а времето не ѝ стигаше. Поизоставаше и всекидневната домашна работа. Като намереше някое незашито копче на ризата си, Лазар се оплакваше на жена си престорено:

– Аз веке не мога да се вредя от него. Кога се е случвало преди, да ми дадеш ти кошуля со скъсано копче...

– Ето, ето... – бързаше Ния с игла и конец в ръка.

– Ти немой... Аз с него се карам. То, нероденото, беше вече в къщи. То беше в сърцето му. Заедно с Ния. Лазар имаше големи грижи и се боеше за предстоящата си работа, но и не помисляше да се спре, да потърси друг някакъв изход. За работата си – тук, с житарството, се чувствуваше най-сигурен и тъкмо тревогите му, страхът му го правеха по-силен и нетърпелив, да мине по-скоро през тях.

Веднага след Великден Георги Баболев замина за Австрия. По същото време в една ливада край пътя за Железник, дете свършваха последните къщи на града, цяла една дружина аргати започнаха да копаят основите на мелницата. Таки Брашнаров отиваше там всяка сутрин, измерваше с въже по колко да изкопават аргатите, а вечер отиваше да проверява дали са изкопали премереното място. Той се караше всеки ден с тях:

– Като ти плащам по три гроша на ден, искам да знам и каква работа ще ми свършиш!

– А ти, чорбаджи, мериш с въжето за два дни наеднаж! Земи ти копачката да видиш как се копа.

Целия град следеше какво става там – за пръв път се правеше в Преспа „фабрика“ и такава голяма сграда. Край самата ливада течеше доста голяма вада и людете се подсмиваха:

– Ама каква е тая работа: уж воденица с огън, пък то пак водата да е наблизу. Де да видим какво ще излезе...

Започнаха цели кервани коли да пренасят и да разтоварват в ливадата печени тухли, тежки камъни, разположиха се там каменоделци и от тъмно до тъмно чукаха с длета и чукове, дялаха големи каменни блокове. Чак от Мариово превозваха с разтеглени коли борови трупи по един аршин дебели, прави като свещ, други коли превозваха пък от Железник дъбово и буково дърво. Разположи се там и цяла дружина дърводелци и бичкиджии, дялаха и бичеха греди, дъски. Тъкмо в разгара на тая подготвителна работа в Преспа пристигнаха двама италианци – инженер и негов помощник. Те и двамата бяха с бели, сламени капели – не бяха виждали преспанци такива капи и сякаш това ги слиса най-много.

– Брей, нема шега тука! Талянци. Пара играй тука брей, люде!

Италианците се настаниха в един от ханищата на атпазар. Сутрин отиваха на ливадата край града, разтваряха там големи хартии, размахваха линии, пергели и взеха те двамата командата за изкопите, за камъните, за гредите, та копачите, каменарите и дърводелците се чудеха как да разбират езика им. Когато след много викове и ръкомахания най-сетне се разбираха по някакъв начин, смееха се всички от сърце, и италианците и преспанците – радваха се, че са се разбрали. Това беше през първите няколко дни, докато инженерът и помощникът му влязоха в работата. Строежът всъщност още не беше започнал и те двамата имаха доста свободно време, та ходеха надолу край вадата, дето тя се разливаше по ниските места, ловяха там жаби. Пържеха и ядяха задните им крачка. Людете по Преспа се потърсваха от тоя им лов и взеха да им викат:

– Жабарите!

Шумни, весели люде бяха те и двамата.

Лазар Глаушев надаваше ухо накъм ливадата край града с глуха тревога в сърцето си, а още по-често поглеждаше и накъм полето – следеше как растяха тая година посевите. Случваше се да мине пред дюкяна му Таки Брашнаров. Не беше се променил Таки много през изминалите години, само две леки бръчки се бяха очертали от двете страни на

носа му, сякаш колкото да личи, че и той бе преминал билото на човешкия живот. Той поглеждаше надменно празния дюкян на Лазара, презрително приподигнал само едната си вежда. Седнал на миндерчето си, Лазар Глаушев срещаше спокойно дръзкия му поглед, макар да се разгуптяваше сърцето му при всяка такава среща. Не само от тревога пред тоя опасен човек, но в него се надигаше и борческа сила.

Като узна Султана Глаушева, че Ния е вече бременна, за пръв път се засмя кой знай от колко време, може би още отпреди смъртта на Катето. Дойдоха да ѝ кажат Манда и Нона, щерките и, накарани се бяха и двете заедно. Седна при тях и Раца Кочовица. Не можеха да се начудят, не можеха да се нарадват трите по-млади жени на смеха ѝ. Та колко пъти са я виждали да се смее и усмихва! Не беше само това, ами цялото ѝ лице се промени, да не го познае човек. Светлина го огрея отвътре, та се разхубави – старческо чисто и ясно лице.

– Мамо, мамо... – плесна с ръце Нона, която винаги си е била пошумна. – Ами засмей се така, майчице, що стоиш се смуртена; виж сега като да си друга и да му е драго на човек да те погледне!

Бързо угасна усмивката на старата жена, ала остана да догаря светлината по лицето ѝ, очите ѝ гледаха умилно. И както беше сега цяла разнежена, хаджи Серафимовата внука рече:

– Да се засмея ли велиш? Що си мислиш ти: не иска ли и моята душа смех и радост? Ама кога затрепери сърцето ти... Питаш ли ме, щерко, какъв живот съм живеяла? Какви мъки и нужди съм познала, и сиромашия, и смърт, и колко черни грижи и ядозе, докато ви изправя на нозе сичките, та и татко ви най-напред. Ето Лазе – за Катето тя не спомена – две недели го държах в ръцете си ни жив, ни умрел. Само това ли?... Харно е човек да се посмей, да се порадва, ама не може в тоя пусти човешки живот само со хахаха и хихихи. Не може. Мъчен е нашият човешки живот и с гърди трябва да вървиш срещу него. – И старата жена изеднаж току се сопна: – Ами защо не е дошла Ния да ми каже, че е трудна! Най-напред при мене требваше да дойде.

– Не е ходила тя никъде, майко – опита се Нона да защити по-младата си снаха. – Отидохме да я видим ние с Манда и ни каза. Ама то – не се съдържа Нона – целият град веке говори.

– Виждате ли... Целият град знай, само аз не знам.

Тоя ден тя не каза нищо повече. Чак привечер прати едно от Кочовите деца да ѝ повика Лазара. Той веднага дойде и Султана го въведе насаме в малката стая. И с това започна:

– Ами ти? Ти барем защо не дойде да ми кажеш! Майка ли съм аз?

Тя, Ния, си е чужда кучка, не иска да ме знай, ами ти къде си!

Гневеше се тя, но се виждаше колко беше развълнувана. И нито изслуша оправданията на Лазар.

– Ще ѝ кажеш – рече тя строго – още утре да дойде при мене. И се с мене ще се държи. Сега тя е на такъв ред... и пак не е като другите жени. За Раца тука аз и не мисля; носи ги и ги ражда като крава. С Ния е друго. Седемнайсет години минаха, откакто сте женени, броила съм ги ден след ден, сега тя пръв път... Требва да се пази десет пъти повеќе. Да не дига тежко, да не се подхлъзне, да не ѝ остане мерак по нещо за ядене и по каквото и да е, да не се уплаши. Тя не може сама; макар да не е веќе много млада, се е аджамия в тия работи. А ти си мъж. Тука требва да е тя, по-близу до мене. Може да съм ѝ казвала по някоя крива дума аз, ама... ето, майка съм, зло никога не съм мислила.

Колкото и да беше смела, Султана не се реши да изкаже докрай своята мисъл: Ния и Лазар да се приберат отново в къщата ѝ. Сама виждаше: кой ще я послуша? Нема да се върнат те вече никога в къщата ѝ. Но тя продължаваше да ги тегли към себе си, да ги държи по-близу до себе си. Лазар рече:

– Харно велиш, майко. Ния наистина, както е сега... ами ела ти да поживееш при нас! Знаеш ли колко ще ти се радваме!

Султана не беше изненадана от думите му, но отговори твърдо:

– Там аз нема да влеза никога.

– Не е разумно да се зарича човек, майко. И аз казвах едно време, нели знаеш, че нема да влеза в двора на Аврам Немтур, ама влезох.

– Аз пък нема да влеза.

– Не е само това, майко – продължи Лазар. – Ето сега отворих дюкян, кажи го, с негови пари...

– Вие мъжете уж сте по-твърди от нас, ама човек вас по-лесно може да ви прекърши.

– Не е така, майко. Животът се променя. Сичко се променя. Човек не бива сам да си слага букаи на ръцете. Вчера е било едно, днеска пък е друго. Аврам Немтур ми беше враг, ама сега той, бог да го прости, на пръст се е превърнал и прах, а ето щерка му дете ще ми роди. Нели виждаш как е сичко в човешкия живот.

Старата жена се поколеба; не беше тя никога глуха към умни думи. Най-сетне намери отговор:

– Може да е така с тебе. Ама ти се откърши от мене, избега с жена си от мене и аз сега нема да тичам по петите ти. – И обърна приказката си: – Кажи на Ния още утре да дойде при мене. Ето тука ще си седнем,

ще си затворим вратата. Каквото и да е, каквото и да е ставало между нас, аз съм ви майка и на двамата, и на нея, като си нема своя майка.

Ния отиде още на другата сутрин при старата. Затвори се сами в малката стая. Султана се загледа в нея, да я прониже с поглед, но веднага – види се, да не я уплаши – посегна и я погали по бузата с твърдата си суха длан.

– Благослови те и тебе Богородица, щерко...-продума с несигурен глас старата жена, откроените ѝ очи бързо се наляха с влага. Тя се изкашля сърдига и попита: – В кой месец си веке?

– В четвъртия.

– Така си мислех. Е, добре – добре си; да немаш никакъв страх. Излезли са ти вече знаци и щом те са в ред, сичко си е в ред. Затова ги праща бог за секо нешто.

– Добре ми е, майко. Само понекога...

– Е, то се знай. Затова се вели: трудна жена. Така сме благословени сички ние, така сме прокълнати. С труд и мъка да носиш рожбата си в утробата, с мъка да я родиш. Ама ти не бой се. Което е дадено от бога, не е страшно. Сега гледай само харно да се вардиш. Като не си родила толкова време, още повеке ще се вардиш...

Тя повтори сичките правила и целия ред, който трябва да спазва всяка бременна жена, за да износи благополучно плода си. Разказа и за себе си как бе носила всяко свое дете и току подитна пак към Ния строги очи:

– Ще се пазиш сега и от мъжа си. – Ния наведе поглед, лицето ѝ пламна, ситна роса покри челото ѝ. А Султана я гледаше упорито, трябваше да ѝ каже всичко докрай и дори не подбираше много думите си; в такива неща не се хитрува и извърта, всичко се казва ясно, за да не стават лоши грешки: – Мъжът си е мъж. Те са едно, ние сме друго. Те много не придирват, като им дойде. За нас сичко е рожбата, а мъжът е ненаситен. Ще го държиш настрана от себе си, по-далеко. Може да те повреди, а не е харно и за душата ти сега. Ти сега само за детето си ще мислиш, нему ще угаждаш сека, да лежи то спокойно в утробата ти, да расте. – Като каза всичко това, старата жена въздъхна с облекчение и веднага обърна приказката си в друга посока: – Работата си нема да изоставяш. Ще си гледаш работата, както секи ден. Нема да се излежаваш и да се отпусчаш, ами ще си шеташи по къщи и в двора ще поизлезеш. Не си болна! Гледай и залькът ти да е сладък, и сънят ти да е сладък, та и детето ти още в тебе да расте здраво и силно.

Султана бе приготвила още преди това едно вързопче, развърза го

сега пред Ния. Показаха се стари, чисто изпрани пелени и детски дрешки.

– Запазила съм по нещо от моите деца. Виж дали ще ти влезе нещо в работа. А тоя повой тука ще го вземеш. С него аз и Лазара съм повивала. Сега ти пък повий с него детето му. Да бъде и то като него. Нели се казва: в каквото повой майка ти те повивала...

Ния разгъна повоя и беше ѝ чудно, че с него е бил повиван Лазар. Това беше дълга, ситно тъкана лента от бяла вълна и цяла везана с алени трендафили, с извити клонки и зелени, назъбени листенца по тях. Вълната бе пожълтяла от времето, но везбата по нея личеше сякаш още по-ярко. Ния се усмихна:

– И бодлите се виждат по тревдафила, като остри нокти.

– С них трендафилът пази хубостта си... То и за човека прилега, като го помислиш.

Ния тръпна да си върви, излязоха да я изпратят чак до улицата и Султана, и Раца, и по-малките Рацини деца, които бяха в къщи.

– Ти идвай по-често, секи ден – рече Султана.

– Ами и ти, майко, ела у нас... – реши се да я покани на свой ред Ния.

Старата жена нищо не отговори. Омекнало бе много сърцето ѝ сега, но все оставаше една преграда между нея и по-младата снаха. Ния бе излязла от къщата ѝ, бе се отделила от нея и ето, дошла бе, но пак си отиваше, като чужда. Няма да се повлече подире ѝ Султана Глаушица.

По тия дни беше, изеднаж легна болна старата Бенковица. Какъв живот бе живяла и колко несрети бяха и се случили, и с мъж, и с деца, но тя все се държеше на нозе. Сега изеднаж падна в легло. Дойде да я полекува Султана, но се виждаше, че душата на болната беше вече в гърлото ѝ.

– Остави се, сестро... – рече тя и едвам диша. – Не съм аз за лекуване... И по-харно... да си ида и аз при моите... Прати, прати да ми повикат Лазара.

Лазар дойде и седна до леглото ѝ. Тя посегна за ръката му и едвам събра душа да му проговори:

– Ето, Лазе... не ме бива... Ех, стига ми мене... държа ме господ последна. Ти си ми на местото на Андрея... Мене веке душата ми излиза... Ех, аз съм ти казала веке, ама... ето: каквото ми е останало от Климета, от Андрея, имот, пари... за училището ги оставам. Дрехи, покъщнина... на сиромаси ще ги раздадете... за душите ни. В сандъка имам още некая пара, ти ще видиш... сичко, Лазе, за училището. Двата по-

нови килима... ще ги видите... за тебе и за Ния... да ме помните.

– Бъди спокойна, майчице. Сичко ще бъде, както ти искаш и нареждаш. Парите, които си дала за мене, двесте и петдесет лири, аз до пара ще ги дам за училището, по твоя воля. Сега аз немам пари, но със зъби и нокти ще се боря и нема да се посрамя.

– Знам, сине. Ти си като моя Климе... чист човек. Не се мъчи много, ще успееш, млад си още.

– Нема да се бавя много, майчице.

– Когато успееш, чедо... Това исках да ти кажа... поръка да ти оставя.

Една неделя по-късно старата Бвнковица тихо угасна. Още на другия ден след погребението ѝ Лазар рече на председателя на общината да събере всички общинари и училищни настоятели. Изправи се пред тях Лазар и това им каза:

– Вчера погребяхме баба Бенковица. Тука, в Преспа, по-старите люде знаят кой беше мъжът ѝ, Климент Бенков. Виждате ли новата ни църква – той стана причина да се съгради. Той цел изгоре от любов към род и народ, за името народно българского. Каквото беше бащата, също такъв беше и синът му Андрея Бенков по сърце и душа, макар да беше скромнен и сдържан човек. Вие сички го знайте, между нас беше, верен и предан другар до смърт. Сега ще чуете каква поръка ми остави баба Бенковица да ви предам, на вас и на целия ни народ, каква беше последната ѝ воля на смъртното ѝ легло. Целият ѝ имот: къща, две ниви, лозе, остават на преспанските училища. В сандъка ѝ, с нейно позволение, намерих осемдесет и една лира и сто и четиринайсет гроша дребни пари. За погребението ѝ се похарчи лира и половина. Целата останала сума е за училищата. Общината и училищното настоятелство ще имат грижата да се почита паметта ѝ, също паметта на покойните Климент, Андрея и Божана Бенкови, както е ред според нашия църковен закон. Покъщнината ѝ ще се раздаде на бедни люде. Но има и друго нещо, най-много за него искам да ме чуете. Преди некое време за мои важни нужди покойната Бенковица ми брой двесте и петдесет лири златни. Сега аз не съм во състояние да ги върна. А и тия пари са за училищата. На смъртното си легло тя ми даде позволение да ги върна, когато успея. Аз моля да се запише по книгите тоя мой дълг и да ми се даде време, докато го върна. То се знай, както му е ред, сичко това, което казах, ще се запише в протоколната книга на общината и аз ще го подпиша заедно с вас. Той седна и веднага се чуха наоколо гласове:

– Бог да я прости старицата... Щедър дар за училищата ни.

– Чувал съм аз от баща си за Климента Бенков... Ами Андрея! Живота си даде сам...

– Бравос на тебе, Лазаре, че сичко си запазил и изпълнил! За тия двесте и петдесет лири... Знайме ние къде беше ти. Не са загубени тия пари в ръцете ти, само жив да си и здрав.

Но се чу още един глас:

– Ами ние откъде ще знаем, че сичко е било, както го каза тука Лазар Глаушев? Аз нищо нема да кажа против него, ама да знаем некак по-точно.

Стана тихо в общинската стая. Всички чакаха да чуят какво ще отговори Лазар. Той пак се изправи:

– За сичко, що казах тука гласно пред вас, знаят само съпругата ми, моята майка и... бог. Знае го – повиши той едва-едва глас – и моята совьест.

Председателят, поп Димитрия Тошев, който седеше до него, подръпна го леко за ръката:

– Седни, седни, Лазаре. Не те ли знаем ние кой си и какъв си! – Той изгледа общинарите един по един и добави: – Е, що... Знай се: който скрие едно, може да скрие и сичко. А комуто сърце и совьест не дава – той нема да присвои ни една аспра, ни цел товар жълтици.

III

Общественият живот в Преспа излезе от общинската стая – не можеше да се задържи повече между четирите ѝ опушени стени. Съживи се отново читалището, а в чаршията се отвори ново кафене, в което се събираха по-будни преспанци „да бистрят политиката“.

В Преспа имаше нови люде и не бяха вече само общинарите и неколцина по-грамотни преспанци, които промишляваха за църква и училище, за напредък и благополучие. В Преспа имаше вече осем учители и три учителки, имаше мнозина местни люде от чаршията, които бяха свършили разни училища, четяха книги и вестници, а една дружина преспански младежи се учеха в Солунската гимназия и през ваканциите младите им гласове се чуваха из целия град.

Всяка вечер в читалището се събираха по-будни люде, та Лазар Глаушев поръча да купят чак от Солун с общински пари една голяма газена ламба и я окачиха на тавана да осветява цялата читалищна стая. Често пъти людете се застояваха до късно и винаги имаше що да се

говори и спори. Ще каже някой нещо по-важно, по-любопитно, нещо, което прочел или чул, или пък сам измислил, и ще почнат да се обаждат гласове от всички страни – всеки бърза да каже своето мнение, да оспори или да потвърди.

Прочете еднаж Лазар Глаушев в един цариградски вестник за някакво злодеяние в Енидже вардарско, остави вестника и въздъхна. Около голямата читалищна маса седяха седем-осем души и четяха вестници или книги, но тихата въздишка на Лазара привлече вниманието на неколцина от тях.

– Що има, бачо Лазаре? – попита Васил Брашнаров, или както се наричаше той сега, Марков.

Поклати глава мълчаливо Лазар и после рече:

– Нема да се умири веке тая наша земя македонска.

Прошумоляха вестници и книги, дигнаха погледи всички насядали там и чакаха Лазар да продължи приказката си. Така се отваряха винаги вечерите в читалището и най-често Лазар подхващаше разговорите. Сега той продължи:

– Прочетете тука... Некакъв си ениджевардарека бег искал да грабне за харема си мома от некакво село там. Селяните го били с тояги. Отива той после с цела тайфа и половината село изклал. Пишат го по вестниците без срам и страх. Та само това ли е? Не ходиха ли цела година разбойници по Железник? Колко пъти веке сме чували за убийства и секакви злодеяния? Ама това си мисля: преди, до войната, ние бехме само рая и за властта, и за секакви там агалари: гледаха само да ни държат в покорство и много не ни зачитаха. Сега е нещо по-друго, сега раята стана опасен враг. Турците ни бият, ама и се боят от нас. Пък и нашите: на удара с удар. Ето и сега: дошъл бегът в селото да граби момата, а селяните – с тоягите.

– То не е само от турците, бачо Лазаре – каза Васил Марков Брашнаров. – Турците се промениха, а раята се промени. Турците преди, както казваш, гледаха да ни държат в покорство и страх, а сега има борба. Раята не се дава, противи се, бори се. Раята виде как русите стигнаха до Цариград, виде, че от турската сила има още по-голема сила. Сега има българска държава. Като му причернее нему тук или турците го подгонят – там ще побегне. Намалява страхът у нашите люде.

– Намалява – кимна Лазар. – По-друг стана народът ни, по-гневен, по-смел. Ама ние пак сме в ръцете на турците. Русите дойдоха до Цариград и си отидоха. Горе има българска държава, ама между нея и нас стена се издига. Ние останахме сами срещу турците.

– Бачо Лазаре – обади се от другата му страна Илия Роглев, син на стария Пере Роглев. – Така е сега, ама тия нашите отвъд стената, както велиш, се нема да ни забравят, като са те сега свободни. Нели сме един народ...

– Един народ, то се знай – отвърна Лазар. – Ама ето сега между нас стена се издига. Разделиха ни и кой знай докога ще бъде това и докъде ще стигне.

– Докато бутнем стената... – засмя се Роглев.

– Не се бутат лесно тия стени, младо. С каква сила се дигна Русия и би здраво агите, ама нели видехме що стана. Англия, Германия, Австрия... целият свет се дигна на нозе.

– Ами Русия може пак да дойде тука – рече Кирил Глаушев, племенникът на Лазар Глаушев.

– И това не става лесно – отвърна чичо му и продължи: – Това искам да река аз: останахме ние пак в пъклото и нема да се усмири веке нашата земя. Русия дойде до Цариград: възкресе стара България след пет века, а ние тука рано или късно ще се уловим с агите гуша за гуша. Не може веке да се върнем назад, щом видехме и повервахме еднаж, че можем да бъдем свободни.

– Нема да се връщаме – повтори след него Васил Марков. След нападението на конака Васил Марков Брашнаров се скри за някое време, скри също опълченската си униформа и оръжието си. Другите опълченци – Наум Овчаров и Тръпко Велев – забягнаха по тайни пътища в свободното вече българско княжество. Васил Марков излезе като мирен гражданин и каза, че се върнал от учение. Той представи в общината свидетелство, че бе завършил шести клас в една от киевските гимназии, и бе назначен за учител в класното училище.

В читалището се събираха повече млади люде като него. Илия Роглев беше двайсет и няколко годишен, търговец, непримирим съперник на Георги Баболев и като се стремеше да го настигне във всичко и да го надмине, обличаше се като него, кроеше планове за голяма търговия, идваше в читалището да чете книги и вестници, да се среща с най-будните продавачи. Георги Баболев бе заминал пак за Виена, а Илия Роглев се тъкмеше да отиде поне до София, но все още беше във властта на баща си, който стискаше здраво кесията си, пък и не беше богат колкото Баболевци. Племенникът на Лазар Глаушев – вторият Кочов син Кирил – беше от две години ученик в Солунската гимназия и бе се върнал през лятото в Преспа. Той не се отделяше от чичо си, седеше по цял ден в празния му дюкян и вечер тръгваха заедно за читалището. Баща му,

Кочо, се оплакваше на жена си:

– Се при Лазара. Не стъпва в нашия дюкян. Може да седне да почука с нас, да помогне. Малко ли харча за него в Солун?

Раца Кочовица се радваше, че синът ѝ бягаше от казанджийницата на баща си, и се опитваше да го защити:

– Ами що... Те с Лазара са учени. Разбират си приказката. Кирил нема да стане казанджия, като е отишъл чак в Солун да учи наука.

В това беше скритата гордост и на Кочо. Той винаги бе ублажавал брат си, че е по-щастлив от него, въпреки тревожния живот на Лазара. Затова той изпрати чак в Солун Кирила, който се учеше по-добре от другите му деца – да стане и той учен човек, за да живее по-щастливо. Кирил отиде в Солун, след като бе чукал бакър в дюкяна на баща си и дядо си няколко години, и под носа му се чернееха мустачки. Чу се тогава, че в Солун се отваря най-голямото българско училище...

Към средата на лятото в Преспа се върна Георги Баболев. Върна се през Солун; пътувал бе с кораб от Фиуме. Две недели след като се върна той в Преспа, от Градско, през Прилеп и Битоля, пристигна цял керван коли, претоварени с разни сандъци и жезла, а една от тях беше нарочно правена и в нея бяха впрегнати шестнайсет чифта биволи. Докарал бе младият Баболев по море от Австрия до Солун, а после с железницата до Градско машините за мелницата и други някои стоки. От Градско до Преспа машините и стоките – с тях и парният котел за мелницата – бяха прекарани с коли. До Преспа колите бяха пътували десет дни – голямата кола се бе чупила много пъти под огромната тежест на котела и бяха умрели три от впрегнатите в нея биволи. Завиха тия коли право към ливадата, дето се строеше мелницата, разтовариха там цели грамади жезла – колела, винтове, лостове, и много народ отиде да гледа, най-вече големия котел:

– Бре, майката... цела къща от жезло! Какъв ти котел!...

Спряха се коли и пред магазина на Баболевци. Разтовариха двайсетина големи сандъци. Струпа се и тук много свят да гледа. Калфите на Баболевци, а между тях и Миро Баболев – да командува – отваряха сандъците един по един и вадеха оттам всякакви съдове, но не от бакър, а от гледжосана ламарина. Веднага се разчу из цялата чаршия за това ново чудо и за малко време пред магазина на Баболевци се събраха мнозина от бакърджиите и калайджиите. Сам Миро излезе да им покаже новите съдове: тенджери, сахани, вагани, та и джезвета за кафе. Няколко от тях минаваха от ръка на ръка, а в същото време Миро Баболев хвалеше новата си стока:

– Бакър не хваща и калай не иска! Виж какво е гладко, като сърца. Модро, зелено, шарено, каквото искаш. По-големо, по-малко. Леко, здраво и по-евтино!

И виж какво е хубаво, чисто. Машина го брави, брате, машина го прави.

Мълчаливо разглеждаха бакърджиите и калайджиите новите съдове, но много ръце трепереха, много лица: побледняха. Най-сетне викна един от тях и каза, което всички мислеха сега, но не се решаваха да го кажат:

– Ами вие бре, Баболевци, без хлеб ще ни оставите!

Избухнаха сърдити или плачливи гласове от всички страни:

– Залъка ни вземате! От глад ще измрем! Децата ни ще погубите! И без това работата ни отслабна, сега и вие... ръцете ще ни отрежете!

Макар да беше застарял вече Миро Баболев, цялата му коса беше побеляла, пак си бе останал лекомислен човек и това каза на уплашени-те люде от казанджийската чаршия:

– Без хлеб ще останете... За вашия хлеб ли ще седна да мисля аз!

Голяма врява и викот се дигна пред магазина на Баболевци, та Миро избяга и се скри чак в стъклената си стая.

Откраднал бе някой от бакърджиите едно малко ваганче, като чаша, от новата стока на Баболевци – да не им върви с нея. Тръгна ваганчето от дюкян на дюкян, разглеждаха го, въртяха го в ръцете си и тия, които бяха виждали вече новата стока, и тия, които не бяха я виждали. Дойде ред, взе го в ръцете си и Стоян Глаушев, въртя го дълго между изкривените си пръсти с позеленели нокти от бакъра. Усмихна се:

– Хубаво, дяволското... Виж ти как са го докарали! Ами не можем ли и ние да направим такова нещо?!

– Машина го прави него, дедо Стояне – рече някой от събралите се там съседи.

– Машина... – дигна белите си вежди Стоян Глаушев.

– Машина! – дръпна го от ръцете му Кочо, цял пламнал от ярост, и с все сила го удари о земята: – Дяволът го прави него!

Гледжосаното ваганче подскочи и се търкулна по утъпкания пръстен под. Сега се спуснаха всички там, да видят що бе станало с него. Дигнаха го няколко ръце. Глечта бе се олющила на няколко места и се виждаше под нея черната ламарина, Зачуха се развеселени гласове:

– Ето какво е... Виде му се силата! Колко време ще изтрай на огън такова нещо!

Някой рече унило:

– Не се радвайте толкова... Взе ни хлеба тая паничка. Хитро са я направили швабите...

В читалището идваше понякога и Георги Баболев. С Васила Марков те винаги се хващаха в спор и людете се трупаха около тях да ги слушат. Влезе Георги Баболев в читалището и сега, няколко дни след като се върна от Виена. Чакаха го там да разкаже какво бе чул и видял по Европа. Беше неделен ден след отпуск църква и както винаги в празник, читалището беше пълно с люде. Георги Баболев отиде и седна при Лазара Глаушев, а там беше и Васил Марков. Спорът между двамата млади мъже веднага започна. Подхвана го най-напред Васил Марков – той като че ли тъкмо за това бе чакал Баболева.

– Е, какво – започна Марков и се зачерви от едвам съдържан гняв – Басми, тантели, разни там джунджурии, а сега и съдове...

– Да – отговори едва-едва усмихнат Баболев. – Взех малко, да опитам. Ако вървят, ще доставя по-веке. Вервам, че ще вървят. Хубави са и евтини.

– А какво ще прави цела чаршия бакърджии?

– Това не е моя грижа.

– И ти като баща си отговаряш. Така рекъл той: „За вашия хлеб нема да мисля.“

– Василе... Ти си учител. От търговия не разбираш. Където да намеря аз каквато и да е стока, която ще ми даде печалби, веднага ще я доставя. Иначе ще бъда лош търговец.

– От търговия аз не разбирам, но кажи ми по съвест: какво ще стане сега с казанджиите в Преспа? Тридесет и няколко дюкяна. Майстори, калфи, чираци. Може да има до двеста души.

– Повеке са... – чуха се гласове. – Ами калайджиите?

– Е, харно – кимна присвил мъдро вежди Георги Баболев. – Двеста или триста души. От новите съдове пък целият град ще се ползува.

– Така е. Нема да откажа. Но – плесна с ръка Марков върху масата – в целата тая работа има нещо нечисто, има една несправедливост: ти ще печелиш от тия съдове и двама-трима като тебе, а триста души ще останат без работа, без хлеб.

– Кой е виновен за това?

– Най-напред ти!

– Но, Василе... ти сам призна. От новите съдове ще има полза целият град.

Васил Марков млъкна и още повече се изчерви, тъмните му очи плувнаха във влага; той дишаше тежко, в напрежение да намери

отговор. Чувствувахте, че истината беше в неговото възмущение срещу търговеца и въпреки ползата от търговията му, но не можеше да я посочи, да я изясни с думи. Чакаха отговора му и другите наоколо, а Георги Баболев се облегна на стола си, улови деликатно с два пръста някакъв косъм по дрехата си, пусна го на пода. Сложил сплетени ръце върху масата, Лазар Глаушев продума:

– В нашия човешки живот има и некакви забъркани, неясни работи, ние не можем да ги разясним. Ама и мене ми се чини, че е по-справедливо да мислим за тия триста души казанджии – не защото и моят баща и брат ми са казанджии, а защото тия триста души сега ще страдат за един залък хляб, а градът може да вари чорба и в бакърените си съдове. И аз не мога да го кажа по-ясно, ама така ми се чини.

Георги Баболев се обърна към него:

– Бачо Лазаре... Забъркани работи велиш... Нема тук нищо забъркано. Сичко е ясно. Никой нема право да спира човешкия прогрес. Новите съдове са по-хубави и по-евтини. За обща полза ще бъдат. Къде са бакърените, къде са тия, новите! Е, триста души бакърджии ще гладуват, щом не може иначе.

– Прогрес значи напредък – подзе отново Васил Марков. – Но истинският прогрес, истинският напредък не значи убийство. С тия твои хубави съдове ти, Баболев, подхвърляш на страдание и гладна смърт триста невинни човешки създания, и тях, и семействата им. Това не е прогрес! Прогресът трябва да бъде в обща полза, за общо добро.

– Чудни думи говориш! В Европа не те питат, никого не питат, щом може да се направи нещо по-хубаво, по-евтино. Цела Европа си служи с такива съдове, а ние тука, в Преспа, за бакъра ще държим!

– Не мога да ти обясня – въздъхна Васил Марков, – но умът ми се бунтува, целата ми душа... аз не мога така лесно да приема да измрат триста човеци. Аз не съм, не съм против хубавото и полезното... ето и против тия нови съдове, може би са наистина по-хубави, но сърцето ме боли за тия честни люде, които стават жертва. Не ме ли разбирате? Аз искам хубавото да е хубаво за сички човеци. Това е по-важното, което искам да кажа... да оставим най-сетне тия съдове. И после, Баболев... ти защо сичко обясняваш се с тая Европа, като че ли се криеш зад нея.

– Ами както ти правиш с твоята Русия – приподигна рамена Баболев.

– Аз не съм против Европа, както ти си против Русия. И после, твоята Европа не е истинската Европа, доколкото съм чувал и съм чел за нея. Твоята Европа е търговска Европа. Европа на Бисмарка и на

Дизраели. Има и друга, за която ти никога не си и споменал. Така знам аз.

– От Европа иде сичкият прогрес.

– Да. Това е верно. Наука и секакви знания, изкуства. Но има и друга Европа, която остави Македония под робство.

– А Русия? Тя мина Дунава през седемдесет и седма не за нас, а за Цариград, за морето.

Пламналото лице на Васил Марков изеднаж побледня, отля се от него всичката му кръв. Той не повиши глас, дори гласът му стана потих, но в така стихналия му глас се чувствуваше още по-ясно голямото му вълнение и всичката сила, която напираше в него.

– Аз не знам – рече той, – не знам каква е била руската политика...

– Виде ли... – усмихна се тържествуващ Георги Баболев. Васил Марков втренчи за миг в него учуден поглед и продължи:

– каква е била политиката на царя, на министрите му, и това е друга Русия, но руският народ тръгна да воюва, за да освободи българският народ от вековно робство. Двеста хиляди руси паднаха по бойните полета. Аз бех там и зная. Ти говориш за прогрес – да! А руският народ се бори за правда, търси правдата...

Върху устните на Георги Баболев бе застинала високомерна, пренебрежителна усмивка. Васил Марков забеляза тая усмивка и млъкна. Към него бяха Обърнати много погледи, но той махна с ръка и вече не продума. Мълчаха и всички наоколо, притиснали се, обградили широка-та маса. Тогава заговори пак Лазар Глаушев:

– Не съм ходил като вас... едва тука, около Преспа и до Солун. Не съм и учен, живеял съм тука, и аз както сички преспанци, като целия наш народ, в тъмно, тревожно време и такъв е бил винаги нашият живот, тежък и претежък, без правда. Ето и сега, през седемдесет и осма в Берлин, за нас пак не се намери правда. По това знам и ще знам аз и Европа, и Русия. А нашият народ, сички ние така ще живеим и занаяред: правда ще търсим, за правда ще се борим...

Той млъкна, без да погледне никого, в широката читалищна стая стана още по-тихо. После всички наоколо заговориха изеднаж, завикаха, дигна се шумна врява. И всички се струпаха около Лазара Глаушев, подръпваха го някои дори за дрехата, искаха той да ги чуе, пред него да се изкажат. А повтаряха, всеки по своему, неговите думи.

IV

Вършитбата закъсна и тая година докъм Голяма Богородица. Пак поради десетъка – нямаше кой да го откупи и хюкюматът не даваше позволение да се вършее. Намериха се най-сетне закупвачи и вършитбата почна.

Лазар Глаушев се готвеше да тръгне по селата за жито с четиридесет лири в пазвата си. Нищо не бяха тия пари за такава работа, но повече не можеше да намери. Имаше той много приятели между селяните, там бяха и бащините му роднини, надяваше се да вземе стока и на почек. Друга беше сега по-голямата му грижа: както очакваше Ния, тъкмо след Голяма Богородица трябваше да роди. Как ще я остави сама в такъв час?

Последните няколко месеца бяха много трудни за нея. Една сутрин, току-що станала от леглото, стори и се, че нещо се бе променило в нея, дълбоко в утробата и. Тя не можеше да каже нищо определено, не чувствуваше никакви болки и повече с душата си усещаше, че бе станала някаква промяна. Лазар забеляза уплахата по лицето и, но Ния разсея тревогата му:

– Нели знайш как сме ние жените, щом сме на такъв ред... Нищо не ми е.

Не се оплака тя никому, не знаеше от какво да се оплаче. Седмия месец прекара в голяма тревога – боеше се да не роди предивременно. А после това й чувство за някаква промяна в нея стана по-определено: започна да я мъчи една все по-голяма тежест в кръста и ниско в корема. Сега тя се уплаши много, но не за себе си, а за детето. Както винаги, както във всяко нещо, откакто беше бременна; дори и когато посегнеше да изпие глътка вода – и то беше за него. Уплаши се тя сега за него и се реши да се оплаче на свекърва си. Сепна се и Султана, но и тя скри уплахата си. Помисли, помисли и рече:

– Така е винаги в последния месец. Тежи надолу... приближава му време да се отдели от тебе.

Тревогата от тая нова мъка остана в Ния. Нали тя все пак не беше както всички други жени – раждаше след толкова много време от женитбата си и близу на четиридесет години... Но тя през цялото време и, струваше й се, през целия си живот бе набирала смелост в сърцето си тъкмо за той час, който трябваше вече да дойде и нямаше да я отmine. И си мислеше: „Да го родя здраво и живо, пък с мене да става каквото

ше... ако ще и както с майка ми... шом така трябва да бъде...”

Дойде време и Лазар да тръгва по селата.

– Но... ти веке чакаш секи ден...

– Да...

– Ами да остана, ако е нужно.

– Не, Лазе. Ти върви по работата си. Откога още чакаш да тръгнеш за жито. – Тя се усмихна свенливо: – Мъжете не са нужни в такова време за нас. Имам си аз бабичка. Върви, върви...

Преди да тръгне, той помисли да се отбие при майка си, да я помоли да не оставя Ния сама. Но махна с ръка и се надигна в него гняв спрямо майка му: „Нема да прекрачи тя прага на моята къща, клетва е дала!...” Само на Неда каза:

– Отваряйте си очите, Недо, като сте тука сами! Мома беше Неда, не се реши той да й рече нещо повече. Каза и на Костадиница, вече на тръгване:

– Траяно... нели знайш Ния... Сама остава.

– Немай страх, бачо Лазаре.

Но той тръгна с натежало сърце от страх и тревога. Как се случи тъкмо сега да остави Ния сама! А не можеше да не тръгне, трябваше да се бори за хляба си.

Като остана Ния сама с Неда, пак почувствува страх, но бързо й мина: това беше навика й да търси за всяко нещо опора в мъжа си и още повече сега. Но с какво можеше да и помогне Лазар наистина и дори й стана по-леко, че той няма да бъде в къщи, да се тревожи и мъчи заедно с нея.

Първата болка я прониза вечерта на Симеон Стълпник, тъкмо се бе стъмнило. Тя се спря сред стаята а сякаш се послуша в себе си. И шом дойде болката за втори, за трети път, Ния каза на Неда:

– Е, хайде... идете с Костадиница да кажете на бабата да дойде веке. Ама никому другиму ни дума, нели знайш!...

Неда я гледаше с опулени очи, като че ли очакваше ей сега да стане някакво невероятно чудо с Ния, и машинално отвърна:

– Никому... никому ни дума, знам.

Така беше открай време – да не се разгласява, когато ражда жена, а Ния и сама не искаше да се разчуе из града, че ще ражда.

Мина доста време, докато се върнаха Костадиница и Неда с бабата. Ния беше сама в къщи. Все същата болка се повтори още няколко пъти на определено време, но може би само с една минута по-скоро и все по-силна при всеки пристъп. Като че ли оживя нещо в тялото на Ния – на

детето ѝ, което беше отдавна живо в нея, а тая болка и родилката я усещаше как се приближава, как преминава през кръста ѝ, извиваше се, пропълзяваше все по-продължително, по-мъчително. Или това беше някаква невидима ръка, която се замахваше отдалеко и забиваше в кръста ѝ остър, нагорещен шиш, завъртваше го все по-бавно и все по-бавно го изтегляше през цялото ѝ тяло. Ния влизаше от стая в стая, не се застояваше, за да не я принуди болката да легне, само час по час ще се подпре с ръка на стената, ще избърше потта от лицето си с една голяма, мека кърпа. Прегледа отново всичко, наведе се да пооправи без нужда и леглото си долу, върху дебелия дюшек на пода. Всяко нещо беше на мястото си. В готварницата огънят гореше добре и съдът с гореща вода вече шумеше: в спалнята беше и малкото коритце, измито с гореща вода и мек, критски сапун, там, близу до леглото, бяха и пелените – блестяха от чистота на ламбата. Нямаше го още него – мъничкото, но идеше вече и то... И откъде идеше още сега тая радост, по-силна и от оживялата болка! Идеше закъснялото гостенче, желано и чакано от много години... Най-напред се втурна Неда, задъхана, после влезе бабата, а Костадиница бе останала по-назад, да заключи портата. Скоро влезе и тя. Като видя Ния, че бабата започва да пипа едно и друго с немити ръце, както беше дошла отвън, каза на Неда:

– Заведи бабичката да си умие в мутвака ръцете, че тя не знай къде, и нели така трябва.

Сети се бабата и отиде да си умие ръцете. Ния все още беше на крак и току бършеше лицето си с кърпата. Костадиница нищо не забелязваше – нали селянките все така раждат, до последния миг на крак и колко пъти по нивите! Ала щом се върна бабата от готварницата и погледна Ния, веднага се развика:

– Ха легай, легай! Не бива да стоиш повече на нозе...

Не искаше Ния да се предаде още – нали за детето било по-добре, по-лесно ще дойде, ако стои права повечко време, но най-сетне легна. И започна една безкрайна, мъчителна нощ.

Бабата прогони и Неда, и Костадиница.

– Хайде, излезте вие, не е харно да се сбирате много люде тука. Ако стане нужда, ще ви повикам. Ния би желала да излезе и тя – бабата. По-лесно би се борила сама, а болките ставаха още по-чести и по-мъчителни. Остри железни куки се забождаха дълбоко в тялото на родилката. Разтрепераното ѝ сърце напираше в гърлото ѝ, сякаш да изхвъркне, и вече примираше с остра болка, но изеднаж, когато Ния мислеше, че душата ѝ ще излезе в следващия миг, че вече излиза, болката спираше,

отдръпваше се някъде за известно време. Докато си поемеше дъх няколко пъти, докато избърше потта, рукнала обилно по лицето ѝ, по гърдите. После пак същите железни куки през кръста и, през корема и още по-дълбоко, още по-болезнено и тая мъчителна пауза нямаше край. През едно от късите затишия между два пристъпа на болките, Ния рече с отпаднал глас: – Забравила съм да запаля кандилото.

– А... Ще го запалим, ще го запалим. Не бой се. Богородица няма да ти се сърди.

– Бех го приготвила, а забравих да го запаля. Бабата отиде да извика Костадиница да запали кандилото пред иконостаса в ъгъла, а по лицето на Ния пак бликна пот от нови болки. Щом запали кандилото с разтреперани ръце, Костадиница попита тихо, уплашена и дори се страхуваше да погледне родилката:

– Още ли няма нищо?...

– Излизай, излизай! – махна ѝ с ръка бабичката. И току викна след нея:

– Що се кокориш така! Ти не си ли раждала мори? Излизай!...

Бабата също бе започнала да се плаши. Тя все поглеждаше родилката, опипваше корема ѝ. Минало бе доста време, а още нямаше признаци за скорошно раждане. Нямаше да бъде лесно. И тя едва сега се сети:

– Ами ти, невесто, защо не викаш? Викай! Силно викай, не се срамувай. По-лесно ще ти бъде.

Ния ѝ кимна с очи.

Защо да вика, щом не се отваряше гърлото ѝ за вик и писък? Само да я чуват съседите или ако мине някой вън по улицата. Ами нали всичко това трябва да се претърпи и защо ще викаш, защо ще бягаш от болката! Нека боли, нека боли! Само да изтрае сърцето ѝ...

Мина полунощ. Започваше втората половина на нощта. Бабата се помири с мисълта, че раждането ще бъде трудно, продължително; излезе вън и поиска да ѝ сварят кафе. В готварницата Неда плачеше с обилни сълзи.

– Що мори! Да не би ти да раждаш... Ха виж кафето!

– И на кака Ния ли... кафе? – изхлипа Неда.

– Ехе! – млясна бабата с хлътналите си устни: – На нея сега нищо не ѝ се ще. Да ѝ е – сто пъти да умре от мъка. Такава е нашата женска проклетия.

– Аз толкова деца съм родила – присви рамена Костадиница, – ама такава нещо, толкова мъка не съм имала.

– Е, тъй... Едни по-лесно, други по-мъчно. Тая, като не е раждала

толкова години... Може да има и грехове да плаща...

– Грехове тя нема – сопна се Костадиница. – Да знайш само каква невеста е!...

– Е – проточи лице бабата. – Чужди грехове може да плаща, не свои. Иначе, ще речеш, защо да се мъчи толкова човек...

Ния лежеше отгатык и беше й по-добре сама. Но бабата скоро се върна. Повъртя се около родилката и отиде, присви нозе върху ямболията насреща, опря се с гръб на стената. Ния видя как се бореше старата жена с дрямката си, скоро дочу и досадно пуфкане на сбръчканите й пресъхнали устни – дълбоко спеше тя върху меката ямболия. Нека спи. И Ния като че ли я забрави.

Колко време бе минало? Наближаваше ли да се раздени? Дали така се бе мъчила и нейната майка с нея? Ния бе я жалила през целия си живот, но сега още повече я жалеше – познала бе и тя сега нейната мъка. Ще умре ли и тя като майка си? Де е сега Лазар? Той нищо не знае. Мъчи се там някъде, мисли за нея, но по-добре, че не е тук. Не би заспал той тая нощ... Ния посрещаше храбро, мълчаливо задушаващите я вълни на болката, те минаваха през нея една след друга, отминаваха и пак се връщаха. Кой знай колко време бе минало, колко безкрайни часове и най-сетне прозорците на стаята започнаха да светлеят през шарените завеси.

Бабата се събуди и попита дрезгаво:

– Още ли нема нищо?

Подпря присвити ръце на пода и се изправи.

– Нема нищо, бабо... – рече Ния.

Гласът ѝ бе отпаднал, изгънял, тя сама не можеше да го познае. Бабата я погледна с кръгли, тревожни очи.

– Ама ти... Не се предавай.

Ния не ѝ отговори. Портата въвн се отвори и пак се затвори. По улицата нагоре се чува бързи стъпки. Някой тичаше нататък – Ния чуваше стъпките му, докато заглъхнаха.

Неда и Костадиница не мигнаха цяла нощ. Цяла нощ шепотиха в готварницата. Млъкнат за някое време и пак започнат.

– Ти не плачи, Недо. Раждането с мъка иде. Така е со сички жени.

– Жално ми е... Мъ-мъчи се цела нощ...

– И мене ми е жално. Много стана, брей! Откога е почнало. Сипи пак вода в котела. Пак извря. Виж и огъня.

Седят една срещу друга и се ослушват накъм стаята на родилката. Тихо е из цялата къща, из целия град. Пазвантинът мина, като

почукваше отдалеко с тоягата си, отмина и пак всичко утихна.

– Пък не вика мори, Недо! Твърдо сърце. Аз да съм, целата махала ще разбудя. Не се трай на такова нещо.

Неда подсмърча и нищо не отговаря. Струва й се, че сърцето й се е свилю колкото един орех.

– Знайш ли как е! – продължава да шушука Костадиница. – Като куче хапе, с ей такива зъби. Къса, червата ти мъкне едно по едно.

Неда пак се разплаква.

Така цяла нощ. И щом се развидели, Траяна Костадиница рече:

– А иди ти, кажи на свекърва й.

– Не, как ще ида! – сепна се Неда. – Вуйна Султана нема да дойде тука. И кака Ния нищо не ми е казвала.

– Ама виж... цела нощ мина. Още нищо нема. Ти знайш ли... сичко може да се случи...

– Не говори така...

– Да не говоря, ама... Те пак са си свои. Ето, нема го бачо ти Лазара.

– Иди да я попиташ... иди попитай кака Ния.

– Какво ще я питаме сега? Малко ли й е на нея... Може и баба Султана да се сърди, че не сме й казали. Ти върви й кажи, пък тя, ако не иска, да не идва. Върви, върви!

И сама преплашена, Неда изтича да съобщи на старата Глаушица. Тъкмо пред Глаушевата порта девойката среща дядо Стояна, Кочо и по-големия Кочов син – тръгнали бяха те тримата за чаршията.

– Що си се затичала, Недо? – попита Кочо.

– Кака Ния... цела нощ... – заекна Неда. Мустаките на дядо Стоян потрепнаха в усмивка, той пръв се досети:

– Що, ражда ли веке? – После присви побелелите си вежди: – Ама ти защо плачеш?!

– Мъчи се много... и още нищо...

– Ай, господи... – прекръсти се старият човек. – Тичай бързо при вуйна ти Султана! Ай, господи, помагай, господи... Да беше барем Лазе тука...

Тримата мъже отминаха. Неда се втурна в двора. А Султана като че ли бе чакала до вратата – още щом се показа Неда в двора, излезе да я посрещне:

– Що има, Недо? Ти що така! Думай де!

Неда едвам събра душата си, за да отговори, от страх, от жал за Ния, от умора, докато бе тичала дотук:

– Цела нощ се мъчи... И още нищо.

И девойката пак изкриви лице на плач. Султана я погледа, погледа и само това рече:

– Ами защо не дойдохте да ми кажете? Още снощи мори! Ха се връщай... може да има нужда от тебе там...

Тя влезе в къщи, уми се, облече си по-чисти дрехи и забърза към къщата на сина си. За клетвата си да не стъпва в тая къща и не помисли. Само когато влезе вече вътре и Костадиница и Неда излязоха да я посрещнат, мярна се бързо през ума ѝ мисъл за прага на тая къща, но мина и замина. Други мисли бяха завладели ума ѝ сега. Тя бързо попита:

– Къде е... заведете ме!

Старата жена сви нозе на пода до леглото, нахвърли се върху снаха си и започна да я милва с такава нежност, да ѝ говори такива думи, че Ния забрави за няколко мига мъката си и я гледаше учудена. А после заплака и току се сгуши в малките, изпръхнали длани на свекърва си.

– Милата ми щерка... – продължаваше Султана. – Да не знам аз, че ми се мъчиш цела нощ... Нели съм ти майчицка аз тебе сега... вема да те оставя да ми се мъчиш толкова. Не бой се чедо, сичко ще мине...

Ния премаля в нов пристъп на родилните мъки, но чувствуваше ръката си в двете силни, Цилави ръце на свекървата. И докато потъваше без дъх в страшните мрачини на болката, – не угасна в нея Съзнанието, че тия две ръце я държаха здраво, нямаше да я изпуснат. После, като се разтвори пак светлина пред очите ѝ, тя пак чу гласа на Султана – пълен със сила, топлина и нежност:

– Ти само не бой ми се, чедо. Много боли, нели знам, щерко, ама от тия болки не се умира. Ще мине, ще го забравиш... Ама ти, старо – сопна се тя на бабата, – защо си ми го оставила девойчето да се мъчи цела нощ! Хайде де! Помагай... – И пак се обърна към Ния. – Е, скоро ще мине, скоро веке... Бабата стоеше настрана с отпуснати ръце – що можеше да стори тя сега, щом Глаушица беше тука, такава твърда и люта жена, нали я знаеше целият град, силна и безстрашна. И пак от страх пред Глаушица, да не би да помисли тя, че бабата не я бива в работата ѝ, пораздвижи се, мина от другата ѝ страна и рече:

– Помагам аз, ама трябва още да се почака.

– Е, харно – отвърна веднага Султана. – Ще почакаме, щом трябва. Още ще почакаме... Иди ти сега, бабичко, иди оттатък да ти дадат да закусиш, сигурно още не си закусила.

– Не съм...

– Върви, върви... Щом останаха сами, Султана взе кърпата и

докато бършеше лицето на снаха си, гушата, гърдите ѝ, рече, без да я погледне:

– Ти от мене, чедо, нема що да се боиш... Майка съм ти аз... Дай сега да видя що става... иде ли веке миличкото.

– Добре, майчице... – прошепна Ния.

Султана дигна предпазливо дрехата ѝ. Нямаше още нищо: само едно малко, розово петно едва-едва се червенееше върху белия чаршаф. Султана сега наистина се уплаши. След цяла нощ мъчителни напъни нямаше още никакъв признак за скорошно раждане. Имаше такива нещастни случаи – затваряше се утробата, стягаше се и рожбата оставаше вътре, така и загиваше заедно с майката. Немой, господи, така!... Що ти е сторила толкова тая душица, ето цел живот чака да я благословиш с рожба!...

Не издаде с нищо Султана големия си страх и тревожните си мисли, а силите ѝ като да се удвоиха.

– Ще дойде, ще дойде – каза тя бързо, делово, завивайки отново родилката. Взе пак кърпата да обърше лицето ѝ, полепналите коси по слепите очи, по челото и продължи: – Напъвай се, чедо, со сички сили. Да му е по-лесно...

– Немам сили веке, майко... – рече без глас Ния. – И ми се спи... да знайш само... колко ми се спи...

– Ами да поспиш, сине... ама то, милото нема да те остави. Иска да излезе по-скоро.

– Да... усещам го... Да не му стане нещо... майчице, щом... щом толкова време зеке и още не...

– Нищо нема да му стане!

– Ето... ето пак... О... о... майко... – простена за пръв път Ния и виждаше се как се загуби в болката.

Лицето ѝ се бе стопило, с хлътнали страни, и беше тебеширено бяло заедно с устните; по краищата на нежния овал, по изпъкналите скули, по слепите очи, между полепналите там черни, влажни коси едва-едва се синееше мъртвешка сянка. И пак беше хубаво това лице, с призрачна някаква хубост, останало без капка кръв, озарено негли от лунен блясък. Страшна беше тая хубост и тъжна. Притворените очи тънеха в сянка и като че ли тежеше върху тях покоят на вечния сън. Султана едва задържаше в гърлото си надигнал се вик.

– Ния... Не се давай, чедо!...

Тя пипаше непрекъснато родилката, оправяше косите ѝ, галеше челото ѝ, бузите, ловеше я за брадичката, подръпваше я, стискаше ръцете

й – да не я остави да заспи, непрестанно ѝ говореше, за да я държи будна и жива, да прикрие и собствения си страх.

– Ето в такъв час, чедо, не бива да се предава човек. Стегни си сърцето. Страшното веке минало. Искаш ли да ти дам водичка? Ето веке и слънцето изгрея, и днеска ще бъде хубав ден...

Докато ѝ говореше и стискаше изстиналата ѝ влажна ръка, за да я държи в живота, докато се бореше и сама със страха си старата жена чувствуваше с голяма болка и скръб близу там, до рамото си, сянката на своята Катерина. И както тогава, със същата сила в сърцето си, беше готова да се бори за живота на Ния сега. И като че ли всичко това беше пак за Катето...

Ния отваряше очи и в тях гореше живот, съживяваше се цялото ѝ лице от техния трескав блясък. Двете хубави очи гледаха с доверие и благодарност старата жена, те бяха живи. В сърцето на Султана бликваше радост със сладка болка. Чакала бе тя тогава, чакала бе да се отворят очите на Катето с такава светлина в тях и ето те се отваряха, боже, светли и живи...

– Да бехме пратили некого... да потърси Лазара... – чу някъде отдалеко Султана гласа на Ния.

– Защо ти е Лазе, щерко! – сепна се старата жена. И пак беше тя там, да застане бодро и силна срещу всяко зло.

– Ами... да го видя поне още еднаж...

– Гледай ти сега що ти е дошло на ума! Немой така, сине! Ами това не е за умирачка! Не се предавай така, ще уплашиш и малкото. И още повече ще се забави то. Ами давам ли те аз, чедо! Ето аз не мисля за умирачка, че съм веке на седемдесет и четири, та ти ли! Нека си гледа там работата Лазе. Нема никаква работа той тука сега и по-харно е, че заминал.

Ния гледаше свекърва си без сълзи, бодрият едва-едва сърдит глас на старата жена се вливаше направо в сърцето ѝ.

– Подигни завесите, майко... Да влезе слънцето...

– Ей сега...

Стаята се напълни със слънчев блясък; в чистите стъкла на прозорците сияеше ясна небесна синева.

– Хубаво е, майко...

– Ами хубаво е, чедо! Хубаво е. И мене ми се разигра сърцето, ако съм толкова стара... Ей сега ще ти донеса да пийнеш малко топло млекце.

– Донеси, майко... Кажу на Неда...

Дойде пладне и мина, но никой в тревожната къща не забелязваше времето. По улицата във минаваха жени по-често, отколкото друг път, забавяха стъпки, заглеждаха се в портата и по прозорците. Разчуло се бе из целия град, че по-младата Глаушева снаха, Лазаровата невеста, се мъчи да роди, а не може. Скоро след пладне дойде и Раца, дойдоха една след друга и Манда, и Нона. Султана ги затвори в готварницата и не даде да се чуе дори гласът им. Никой с нищо не можеше да помогне. Само господ!

Но човек не бива да седи тъкмо в такива часове със скръстени ръце. Султана ли ще седи тъй и ще чака? Докога? Трябва да се направи нещо, трябва да се помогне някак? Билки някакви – няма. Врачки, вещици – пусти да останат! Ето и бабата нищо не знае. Жените в готварницата споменаха нещо за поп... да дойде да пее на родилката, да прогони лошата сила. Поп – какво ще търси той при родилка? Само да я уплаши... Султана не можеше място да си намери. Очите и горяха, главата ѝ се цепеше от какви ли не мисли. Блъскаше се тя в някаква стена, и пак и все отново. Да измисли нещо, да намери изход някакъв. Очите ѝ горяха, гореше в огън и мозъкът ѝ, душата и. Вече доста късно след пладне Ния започна видимо да отпада; тя все по-често и не усещаше вече болките – губеше съзнание. Слънцето се отдръпна от стаята, промъкна се едвам доловим здрач – далечна невидима сянка на нощта. Не! Ния не биваше да дочака още една нощ в такова състояние!

Султана скочи и повика от готварницата Манда (тя беше по-яка и по-смела), повика и Костадиница. Затвори вратата на стаята след тях.

– Ха сега – рече тя на двете жени, минете да я дигнем за рамената. Да я изправим... и ако може, да походи малко, да ѝ се пораздвижи малко кръвта. Хващайте... ти, Мандо, от едната ѝ страна, ти пък от другата. Полека, внимавайте, полека... – И тя сама се наведе към родилката, улови ръцете ѝ, негли да я поведе като дете, което прохода: – Хайде, чедо... Дай си повеке сила!

Двете жени провряха ръце под мишниците на родилката, изправиха я бавно и започнаха да я дигат.

– Боли, майко... – пошушна Ния и това не беше глас, а едвам чути въздишка. Ох, много боли...

– Боли, чедо... – попритегли Султана ръцете ѝ. – Още малко, сине... още малко... Стискай зъби.

Манда и Кочовица се задъхваха – Ния цяла се отпусна в ръцете им. После тя неочаквано се позадържа на нозете си, направи няколко стъпки по леглото и дори стъпи долу, на пода, но пак се отпусна съвсем,

загубила съзнание, главата ѝ увисна назад. Тя глухо простена, по нозете ѝ потече влага и бързо намокри чаршафа върху постелята.

– Сложете я, сложете я пак да си легне! – викна бързо Султана, после въздъхна: – Хайде, господи... белки започне веке.

Манда и Костадиница сложиха удобно в леглото Ния и се дръпнаха. Костадиница рече:

– Там, у нас, на село, се така правят, когато иде мъчно. Изправят я и я карат да прескочи нещо там... Как не се сетих по-рано да кажа...

– Ти не си се сетила... ето аз се сетих... – промърмори Султана и после каза: – Хайде сега, излизайте.

След малко влезе бабата и започна от вратата:

– И аз знам така... помага. Ама и в ръцете ти може да умре.

Султана потрепера чак до петите си. Боже мили... да се случи таково нещо! Още един път да ѝ се случи... в ръцете ѝ! Обърна се с цялото си тяло, мъничка вече, стопена от годините, и ужасът, който изеднаж бе оживял в нея, беше още в очите ѝ. Присвитата ѝ твърда брадичка потрепера:

– Като си знаела, защо не дойде да помогнеш! Нели си баба, затова сме те повикали... Аз ли требваше!...

– Ами ти се захвана. Пък и не смея аз много... чужда челяд е, сичко може да се случи.

– Моето сърце да не е от камен! Чужда челяд... не те боли. А като е твое, и в огъня ще влезеш направо...

– Казаха... водата изтекла.

– Изтече.

– Е, харно, харно...

Силен вик отеднаж заглуши треперливите гласове на двете стари жени. Султана махна с ръка на бабата и бързо се отпусна на колене до леглото на родилката...

Детето се роди едва привечер. Беше мъничко, посиняло момченце, но с голяма глава. Султана Глаушица промърмори някак сърдито:

– Глауш...

Ала новия Глауш беше като мъртъв ѝ бабата трябваше да го съживи с няколко плесници на коравата си ръка. Чу се тъничък, слаб гласец.

Доста късно през нощта на портата се почука нетърпеливо. Излезе да отвори Костадиница. Беше Лазар.

– Що става... как е Ния? – попита той бързо и едвам дочака отговора на Костадиница.

– Хайде да ти е живо! Момченце си имаш.

– А Ния... Ния?

– Ния спи.

На вратата на къщата го посрещна Султана.

– Майко... – прозвуча в ушите ѝ гласът му, както някога, преди много години, когато беше още малко момче. – Ти тука ли си!

Старата жена си помисли за миг: „Те секогаш се втурват тъй към майка си... децата. И когато станат ей такива мъже. Със същия глас. Секогаш, когато ги подгони беда...“ Тя каза гласно:

– Да ти е живо. Мъжко. Ей с такава глава. Глауш!

– Ния, майко, Ния... Казаха ми зле била...

– Не е зле. Ти затова ли тичаш! Кой ти каза чак там, на село...

– Братучедите в Гранче. Кочо казал днеска и... Там бех аз днеска.

– Е, поизмъчи се тя. Спи сега. Едвам успехме да ѝ дадем малко млеко. Веднага заспа. Душа не ѝ остана.

Лазар въздъхна издълбоко.

– Ех, деца, деца... – скри своята въздишка Султана.

Влязоха вътре...

Цяла една неделя Ния не можеше да се съвземе от изтощение – изтекла бе много кръв от нея. Новороденото плачеше почти непрекъснато. С тъничък, жален гласец. Исаха да го отделят от Ния, но тя не даваше; все питаше за него или се заслушваше да чуе жалния му плач. И сама плачеше без глас, с дребни оскъдни сълзи. А Султана все между тях – болната майка и немощното дете.

– Е защо плачеш сега, щерко... Ето сичко мина.

– Ох, майчиде... Не го ли чуваш как плаче, като че ли ще плаче през целия си живот.

– Гледай ти, що говориш! Ами и то си има мъка. Човешките мъки започват още от първия час.

Завиваха го в памук малкото; хранеха го повече с млака, сладка водичка. На втория ден го сложиха на гърдите на майка му и то повече заради нея – да не би да се запушат гърдите ѝ, пък и да потегли то, че млякото на майката едвам се процеждаше. Султана не спеше по цели нощи. Ту ще погледне синкавото, безкръвно лице на снаха си, ту жалният плач на новороденото ще проние ухото ѝ, ще я стресне в едва що надвилата я дрямка и кому по-скоро да помогне... А и Лазар се прилепи към нея с тревогата си, с мъката си за Ния – за детето все късно си спомняше, дори и когато чуваше гласеца му. Всяка вечер идваше и Стоян, подсмърчаше разтъжен, та Султана и него трябваше да успокоява. Пък и Неда – и тя се пулеше в нея с уплашени очи, забравяше яденето на огъня,

забравяше да налее вода от чешмата. Като че ли само тя, престарялата вече жена, не се плашеше за снаха си, не жалеше внучето си, не се умоляваше. Ама нали можеше да държи сърцето си...

Към края на неделата Ния започна да се съвзема, дойде по-обилно и млякото й. Малкото продължаваше да плаче – плачеше непрекъснато, докато беше будно. Поспи час, два и отново започне. Когато го развиваха, трепереше цяло в памука, тъничките му ръце и крачка едвам се присвиваха от слабост... Само лицето му бързо се изчисти, побеля, а на високото му чело блестяха цяло снопче златисти косички.

Когато се поуспокоиха всички, Лазар се спря една сутрин до леглото на Ния. Детето беше на гърдите й. Лазар го посочи с поглед:

– Как ще го кръстим, а, Ния...

– Не знам. Ти кажи.

– Борис. Така мисля аз, Ния. Какво ще речеш?

– Нека бъде Борис, щом искаш.

– Да бъде силен мъж, борец. Ния помълча малко и рече:

– Аз искам да бъде добър човек, чист и хубав.

– Е, е – обади се от другата страна на леглото Султана. – Какво сте почнали като наречници! Силен да бъде, хубав... Каквото сърце му е дал господ, такъв ще бъде. Оставете го сега детето да си глътне майчино млекце. Друго сега не му трябва. Ни име, ни хубост. Мочко! Само плаче и моча. Майка му не може да мигне от него... Майка. Нема да има за нея веке ни мир, ни сън. Уф... И аз като некая наречница!

V

Към края на следващата пролет, вече пак пред ново жито, Лазар Глаушев изпразни до дъно хамбарите си – и тия в дюкяна, и тия в бащината му къща, и тия в Бенковата къща, дете сега стопанин беше общината. Той взе тефтера си и сметката беше ясна, тръгнал бе предната година с четиридесет лири по селата, а закупи от селяните „на почек“ за триста и осемдесет лири; разплатил се бе на селяните, отделил бе и петдесет лири, които взе от Георги Баболев срещу накитите на жена си, останаха му чиста печалба тридесет и четири лири. Да не беше прекъснал закупуването поради раждането на детето си, би могъл да закупи повече и повече да спечели. Изпревариха го и го надминаха други закупвачи, най-вече новите съдружници Таки Брашнаров и Георги Баболев, макар мелницата им още да не беше напълно построена. Стискали бяха те с Ния

здро̀во вся̀ка пара̀, но до следва̀щата вър̀шитба̀ той не можеше да задър̀жи повѐче от два̀йсети́на лири свои пари. Ка̀то се навър̀ши година̀, от̀ка̀к̀то бе взел петдесетте лири от Геор̀ги Ба̀болѐв, той взе тия пари и оти́де при мла̀дия̀ тър̀го̀вец.

– Но̀ся ти, Геор̀ги, кол̀кото ти дъ̀лжа. Ѐто. А̀ма мене о̀ще ми са нуж̀ни тия пари. Можеш ли да ми ги остави́ш за о̀ще една̀ година̀? Нанизи́те и пръ̀стените, то се зна̀й, ще сто̀ят пак у тебе.

Що̀ бяха за Геор̀ги Ба̀болѐв петдесет лири? Ба̀ща му Ми́ро Ба̀болѐв не беше успя̀л да увѐличи бо̀гатството си, но не беше го нама̀лил и те сега̀ заедно̀ с вдови́цата на Ѝцо Ба̀болѐв има̀ха пак – в имоти, в сто̀ки и пари – до шест милиона гро̀ша. За мелни́цата бяха дали до̀сега̀ над три хиляди лири за своя дя̀л, но и то не беше прѐго̀ля̀ма сума за тях. Мелни́цата о̀ще не работеше, а̀ла работеше ма̀га̀зинът им непрѐкъ̀снато. Не от̀говори Геор̀ги Ба̀болѐв напра̀во на въ̀проса му, а̀ рече:

– Пак ще ти ка̀жа аз, ба̀чо Лазаре: ѐла да работи́ш с нас.

– Не, Гьор̀че. С Та̀ки аз не мо̀га да работя̀ заедно̀. Той и мина̀лото лѐто ка̀звал на селя̀ните да не ми прода̀ват жѝто. За̀що? Що̀ му влѝза нѐму в ра̀бота да ми пречи по то̀я на̀чин? И тър̀говия̀та трѐбва чѐстно да се прави. Има̀ и дру̀го, Геор̀ги: ка̀к̀то и да ме на̀редиш ти при вас, аз ще ви бъ̀да ка̀то слуга. Не ста̀вам аз слуга̀ нѝкому, до̀като ми ѐ здра̀ва гла̀вата и ръ̀цете ми са здра̀ви.

– За̀що слуга̀, ба̀чо Лазаре! Съ̀дру̀жник ще ни бъ̀деш. Ще те оста̀вим ти да заку̀пваш жѝтото от цѐлата на̀ша о̀ко̀лия̀.

– Съ̀дру̀жник, а̀ма пак с твои пари.

– А̀ми ка̀к ще вър̀виш срѐщу нас, ба̀чо Лазаре? Ни́е ще заку̀пим си́ч̀ко, до̀ зър̀но.

– Се ще оста̀не и за мене.

– Ѐ, повѐке нѐма да ти го̀вора̀ – ма̀хна с до̀са̀да ръ̀ка Геор̀ги Ба̀болѐв.

– Ка̀жи сега̀ за тия петдесет лири.

– Да ти ги оста̀вя за о̀ще една̀ година̀, щом иска̀ш. А̀ма то̀я пъ̀т ще ми плати́ш лих̀ва.

– Ко̀лко?

– А̀ми кол̀кото ѐ срѐдната печал̀ба̀, нѐли зна̀йш, десет на сто. До̀го̀дина ще ми вър̀неш петдесет и пет лири и ще вземеш нанѝза и пръ̀стените.

Лазар от̀вори ду̀ма и в об̀щината за своя дъ̀лг.

– Не сѐм заб̀равил и нѐма да заб̀равя̀, а̀ма пак не мо̀га да вър̀на нѝщо.

Тоя път се дигна по-голяма врява; позабравили бяха людете защо бе направил тоя дълг Лазар и че би могъл да го скрие. Стана дума дори да му отсекаат лихва. Той веднага се улови за тая дума, макар да я изрече само един от общинарите:

– Е, харно. И лихва, щом искате. Кажете колко лихва ще ми вземе общината...

Никой не се реши да повтори тая дума.

Лазар влезе и в дюкяна на баща си и брат си. Те бяха там тримата, с по-големия син на Кочо, имаха и две момчета като калфи. Нямаше го някогашния шум и тропот ни в дюкяна на Глаушевци, ни в цялата казанджийска чаршия.

– Виждам... – започна Лазар. – И на вас не ви е лесно. Ама не мога да ви върна сега петдесетте лири.

Дядо Стоян дигна към него сините си, поизбелели вече очи и все влажни бяха те от някое време, сълзяха:

– Кой ти иска пари! Не знайме ли как ти е и тебе? Кочо нищо не рече за парите, но взе да се оплаква:

– Немаме веке работа ни на половина. Се така върви от години, ама откакто излезоха новите съдове... хептен веке...

Тогавя той за пръв път спомена, че иска да бяга от Преспа.

Лазар се готвеше да посрещне тоя път вършитбата с около седемдесет лири. Но тъкмо през това време се случи друго нещо. Влезе един ден в дюкяна майстор Дуко, който бе строил къщата му. Запушиха по цигара и майсторът рече:

– Дошъл съм при тебе по една работа, ама де да видим какво ще кажеш...

– Хаирлия да е, майстор Дуко! Кажй да видим. Майсторът духна пушък през провисналите си мустаки:

– Ти нели имаш едно девойче у тебе... братучедка ти е.

– Имам. Братучедка ми е.

– Ами ха да я задомим, Лазаре!

– Да я задомим. Време й е. Стига да излезе добро место.

– Излезло е. По-добро место – здраве. Дошъл съм ти аз стройник за Спирко Крайчев, терзията. Нели го знайш?

– Знам го.

Лазар се замисли. Шивашкото дюкянче на Спирко Крайчев беше наблизу. Кротък, смирен момък беше Спирко и добър майстор в занаята си; преди време той бе ушил панталони на Лазара. А на Неда отдавна й беше време за женитба. Но една сватба сега... А Крайчев може би ще

иска и зестра в пари... Лазар попита:

- Знай ли ни момата Крайчев?
- Ами, ами... Нели той ме праща.
- Ще трябва да попитаме и нея.
- Ти я попитай, ама те се знаят.
- Знаят ли се? – усмихна се Лазар. – Я виж ти...

Неда!

Сватбата стана в неделята преди богородични пости. Лазар похарчи за Неда десет лири, други десет лири даде баща му. Пооблече се Неда за сватбата си, а Спирко Крайчев прилепи още една стаичка към къщурката си, купи си и нова шевна машина. Капиталът на Лазара значително намаля, но можеше ли той да застане на пътя на братовчедка си заради своите сметки?

В деня на Недината сватба за пръв път се чу из цяла Преспа свирката на новата мелница. Много народ отиде там да гледа как работеха машините. Мелницата беше цяла от червени тухли, високо се издигаше коминът ѝ. Как бяха го направили пустите му майстори, като свещ нагоре, а имаше до тридесет и пет метра! Широкият двор се изпълни с народ, влизаха людете и вътре да гледат. Те, машините, като да бяха живи. С огън. Какво ли няма да измисли човек! И железото ще завладей, и огъня... И свирката пак:

уууу.

Да ти прониже ушите! Тогава излезе пред всички там Таки Брашнаров и рече горделиво:

– Отсега нататък преспанци нема да имат нужда от часовник. Нашата мелница ще свири секи ден по три пъти: сутрин в дванайсет, на обед в шест и вечер пак в дванайсет часа⁶⁵.

Така и навикнаха преспанци да познават времето.

Още преди да почне вършитбата, Лазар научи, че Таки Брашнаров и Георги Баболев – новите мелничари – събирали закупвачи и ги пращали по селата, а сами ходили по преспанските бегове и агалари да купуват още отсега житото им. Васил Марков влезе при Лазара и му каза:

– Таки, брат ми, се хвали в къщи, че ще те съсипе. Където даде Глаушев, казва, пара, моите люде ще дадат два пъти повече. Зърно нема да му дам да закупи. Така се хвали.

Откакто се върна в Преспа Васил Марков, те двамата с брат си Таки бяха в постоянна вражда. Старият Брашнаров бе умрял и Таки сложи

65. Часовете са по турски.

ръка върху цялото му богатство. Когато по-малкият брат поиска дела си от бащиния имот, Таки му отвърна:

– Ти избяга от къщи... и пари открадна тогава. Аз стоях тука и работих. Що искаш ти! Не си внесъл в къщи ни един грош и сега искаш наготово да ми станеш ортак. И татко, откога още не го биваше за никаква работа и сичко аз съм печелил. Ти по Русия скита и с пушка дойде тук, ама благодари, че си ми брат. И ти можеше да увиснеш като оня, смахнатия Вардарски.

Той му призна право само върху част от бащината им къща. И му повтаряше великодушно:

– Това ти е от баща ни. Твоето не ми е нужно мене.

– Не ми е нужно и мене твоето богатство – отвръщаше му по-младият брат в честите им разпри. – Дай ми само да отида да довърша науките си, да свърша университет в Русия.

– Продай си дела от къщата.

– Купи го ти...

– Мене не ми трябва. Имам си аз свой дял.

А никой друг не искаше да купи дела на по-малкия – кой би влязъл да живее в една врата с Таки Брашнаров? Отделно живееха и двамата братя – всеки в свои стай. Майка им – между двамата, но повече беше склонна към по-големия. Васил, по-малкият, се отказа и от общото фамилно име – наричаше се на баща си: Марков.

– Бачо Лазаре – оплака се той и сега от брат си: – Вълк е той, а не човек. Пази се ти от него.

– Ще се пазя, Василе.

Нямаше и с кого да сподели тревогите си Лазар по това време. Негов изповедник открай време беше Ния. С нея делеше той всичко и колко пъти бе му давала добри съвети или тъй, някак си по женски, ще го насочи, ще го подсети. Сега той не искаше да я тревожи със своите грижи. Имаше си тя свои грижи и по-големи за една майка: детето им беше все болнаво. Не растеше, както всички деца. Наближаваше да навърши година, а още не можеше да се изправи на нозете си, дори не можеше да седи по-продължително време. Все протяга ръчички към майка си – да го вземе в скута си или на ръце. И проплаква – тихо, жално. Боли го нещо, мъчи го, а не може да каже. Нямаше и спокоен сън, проплакваше и нощем. Никога няма да огладнее, да заплаче от глад, да се нахвърли. За лапа гърдата на майка си, сложи ръчичка отгоре и така стои, едвам ще се сети час по час да глътне от майчиното мляко. Стои така и гледа майка си в очите. Косите му се бяха сгъстили и бяха като златно калпаче на

главата му. Приличаше на майка си, но приличаше и на дядо си Стоян Глаушев – още отсега беше по-голяма главата му, с изпъкнало чело. И очите му бяха сини като очите на дядо Стояна.

– Гледай ти стария дъркул! – чудеше се старата Глаушица. – Прероди се во внучето си...

Тя може и да позавиждаше малко, че внучето не приличаше на нея, та все за тая прилика с дядо Стояна приказваше и не можеше да се начуди...

Щом чу за злите закани на Таки Брашнаров, Лазар реши да заложи къщата си или дори да я продаде, за да има повече пари. Как ще излезе да се бори с новите мелничари с шестдесет лири в кесията си! Въпреки законите на Таки, ще се намерят селяни и нему да продадат жито; най-малко роднините му от Гранче, а имаше той и други приятели по селата. Но как ще иска от тях да му дадат житото си по-евтино, пък и на почек? Нали казал Таки, че ще го плаща по-скъпо от него, и то се знай, пари на Таки не му липсват... Ходи Лазар при всички по-заможни преспанци да предлага къщата си. Искаше четиристотин лири, колкото бе похарчил за направата ѝ, а тя имаше и място повече от един долюм, и чешма в двора. Никой не искаше да я вземе ни под залог, нито пък да я купи. От войната насам чаршията беше все замряла, не бяха малко пари четиристотин лири и никой от по-заможните не искаше да ги затвори в къща, да ги извади от ръцете си. А колцина бяха по-заможни в Преспа – едва ли десетина души в цялата чаршия.

Тъкмо по тия дни в дюкяна на Лазара влезе Атанас Кривиот. Все същият си беше Атанас – едър и як, мъж, само бе станал още по-сиромаш през последните години, откакто бе излязъл от затвора. Отдалеко личеше сиромашията му, нямаше, види се, да си купи и един фес за два гроша, та бе вързал голямата си селска глава с кърпа.

– Що има, Атанасе... – посрещна го Лазар. – Отдавна не съм те виждал. Ха седни да свием по една.

Виждаше се, че Кривиот отдавна не беше пушил, та си сви дебела цигара от Лазаровата тютюнева кутия – своя кутия той нямаше.

– Ще сбираш ли жито тая година, бачо Лазаре?

– Ще сбирам, Атанасе. Нели това ми е работа.

– Земи ме да ти помагам, бачо Лазаре. Кривиот държеше гласа си, но очите му молеха с голямо отчаяние. Лазар си мислеше с горчивина: „Гледай ти съдружник, гледай ти помощник... Той не знай, сиромашкият, че и аз едвам се държа...“ И каза гласно:

– Атанасе... немам аз, брате, работа за двама. Докато ходя по

селата, ще оставя тук, в дюкяна, едно от братовите ми деца. И калфи веќе не държа, Атанасе.

Но Атанас не искаше да се пусне лесно от него:

– Сички ме знаят там, по селата, нели знайш. С половината поле съм свой. Ще намерим жито, колкото искаш, и по-евтино. Нема нищо да ти искам аз, колкото ти се откъсне от сърцето...

Замисли се Лазар. Запали втора цигара. Ами Атанас Кривиот наистина можеше да му бъде полезен. Колкото имаше той свои люде в полските села, Кривиот имаше два пъти повече. Нали там бе израснал Кривиот, нали оттам бе дошъл! Там бяха още и другарите му, с които уби Хайредин Арап ага...

– Колко ще ми искаш, Атанасе. На чисто да си бъдем.

– Казах ти: на тебе оставям. Не те ли знам кой си? Ако извадиш повеќе, повеќе ще ми дадеш; ако извадиш по-малко – по-малко ще... Ако не извадиш нищо – за махна Кривиот едрия си кокалест юмрук и го тръсна във въздуха, – нема нищо да ми дадеш! Не ме пъди, бачо Лазаре...

Лазар сложи ръка върху коляното му: – Нема да те пъдя. Ама така да знайш: може и нищо да не извадим ние с тебе.

Посегна Кривиот да си направи втора цигара и големите му ръце трепереха от вълнение и радост. Погледа го Лазар и току извади и му даде две лири:

– Скоро ще тръгваме... да оставиш у дома некой грош.

Сега Кривиот се просълзи. И призна:

– От два дни, бачо Лазаре... дома нема ни щипка брашънце...

Като склучи неочаквано Лазар Глаушев такова съдружие, дойде му на ум и за друго съдружие. В Преспа имаше още шестима житарци, по-средна ръка люде като него, и единият от тях беше турчин. Те всички бяха еднакво застрашени от Брашнаров и Баболев, които искаха да закупят житото от цялата околия. Лазар ходи при всеки един от тях, по един път и по два пъти, предложи им да направят общо съдружие. Все това им повтаряше:

– Като сме заедно, по-лесно ще се борим с Брашнаров и Баболев, ще; успеем и ние да закупим по нещо, а така, един по един, те лесно ще ни прегазят.

Неколцина от житарите веднага отказаха:

– Секи с късмета си, Лазаре...

Другите доста се позаслушаха в думите му, но и те отказаха. Само турчинът се съгласи, по-после и той се отказа: беговете и агаларите

нямаше да го оставят без жито. Като чуха двамата нови мелничари за тия опити на Лазара да сдружи срещу тях всичките преспански житари, и двамата открито му се заканваха. Георги Баболев дойде в дюкяна му:

– За тебе нема полза, бачо Лазаре, да тръгваш срещу нас. Сега Таки хептен ще те съсипе.

– Таки... ами ти? – навъси се Лазар и не дочака отговора му: – Така не се живеят с людето, Георги, така не се работи... Ще ме съсипе... защо? Немам ли аз право на един зальк хлеб? Во секо нещо трябва да има чест и човещина...

– В търговията, бачо Лазаре...

– И в търговията.

– Ама и ти си тръгнал да събираш срещу нас...

– Тръгнах, като научих, че Таки се готви да ме съсипва... и мене, и сички като мене. – Той усети как заигра сърцето му и повиши глас: – Ще ме съсипе, а? Де да видим!

Младият търговец присви устни насмешливо:

– Ти значи, поемаш ръкавицата.

– Що е то... аз ръкавици не нося.

– Аз, бачо Лазаре, те обичам и те жаля. Ти си патриот човек и...

– Немой да ме жалиш, не ща да ме жалиш. Но аз ще бъда честен търговец, млади момко. Парите и богатството не са най-важното нещо на тоя свят. И не са трайно нещо те, парите...

Тоя път Лазар тръгна по селата няколко дни по-рано и като да изли-заше на бойно поле. С него тръгна и Атанас Кривиот. Най-напред влязо-ха в Гранче.

Роднините му го посрещнаха сдържано и все въртяха очи, кривяха голи вратове, не смееха да го погледнат.

– Много работа, Лазаре...

– Е, то се знай. Вършитба. – И той попита: – Колко жито ще ми да-дете тая година?

Отговори един от братовчедите му:

– Още не сме овършали. Бегът още не ни е дал нашето.

– Ще овършите. Ще си приберете вашето, както сека година Нели знам, не ни е за пръв път. Кажете колко жито ще ми дадете и аз сега за-сега нема да ви дам ни пара. Ще ме чакате.

Лазар говореше с твърд глас, но и братовчедът му се сопна:

– Не можем да те чакаме. Пари ни требват. Малко ли чакаме вър-шитбата цела година!

Лазар го улови за пояса, поразтърси го:

– Слушай, братучед: знам аз сичко. Казали са ви да не ми продавате жито. Ще ви го платят по-скъпо от мене. А вие ще ме предадете ли, за да земете два гроша повече? Слушай сега и друго нещо да ти кажа: и аз ще ви платя толкова, колкото ще ви плащат другите. Само едно нещо искам от вас: да ме почакате за парите.

Той остави роднините си и замина с Кривиот за съседното село. Ден след ден, те обиколиха почти всички села от двете страни на битолското шосе. Навсякъде Лазар говори със селяните, както с роднините си в Гранче. Навсякъде те въртяха очи и кривяха голите си вратове; людете на Таки бяха размътили главите им. А и те сега, закупвачите на Брашнаров и Баболев, ходеха по селата. Като чуха, че и Лазар ще плаща колкото и те – закупвачите на новите мелничари не повишаваха цената на житото и това беше първото им отстъпление. И сега не Лазар, а Кривиот подръпваше и разтърсваше селяните за широките им пояси:

– Що бре... Вие со чорбаджиите ли, дето имат цели врещи с алтъни? И бачо Лазар ще ви плати, колкото них. Не знайте ли кой е бачо ви Лазар, та не искате да го почакате с парите? Кому е излял и една пара досега? Ето и той ще ви даде по некой грош, а за другите ще го почакате, както винаги досега. Е, той нема пълни врещи...

Лазар не можа да раздаде всичките си пари. Някои от селяните приемира да им дава нещо като предплата, но други не приемираха и Лазар не знаеше що мислеха те. Прибраха се с Кривио угрижени. И за една цяла неделя след като се върнаха в града, едва дойдоха за Лазара десетинапетнайсет селски коли с жито. Атанас Кривиот се опитваше да го успокоява:

– Почакай, бачо Лазаре. Селските глави не увират лесно. Пустата пара ги блазни... Друго е да земеш на ръка. Пуста сиромашия! Ама почакай ти, бачо Лазаре...

И така излезе. Цяла неделя влизаха и излизаха селски коли все през портата на новата мелница. Селяните извиваха очи към високия кумин и цъкаха с език: що беше това чудо! Оглушителният вой на парната свирка плашеше воловете им. Голяма сила, брей! Но изеднаж селяните започнаха да обръщат колите си към дюкяна на Лазара Глаушев, към неговите хамбари. Мнозина се оплакваха:

– Казаха ще ни плащат по-скъпо, а на кантара гледат да ни ударят. Изедници! Ние от тебе, бачо Лазаре, нема да се делиме...

Тая година излезе благополучна за Лазара. Също и другата година. Той задържа и Атанаса Кривио в дюкяна си. Но парите се оказаха по силни и от двамата. Житото на преспанското поле пак потече към

новата мелница. За Лазара Глаушев и за другите житари в Преспа веке оставаха само трохи.

VI

Щом започваше да се смрачава, детето все по-често попоглеждаше към вратата и се заслушваше навън. Скоро след това се дочуваха познатите стъпки по ходника, тежки и бавни, вратата се отваряше предпазливо и влизаше дядо Стоян. Още щом скръцнеше вратата, детето започваше да размахва ръчички и надаваше викове с лице, светнало от радост, дребни, редки зъбчета се белееха в широко разтворената, влажна уста, чуваха се отделни думи:

– Деде... иде... Боко, Боко...

Това значеше, че дядо иде пак при Борко.

То едва изричаше първите си детски думи и още не можеше да се задържа на крачката си. А първите му две години бяха се търкулнали. Дядо Стоян протягаше големите си начернени ръце и дигаше малкия човек на рамото си. Борко надаваше нови викове: колко високо беше на дядовото рамо, стаята ставаше по-широка, през прозорците се виждаше в двора и в съседните дворове, виждаше се и улицата – какъв широк свят! После те сядаха на меката ямболия и започваше безкрайна игра с ръце, с пръсти, с побелелите мустаки на дядото, с капата му, с бодливата му брада, с коравите космати уши. Не спираше и разговорът между двамата, малкият усвояваше нови думи, а старият после ги повтаряше на детския език. Ния влизаше, излизаше по работата си, но те и не я забелязваха. Когато прозорците потъмняваха, дядото ставаше да си върви. Детето го гледаше учудено, понякога и проплакваше недоволно, ала бързо се примиряваше с тая необходимост и викаше:

– Деде... пак!... Деде... пак...

– Пак ще дойда, сине, пак ще дойда...

И дядо Стоян идваше всяка вечер да види внука си, на връщане от чаршията. Понякога те двамата толкова се улисваха един в друг, че баба Султана идваше да прибере стария и се караше на Ния:

– Що не го изпъдиш! Той не се сеца да стане, а нощ е веке.

Заварваше ги често заедно и Лазар, който се прибираще по-късно. Дядо Стоян все намираще с какво да се похвали от малкия:

– Не съм виждал такова дете! Какво е маленко, а сичко разбира! Ама ние с него сме веке на един ум...

Детето често боледуваше. Дядо Стоян така се застояваше край леглото му, че Ния понякога трябваше наистина да го подсети за баба Султана. Старецът се връщаше в къщи и казваше съкрушен:

– Борко пак е болен...

И се хвърляше пред иконостаса да се моли по цели часове. Молеше се не за малкия – каква вина и грях можеше да има такова дете! – а се молеше и плачеше за себе си, грешния, и за всички грешни люде, милостив да бъде бог към тях, слабите човечи, ето и такива дечица трябваше да страдат заради грешния човешки род...

Като влезе в третата си година, малкият най-сетне проходи, отпусна се бързо и да приказва. Сега и игрите станаха по-други, и разговорите между тях двамата. Детето питаше и разпитваше ненаситно: откъде иде дядо, къде отива, що има в къщи, що има в дюкяна, ами видял ли е той кучето на улицата...

Дядо Стоян пак се хвалеше:

– Какво чудно дете! Бога ми, то сега знай повеке от мене...

Детето често се заглеждаше ту в майка си, ту в дядо си, ту в баща си. Мама – от нея идеше всичко хубаво и сладко в неговия свят; с дядо беше много весело, но татко не беше като дядо. И татко го вземаше на колената си, милваше го, но понякога го забравяше в скута си или ръката му някак сама се движеше по малката главичка; то чувствуваше как отслабваше силата ѝ все повече, докато спреше да се движи, и татко също седеше неподвижен, не виждаше нищо и не чуваше. Долавяше то нещо тревожно и в разговорите между мама, дядо и татко – следеше то изреча на лицата им, колебанията на гласовете им. Ами татко никога не се смееше и когато се усмихваше – очите му сякаш не виждаха Борко.

– Що му мислиш толкова, Лазе... – каза еднаж дядо Стоян. – Нели си плати всичките борчове! Никому не дължиш веке нищо.

– Платих ги, татко. Тая година сичко платих. Никому нищо не дължа веке. Що мисля ли? За сичко мисля. Целият ни живот се промени.

– Промени се. Право е. На по-лошо се обърна. Ама пак ще се обърне на добро, сине. Требва сичко с весело сърце...

– С весело сърце... А вие в дюкяна по ден работите, по два дни стоните со скръстени ръце. Аз пък со зъби и нокти требва да се боря за секо зърно. Така е со целия народ. Само Брашнаровата мелница се върти секи ден. Преди години знаехме накъде вървим сички, сега – наникъде. На едно место, в един батак киснем сички.

– Ти пък немой да се кахъриш за сички... За сички да мислиш...

Детето се ослушваше в гласовете им, долавяше нещо в тях, което

караше да се свива малкото му сърце от уплаха и от други някакви неясни чувства, от гърдите му се откъсна въздишка и то изхлипа с учудени, уплашени очи.

– Гледай го ти – притисна го дядо му на широките си гърди. – И то въздиша...

Ния посегна да вземе детето, като да усещаше наблизу някаква опасност. Тя седна встрани, с детето си в скута, и рече:

– Наистина, Лазе... Добре ти казва татко. Малко по-широко сърце...

– За себе си мисля и за сички. То е се едно. Накъде бехме повели тоя народ и докъде стигнахме?

– То... народ не гине, синко. Мравуняк.

– Поведохте го... – повтори Ния след мъжа си и добави: – Нема да се върне той, където беше.

Детето слушаше и сърцето му се пълнеше със смътна тревога.

Старият стана да си върви. Изпратиха го тримата до вратата. Детето размахваше ръчички след него:

– Дедо, пак...

– Пак ще дойда, синче.

По улицата за към дома той усети, че нещо натежава в гърдите му, и си помисли: „Разтъжи ме Лазе...“ Тая вечер той не яде с охота.

– Ти шо... – загледа се в него Султана.

– Нещо като да не ми е много харно...

– Гледай да ни се поболиш... Кой ще те гледа... Не мога веке аз – нареждаше Султана и се взираше в лицето му: нищо му няма Все това бяло, румено лице и като че ли още повече се отвори, откакто побеляха мустаките и веждите му; под провисналите мустаки се спотайваше все същата весела, добродушно-хитра усмивка.

– Е, старо... – завъртя той голямата си глава, оголяла на темето: – Може и да се поболея еднаж и аз... Седемдесет и една веке...

Той стана от софрата все тъй разширил рамена, здраво стои на нозете си, здраво стъпва. Султана го погледна няколко пъти: нищо му няма! Преди да си легнат, той пак застана пред иконостаса, както всяка вечер, отпусна се на колена и се моли дълго, усърдно. Отдавна не беше се молил толкова дълго и така разпалено. Търпеливо го чакаше тоя път Султана, не го прекъсна, както друг път, когато старият се увличаше в своите молитви, а тя никога не лягаше преди него. След молитвата, лицето му още повече се разведри и едва като си легна, рече:

– Поразтъжи ме тая вечер Лазе...

Султана го покри и притисна завивката към гърба, към кръста му – да не му хладнее през нощта, есен беше вече, нощите ставаха хладни. После тя попита:

– Що те разтъжи толкова?

– Нели го знайш него... Той бере грижите на сички. Открай време...

Старата жена нищо не отговори. Такъв беше Лазар. Ето и дете му се роди – нема да си седне в къщи, своята си работа да гледа. Дядо Стоян продължи:

– Ама пък и в него сички се кръстят, в него гледат. Султана пак нищо не отговори. Така е – няма що да отговаря. Преди да духне ламбата, тя поглежда стареца още еднаж: той е затворил очи и се усмихва на мислите си.

Така го завари тя и на другата сутрин – усмихнат. Само лицето му бе леко побледняло и постоянната руменина по бузите му се бе събрала на петна. Побутна го, а миг преди това се досети, че той беше мъртъв. Още през нощта забеляза тя, че бе притихнал някак особено, не го усети да се помръдва, не го чу да хърка или да се изкашля. Ето какво било! Тя не писна, не се завайка, а го погледна остро: как я оставя така! Улови ръката му – студена, твърда, неподвижна! И простена глухо, с потисната скръб:

– Ох, Стояне... Що ми стори. Как не те полекувах нещо снощи... Ама и ти... нищо не рече. Ох...

Тя скочи. Предстоеше ѝ най-важна работа. Нямаше време да плаче и да тъгува сега. Свило се бе сърцето ѝ с голяма болка, но сега камък върху него. Най-напред трябва да се тури в ред мъртвият. А в същото време и друга мисъл оживя в ума ѝ:

– Сега... сама! Отиде си. Заспа си и това беше. И пред иконата стоя с молитва. Сега сама света Богородица ще те посрещне горе и ангелите. Праведна душица, чиста. Не стори ти зло никому. И краят ти такъв... ни болка, ни страх. Ама мене защо ме остави така отеднаж... като от ръцете ми да избега...

Откъм стаята на Кочо и Раца не се дочуваше никакъв шум: рано беше още. Тихо беше и в малката стая, дето спяха по-големите Кочови деца. Старата жена не отиде да вика, да тропа. Нека спят. Мъртвият не бърза. Тя сложи да се топли голям котел с вода. После отвори големия сандък в стаята си, извади оттам вързоп с чисти, нови долни дрехи: отдавна бе ги приготвила за тоя час. Виж как идва смъртта, когато и никак не я чакаш. Там, до тоя вързоп, имаше и друг, с нейните дрехи за

последно обличане. Извади тя и най-новите горни дрехи на умрелия – да го премени за последен път. После се спря пред вратата на Кочовата стая:

– Кочо... ставай, сине. – Когато се показа Кочо на вратата, тя му рече: – Ти бъди жив, синко. Баща ти умре.

Кочо сякаш не я дочу:

– Що велиш, майко... Ами кога?

– Снощи. И аз не съм го усетила. Иди, сине, кажи на Лазара. Елате после двамата, да наредите татко си, както е прилично. Прати да кажат и на Манда, на Нона.

Едва когато беше всичко готово – мъртвият бе изкъпан и лежеше с ръка върху ръка на гърдите, проснат върху бял чаршаф сред голямата стая, облечен в най-новите си дрехи, с бели чорапи, – Султана подви нозе и седна до главата му, облечена и тя в най-новите си дрехи, с голяма, черна кърпа. Над главата на мъртвия горяха няколко восъчни свещи. Ния бе сложила там няколко есенни китки. Светлината на свещите играеше по чистото лице на умрелия, бузите му все още се руменеха. Постоянната усмивка на Стоян Глаушев и сега не беше изчезнала съвсем от лицето му. Привела се над него с отпуснати краища на черната си кърпа, Султана тихо рече:

– Вижте го как се е усмихнал... Ангела си вижда, райската врата вижда. – И като че ли си спомни тя изеднаж целия му живот, целия те хен общ живот, въздъхна издълбоко и добави: – Изпусна чуковете най-после, Стояне... Нема да влезеш веке в дюкяна си... Едва сега заплака старата жена.

Една сутрин, скоро след като бе минала година от смъртта на стария, Кочо излезе малко по-рано от стаята си – не дочака да го извика майка му, както винаги.

– Още не съм запалила огъня – рече тя, приседнала пред огнището. – Не може веке без огън. Димитровден мина.

Кочо нищо не отговори. Излезе вън да се умие на чешмата и пак се върна. Султана забеляза, че Раца все още не излизаше от стаята, както друг път. Мързи я, магаричата ниедна! Тя вече нямаше малко дете, та да се бави... Кочо приседна до огнището и въздъхна пресекнало. Тежи му нещо. Старата жена чакаше.

– Майко... – започна той пресипнало, изкашля се и продължи: – Аз, такова, ще замина за България.

Аха, що било! Затова Раца не бърза да излезе. Така са наредили те

двамата. Бои се тя сега да излезе пред очите на свекърва си. И Султана викна:

– Хайде, Рацо... Ела да дадеш закуска на мъжа си.

– Нема веке живот за нас тука, майко – започна пак Кочо.

Султана мълчеше, И Кочо вече не чакаше отговор, когато тя заговори, загледана в подхваналия се огън:

– Ти веке много пъти споменавах за България. И татко ти беше още жив. Тука, велиш, нема живот... ами там!

– Там е друго – разбърза се Кочо, но не може да каже много нещо:

– Там е веке свободно и... Сички отиват сега там.

– Отиват. Знам. Мнозина веке отидоха. Ама ти не си видел с очите си как е, що е. Тука новите съдове ви зеха хлеба, здои там нема ли нови съдове?

– В София ще ида. Голем град. Ако не може едно, друго ще може.

– Ти не можеш веке друго, не можеш веке много нещо. На петдесет години не се захваща нов занаят, А тук, криво-лево, без залък нема да останеш.

– Ами може и там со занаята. Се по-лесно ще бъде там.

Тя го погледна през рамото си и рече остро:

– Секи камен на местото си тежи. – И току викна: – Рацо, мори! Хайде, мъжът ти чака закуска да му дадеш!

За някое време Кочо не се реши пак да отвори дума пред майка си за България. А и тя нищо не споменаваше. Кочо и сега още се приобяваше от нея. Но тогава се случи и друго нещо: разчу се из целия град и вестниците писаха, че България и Сърбия се бият. Сръбският крал Милан нахлул с войска в България и българите го бият. Завидял кралят, че са се съединили Княжеството и Румелия, и дигнал войската си срещу тях. Българите тичали на бойното поле по двама на кон, както русите при Шипка, и бият краля.

По това време беше, излезе една нощ Султана Глаушица да пообиколи двора, преди да си легне, да види дали портата е добре затворена, и току нададе вик:

– Скоро, Кочо, да видиш що става!...

Зачуха се гласове и по съседните дворове. Кочо изтича вълн, след него и Раца, и децата, по-големите, които бяха още будни. Нямахше що да питат – всичко се виждаше: ясното ноемврийско небе цяло се бе разбунило. Понесли се бяха рояци звезди една срещу друга, пръскаха и отскачаха пламтящи искри по всички посоки, та цялото нощно небе сияеше. Невиждано чудо и знак – наизлезлите люде по дворовете в

студената есенна нощ гледаха небесния огън разтреперани. Старата Глаушица се прекръсти три пъти и рече:

– Ето що става, когато брат срещу брата се дига с оръжие... Ще ни накаже бог, ще ни затрие...

Не продума вече Кочо за България. Пък и зима настана, затвориха се пътищата, не беше сега време за такова пътуване. Но Султана забелязваше, че Кочо не беше се отказал от мисълта си за България и дори се готвеше той с едно и друго за път. Също и Раца. Дочу старата жена, че той продавал разни вещи от дюкяна, а Раца все току стягаше и прибираше, каквото имаха по-ново от облекло и покъщнина. Споменаваха и децата за България, като бърбеха вечер край огнището. Виждаше се, цялото семейство на Кочо знаеше за това пътуване и се готвеше.

Нова рана се отвори в сърцето на старата жена. Но майка беше тя, никой няма да я пита за раните и, за болките ѝ. По цели нощи тя си цепеше ума как да спре по-големия си син. По-малкият изхвъркна от ръцете ѝ, но поне беше тук, наблизу, можеше да го вижда, а тоя сега искаше съвсем да я изостави. Ами децата! И децата си ще вземе Кочо, празна ще остане къщата ѝ, пуста и празна... А как ще го спре? Парите, петдесет лири, които им върна Лазар, бяха у нея, в нейния сандък. Няма да ги даде на Кочо! И той да не продава бащиния си алат в дюкяна – баща му е още цял в гроба! Ако рече да тръгне, тя ще дигне ръка и ще го прокълне. На прага ще легне, да я прескочи. В нозете му ще падне, ще плаче, ще го моли... Така я лъжеше умът и виждаше тя. Щом не можа да задържи Лазара ни с думи, ни с молби, ни със заплахи – Кочо ли ще задържи! Лазар има по-милостиво сърце, а Кочо през нея ще мине, ще я прегази – такъв е той още от малък, не отстъпва, щом научи нещо. А като е рекъл да тръгва на такъв път с пет деца, тя парите ли ще му спре? Къде ще го пусне без пари? Цепеше си тя ума по цели нощи, а раната зеше още на сърцето ѝ отворена...

Мина зимата и тъкмо на поклади беше, на „прошка“. Дойдоха привечер да се простят с майка си, както беше обичай, Лазар и Ния, доведоха те и малкия Борис. Дойдоха Манда и Нона с мъжете си, с децата си, но те скоро си отидоха. Дойде и Неда с мъжа си, Спирко Крайчев – нали и тя беше като своя в Глаушевата къща. Събра къщата людете си – нямаше го само дядо Стояна, нямаше го и Кирила Кочов, той беше и тая година в Солун, да се учи. Не беше шумно и весело, както други години на тоя празник, докато беше жив старият, а той беше най-шумен и най-весел на тоя ден – но сърцето на Султана беше пълно, стихнали бяха и облагнали всичките ѝ рани и болки. И тъкмо сега намерил Кочо време да

заговори пак за България, а и Раца зяпна в него – чакаше го да заговори, те пак се бяха наговорили. Тя беше зад него в тая работа, кучката, тя го подтикваше, макар да си остана иначе все тъй отпусната и хлабава! Нали беше Кочо малко тежък в езика, това намери да каже: – Хайде да се прощаваме, че кой знай дали ще се видиме още еднаж на тоя ден... След Великден ние с децата тръгваме за България.

Султана и това забеляза, че никой не се изненада от приказката му – всички знаеха за решението му да замине; дори и Неда, и мъжът й Спирко Крайчев, който сякаш не знаеше да говори от стеснение. Старата жена чакаше да чуе Лазар какво ще отговори на тия приказки на по-стария брат. А и с него те двамата като да бяха се наговорили. Лазар започна:

– Както е тръгнало, Македония ще запустей.. Лоша ли ни е земята, не може ли да ни изхрани, ама ето, такова време дойде да бегаме от нея. Зло ни гони. Аз нема да те спра, Кочо, колкото и да ми е жално.

„Виж го ти и него!“ – втренчи Султана очи в по-младия си син, но погледът ѝ бързо омекна. Колкото и да бе мислила какво да каже тъкмо сега – всичко изчезна от старата глава; някак против волята ѝ отпадна и гласът ѝ, та като заговори, всички наоколо я гледаха със съжаление.

– Ами барем върви ти сам – рече тя. – Остави децата тука, върви първо ти или ето, с Благоя, да видите какво е, що е там. Никъде не дават наготово и со лесно. А как ще тръгнеш така, с толкова деца, жена...

– Аз, майко, питах и разпитах – отвърна по-смело Кочо. – И писмо писах, и отговор получих. В София работа секаква. И по цела България, където искаш. Свободно е там, веке, майко, нема ни турци, ни...

Натежаха очите от сълзи на старата жена и тя викна, но гласът ѝ прозвуча като плач:

– Е, харно де! Свободна България, нема турци там... Ами наша Преспа огън ли да я гори бре? Нигде нема по-хубаво от Преспа. И как ще ми вземеш децата бре... тука сама аз, като кукувица...

– Ела, и ти с нас, майко! – изправи се живо на колената си Кочо; виждаше той, прекръшил бе волята ѝ. Обади се и Раца:

– Ние и за тебе си говорихме да... да те вземем с нас.

– Аз ще те кача на кончето, бабо – викна Благой, най-големият Кочов син, и додаде като на присмех: – Ще те кача на коня като селска невеста...

Всички бяха против нея. Е, харно! И тя ще застане срещу тях. И викна гневно на внука си:

– Куче! Един път съм била аз невеста, втори път нема да бъда. Как

ще оставя гроба на дедо ти бре! Не излизам аз от тая къща.

Обади се пак Лазар и той я удари право в сърцето:

– Гробът си гроб, майко. Нема да го забравим никога, но... Я ние да се дигнем, сичките... и ти, и аз, и Ния... па да идем в София. Мъчно се живея тука.

Загледа се в него Султана, лицето ѝ потъмня. Само очите ѝ горяха – само в тях имаше тя още сила и огън. И нямаше глас да викне, а прошепна задавено:

– Ако тръгнеш и ти... да знайш, аз ще умра.

Сговориха се двамата братя и продадоха бащиния си имот – дюкяна, нивиците и лозето за сто и двайсет лири (повече и не можеха да вземат по това време), разделиха си братски парите, дадоха на Манда и Нона каквото им беше дял. Казаха, че къщата остава за майка им, а тя, Султана, сега в нищо не им се бъркаше. Веднага след Великден Кочо замина за София с цялото си семейство. По едно време Султана бе наумила да му рече да ѝ остави поне Царева – по-малката си шерка, – но после старата жена махна с ръка: нека вървят всички, тя нищо вече няма да продума, щом той сам не се сеща да помисли и за майка си. Остана Султана Глаушева сам-сама в празната къща.

Всеки ден и по два пъти на ден идваха при нея ту Лазар, ту Ния, пък и двамата заедно да я молят да се прибере при тях. Старата жена отказваше и най-сетне им се скара:

– Оставете ме бре, деца! Що знайте вие! Как ще оставя огнището си да угасне, да изстине! Тука съм се родила аз, тука съм раждала и вас, тука умре и татко ви... Що разбирате вие от такава мъка!...

Минаха по няколко пъти и Манда, и Нона, но те си бяха все чужди. Мина един или два пъти и Неда, и тя от жал към вуйна си, но и повече от приличие, че бе яла хляба на старата жена толкова време. Отбиваха се първите дни и някои от съседките, но те пък повече за да научат нещо, да разпитват и сами да се показват в чуждата, неволя. Скоро Султана остана съвсем сама и дни наред не стъпваше човек в двора ѝ. То се знай, Лазар и Ния не я забравяха, но не можеха да идват всеки ден; имаха си те свои грижи, а и детето им пак се разболя по това време.

Не наруши с нищо реда в къщата си Султана Глаушева. Ставаше все тъй рано, лягаше си късно и беше все на крак, все имаше какво да върши, а беше чудно как се държеше още на нозете си. Колкото се беше смалила, откакто застаря, сега се стопи още повече от мъка, но и от глад. Мъката беше нестихващ огън в душата ѝ, не спираше силата му, но тя и гладуваше – заключило се бе сърцето ѝ, едва ще хапне по

няколко залька на обед и вечер, та дори и водата не ѝ беше сладка; Кой знай дали по навик от толкова години или подтиквана от неясна и празна мисъл, че ще дойдат людетe ѝ, да ги нахрани, тя слагаше всяка сутрин на огнището да вари някаква гозбица, слагаше и софрата на обед и вечер, както му е ред, но сама едва ли изяждаше по три-четири залька. Гозбата после даваше на съседите, а завъди и куче. Спомни си еднаж за кучето на дядо Стояна – колко години бяха минали оттогава, но човек все се връща към миналото време. Завъди си куче тя и за да има поне такъв един другар в самотията си, да чува лая му из двора, да му приказва като на човек. Нарече го Шаро, както наричаше и дядо Стоян кучето си. Тая зальгалка с гозбата и със софрата не продължи много – самотията надви, старата жена нямаше кого да чака, кого да храни и дори хляб си замесваше по един път за цяла неделя.

Изтощи се тя, отслабна, та нозете ѝ се люлееха, но по цял ден шеташе из къщи, по двора. Кочо не дигна много нещо от покъщнината и стаете бяха наредени, както преди. Старата жена всеки ден чистеше, редеше и пререждаше – да бъде, както е било, за да не запустява съвсем къщата ѝ. После тръгваше из двора, в градината – пролет беше, и лято дойде, разкопа тя лехи, садеше и пресаждаше. И пак сега си спомняше за Стояна, когато разкопа той за пръв път тая същата градина. Все той, старият, беше с нея, до рамото ѝ, само той и от гроба си не я изоставяше...

Дните минаваха по-лесно – с работата из къщи и по двора, чуваха се гласове по съседните дворове, врява и тропот по улицата, записва се човек и се зальгва. Ала нощите бяха тежки и претежки за старата самотница. Още като вземеше да се смрачва, в тоя час, когато людетe ѝ преди се прибираха в къщи... Тя оставяше къщната врата отворена, после запалваше ламбата на оджакa. Никой вече не влизаше във вратата ѝ, в къщата ѝ. Идваше време да затвори най-сетне и вратата – няма да стои цяла нощ отворена. Тогава започваше най-голямата ѝ мъка. Цяла нощ сама в празната къща... Не се чуваше ни един познат глас, никакъв шум и тропот по другите стаи, а чуваше тя самата тишина в къщата, легнала и на рамената ѝ, притиснала я като страшно сенище⁶⁶. За децата жалеше тя най-много, за внучетата си, техните гласове, тяхната шумна врява и тропот искаше да чуе, на тях искаше да се скара, че бяха немирни и бърбиви. Но къде са сега, кому ще се скара тя в празната къща? Още преди някаква студенина полъхваше между нея и Кочо; той все ѝ обръщаше

66. Сенище – привидение, вампир.

гръб и към жена си се привърза много. А Раца винаги ѝ беше по-чужда – някак без образ беше тя, Раца, колкото и да беше иначе кротка и послушна. Е, каквито и да са и Кочо, и Раца, все ѝ са челяд, а децата им старата жена не можеше да забрави, да прежали. Най-вече по-малката – Царева, именницата ѝ, нали на нейното име я бяха кръстили... Тихи и празни бяха стаите, не се чуваше зад вратата тъничък гласец:

– Бабооо...

– Чуя, Царе.

– Да дойда ли да спя с тебе? С тебе и с дедо...

– Дедо ти хърка нощно време, Царе. Като мечар⁶⁷, хърка, ще те уплаши.

– Ако, бабичко...

– А Стоян ще почне да се кикоти от сърце:

– Като мечар, а! Не съм мечар аз... Царето си е мое девойче...

И на шега не ще каже той, проклетникът, лоша дума... Ала не се чуваше сега в къщата ни гласът на Царето, ни неговият смях. Летни нощи бяха, но като че ли пак бяха много дълги. Само вятърът ломоти нещо в кумина, някакъв червей дълбае по гредите или мишка ще изтропти по тавана.

Никога досега Султана не бе плакала толкова много. Нито дори за Катерина, когато след смъртта ѝ се криеше в малката стая или въвн, в плевнята – да не видят людете сълзите ѝ. Сега тя и нямаше от кого да се крие. Сълзите сами течаха ситни, солени, ще изгорят очите ѝ, ще ослепее от сълзи и тъга.

Отиде няколко пъти у Лазарови. Да види болното – иначе не ѝ се излизаше въвн от прага на къщата; тя поне да не изоставя къщата си, макар и за малко време. Лазар я попита дали има пари, дали има брашно, не се ли нуждае от нещо. Всичко имаше Султана: и пари (Кочо ѝ бе оставил десет лири), и брашно имаше до ново, и дърва, само люде нямаше в къщата ѝ, само живи люде нямаше... И сега Лазар ѝ спомена да се прибере у тях, и Ния също спомена. Дойде ѝ на Султана да викне на сина си:

– Ами ти защо не се връщаш в къщата, където съм те родила, а искаш и аз да я напусна, та да се развядят у нея утки и бухали!

Това беше на сърцето ѝ, но не рече ни дума; не искаше Султана да говори ненужни, безполезни думи. Няма да оставят те двамата сега своята си къща зариди старото огнище, което бяха напуснали. В сърцето на

67. Мечар – мечок, мъжка мечка или изобщо нещо страшно, плашило.

старата жена още тлееше яд срещу тях двамата – те първи излитнаха от нейното гнездо. И тя не влизаше сега в къщата им заради тях – не! Сложи ключ на своята къща на няколко пъти само заради болното им дете, заради тоя малък мъченик.

Не можеше да дигне глава от болести това дете. Докато се понадигнеше от една, настигаше го друга. Изпоредиха го всички детски болести – шарки и сипаници, гърла и кашлици, а още не беше навършило четири години. Така почна то още от рождение, още от първия ден. Късно проходи, от немощ, късно проговори. И сега крачетата му бяха като тънки тояжки и вратлето му бе се проточило като на петле, та едвам крепеше голямата му глаушевска глава. Но говореше като старец, приказката му не беше според възрастта. Може би защото растеше самичко между такива люде като Лазара и Ния, които можеха да му дадат отговор за всяко нещо, всяко нещо да му покажат. Но и детето си беше такова – будно, всичко ще види, всичко ще забележи и всичко иска да знае. Това беше – кой знай – може би защото стоеше повече затворено в стаята и през прозореца гледаше как играеха и лудуваха децата по улицата, та се разгаряше жажда в душицата му да види повече, да знае повече. Когато беше здраво, пускаше го и Ния с другите деца в махалата – тъй искаше Лазар, пък и тя: да не дивее детето, да дружи с другите люде; те го оставяха и с гостите, когато им дойдеха гости – само да не говори и да не разпитва. А то за какво ли не питаше и баща му няколко пъти ходи в читалището да рови и търси по книгите, за да му даде отговор. Накъде ли не се обръща и не лети детският му ум, та понякога баща му и майка му не можеха да намерят отговор дори и в книгите.

Може би защото почти винаги го болеше нещо, или пък бе заседнала някаква тъга в душата му, то много пъти току ще въздъхне. Пак също като старец, обременен с грижи: стои, стои замислено, сините му очи блуждаят премрежени и току въздъхне:

– Що въздишаш, Борко?

– Не знам. Но понякога ще отговори:

– Искам да порасна като татко.

– Ще порастнеш, Борко. Защо бързаш толкова?

– Татко никога не е болен. Татко е много силен! Или други неочаквани думи ще изрече. Когато умря дядо му Стоян, то питаше всеки ден за него и много се разтъжи. Казаха му и му повториха, че дядо Стоян се качил на едно конче и отишъл някъде по работа; скоро щял да дойде пак при Борко. Детето престана да пита за дядо си. Мина доста време след това и когато детето пак въздъхна еднаж, майка му го попита:

– Що въздишаш, Борко? Що има...

– Мисля си къде ли е дедо... Нема да дойде той при Борко.

Не беше попитало то вече за дядо си, но не беше го забравило и тъгуваше за него. Споменаваше го и по-късно, ала дядото, който бе останал в мислите му, беше вече друг някакъв дядо, който прескочил с кон двете тополи насреща и отишъл някъде; детето, види се, разправяше някакъв свой сън.

Разболяло се бе пак и дойде да го види баба му Султана. То стана от леглото – можеше да става за малко, – заклати се на слабичките си нозе, отиде и взе от ъгъла своето малко столче, повлече го през стаята, сложи го до леглото си:

– Седни, бабо. Пък аз ще легна, болен съм.

– Болен си, чедо. Ами що е, мило, що те боли? То натисна с юмручета корема си.

– Тука ме боли, бабо.

Султана гледаше разголените му ръце – тънички, бледи, със сини жилки. Лицето му – с хлътнали бузички и цялото беше негли от бял звък. Но като дитнеше към нея сините си очи с едва-едва подкарали златисти вежди – сякаш я гледаше сам нейният Стоян. Каква прилика, боже! Сякаш се бе преродил той във внука си, но къде беше неговото здраве и сила, а това дете... Приседна там, до леглото му, и Ния. Погледна я Султана да ѝ проговори, но думите ѝ спряха на устните, задържа тя само погледа си върху снахата. Нямахме много радост и в нейното сърце от преголеми грижи за това дете, по косите ѝ блестяха вече доста сребърни жички, около ушите ѝ бяха на цели снопчета. Това беше, откакто бе родила малкия – затова ли бе го чакала близу осемнайсет години!

– Що го лекуваш, Нийо?

– Нана⁶⁸ му сварих.

– Харно.

Султана продължаваше да гледа посърналото ѝ лице, както бе седнала Ния там, до леглото, и не сваляше очи от детето си. „Това те яде тебе, щерко – мислеше си старата жена, – ще задържиш ли тоя ангел в ръцете си... Късно ти долете той, голем е страхът ти...“ Винаги, когато трябваше да преодолее нещо, в сърцето на Султана Глаушица бликваше сила, надигаше се гняв и нетърпение. Така и сега, заради снахата, заради това дете, пак се съживи старото вече сърце, разтуптя се, затрепера:

– Не се предавай, щерко, на лоши мисли!... Дяволът се радва. Ти

68. Нана – джджен.

дръж божията страна и от нищо да не се боиш.

Ния нищо не отвърна, не се помръдна дори. Дали разбра думите ѝ? Как няма да ги разбере – тя мислеше само за детето си. Погледа я Султана още някое време, а детето пък гледаше нея. Каква беше безстрашна баба му Султана! Караше се и на мама, а тя, мама, беше все тъжна и угрижена, едва-едва ще се усмихне. То неочаквано попита баба си:

– Ти сама ли живееш сега, бабо?

– Сама, чедо.

– Нема го ни чичо Кочо, ни Царева, ни стрина Раца...

– Нема ги.

– Ти мама ли си на татко?

– Мама съм му, сине.

– Ами той защо не живей при тебе?

По бузите на Ния пропълзя бледа руменина. Султана подсмръкна:

– Не живей при мене, ама той при тебе живей, при твоята мама.

– Аз ще живея при моята мама, а той... Детето се замисли: „Но татко трябва да живей при детето си... нели е татко!...“ То не можеше да разреши сега такава трудна задача...

Борко пак оздравя. Ния го пусна в двора да си играе с децата на по-голямата щерка на Траяна Костадиница. Беше слънчево утро към края на лятото. Но детето не се спря в двора – то друго бе наумило. Мина край двете внучета на Костадиница и излезе на улицата.

Султана тъкмо бе приседнала на едно коляно пред огнището и требеше боб в една тепсийка; виждаше тя добре с очите си и кажи го, само те, очите ѝ, бяха още здрави. Вратата насреща беше отворена, утринното слънце току-що бе стъпило на прага ѝ. Отеднаж се изправи там и Борко. Погледна го баба му изпод вежди – гледай ти! Оздравяло вече, милото... Никога не бе идвало само в дявовата си къща. Косите му пламтяха на слънцето, но цялото беше някак прозрачно – с това личице и бледите ръчички, облечено в светли дрешки.

– Ела, чедо. Влез.

Прекрачвайки високия праг, то чукна кондурките си. Баба му остави тепсийката с боба, стана да му подаде столче.

– Седни, милото ми гостенче... – Тя приседна до него и пак взе тепсийката, сложи я с две ръце на коляното си. Сетило си се за баба, чедо...

– Бабо, аз при тебе ще живея.

– Харно, сине.

Как бе усетило, как бе разбрало то най-голямага ѝ мъка? Но то ѝ подсказа:

– Татко вели: уф, мъчно ми е за майка. И мама така вели: и мене ми е мъчно, се сама седи. Пък аз дойдох при тебе да живея. Татко при мама ще живея.

– Харно, чедо.

Започна безкраен разговор. Най-напред за кучето на баба. То се спря пред отворената врата, дигна муцуна да подуши, поклати опашка и отмина. После за боба, за тепсийката и оттам за дядо Стоян.

– Нема го още да се върне, бабо, дедо ми Стоян.

– Нема го, сине – и баба Султана подсмърча. Уф, каква плачлива стана от някое време, сама се ядосва на сълзите си. После тя разказва на внучето си за дядо Стоян. От село дошъл той, имал куче, сняг газил до колената си, дърва цепил с голяма секира...

Султана сложи боба да се вари в огнището. Разговорът не спираше. После тя отиде в градината и донесе оттам едра, зряла праскова. Обели люспата ѝ – да не тежи на чревцата на малкия. Детето взе прасковата със светнали очи, лепкав сок потече по бледата му ръчица и то лакомо го облиза.

– Ха, така, сине! Сичко да ти е сладко.

Доиде Ния да търси детето си. По устните му, по брадичката лепнеше сладък уханен сок; една залутана пчела жужнеше и се люлееше във въздуха наблизу – търсеше и тя детето. Баба Султана сърдито я прогони.

– Мамо, аз ще живея при баба.

– Ами какво ще прави мама без дете?

Тогавя те седнаха и тримата. Детето ще идва всеки ден при баба си; ще играе из двора, в градината. Но вечер то ще се прибира в къщи – иначе мама и татко ще плачат нощем за детето си...

Малкият Борис Глаушев идваше всяка сутрин при баба си. Не пропускаше ни една сутрин – нали така беше казано. Султана го чакаше нетърпеливо – все попоглеждаше към вратата, когато се случеше детето да закъснее – тя излизаше и на портата да погледне. Техните разговори не се свършваха. Султана казваше:

– Ами с него можеш за сичко да си говориш;. Сичко разбира и ще ти отговори на место.

Разказа му тя целия си живот; за Стояна, за баща си, за дядо си Серафим, за пращядо си Марко; разказа му и за умрелите си деца. И за Катето – погубил я лош човек.

– Какъв беше той, бабо? – попита детето с уплашени очи.

– Лош... безумец. Напива се со вино и не знай що върши. Ама и тя беше безумна. Жива изгоре. Стори голем грех, а един грех носи и други

след себе си.

Детето приемаше думите ѝ по своему или я разпитваше, докато и тя се забъркваше. Тя му разказа целия си живот, но не такъв, какъвто беше, а повече какъвто би желала да бъде; където влизаше в противоречие с очевидната действителност, старата жена се впускаше в разсъждения и в спор с живи и мъртви, дори и със себе си. Еднаж каза:

– Не беше лесен моят живот...

Детето я слушаше с напрегнато внимание, жадно за всяка нейна дума. Тя поддържаше в ума му непрестанно брожение на всякакви мисли, то виждаше – разбира се, по своему – целия ѝ живот, учеше се да вижда живота и всяко нещо около себе си. То не помнеше за дълго и всяко нещо, което чуеше от нея, но някои нейни думи попадаха в младия му мозък като живи семена.

За старата жена тая дружба беше като закъснял, есенен слънчев лъч. Тя не помнеше да се е радвала толкова дори и на собствените си деца, както се радваше на това свое закъсняло гостенче. Но нали и то – беше нейно дете – рожба от собствената ѝ рожба... Тя и не бе умеяла да се радва досега. Винаги бе имало някаква тревога в сърцето ѝ, нетърпение и гняв срещу греха и срещу всяка човешка слабост; робувала бе и сама на собствената си непреклонна воля да подчини всичко на своя ум. И ето, всичко изпусна от ръцете си, а това светло ангелче само дойде на вратата ѝ...

Не продължи много тяхната дружба – твърде късно бе започнала тя за старата жена. За рождения ден на детето – втори септември – тя му изплете нови чорапки. Колко пъти, докато още ги плетеше, то седнаше на земята пред нея и дигаше краче да му ги премери. Излязоха хубави чорапките, като изляени и с много шарди. На самия ден тя отиде да му ги обуе. Детето беше пак болно.

– Главичката ме боли, бабо. Ей тука, тука, тука...

– Ще ти мине, чедо.

Тя се върна сама в къщи.

Детето боледува близу цял месец, после започнаха дъждове, лошо време. Сега повече тя отиваше да го вижда.

– Като дойде лето, бабо, аз пак ще живея при тебе. Сега мама се бои да не се разболея.

– Харно сине. Ще чакаме пак да дойде лето.

А сега идваше навъсена, дъжделива есен, идваше зима. Започнал бе и здрачът в живота на Султана Глаушева и бързо се съгъстваше студен, неприветлив. Около свети Никола, при първите студове, и тя легна

болна. Не лежа много само два-три дни, дори Лазар и Ния не я усетиха, но вече не се оправя.

– Се ми е студено, деца – оплакваше се. – Не мога да се стопля. Четири фъстана съм наденала и кожухче ето...

Лазар ѝ купи няколко товара дърва.

– Имам си аз още дръвца, сине...

– Ако, майко. Да имаш повечко. Грей се край огнището.

– Ами се там аз от некое време, до огнището. Като мачка.

Тогава той пак ѝ рече:

– Ела си у нас, майко. Поне за зимата. Ето, се си немощлива.

– Нищо не ми е, сине. От старост е това. Ами веке седемдесет и осем, Лазе... Не са премного, да речеш, ама не са и малко.

Но хаджи Серафимовата внука вече мислеше за смъртта си. Кой знай защо, все ѝ се струваше, че и тя ще умре като мъжа си. Може би това беше нейно желание, но, то се знай, човек не може да се бърка в божите работи. Ето, като него да си заспи и вече да не се пробуди. Вечер тя се кръстеше усърдно пред иконата, да не я завари ангелът неподготвена. Ех, блазе му на Стояна! Не можеше тя да се моли и да говори с бога като него. Може би и затова господ му даде такава лека смърт. А тя и с бога бе воювала колко пъти... На десетина дни преди Божик тя пак легна. Някаква голяма тежест затисна гърдите ѝ, та не ѝ даваше да диша. Излезе и ръжда в плонката ѝ.

– Е, вижда се веке... Не ми остана веке сила... Лазар и Ния бяха все около нея..

– Да знайте – каза им тя една сутрин. – Сичко ми е готово там, в сандъка. Вързано е, най-отгоре. И саван си имам... божигробски.

– Не говори тъй, майко. Ще оздравейш.

– Знам си аз, виждам.

Стана дума да доведат Бориса да я види. Тя сама заговори за него най-напред, но после каза:

– Не, не. Какво ще гледа болна баба. Да ме знай здрава... така да ме помни... здрава.

Дойдоха Манда, Нона, мъжете им, някои от децата им. Тя се скара на шерките си:

– Какво сте се размърсуляли... С орлите ли ще живея!

Получи се по тукашни люде писмо от Кочо. Тя накара Лазара да ѝ го прочете:

„Мила майко, брате Лазаре и снахо Нийо, Поздрав от мене и от Раца, и от децата до сички вас. Ако питате за нас ние сички сме добре и

молиме бога за вашето здраве. Получихме го вашето писмо и разбрахме, че сички сте здрави и живи. Писах ти, брате Лазаре, преди около месец време, че отворих дюкян тук, в София, на улица Нишка номеро 26. Едно, друго и пак на стария занаят, пак с бакъра ще си вадим хлеба. Тук има по-веке от новите съдове и какво ли нема, но като е голем град, всекакви хора идват и в моя дюкян и най-вече за тави и тепсии и дълбоки тави за сладко. Без хлеб нема да останем, тук хората и не се пазарят много, има и богати и всекакви. Има много хора от нашите краища, от разни места и шопите ни викат, че сме гъсеници, ние превзехме чаршията и целия град. Да дойдеш ти, брате Лазаре, тук, както си учен, ще станеш чиновник и още по-хубав живот ще живееш. Благой работи с мене, а Кирил влезе във Висшето училище и Стефан ще го учиме за офицер. По-хубаво да се изучат, че с моя занаят нема да продължи още много. Тук от нищо немаме страх. Кажи й на майка да си дойдете и вие сички, много ни е жал за вас и тук по-хубав живот се живее. Но пак ни е жално за Преспа. Родно место ни е, тегли, и Раца още си плаче за Преспа. Мила майко, брате Лазаре и снахо Нийо, и вие мили сестри, приежете нашите поздрави и чакаме вашия бърз отговор. Писмото пише Царева и аз й казвам какво да пише, а тя го реди по тукашно. Ваш син и брат и дeвeр Кочо Глаушев.“

Като чу писмото на по-големия си син два пъти едно след друго, Султана въздъхна:

– Да ги чуваме, да ги знайме барем живи и здрави... – После изви към Лазара бдящи очи и рече: – И тебе те вика там... По-хубав живот ще живееш... Жали той за Преспа, ама забравил я веке, излезла е от сърцето му, виждам... Ами тука кой ще остане бре! – напрегна се да викне тя и се задави в кашлица, но тъй, през кашлицата, продължи: – Само нашите гробове ли...

Лазар се приведе към нея, улови ръката й:

– Не, майко... Аз тука ще остана. И аз, и мнозина други наши люде.

Султана не сваляше очи от него и той кимна пред зоркия й поглед, негли да потвърди думите си.

Тя дишаше все по-трудно. Лазар и Ния не се отдалечаваха от леглото й. Привечер старата майка поиска водича и попита:

– Стъмни ли се веке?

Прозорците на стаята още светлееха, но гаснеше вече живата светлина в очите на Султана. Малко по-късно старата жена издъхна. Лазар притисна очите й с върха на пръстите си и това трепетно докосване беше като милувка.

КРАЙ

© 1954 Димитър Талев

Източник: <http://dubina.dir.bg/knigiser.htm>

Книгата е сканирана и обработена от Сергей Дубина, 19 август 2004 г.

Книжното тяло е предоставено от Галя Янакиева

Лека редакция: Борислав, 2006

Редактор Татяна Пекунова

Художник Иван Кьосев

Худ. редактор Елена Маринчева

Техн. редактор Лиляна Диева; Елена Куртева

Коректор Добринка Ймова

Издателство „Български писател“, София, 1980 година

Цена: с подвързия 4,31 лв. брошура 3,89 лв.

ДП „Димитър Благоев“ – София

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/577>]